

Br. 8

Latinka Perović

IZMEĐU ANARHIJE I AUTOKRATIJE

Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)

Latinka Perović

IZMEĐU ANARHIJE I AUTOKRATIJE

Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)

IZDAVAČ: **Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji**

ZA IZDAVAČA: **Sonja Biserko**

UREĐIVAČKI KOLEGIJUM:

Latinka Perović

Sonja Biserko

Seška Stanojlović

PRELOM: Nebojša Tasić

KORICE: Ivan Hrašovec

IMENSKI REGISTAR: Mara Živkov, Ivan Kuzminović, Nebojša Tasić

ŠTAMPA: "Zagorac", Beograd 2006.

TIRAŽ: 600

ISBN - 86-7208-131-5

Ova edicija objavljena je zahvaljujući finansijskoj pomoći Evropske unije. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji snosi isključivu odgovornost za njen sadržaj za koji se ni pod kojim okolnostima ne može smatrati da odražava stav Evropske unije.

This document has been produced with the financial assistance of the European Union. The contents of this document are the sole responsibility of the Helsinki Committee for Human Rights in Serbia and can under no circumstances be regarded as reflecting the position of the European Union.

LATINKA PEROVIĆ

IZMEĐU ANARHIJE I AUTOKRATIJE

Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)

Sadržaj:

● Uvod	11
--------------	----

I DRŽAVA I DRUŠTVO: okvir i supstanca

1. Mogućnosti i ograničenja modernizacije	17
2. Patrijarhalan odgovor na izazov modernizacije	30
3. Beg od modernizacije	33
a. Ujedinjenje nacionalne elite	34
b. Uznošenje antidemokratskog poretka	37
c. Samoizolacija	40
d. Snaga tradicionalnog kolektivizma	43
4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka	47
a. O projektu <i>Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka</i> . Stanje istraženosti	47
b. Modernizacija i modernost	50
c. Forma i sadržaj	52
d. Uzroci i posledice podeljenosti elite	56

II ISTOK I ZAPAD: kolektivizam i individualizam

A Ideologija narodnjaštva: *srpski socijalizam i radikalizam*

5. Programi <i>narodne demokratije</i> u Srbiji druge polovine XIX veka: kolektivizam kao zajednički imenitelj	79
6. Još jednom o Svetozaru Markoviću. <i>Povodom 150 godina od rođenja</i>	94
7. Svetozar Marković i skupštinska opozicija 1874. i 1875. godine	99
8. Politička upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića: Postavljanje osnova za organizaciju Narodne radikalne stranke	111

a. Izvorišta legendi o Adamu Bogosavljeviću	114
b. Narodna vs seljačka država	119
c. Politički ciljevi nekrofilске kampanje radikala	121
9. Narodna radikalna stranka kao stranka hegemon: usredsređenost na nacionalno oslobođenje i ujedinjenje	127
10. Srbija na razmeđu XIX i XX veka: memoarska proza Pere Todorovića kao istorijski izvor	162
a. Neposredno svedočenje o ubistvu poslednjeg Obrenovića	162
b. Veze sa Obrenovićima	168
c. Karađorđevići i Obrenovići	171
d. Stanje u Srbiji uoči dinastičkog prevrata. Predlog državnog programa	174

B

Liberalna alternativa:

usavršavanje pojedinca kao cilj države

11. Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji XIX veka	183
a. Biografija	188
b. Istoriografija	201
c. Pogledi i shvatanja	206
d. Međunarodni položaj i spoljna politika	211
e. Ustavnost – središna tačka unutarnje politike	216
f. Politički rad: <i>Glasila. Prva naprednjačka vlada. Srpska napredna stranka</i>	236
g. Osobenost pojave	254

III

RAZVOJ REALNE SRPSKE DRŽAVE U FUNKCIJI ZAMIŠLJENE SVESRPSKE DRŽAVE

12. Prva železnička pruga u Srbiji	259
13. Zdravlje naroda	267
14. Položaj žene Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863-1913)	280
a. Zakonodavstvo	282
b. Institucija – organizacija	288
c. Činioci – učenice i nastavnici	291
d. Ciljevi – sadržaj, stepen njihove ostvarenosti	295
e. Društveno okruženje i pečat vremena	299
f. Društveni efekti	303

IV

INTELEKTUALNA ELITA:

pod terorom ideja socijalne jednakosti i narodnog jedinstva

15. Naučnik i političar Jovan M. Žujović Prilog proučavanju srpske elite	307
16. Intimni svet naučnika i državnika Kroz porodičnu prepisku Stojana Novakovića	319
a. Roditelji	321
b. Supruga	324
c. Deca	327
d. Prijatelji	333
17. Srpska levica u delu Slobodana Jovanovića	336
18. Presuda istoričara. Studija Slobodana Jovanovića o Peri Todoroviću	347
19. Presuda nad istoričarem. Sudbina naučnika i političara Slobodana Jovanovića	357
a. Životni put	357
b. Osuda na nepostojanje	358
c. Neodrživost zaborava	360
d. Izdaja, osveta i surevnjivost: karakteristike autoritarne političke kulture	361
e. Izrađivanje kulturnog obrasca	362
20. Dobrovoljni odlazak u smrt – izraz lične slobode: Anica Savić – Rebac ...	364
21. Rad kao pribežište: Ksenija Atanasijević	370
22. Potisnuta posebnost: Paulina Lebl Albala	379

V

NASILJE KAO KONSTANTA:

iluzija o jakoj državi sa slabim društvom

23. Politički protivnik kao neprijatelj	387
24. Nemoć države pred spregom politike i nasilja: hajdučki proces u prvostepenom sudu u Čačku 1897. godine	400
a. Izveštač sa hajdučkog procesa u Čačku 1897 godine: motivi i tragovi njegovog izveštavanja	402
b. Opšte i posebno. Pojam i značenje reči <i>hajduk</i> . "Stari" i "novi", "dobri" i "loši" hajduci	407
- Hajdučija kao organizacija: spoljna obeležja i unutrašnji odnosi .	411
- Hajdukovanje i jatakovanje kao zanimanje	413
- Hajdučija i političke partije	416
● O tekstovima u ovoj knjizi	421
● Imenski registar	425

*Mojim mlađim kolegicama
i kolegama na čiji je podsticaj
i nastala ova knjiga*

Uvod

Ogledi koji čine sadržaj ove knjige nastali su u proteklih dvadeset pet godina kao rezultat mojih istraživanja srpske države i društva.

Najveći broj ogleđa objavljen je u zbornicima sa naučnih skupova ili u tematskim zbornicima, u istorijskim časopisima ili kao uvod u kritička izdanja istorijskih izvora koja sam priredila.

Manji je broj ogleđa koji se prvi put objavljuju u ovoj knjizi: kao osnova za njih poslužila su naučna predavanja koja sam održala u pomenutom razdoblju.

Tri ogleđa predstavljaju moje osvrte na dve biografije i jednu autobiografiju. Uvrstila sam ih u ovu knjigu primarno zato što oni upotpunjuju sliku o srpskoj intelektualnoj eliti, kojoj je u knjizi posvećeno jedno poglavlje. Ali i zato što je njihovo objavljivanje rezultat isključivo nesebičnog ličnog pregalaštva Ljiljane Vuletić i Aleksandra Lebla.

Knjiga *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX – XXI)* ima dve karakteristike:

(1) parcijalna istraživanja, koja sadrže čitav niz izolovanih činjenica, povezuje dinamična celina i (2) nijedan od ranije objavljenih ogleđa nije zadržao prvobitnu formu: zavisno od funkcije koju ima u celini, svaki ogled je dopunjen ili skraćen.

(1) Tek u ogleđima povezanim u celinu uočava se središna osa istraživanja. Ona nije mogla biti unapred identifikovana niti je njeno identifikovanje postavljeno kao cilj. Sledeći unutrašnju logiku istraživačkog materijala, po kojoj jedno istraživanje nameće potrebu za drugim, ova se osa kristališe tek u krajnjem rezultatu dugotrajnih istraživanja. Zato je potrebna jedna ili više celina, sintetička ili analitička forma saopštavanja rezultata. Prva forma omogućuje autoru da sumira rezultate svojih istraživanja i generalizuje zaključke. Druga, pak, forma uključuje i čitaoca u proces zaključivanja vodeći ga kroz istorijske izvore. Stanje istraženosti

određenih pojava, a pogotovo stanje istorijske svesti, često nalaže istraživaču da analitičku formu pretpostavi sintetičkoj formi.

Uzimajući u obzir domete domaće i inostrane historiografije o razvoju srpske države i društva u moderno doba, davala sam prioritet onim pitanjima koja su meni sugerisali istorijski izvori. Naročito oni istorijski izvori koje su drugi istraživači *malo koristili, nisu ih uopšte koristili ili su ih prenebregavali*. Na primer, *Stenografske beleške Narodne skupštine* kroz decenije XIX veka. Ili, pisano delo Nikole Pašića, Milana Piroćanca, Pere Todorovića, Slobodana Jovanovića, Ksenije Atanasijević... Upravo ovi poslednji izvori potvrđuju da je neistraženost rodno mesto legendi: *Nikola Pašić nije pisao i malo je govorio; Milan Piroćanac je austrofil i korupcionaš; Pera Todorović je obrenovićevski najamnik; Slobodan Jovanović je bez kritičke refleksije i samorefleksije; Ksenija Atanasijević je plagijator...* Sve ove ličnosti prolaze kroz različite faze istorijskog procesa, i da bi se razumelo da li su one prividno ili stvarno protivrečne potrebna su istraživanja procesa u celini, i razlikovanje: epske svesti, samosvesti pojedinca i kolektiva i istorijske svesti, koja se temelji na istorijskim saznanju.

Neprecizna upotreba pojmova u srpskoj istorijografiji (*nacija, država, demokratija, liberalizam, socijalizam, radikalizam, modernizacija i modernost*) posledica su ignorisanja teorije. Ali i shvatanja distance isključivo u hronološkom a ne i u razvojnom smislu. Različita recepcija određenih pojmova ispunjavala ih je drugim sadržajem i udaljavala od njihovih izvornih značenja. Istraživač srpske države i društva u moderno doba mora da računa sa *normativnim cinizmom*, inače bi mogao zaključiti da je Srbija već u XIX veku bila moderna država u zapadnoevropskom smislu reči, to jest država zasnovana na vladavini prava. Srećom, akteri istorije su često bivali jasniji od njenih istraživača. Tek celine koje nastaju kao rezultat dugih sinhronih istraživanja omogućuju razlikovanje *distance kao razumevanja istorijskog procesa od distance kao pukog protoka određenog vremena*. Za distancu u prvom smislu potrebne su dve pretpostavke: razvoj koji sam po sebi znači novo stanje kao poziciju sa koje je moguće uspostaviti odnos prema prošlosti, i slobodu istraživača za implicitne i eksplicitne zaključke. Ove dve pretpostavke se međusobno uslovljavaju.

Središtem mojih istraživanja postala je decenija od sticanja državne nezavisnosti Srbije do njenog liberalnog Ustava (1878-1888). Gotovo zakonito, jer tada se i kristalisala srpska istorijska kontroverza: razvoj

realne srpske države po ugledu na zapadnoevropske države, odnosno njena modernizacija – i teritorijalna ekspanzija sa ciljem stvaranja države koja bi obuhvatila sav srpski narod. Granice ove svesrpske države bile su maglovite: određivala ih je znatno više epska svest nego realno stanje stvari. Podela je išla linijom: različiti spoljnopolički oslonci (Istok-Zapad); različite ideologije (narodnjačka i liberalna); različiti koncepti države (narodna kao projekcija patrijarhalne srpske ustanove – zadruga i moderna, zasnovana na vladavini prava); poistovećivanje države i društva; nerazlikovanje političke i intelektualne elite.

Ključno je bilo pitanje: kako se razvijati a ostati koreno "svoj", ne izneveriti *zavetne ciljeve* o jedinstvu naroda? Odgovor je nalažen u prihvatanju tekovina nauke, naročito tehnike, ali ne i vrednosnog konteksta u kome su one nastale, pre svega individualizma. Rečju, u preuzimanju zapadnoevropskih formi (političko udruživanje, liberalni zakoni, parlamentarizam), ali ne i puta kojim se do njih došlo. Tako ove forme imaju instrumentalnu vrednost: preuzete su, da bi se pridobile simpatije Zapadne Evrope za ostvarenje *zavetnih ciljeva*. Razvoj društva (moderna privreda, obrazovanje, zdravlje, položaj žene, lična prava) u funkciji su tih ciljeva. Na taj način, država je apsorbovala društvo, ali je ugrozila i stabilnost svakog svog okvira.

Ekonomsko siromaštvo, masovni analfabetizam i nasilje strukturne su karakteristike Srbije u moderno doba. Česti ratovi i mnoga politička ubistva, osciliranje između anarhije i autokratije, odnosno udaljavanje od ideje moderne države i građanskog društva, čine upitnim dominantan politički i nacionalni obrazac, koji se temelji na kolektivističkim vrednostima: socijalnoj jednakosti i narodnom jedinstvu, kao i na imperijalnom snu. Uz nepostojanje kulturnog obrasca, pomenuti politički i nacionalni obrazac održavao se po inerciji, ali je i podignut na nivo dogme. U bitno promenjenim istorijskim uslovima na granici XX i XXI veka, doveden je do svojih krajnjih granica zapretivši zatvaranjem istorijske perspektive.

(2) Već rečenom, naime da nijedan ogled u ovoj knjizi nije zadržao prvobitnu formu, treba dodati, da se izvesni istorijski izvori navode u više ogleđa. Tvrdnja da to dolazi stoga što se ponavljanja nisu mogla izbeći ne bi odgovarala istini. Jedna pojava se može ilustrovati masom izvora, do mere koju izražava metafora o drveću i šumi. Ali, samo retki istorijski izvori sažimaju suštinu pojave: oni *vode* istraživača. Njihovo ponavljanje nije mehaničko već funkcionalno.

Jezička i stilska ujednačavanja ogleda koji su nastali u periodu od četvrt veka, naučni aparat i uz one ogleda koji ga u prvobitnoj formi nisu imali, dali su knjizi *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX – XXI)* jedinstvenu formu. Unutrašnje jedinstvo daje joj, nadam se, ona središna osa koja je i omogućila da se parcijalna istraživanja povežu u dinamičnu celinu, i u tom smislu ovu knjigu učine *novom* knjigom.

4. oktobra 2006.

Latinka Perović

I

DRŽAVA I DRUŠTVO:

okvir i supstanca

1.

Mogućnosti i ograničenja modernizacije

Ako bude našoj Srbiji suđeno da udari nazad, istorija ne treba da krivi nikoga do neobuzdanu narav srpsku koja je ponizna kad joj se zapoveda a uskomešana i neobuzdana kad joj se slobode dadu.

Milan S. Piroćanac, 1882.

Modernizacija srpskog društva predstavljala je belo polje u srpskoj historiografiji sve do devedesetih godina XX veka.¹ Ni sam pojam *modernizacija* nije bio preciziran. Okviri eventualnih istraživanja nisu bili određeni ni prostorno ni vremenski. Sve to, razume se, znači da nije bila izgrađena ni metodologija istraživanja modernizacijskih procesa. Nisu vršena upoređivanja ni sa drugim zemljama, ni po pojedinim razdobljima razvoja Srbije u moderno doba. Zbog toga, naravno, nije moglo biti reči o multidisciplinarnom proučavanju modernizacijskih procesa koje bi jedino moglo dovesti do uspostavljanja geneze onih fenomena koji su bitno uticali na sadržaj i dinamiku modernizacije srpske države i društva; u prvom redu, dominantne socijalne i nacionalne ideologije, kao i vrednosti (kolektivizam) i institucije (crkva, vojska, monarhija) na kojima se ta ideologija temeljila i koje su nju povratno učvršćivale.

U prostornom smislu, postoje tri okvira u kojima se odvijao proces modernizacije srpske države i društva. *Prvi*, teritorija pod Otomanskom imperijom na kojoj se, od samog početka XIX veka (ustanak 1804), pa do kraja Prvog svetskog rata, obnavlja i funkcioniše srpska država: od 1833,

¹ O istorijatu istraživanja modernizacijskih procesa – Vid. u ovoj knjizi: "Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka".

kao Kneževina Srbija, a od 1882, kao Kraljevina Srbija; paralelno sa tim – razvoj Srba pod Austrougarskom.² *Drugi*, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je stvorena na kraju Prvog svetskog rata (1918). Srbi su se prvi put našli u jednom državnom okviru, ali sa drugim narodima. Nakon diktature srpskog kralja Aleksandra, odnosno njegovog pokušaja da integralističkom ideologijom jugoslovenstva cementira jedinstvo države koju su potresali sukobi naroda kod kojih je već bio završen proces nacionalne integracije, ili je nezadrživo bio u toku – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca promenila je ime (1929) u Kraljevina Jugoslavija. Pod ovim imenom je i doživela slom 1941. godine. *Treći*, Jugoslavija obnovljena na kraju Drugog svetskog rata na osnovama novog državnog uređenja, ali i novog političkog i socijalnog poretka: republika umesto monarhije, federacija umesto centralističke i unitarne države, državna privreda, politički i ideološki monopol Komunističke partije umesto privatne svojine i višepartijskog sistema. Treba reći da su osnove za jedinstvo na federalnom uređenju zemlje postavljene već ranih dvadesetih godina XX veka na komunističkoj levljici u svim narodima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Obnova Jugoslavije nakon antifašističkog rata imala je odlučujuću ulogu za dolazak te levice na vlast.

Vremenski, ako se atributi državnosti koje Srbija dobija početkom tridesetih godina XIX veka uzmu kao esencijalna pretpostavka modernizacije, onda se može govoriti o iskustvu koje je staro već 160 godina. To je dovoljno dug period da se odgovori na pitanje: da li postoje konstante procesa modernizacije u svim pomenutim okvirima?

Srpsko društvo u prethodna dva veka karakteriše sukob dve istorijske tendencije: *patrijarhalne* i *moderne*. U središtu podele je odnos prema Zapadnoj Evropi. Ova se podela može uporediti sa podelom na *slovenofile* i *zapadnjake* do koje je došlo u ruskoj intelektualnoj eliti tridesetih godina XIX veka, ali jednostavna analogija nije moguća. Da bi se razumeo proces kristalizacije ove podele u Srbiji, moraju se razlikovati faze razvoja kroz koje Srbija prolazi u moderno doba.

Od 1833. do 1878. godine Srbija dobija "turski" ustav (1838); prvi spoljnopolitički program, poznato *Načertanije* Ilije Garašanina (1844); postavlja pitanje zakonodavne vlasti narodnog predstavništva (1858); dobija prvi nacionalni ustav (1869); učestvuje u *istočnoj krizi* (ustanak u Bosni i Hercegovini 1875, srpsko-turski rat 1876, rusko-turski rat 1878). Već od

² Vid. Lazar Vrkić, *Pojam i biće srpske nacije*, Sremski Karlovci-Noví Sad, 2004.

tridesetih godina šalje svoje mlade ljude na fakultete prirodnih i humanističkih nauka i u vojne škole u Zapadnoj Evropi, i duhovne akademije u Rusiji. To je, kako je dobro rečeno, *planirana elita*.³ Iz nje se regrutuju prvi pisci zakona; organizatori ekonomskih, političkih i kulturnih institucija; pisci i prevodioci; pokretači listova. Paralelno sa ovom *planiranom elitom* stvara se elita u srpskom narodu u Austrougarskoj po ugledu na ostale nacije. Živeći u pravnoj državi, ona se bori za građanska prava i, da bi očuvala svoj nacionalni identitet – težište stavlja na razvoj jezika i kulture. To stvara izvesnu napetost u njenim odnosima sa elitom u Kneževini Srbiji, koja je mnogo više zaokupljena idejom dovršenja oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda, dakle *državom* a ne *društvom*. Srbija se u čitavom ovom razdoblju razvija i kao policijska država.

Novo, i u istorijskom smislu presudno je razdoblje koje nastaje od 1878. godine, kada je Srbija stekla državnu nezavisnost, odnosno dobila status subjekta međunarodnog prava. Berlinski ugovor je odredio okvir, ali u Srbiji je došlo do oštrog sukoba oko toga čime da se taj okvir ispuni. Sadržaj unutrašnje politike bio je uslovljen odnosom prema dovršenju nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda u jednu državu. Tada se i kristalisala jedna od najvažnijih konstanti razvoja Srbije u moderno doba. Pokazalo se da je stvaranje države koja bi obuhvatila čitav srpski narod ratovima za teritorije na kojima on živi, nespojivo sa unutrašnjim razvojem realne srpske države. Odnosno, pokazalo se da su socijalna dimenzija kolektivizma, zasnovanog na patrijarhalnim ustanovama ekonomske jednakosti, i nacionalna dimenzija, sa državom čije granice obuhvataju i "poslednjeg" Srbina – jedinstvena ideologija.

Orijentacija male nezavisne države na razvoj u dubinu, to jest na pravnu, ekonomsku, kulturnu i političku modernizaciju, shvaćena je kao izdaja *zavetne misli* o oslobođenju i ujedinjenju čitavog srpskog naroda, koja se zapravo svodila na obnovu srpske srednjevekovne države, kakvom ju je tradicionalistička historiografija gradeći virtuelne kontinuitete predstavila u XIX veku. Oslanjanje Srbije na Austriju primljeno je kao okretanje leđa Rusiji, središtu pravoslavlja i slovenstva, okosnici budućeg slovenskog saveza. U tom su se kontekstu i kristalisale dve različite istorijske tendencije: *istočna* i *zapadna*. Odnosno: *patrijarhalna* i *moderna*. Sa organizovanjem prvih političkih stranaka (1881), ove dve tendencije su se jasno profilisale. Najduže je trajala i bila najbrojnija Narodna radikalna

³ Vid. Ljubinka Trgovčević, *Planirana elita. O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u XIX veku*, Beograd, 2003.

stranka. Ona je ponikla iz socijalističkog pokreta koji je u Srbiji početkom sedamdesetih godina dostigao značajne razmere i koji je utemeljio ideologiju neponavljanja zapadnoevropskog puta, po definiciji antikapitalističku i antiliberalnu ideologiju. Daleko slabije, Napredna i Liberalna stranka bile su na tragu zapadnoevropskog puta, odnosno izgradnje realne srpske države posle 1878. godine kao moderne države po uzoru na zapadnoevropske države.⁴

Do ove podele, koja je, kao i podela na *slovenofile* i *zapadnjake* u Rusiji, nadživela aktere iz sedamdesetih i osamdesetih godina XIX veka, došlo je u malobrojnoj eliti mlade nezavisne srpske države. Nikola Pašić, koji je u mladosti pripadao socijalističkom pokretu, a zatim bio vođa Narodne radikalne stranke od njenog nastanka do svoje smrti (1881-1926), precizno je odredio i mesto i suštinu ove podele: "Prosti narod može se kazati bio je nezadovoljan rezultatom (Berlinskog kongresa – L. P.) ali se nije upuštao u dalja ispitivanja. Inteligencija pak podelila se je u dva razna tabora".⁵ Jednu struju, jednu stranu u žestokom sporu, čije su poprište bile Narodna skupština i štampa, činili su liberali i naprednjaci. Na osnovu toga što su i jedni i drugi bili "poklonici... zapadno-evropskih ustanova",⁶ Pašić ih je svrstao u jedan tabor. Razlikovao ih je samo po tome što su liberali bili "obazriviji i sporiji u prenošenju zapadnih ustanova na srpsko zemljište",⁷ dok su naprednjaci "hteli s mesta da Srbiju pretvore u kakvu zapadnu državicu".⁸

Vlada liberala (1880) smatrala je da je za Srbiju, posle Berlinskog kongresa, nastalo "novo doba".⁹ Sticanje državne nezavisnosti predstavljalo je istorijsku prekretnicu: "Posle dugog ratovanja, za nas je sad nastupio zadatak, da damo Evropi čvrstu zalogu mira, zakonodavnog poretka i zdravog napretka u istočnim stvarima".¹⁰ Očuvanje nezavisnosti i samo-

⁴ Vid. Latinka Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Beograd, 1993; Ista, *Srpski socijalisti XIX veka. Prilog istoriji socijalističke misli*, knj. 3 Beograd, 1995.

⁵ Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891)*. Priredili Latinka Perović i Andrej Šemjak. Beograd, 1995, s. 238.

⁶ Isto.

⁷ Isto.

⁸ Isto, s. 238-239.

⁹ *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1877*, Beograd, 1878, s. 484.

¹⁰ *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1878*, Beograd, 1879, s. 18-19.

stalne budućnosti dovođeno je u vezu "sa novim zahtevima međunarodnog saobraćaja i jevrejske civilizacije".¹¹

Vlada naprednjaka (1880-1883) nastavila je ovu liniju. Naglašavano je da Srbija "oseća snagu i potrebu i... ima političku volju da živi životom evropske obrazovanosti" i "izvrši reforme u duhu savremenog evropskog napretka skoro po svima poljima državnog života".¹² Tim reformama, Srbija izlazi "iz granica starinske patrijarhalne države",¹³ i uređuje se "iznutra kao moderna država".¹⁴ To znači: država koja "smatra za cilj čoveka" i temelji se na zaključku "da je čovek slobodan i da ima pravo da svoje sposobnosti koje je od prirode dobio upotrebi i usavrši".¹⁵

Nasuprot ovoj koncepciji *moderne države*, čiji su nosioci liberali i naprednjaci, u Srbiji se posle sticanja nezavisnosti, uobličuje i koncepcija *narodne države*, čiji je nosilac Narodna radikalna stranka. *Narodna država je antiteza i apsolutističkoj i liberalnoj državi*. Ona je izraz kolektivnog interesa, prava i volje; otelotvorenja naroda kao celine u socijalnom i etničkom smislu. Ona je organizovana na principu *narodne samouprave* i njen integrišući činilac je *narodna partija*. Osvojiti vlast i pomoću nje kao poluge u svojim rukama stvoriti državu, koja će organizovati proizvodnju i vršiti raspodelu u korist slabijih, koji čine većinu naroda, i dovršiti njegovo oslobođenje i ujedinjenje – to je središnja osa koncepcije Narodne radikalne stranke, koja ima sve karakteristike ideologije.

Razlozi za nastanak pomenute dve tendencije u razvoju nezavisne srpske države, po Nikoli Pašiću, "leže takoreći u dubljim moralnim i političkim osnovama i pogledima na svet i slovenstvo".¹⁶ Suprotno *zapadnjačkom taboru* (liberali i naprednjaci), *slovenofilski tabor* (socijalisti i radikali) "nalazi da u srpskom narodu ima toliko dobrih i zdravih ustanova i običaja, da bi ih trebalo samo negovati i dopunjavati s onim dobrim ustanovama, koje se nahode u ruskoga naroda i ostalih slovenskih plemena,

¹¹ *Stenografske beleške Narodne skupštine u Kragujevcu na dan 11. maja za 1880*, Beograd, 1880, s. 217.

¹² *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1881*, Beograd, 1882, s. 17.

¹³ *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1884*, Beograd, 1885, s. 27.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Milan Piroćanac, "Referat o delu Blunčlijevom 'Karakter i duh političkih partija'", *Godišnjica Nikole Čupića*, 1879, s. XXXVIII.

¹⁶ Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891)*... s. 239.

a od zapada uzimati samo tehničko znanje i nauku i njima se koristiti u duhu slaveno-srpskom".¹⁷

Zapadnjaci, naročito vođe Napredne stranke, u uverenju "da bi Srbija bila osuđena na većitu primitivnost, ako se ne bi oslobodila ruskog uticaja",¹⁸ spoljni oslonac za unutrašnju modernizaciju, odnosno evropeizaciju, nalazili su u Austriji koja je za Srbiju, koja je tek stekla državnu nezavisnost, najbliža Evropi. *Slovenofili*, socijalisti kao potonji radikali, u spoljnoj politici držali su se "slav(enske) i prav(oslavne) Rusije", a u unutrašnjoj "srp(skih) običaja i duha".¹⁹ Prema Nikoli Pašiću, vođi Narodne radikalne stranke, pomenuta politika je i učinila "da je gotovo sav narod odma pristao na našu (Narodne radikalne stranke – L. P.) stranu, ili odma izjavio da naši pogledi i naše ocene to su u isto vreme i njegovi".²⁰ Ovakva identifikacija sa siromašnim i neprosvećenim narodom, čijih je devet desetina činilo seljaštvo, ostavljala je vrlo usku marginu za političku konkurenciju i slobodu ideja. Jednom reči – za alternativu. I to ne samo posle 1878. godine, kada se Srbija, sticanjem državne nezavisnosti, našla na istorijskoj prekretnici. Kada je (1889) došla na vlast, Narodna radikalna stranka vladala je gotovo bez opozicije. To je državi dalo *partijski*, a političkoj kulturi *monistički* karakter. Uz *socijalnu jednakost*, koja je ostvarena *kroz dominaciju sitnog poseda*, na ovim osnovama je formiran *model demokratije suprotan modelu liberalne demokratije*. *Narodna demokratija*, koja se realizuje *kroz narodnu partiju, narodnu samoupravu i narodnu državu* u suštini je totalitarna²¹.

Pokušaj modernizacije Srbije u prvom okviru, to jest od sticanja nezavisnosti do kraja Prvog svetskog rata, značajan je upravo zato što su se u njemu manifestovale neke karakteristike *dramatičnog prelaza patrijarhalnog u moderno društvo*, koje će se javiti i u sledeća dva okvira. Ovaj prvi pokušaj modernizacije Srbije učinili su predstavnici intelektualne elite: "Obrazovani na Zapadu u punom jeku liberalizma, oni su smatrali liberalizam kao neophodan sastojak evropske kulture".²² Modernizacija je za njih bila sinhron proces. Političke reforme (Zakon o štampi, Zakon o zborovima

¹⁷ Isto.

¹⁸ Slobodan Jovanović, "Srpsko-bugarski rat". *Političke i pravne rasprave. Sabrana dela*, Beograd, 1990, knj. 2, s. 429.

¹⁹ Nikola Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891)*... s. 239.

²⁰ Isto.

²¹ Vid. u ovoj knjizi: "Programi narodne demokratije u Srbiji druge polovine XIX veka".

²² Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, II, Beograd, 1934, s. 311.

i udruženjima) idu zajedno sa: reformom ekonomije (Zakon o izgradnji prve železničke pruge, Zakon o Narodnoj banci, čitav set finansijskih zakona i trgovinskih konvencija); obrazovanja i prosvete (Zakon o obaveznoj osnovnoj školi, Zakon o zaštiti zdravlja naroda i stoke); ključnih institucija države (Zakon o sudijama, Zakon o stajaćoj vojsci). Najzad, tu je i rešenje crkvenog pitanja. Kao kruna, izrađen je i projekat ustava koji bi apsolutistički način vladavine zamenio parlamentarnim sistemom.

Modernizaciju je projektovala i realizovala manjina, i to vrlo ubrzano. Otuda naziv – "revolucija odozgo". Pripadnici ove manjine nisu se obazirali na svoju nepopularnost: "Oni su osećali potrebe moderne kulturne države i nisu zazirali od nepopularnih mera; to su pokazali onoga dana kada su seljaku uzeli dete u osnovnu školu, a odrasla sina u vojsku. Naprednjačka vlada čini utisak jedne reformatorske vlade, koja može biti i suviše zaljubljena u strane obrasce, ali kojoj to valja oprostiti zbog njene kuraži da zagazi u jedno modernisanje državne uprave koje je toliko nepopularno koliko i potrebno".²³

Pokušaj modernizacije u prvom okviru naišao je na dvostruki, podjednako snažan otpor: spoljnji, u licu Rusije i unutrašnji, u prvom srpskom kralju koji nije pristajao na liberalni ustav. Ali, najtvrdi otpor pružila je Narodna radikalna stranka. U ekonomskim reformama, ona je videla razbijanje socijalnog jedinstva seljačkog naroda, a u stvaranju institucija moderne države – napuštanje demokratije kao neposredne vladavine naroda preko narodnog predstavništva, u kome bi, kao u konventu, bilo sačuvano jedinstvo zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Izgradnju srpske nezavisne države po uzoru na zapadnoevropske države, radikali su videli kao izdaju *narodne države*. Već samo koncentrisanje mlade srpske države na sopstveni razvoj bilo je shvaćeno kao udaljavanje od *zavetnog cilja* – oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda. Sloboda naroda kao celine bila je stavljena iznad slobode pojedinog čoveka u Srbiji: sloboda je uvek bila sloboda od drugoga.

Unutrašnji konflikt se zaoštravao. U njegovoj osnovi ležao je "odnos prema Evropi, njenim vrednostima i obrascima".²⁴ Posle poraza pomenutog pokušaja modernizacije, patrijarhalna matrica se učvrstila, formirao se socijalno-politički obrazac i politička kultura koja je uticala i na potonje pokušaje modernizacije.

²³ Isto, s. 382.

²⁴ А. Л. Шемякин, "Сербия на переломе. Обретение независимости и проблема модернизации", *Tokovi istorije*, Beograd, 2000, br. 1-2, s. 32.

To se ne menja ni posle dinastičkog prevrata 1903. godine. Najnovija istraživanja dovode u pitanje mit o *zlatnom dobu srpske demokratije*.²⁵ Ubistvo kraljevskog para bilo je delo oficirske zavere. Ovim činom vojska je stupila na teren politike, da ga više ne napusti. Vremenom, ona će postajati samostalan centar, sa posebnom organizacijom unutar sebe koja je imala svoj politički program. Godine 1911. stvara se organizacija *Ujedinjenje ili smrt*, poznatija kao *Crna ruka*. Iste godine pokreće se i list *Pijemont*.²⁶ Civilne vlasti će doći u sukob sa njom, ali ne oko programa oslobođenja i ujedinjenja već oko primata vlasti.

Najzad, crkva je predstavljala bitan ograničavajući činilac modernizacije, odnosno evropeizacije Srbije. Za nju je srpsko pitanje elemenat i oblik religije. Ako nije samo verska već je i nacionalna ustanova, crkva je neodvojiva od države. Za nju je modernizacija neprihvatljiva upravo zbog toga što podrazumeva odvojenost crkve od države, odnosno laičku državu sa verskim slobodama. Osim toga, u pravoslavlju se radu i sticanju ne pridaje veliki značaj. Male potrebe pojedinca rezultat su shvatanja da rad služi za namirivanje fizičkih potreba (hrana, odeća, čula). Takvo shvatanje rada je bliže socijalističkom nego kapitalističkom shvatanju ekonomije, što je, kako pretpostavlja Sergej Bulgakov, i navelo Dostojevskog da tvrdi da je "pravoslavlje naš ruski socijalizam".²⁷

Konstante i ne bi bile to što jesu, da su promenljive. Politički monizam kao izraz socijalne homogenosti seljačkog društva, neodvojivost crkve od države, uticaj vojske u političkom životu, Srbija unosi i u jugoslovenski državni okvir.

U Jugoslaviji dolazi do ujedinjenja srpskog naroda. Ali, u zajednici sa drugim narodima, Srbija svoj primat zasniva na ratnim zaslugama, vojnoj sili i pokušaju stvaranja jugoslovenske integralističke ideologije. Ona odbija ideju složene države (što je vidljivo u načinu ujedinjenja, majorizaciji prilikom donošenja prvog ustava). Unutrašnji sukobi (atentat na predstavnike Hrvata u Narodnoj skupštini, ubistvo kralja Aleksandra) otežavaju modernizaciju Jugoslavije kao države, a pogotovo kao društva. U odbrani od majorizacije, dolazi do ubrzane nacionalne integracije nesrpskih

²⁵ Olga Popović – Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903-1914 godine*, Beograd, 1998; Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija 1903-1914. Istorijska studija o "zlatnom dobu srpske demokratije"*, Beograd, 2004.

²⁶ Vasa Kazimirović, *Crna ruka*, Beograd – Kragujevac, 1997.

²⁷ Irena Ristić, "Aktivizam naspram kontemplacije: uticaj protestantizma i pravoslavlja na ekonomski duh pojedinca": *Kultura i razvoj*, Beograd, 2004, s. 284.

naroda u Jugoslaviji. Sve se to, sa različitim intenzitetom, žilavo održava i postepeno manifestuje i u Komunističkoj partiji Jugoslavije.

Iako je Jugoslavija obnovljena na osnovi federalnog uređenja, jugoslovenski federalizam je dugo, po uzoru na sovjetski federalizam, bio više administrativni i kulturni. Sukob sa Staljinom 1948. godine je, iz odbrambenih razloga, doveo do jačanja državnog jedinstva. Ali, već posle Staljinove smrti, od ranih pedesetih godina, česte ustavne promene ukazivale su na to da Jugoslavija još uvek traži formulu, koja bi, s jedne strane, omogućila srpskom narodu da živi u jednoj državi, a s druge strane, otklonila opasnost asimilacije i majorizacije. Prepreke federalizaciji Jugoslavije bile su, međutim, višestruke: jedinstvena ideologija kao glavno vezivno tkivo višenacionalne države; lična vlast; čvrste policijske i vojne strukture – ali i, pre svega, identifikovanje srpskog naroda sa Jugoslavijom kao sa *svojom* državom.

Procesi nacionalne integracije drugih naroda u Jugoslaviji ubrzani su posle 1966. godine, kada je iz jugoslovenskog partijskog i državnog vrha bio uklonjen Aleksandar Ranković, koji je od Drugog svetskog rata bio drugi čovek u Komunističkoj partiji Jugoslavije, a prvi u Državnoj bezbednosti. Uklanjanje Aleksandra Rankovića kao najvišeg predstavnika Srbije i mogućeg naslednika Josipa Broza Tita, u Srbiji, ali i u celom srpskom korpusu, primljeno je kao udarac državnom jedinstvu, odnosno kao slabljenje njegovog glavnog stožera – Srbije. Taj utisak su pojačali ustavni amandmani iz 1968. godine, a naročito iz 1970–71. godine, koji su faktički pripremili donošenje Ustava iz 1974. godine.²⁸

U Srbiji je postojao prećutni konsenzus oko neprihvatanja Ustava iz 1974. godine, koje je postalo otvoreno posle Titove smrti. Nezadovoljstvo Srbije Ustavom iz 1974. godine poslužilo je kao detonator krize jugoslovenske države, a zatim i njenog dramatičnog raspada. Utoliko pre, što je ono postojalo i unutar Saveza komunista Srbije.

Kada i zašto počinje kriza jugoslovenske države, koja je obnovljena proklamovanjem rešenja nacionalnog pitanja kroz federalističko uređenje? Istraživanje unutrašnjih previranja kroz koja je prolazila jugoslovenska država u ovom periodu izostala su iz više razloga: ideološki i politički monopol Komunističke partije, koji je doveo do fetišiziranja jedinstva

²⁸ O pomenutim procesima postoji obimna literatura. Dobar pregled daje Audry Helfant Budding, "Srpski nacionalizam u XX veku": *Milošević vs Jugoslavija*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, knj. 1.

države; strah da sećanja na žrtve građanskog rata ne naruše stabilnost višenacionalne države; sukob sa Staljinom 1948. godine i glorifikovanje toga, uistinu, važnog čina u načinjanju ideološkog, ali i vojnog sovjetskog hegemonu; jugoslovenska država izvan socijalističkog lagera, što je bio dovoljan razlog da se ostave neupitnim osnove njenog razvoja i potisnu njene unutrašnje protivrečnosti.

Rezultati modernizacije srpskog društva posle 1945. godine, u trećem državnom okviru u istoriji Srbije u moderno doba, bili su impresivni: brza industrijalizacija; masovno školovanje; razvoj kulture, naročito umetničkog stvaralaštva (književnost, slikarstvo, film, pozorišna umetnost); velika uloga jedne male zemlje u međunarodnoj politici u vreme blokovske podele sveta, bili su neodvojivi od napretka jugoslovenske države, koja se krajem šezdesetih godina XX veka svrstala u srednje razvijene zemlje. To je potisnulo različite nacionalne ideologije sa kojima su jugoslovenski narodi, naročito Srbi i Hrvati, ušli u istu državu, ali nije izmenilo ciljeve nacionalnih ideologija, koji su ostali jednako inkompatibilni. Naime, kada je 1938. godine, stvaranjem Banovine Hrvatske, priznato *hrvatsko pitanje*, odnosno višenacionalni karakter jugoslovenske države, u Srbiji je, preko intelektualne elite okupljene oko Srpskog kulturnog kluba, otvoreno pitanje zaokruženja srpske nacionalne jedinice. Pri tom su Srbima smatrani i Makedonci, Crnogorci, muslimani.

Na stvaranju posebne srpske jedinice u okviru tročlane federacije (srpske, hrvatske i slovenačke), koja bi postavljanjem granica i zamenom stanovništva postala *homogena*, odnosno etnički čista, insistirao je u Drugom svetskom ratu četnički pokret Draže Mihailovića. Ideološki i institucionalni poraz ovog pokreta značio je i poraz tradicionalnog srpskog nacionalizma.

U komunističkom pokretu Srbije, od ranih dvadesetih godina XX veka, kada se suočio sa nacionalnim pitanjem u Jugoslaviji, postojalo je snažno osećanje identifikovanja sa Jugoslavijom. Otuda je svaka decentralizacija već federativne Jugoslavije primana sa rezervom, kao potencijalni separatizam. To je "odmah na dramatičan način skretalo pažnju nacionalističkih Srba *unutar* Srbije na položaj Srba izvan nje".²⁹ Ispod površine *socijalističke, samoupravne, federativne, nesvrstane* Jugoslavije, u nauci i kulturi, pa čak i politici, postojali su brojni načini da se, nezavisno od proklamovane ravnopravnosti, obezbedi faktička dominacija većinskog

²⁹ Isto s. 63.

naroda; i kao reakcija – načini da se ova dominacija osujeti. Bez obzira na dogmu o jedinstvu, sporovi oko karaktera jugoslovenske države, odnosno oko rešenja nacionalnog pitanja, neprestano su tinjali. Povremeno, u polemikama između intelektualaca, oni su probijali naizgled mirnu površinu. Budući da su ti intelektualci pripadali Komunističkoj partiji, sporovi između njih reflektovali su razlike u njoj samoj. Najzad, one su se ispoljile i u njenim najvišim organima.³⁰

Neslaganja u Partiji su produbljena posle uklanjanja Aleksandra Rankovića 1966. godine, a postala su otvorenija povodom ustavnih promena krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka. Ali, do vraćanja na ciljeve srpske nacionalne ideologije koji su postavljeni davno pre stvaranja jugoslovenske države došlo je tek posle smrti Josipa Broza kao autoritarnog vođe, i u promenjenim međunarodnim okolnostima.

Ideja o etničkoj državi čije granice, prema organiciističkom shvatanju nacije, idu do obuhvatanja teritorija na kojima se nalazi i "poslednji" Srbin, neodvojiva je od *narodne države u socijalnom i političkom smislu*. U Srbiji, pre nego što je izgubila bitku za srbizaciju Jugoslavije, i krenula u rat za stvaranje nacionalne države, došlo je do *antibirokratske revolucije*. Odbačene su ekonomske i političke reforme u pravcu tržišne privrede i višepartijskog sistema. Kriza državnog socijalizma u Ističnoj Evropi, slom komunističke ideologije i kraj hladnog rata samo su događajima dali ubrzanje. Izgledalo je da je ostvarenje nacionalne države na dohvat ruke: *sad ili nikad*. Opređenjenje za taj cilj značilo je odbacivanje ekonomske i političke modernizacije države.³¹ Na tom pitanju, letgitimno su se manifestovali i različiti interesi naroda koji su činili jugoslovensku državu.

Raspad jugoslovenske države već ima mnogo interpretacija. Nove će, međutim, morati da uzmu u obzir razvoj svakog naroda ponaosob, jer upravo su u njemu sadržani koreni razlika unutar višenacionalne Jugoslavije. Još pre pada Berlinskog zida i raspada Sovjetskog Saveza se pokazalo, da je državni socijalizam u Srbiji žilaviji nego bilo gde u Istočnoj

³⁰ Na sednici Izvršnog komiteta CK SKJ, u martu 1962, koja je dugo držana u tajnosti, Aleksandar Ranković suprotstavio se daljoj decentralizaciji države i Partije. Njegovo stanovište proizlazilo je iz ideološkog dogmatizma, iz fetiša jedinstva. Ali, on je u ovom organu predstavljao Srbiju. Srpskim nacionalistima van Partije nije smetao komunistički dogmatizam ako je sprečavao dalju federalizaciju Jugoslavije. Za predstavnike drugih nacija, to je bio znak za uzbunu. Vid. Ljubodrag Dimić, "Srbija 1804-2004 (suočavanje s prošlošću)". Dimić, Stojanović, Jovanović, *Srbija 1804-2004*. Beograd, 2005.

³¹ Vid. u ovoj knjizi: "Patrijarhalni odgovor na izazov modernizacije" i "Beg od modernizacije".

Evropi. Egalitarna ideologija, pod raznim imenima (socijalizam, radikalizam, komunizam) određivala je istoriju Srbije tokom čitavog modernog doba. Ona nije uništila ni aristokratiju ni buržoaziju, kao ni modernu državu zasnovanu na vladavini prava i liberalnoj demokratiji, utemeljenu na slobodnom pojedincu, građaninu. Naprotiv, ona je u interesu jednakosti, makar i u siromaštvu, sa idealom *narodne države* i *narodne demokratije*, stvorila osnove i za levi i za desni totalitarizam.

Od dominantne socijalne ideologije teško je odvojiti pitanje integracije srpskog naroda u modernu naciju; odnosno, koncept države, smisao i ishod ustavnih borbi. Od 1877. do 1912. godine, Srbija je imala dvanaest ustavnih zakona, od kojih neki nisu uopšte primenjivani. Ustavno pitanje postalo je "jabuka razdora" u Jugoslaviji posle 1918. godine, a Jugoslavija je posle 1945. godine prolazila kroz česte promene Ustava.

Stalne ustavne promene posledica su činjenice da nijedna od realnih država u kojoj je srpski narod živio u moderno doba – od Kneževine Srbije (1833), do Državne zajednice Srbije i Crne Gore, čija je egzistencija okončana referendumom u Crnoj Gori u maju 2006. godine, nije zadovoljavala težnje srpske političke elite. Zaokruženje etničke države, koje je podrazumevalo teritorijalnu ekspanziju i ratove, nemilosrdno trošenje materijalnih resursa, ali i ljudskog materijala, bilo je inkompatibilno sa razvojem realne srpske države u dubinu. Okviru je žrtvovana supstanca, a zamišljeni okvir vodio je sukobu sa realnošću.

Projekat zaokruženja etničke države, to jest ostvarenja ciljeva XIX veka na kraju XX veka, glavni je generator raspada jugoslovenske države. Njegova arhaičnost dovela je Srbiju u sukob sa vremenom i odredila način raspada. Zato se na odnosu prema neposrednoj prošlosti prelama stepen razrešenosti glavne srpske intelektualne kontroverze: *moderna država ili obnova srednjovekovne države*.

Postoje tri osnovna tipa odnosa prema prošlosti: pacifikacija prošlosti, odnosno kontinuitet sa nacionalizmom; zaborav koji zagovaraju čak i protivnici rata; najzad, strategija suočavanja sa prošlošću "kroz moralnu refleksiju", to jest – novi poredak nije moguć bez diskontinuiteta.³² Oko izbora strategije nije bio postignut konsenzus ni među akterima događaja od 5. oktobra 2000. godine, kada je sa vlasti uklonjen konsen-

³² Nenad Dimitrijević, "Srbija kao nedovršena država": *Između autoritarizma i demokratije. Srbija, Crna Gora, Hrvatska*. Knjiga II. *Civilno društvo i politička kultura*. Urednici Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavićević. Beograd, 2004.

zualni autokrata Slobodan Milošević, iza koga su, na početku, bile srpska politička, intelektualna, verska, vojna elita i mase. Glavni akteri petooktobarskih događaja nisu postigli konsezus oko orijentacije Srbije posle uklanjanja Slobodana Miloševića. Ali, ne zato što su propustili mogućnost da to učine, već zato što su njihove intencije bile različite. I među njima je, kao nekad među komunistima, ostala nerazrešena kontroverza oko rešenja srpskog nacionalnog pitanja, odnosno oko karaktera države.

Kolokvijalno, pomenuta kontroverza opisivana je kao sukob *legalista* i *reformista*. Personalno, kao sukob Vojislava Koštunice i Zorana Đinđića. Više toga je moralo da se dogodi da bi postalo jasno da se zapravo radi o kontinuitetu socijalne i nacionalne ideologije koja je obeležila neposrednu prošlost i o diskontinuitetu sa tom ideologijom. Trebalo je da započnu ekonomske i političke reforme, koje su imale za cilj evropeizaciju Srbije i da se prihvati pravno sankcionisanje ratnih zločina, da bi postalo očigledno da *legalisti* nisu u tome videli glavni smisao petooktobarskih događaja. Ali je bilo potrebno i da, posle ubistva premijera Zorana Đinđića, *legalisti* dođu na vlast i pokažu da stoje "na pozicijama odbrane institucionalnog i ideološkog nasleđa Miloševićevog resantimanskog nacionalizma".³³

Najnoviji pokušaj modernizacije Srbije krenuo je sa veoma niskih osnova: razorena država, slabo društvo, osiromašeno i ostarelo stanovništvo, smanjen intelektualni kapacitet.³⁴ Ali, za razliku od svih prethodnih pokušaja, ovaj je, kao nikad u istoriji Srbije, imao podršku sveta, pre svega Evrope. Ta mogućnost nije samo propuštena – ona je sprečena. Sprečena je, da bi se sačuvao kontinuitet, odnosno vrednosti one socijalne i nacionalne ideologije koja je dominirala u razvoju Srbije u moderno doba.

U suštini, pokazalo se da je modernizacija bez modernosti,³⁵ to jest prihvatanje dostignuća tehnike u materijalnom razvoju bez vrednosti, što je u zapadnoevropskoj civilizaciji nedeljivo, objektivno u sukobu sa Evropom. Jer, po cenu da se ne prihvati *modernost*, može se odustati i od *modernizacije*. To je od ključnog značaja za razumevanje ne samo Srbije na kraju XX veka, nego Srbije u moderno doba. Da li će istraživanja polaziti od epiloga ili od prologa, od kraja XX ili od početka XIX veka, to razumevanje, svejedno, ostaje cilj.

³³ Isto, s. 63.

³⁴ Vid. Dimić, Stojanović, Jovanović, *Srbija 1804-2004*, Beograd, 2005.

³⁵ Vid. Latinka Perović, "Modernizacija bez modernosti". *Ljudi, događaji i knjige*. Biblioteka "Svedočanstva", knj. 1. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000.

2.

Patrijarhalan odgovor na izazov modernizacije

Sintagmu "dve Srbije" prvi put je upotrebio vođ srpske socijalne demokratije Dimitrije Tucović povodom demonstracija 12.000 beogradskih radnika, 12. decembra 1910. godine¹. U semantičkoj zbirci koja, pored ostalih zbraka, ovde danas vlada Tucovićeva podela zvuči anahrono. *Buržoaska i proleterska Srbija* – rekao je on. U zaostaloj seljačkoj zemlji, kakva je na početku ovog veka Srbija, ta je podela bila preuranjena. U Srbiji jedva da su se nazirala ta dva društvena interesa; u punoj meri oni se, zapravo, nikad nisu ni razvili niti politički artikulisali na odgovarajući način.

S vremenom, sintagma je dobijala različite predznake. U političkom društvu, kakvo je srpsko društvo tokom čitavog XX veka, ti su predznaci bili prevashodno politički. U središtu prividnih razlika između "jedne" i "druge" Srbije uvek je bila borba za vlast. Zato su se te razlike najčešće i kristalisale kao dramatično pitanje: *ko će koga?*

Postoji, međutim, jedna dublja dihotomija Srbije, starija i značajnija od sintagme "dve Srbije" sa političkim predznacima. Sa revolucijom srpskog naroda na početku XIX veka, ona nastaje u raskolničkom sudaru patrijarhalne zajednice i modernog društva. Ta je dihotomija organska i univerzalna. Prelaz sa patrijarhalnog na moderno društvo uvek je bolan i protivrečan, dugotrajan i nepredvidiv. Uostalom, većina ljudskih zajednica je na razmeđu tradicionalnog i modernog društva, sa mogućnošću da se ta bipolarnost, povremeno, prekida u korist jednog ili drugog.

Srpsko društvo nije ostalo imuno na procese modernizacije, ali je bilo sklonije da na njen izazov daje patrijarhalan odgovor. Po dokaze ne treba ići

¹ Dimitrije Tucović, "Buržoaska i proleterska Srbija". *Sabrana dela*, 4. Priredio dr Mladen Vukomanović, Beograd, 1980.

u dalju istoriju. Dovoljno je prisetiti se samo da je u poslednjih pedeset godina u tom društvu, još pretežno agrarnom, koje je tek zakoračilo u industrijsku civilizaciju, tehnokratizam smatran najvećom opasnošću; u njemu, siromašnom, gde je većina još lišena elementarnih materijalnih i kulturnih dobara, zvonilo se na uzbunu protiv potrošačke civilizacije; u društvu koje se neprestano ljulja između anarhije i autokratije – liberalne ideje bile su prava jeres.

I svesno i iz neznanja, gubi se iz vida da je ovde davno pre poslednjih pedeset godina stvorena ideologija koja je narodno blagostanje stavljala iznad nacionalnog bogatstva, raspodelu iznad proizvodnje, jednakost iznad sloboda, kolektivizam iznad individualizma.

U političkoj istoriji Srbije ne postoji politička stranka koja u svojim programskim ciljevima nije isticala političke slobode. U isto vreme, nema niti jedne stranke koja je imala jasan program ekonomske modernizacije, stranke koja bi se zalagala za to da se jednom raskine začarani krug siromašnog društva u kome je nemoguće socijalno raslojavanje zato što ono većinu naroda ostavlja na najnižoj skali socijalne lestvice.

Kako otkloniti ovu protivrečnost koja je izražena u programima svih političkih stranaka u istoriji Srbije? U čemu je smisao traženja odgovora na ovo pitanje u tako dramatičnom trenutku kakav je ovaj koji proživljavamo i na takvom bespuću kakvo je ovo na kome smo se našli? Ja osudu rata podrazumevam, ali me ona ne zadovoljava. Treba napipati onaj krvavi čvor u koji se zauzrla naša bezizgledna sadašnjost. Imamo li mi pravi odgovor na pitanje šta se sa nama, zapravo, dogodilo? Da li smo spremni da se suočimo sa istinom o sebi? I možemo li to učiniti samo ispunjeni emocijama, bez snage za analizu vlastitog iskustva i bez hrabrosti za upoređivanje sa svetom u kome živimo?

One generacije naše elite koje su teorijski obrazložile državni socijalizam odbacuju njegove političke posledice ne dirajući, još uvek, u njegove osnove. Kao i svuda, i ovde je državni socijalizam bio mogućan zahvaljujući širokom socijalnom konsenzusu, koji je ostvaren zadovoljavanjem egzistencijalnog minimuma. Materijalne rezerve za održavanje tog konsenzusa su se iscrpile a da mase toga nisu ni svesne. Već od osamdesetih godina prošlog veka bilo je predvidivo da će ekonomika zemalja državnog socijalizma doživeti slom, sa svim posledicama na socijalnom, spoljnopoličkom i vojnom planu, i da će tada "biti kasno brinuti o demokratiji", jer "periodima propadanja privrede više odgovara

diktatura".² Masama to postaje jasno onda kada se dogodi; eliti je jasno od početka: u takvom ishodu ona, ili zdušno učestvuje ili mu se, bez obzira na cenu, suprotstavlja nastojeći da ga spreči.

Ako su odbačene ekonomske reforme, kako je mogao da se završi državni socijalizam osim u nacionalizmu? Rat je militaristička i nacionalistička obmana, nakazna maska, nužna fiksacija koja služi učvršćenju korporativizma i novog totalitarizma.

Socijalni egalitarizam, koji je održavao vlast, zamenjen je nacionalnim kolektivizmom da bi se vlast održala ili tek osvojila. Tu prestaje ona organska dihotomija. Mi više nismo patrijarhalno društvo, a odbacili smo izazov modernizacije. Mi smo društvo koje je, zasad, ispalo iz razvoja i anomija je prirodno stanje takvog društva. To je više od poraza jedne politike, jednog režima, jedne nacionalne tlapnje. To je istorijski poraz. I ako je moguće ikakvo prosvetljenje, ako postoji tačka sa koje je, nakon svega, mogućna obnova, onda je to izvlačenje iz ruine, kakvom smo postali, onih elemenata evropeizacije koje je Srbija, ipak, nakupila tokom poslednja dva veka svoje istorije i bolno rekonstruisanje te krhke vertikale.

Ne plediram za političku neutralnost elite, već za novu društvenu strategiju koja ne može biti ničim nadomeštena i u čijem stvaranju elitu niko ne može da zameni. Potrebno je ne samo ukazati na pravu suštinu simbioze državnog socijalizma i nacionalizma, nego joj stvoriti alternativu. Čak ako se formalno i ne označi kao "druga Srbija", ta alternativa će to neizbežno biti. Verujem da će se ona probiti, najpre snagom biološke nužnosti. Jer, ostvarivši se, nacionalizam je ugrozio i sam opstanak nacije.

² Василий Селюнин, Источники, *Новый мир*, Москва, 1988, 5, s. 184.

3. Beg od modernizacije

Mnoge nacije propadnu pre nego što postanu svesne svojih grešaka.

Aleksis de Tokvil
(Alexis de Tocqueville)

Na kojoj osnovi je danas moguća analiza odnosa Srbije prema Evropi? Taj odnos nije uvek i prevashodno eksplicitan niti je vezan samo za jednu instituciju – političku, naučnu, kulturnu, versku, vojnu. On je više implicitan i može se detektovati analizom pravaca unutrašnjeg razvoja, posebno uloge elite u usmeravanju tog razvoja. U suštini, reč je o spontanom i formulisanom odgovoru na izazov koji je pred srpsku elitu postavilo, s jedne strane, ujedinjavanje i na toj osnovi dalja modernizacija Evrope, a sa druge – raspad sistema u Istočnoj Evropi: otuda neophodnost izbora puteva razvoja. Jer, bilo je sve očiglednije da se i u Srbiji jedan dugoročan program, u protekloj deceniji već bio istrošio.

Ako je, u okviru Jugoslavije, Srbija zauzimala poziciju između Istoka i Zapada, u protekloj deceniji, uz mnogo prividnih promena, ona se faktički opredelila. Mnogobrojni su i raznovrsni izvori na osnovu kojih se može slediti ovo opredeljenje.

Neophodna su mnoga parcijalna istraživanja da bismo se približili odgovoru na pitanja: kako se Srbija, u prethodnoj deceniji i po, određuje prema Zapadnoj Evropi, prema tipu društva u njoj i prema njenim civilizacijskim standardima; u kojoj se meri za Srbiju uopšte postavlja problem tog odnosa, to jest problem njene vlastite evropeizacije?

Kriterijum za utvrđivanje izvora koji bi bili reprezentativni sa ovog stanovišta jeste kritička masa izvora; mogućnost kontinuiranog praćenja pomenutog odnosa u kratkom ali prelomnom razdoblju; raznovrsnost i brojnost društvenih činilaca, u prvom redu, srpske elite, čiji se odnos prema Zapadnoj Evropi, posredno ili neposredno, ogleda u tim izvorima. I, naročito, izvori kroz koje se taj odnos formuliše, sugerira i čak nameće kao društvena orijentacija, kao izbor i program.

a. UJEDINJENJE NACIONALNE ELITE

Pozicija i uloga srpske elite u razdoblju posle smrti Josipa Broza Tita, koje je iz više razloga presudno za izbor orijentacije koja bi Srbiju približavala Evropi, ili bi je od nje udaljavala, može se i mora pratiti kroz izvore različite provenijencije. Ali, nigde se ona nije izrazila tako nedvosmisleno i tako koncentrisano kao u listu *Politika*, posebno u rubrici "Odjeci i reagovanja".

Svojim priložima u toj rubrici javili su se brojni magistri i doktori nauka, za koje se dotad malo znalo, čak i u njihovoj užoj profesionalnoj sredini. Za ovu vrstu inteligenata to je bila šansa da izađu iz anonimnosti i dožive, ako ne profesionalnu, ono društvenu promociju. Oni su stvarali utisak širine i jedinstva fronta "učenih". Što se više širio krug onih koji su pretendovali da, izlažući krajnje arbitrarno svoje uprošćene poglede, daju prilog rešavanju sudbinskih problema naroda, to je pojavljivanje na stranicama lista *Politika* postajalo obaveznije i, ujedno, jednostavnije i lakše.

Ton su, ipak, davali akademci, eminentni naučnici i umetnici, ljudi od imena među piscima, slikarima, filozofima, pravnicima, ekonomistima, lekarima, inženjerima, arhitektima, advokatima, novinarima, glumcima, generalima, političarima. Iako je bila široko otvorena, rubrika "Odjeci i reagovanja" gotovo da nije imala priloga u kojima su ispravljane lične nepravde i namirivani pojedinačni računi. Raspravljalo se o globalnim problemima i davana su njihova rešenja oko kojih su se autori priloga spontano ujedinjivali. Upravo zato pomenuta rubrika predstavlja sjajnu ilustraciju duha vremena, u kojem se Srbija samouznosila, opijajući se samodovoljnošću, postepeno zatvarala i izolovala od Evrope, od sveta. Svako različito mišljenje mrvilo se i nestajalo pod terorom stanovišta mnoštva.

Tradicionalno visoko vrednovana među nacionalnim institucijama, *Politika* je stavljena na prvo mesto među njima. Ono što se od nje očekiva-

lo, i što je ona tako štedro zadovoljavala, prevazilazilo je funkciju jednog, makar i velikog i starog lista. Lista uopšte. *Politika* nije bila samo puko sredstvo u rukama moćnih političkih i ideoloških mehanizama. Ona je postala institucija sa naročitom misijom, neka vrsta svete knjige, čijem je svakom slovu trebalo apsolutno verovati. Za nju je rečeno da je: jača od zakona; ličnost i predvodnik; duhovni bastion istine, pravde i progresa; pravi izvor nadahnuća. Narodna *Politika* će ostati večna¹. Zato je ona izvor kroz koji se može precizno pratiti razvojna linija srpskog nacional-socijalizma.

U listu u celini, a naročito u "Odjecima i reagovanjima", bilo je izričitih i nedvosmislenih antievropskih opredeljenja i izjava. Ali, za razliku od tih nadmenih, često nekusnih i primitivnih izjava, ispunjenih provincijalnošću i mržnjom, za prepoznavanje dubinskog opredeljenja lista i Srbije, daleko veći značaj imaju, u toj prelomnoj deceniji, opredeljenja o vitalnim unutrašnjim pitanjima razvoja zemlje: neizbežnom modernom i demokratskom preustrojstvu zajedničke države; reformi političkog sistema; višepartizmu i parlamentarizmu; svojini; tržištu; o statusu, pravima i slobodama pojedinca i etničkih zajednica; o odnosu i saradnji s drugim narodima i državama i o nizu drugih sličnih pitanja.

Utuda je za istraživače stanja duha i odnosa Srbije prema Evropi i njenoj civilizaciji celishodnije analiziranje izraženih tendencija i pravaca o tim realnim pitanjima koja opredeljuju ne samo aktuelna ponašanja nego i budućnost srpskog društva.

Najveću težinu rubrici "Odjeci i reagovanja" dali su akademci². Pomenuta rubrika, i list u celini, poslužili su im kao tribina sa koje su – nasuprot civilizacijskih i demokratskih evropskih tendencija o daljoj afirmaciji samostalnosti i suverenosti naroda, a sa anahronog uskog nacionalističkog i istovremeno centralističkog stanovišta – autoritativno dovodili u pitanje Ustav iz 1974. i obrazlagali neophodnost ukidanja autonomija. Svaki prilog o reformi federacije oglašavali su secesionizmom i odlučno odbijali ideju konfederacije, zahtevajući pravo na samo-opredeljenje samo za srpski narod.

Akademci su tvrdili da je položaj Srba u Hrvatskoj gori nego za vreme Austrougarske i bez dokaza saopštavali javnosti da genocid nad Srbima

¹ Vid. Aleksandar Nenadović, "'Politika' u nacionalističkoj oluji". *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Priredio Nebojša Popov. Beograd – Zrenjanin, 2002, s. 283-310.

² Vid. Olivera Milosavljević, "Zloupotreba autoriteta nauke. Memorandum 1986". Isto, s. 305-338.

u Hrvatskoj traje 45 godina. Nisu boljim videli ni položaj Srba u Bosni i Hercegovini, čiju su islamizaciju, bez argumentacije, smatrali realnom opasnošću. U nemogućnosti da nametnu varijantu čvršće unitarističke federacije pod dominacijom najbrojnijeg naroda (jedan čovek – jedan glas) – oni su osuđivali severozapadne republike za separatizam, a istovremeno otvoreno govorili o separaciji srpskog naroda. "Mi, Srbi", pisao je potpredsednik SANU Antonije Isaković, "treba da razmišljamo o tome da možemo da živimo sami. Imamo iskustvo samostalne države, mi smo sami došli do države, za razliku od drugih koji su je stekli raznim nagodbama"³. A akademik Miodrag Jovičić će reći: "Srbija je dovoljno velika i bogata da bi mogla da opstane sama, ili ujedinjena sa republikama koje to žele"⁴.

Podržavajući program "novog srpskog rukovodstva", akademici su, povodom proglašenja novog ustava Republike Srbije, kojim je ukinuta autonomnost pokrajina, izjavili da su predložene promene neizbežne, ali da na njima ne treba stati⁵. I dok je druge narode u Jugoslaviji hvatao strah od ovakvih izjava predstavnika srpske elite, koje su se podudarale sa neskrivenim imperijalnim i ratnohušačkim pokličima na masovnim mitinzima po Srbiji, front se, preteći, od Kosova širio prema Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Makedoniji. Akademik Dejan Medaković je, primajući Sedmojulsku nagradu, izjavio da proces oživljavanja ugašene istorijske svesti srpskog naroda, to jest antibirokratsku revoluciju, karakterišu "dostojanstvo i otmenost"⁶.

Svoju društvenu ulogu Akademija je zasnivala na svesti o svojoj ne samo naučnoj nego i nacionalnoj misiji. Kao i na svom ugledu u narodu. Po rečima svoga predsednika Dušana Kanazira, krajem 1989, posle *Memoranduma*, to jest, "posle energičnog zahteva Akademije da se isprave greške učinjene srpskom narodu i da se društveno-politički problemi na Kosovu i u celoj zemlji efikasnije rešavaju, Akademija je stekla još veći moralni ugled". Taj ugled, smatraju njeni čelnici, obavezuje Akademiju. Ona će, najavljuje njen predsednik, "budno pratiti, kritički i naučno ocenjivati zbivanja u našem društvu"⁷. Čutanje o položaju srpskog naroda dovelo bi u pitanje moralni integritet Akademije. Ona "mora da se okrene srpskom narodu kao celini, bez obzira na kojim prostorima on danas živi".

³ *Politika*, 11. 06. 1989.

⁴ Isto, 28. 06. 1990.

⁵ Isto, 04. 10. 1988.

⁶ Isto, 10. 07. 1990.

⁷ Isto, 28-30. 11. 1989.

U brizi za interese srpskog naroda u celini Srpska akademija nauka i umetnosti prednjači među nacionalnim institucijama.

Prisustvo Srpske pravoslavne crkve na javnoj sceni, sve do smrti patrijarha Germana (1991), znatno je diskretnije. Ali, stanovišta koja se sreću u njenim glasilima podudaraju se sa mnogim stavovima Akademije⁸.

b. UZNOŠENJE ANTIDEMOKRATSKOG PORETKA

Shodno vlastitoj predstavi o ulozi i misiji Akademije, akademici su se izjašnjavali i o prirodi društva u Srbiji, o karakteru ekonomskih i političkih odnosa u njoj. Uprkos već snažnim strujanjima u Evropi ka promenama, akademik Mihailo Marković izjavljuje da će Republika ostati socijalistička sve dok važi oblik društvene svojine "koja u ovom trenutku iznosi 300 milijardi dinara". Razlozima jedinstva Srbije, usamljene, okružene neprijateljskom koalicijom i ugrožene svetskom zaverom, osporava se nužnost promena u pravcu političke pluralizacije Srbije i faktički brani monopartijski sistem. "Politička situacija u Srbiji", smatra akademik Marković, "takva je da većina ozbiljnih ljudi ne želi da se angažuje u drugim partijama, čak i kad su kritičke prema Savezu komunista. Ove partije bi bile i ostale male i ne bi mogle da odigraju bitnu ulogu u političkom sistemu... Najbitnije od svega je činjenica da politički sistem projektovan postojećom reformom nije i ne može biti višepartijski"⁹.

Zahvaljujući ovim i ovakvim teorijama o bespartijskoj demokratiji kao višem tipu stvarne demokratije, nasuprot stoletnom iskustvu i temeljnom političkom principu Zapadne Evrope – višepartizam i slobodni izbori u Srbiji uvedeni su znatno kasnije nego u drugim republikama u Jugoslaviji, i to tek onda kada se putem *antibirokratske revolucije* učvrstio autokratski režim u Republici.

"Najzad", nastavlja akademik i vodeći ideolog Socijalističke partije Srbije, Mihailo Marković, "forme neposredne demokratije, koju afirmiše i neguje naš sistem, različite su od posredne, partijske demokratije. Samim tim, političke organizacije koje postoje u tako određenom sistemu, faktički nisu partije, iako se tako zovu. One ne mogu osvojiti i držati vlast, što je osnovna svrha svake istinske partije".

⁸ Vid. Radmila Radić, "Crkva i 'srpsko pitanje'". *Srpska strana rata...* s. 267-305.

⁹ *Politika*, 16. 08. 1989.

Akademik Marković imao je u vidu dokument pod naslovom *Stavovi Komisije Predsedništva Srbije o reformi političkog sistema*. Jedan od učesnika u njegovoj izradi, Marković, rekao je da je to "radikalan program demokratizacije i modernizacije političkog sistema". Ključni princip ovog dokumenta je "jedan građanin – jedan glas". Utemeljen na ovom principu, dokument, ne samo da nije imao nikakvu šansu da bude prihvaćen u višenacionalnoj Jugoslaviji nego je, suprotno snažno izraženim zahtevima nesrpskih naroda u Jugoslaviji i demokratskim opredeljenjima u Evropi, nudio projekciju unitarističke i centralističke federacije. To bi predstavljalo nazadak čak i u odnosu na stanje koje je bilo dostignuto među narodima Jugoslavije. Ali, zato je ovaj dokument imao široku i nepodeljenu podršku srpske intelektualne elite. Ocenjen je kao istorijski; profesor Miroslav Egerić ga naziva, ni manje ni više, *Magna kartom srpske demokratije*¹⁰. Jedan u nizu birokratskih dokumenata, sa direktivnim naslovom *Stavovi...* kovan je u zvezde. O njemu je na stranicama *Politike* rečeno da "nagoveštava kraj velike obmane"; da je "proistekao iz snage naroda" i da je "logična... posledica zbivanja u Srbiji poslednje dve godine", to jest tokom *antibirokratske revolucije*. Viden je kao izraz rešenosti "da se ide ispred vremena" i kao dokaz da se "Srbija... okreće budućnosti".

Upadljiva je uloga akademika i u stvaranju dokumenta i u njegovoj javnoj podršci. Prvo mu je davalo naučni karakter, drugo je imalo za cilj da unapred relativizuje i sasvim obesnaži pitanja, sumnje i otvorene rezerve prema osnovnim principima dokumenta.

Tako je akademik Nikša Stipčević rekao da niko nema razloga da se plaši Srbije, jer je princip jedan građanin – jedan glas "početak svake demokratije". Ne sporeći postojanje srpskog pitanja, on je negirao postojanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. "Oni koji su danas u Jugoslaviji", kaže on, "za savez država, a protiv savezne države, jesu za svojevrstan socijal-feudalizam, za nacionalne birokratske feude, koji su najveće zlo u Jugoslaviji". Zato je on u pomenutom dokumentu nalazio upute "kako da raspoložemo budućnošću"¹¹.

Akademik Radovan Samardžić smatra da "ovim dokumentom srpski narod i Komisija učenjaka koja ga je i predstavila, nisu omogućili Srbiji da se preporodi povratkom Evropi nego su pokazali da ta zemlja i njeni ljudi upravo progovaraju iz srca Evrope". Srbi su, po njemu, jedan od retkih naroda kome je osporena borba za sopstveno ujedinjenje: "Zloglasni ustav

¹⁰ Isto, 28. 07. 1989.

¹¹ Isto, 10. 08. 1989.

od 1974. godine najzad je do kraja obelodanio namere da se Srbija svede na najuže okvire, stavi u položaj ustavne neravnopravnosti i polukolonijalne ekonomske zavisnosti... Povratak Srba svojim istorijskim tradicijama i svom duhovnom biću ne može se smatrati korakom nazad, jer je to korak koji je od srednjeg veka do danas nalazio u svojoj istorijskoj baštini osnovu za nove preobražaje i napredak"¹². Tako obnova prošlosti postaje program za budućnost.

Akademija je otvoreno podržavala srpsko rukovodstvo u nameri da vaspostavi srpsku državnost i tako postane politički reprezentant interesa srpskog naroda u celini. Sa svoje strane, političko rukovodstvo je pokazivalo da mu je do te podrške stalo i, u okviru nje, ostavljalo Akademiji slobodu akcije. Oktobra 1989, predsednik Republike Srbije je izjavio: "A što se tiče Srpske akademije nauka, ne vidim zaista zašto ona ne bi imala uticaj na politiku u Srbiji. Koji je to narod u svetu, koja je to razumna država koja se stidi svoje akademije nauka. Ako se u njoj jave ideje koje nisu u interesu demokratskog socijalističkog razvoja naše zemlje, ne znači da su te ideje dominantne i da ih članovi Akademije dele. Ali ni Akademija ne igra ključnu ulogu. Ključnu ulogu, u ovo burno vreme, imaju građani Srbije"¹³. Drugim rečima, usluge Akademije su dobrodošle, ali njena uloga nije vodeća, već servisna.

Slične poruke, istom prilikom, Slobodan Milošević je imao i za Udruženje književnika Srbije i za Crkvu. Tako su, na početku, pod uslovima koje je određivao već priznati vođa, a koji su, nesumnjivo, bili politički i ideološki precizni, svi bili zajedno. *Monolitnost je stvorila lidera a ne obrnuto*.¹⁴

Prilozi u rubrici "Odjeci i reagovanja" su dragocen uzorak ne samo za analizu zbivanja u jednom periodu koji, posmatran čak i sa malog vremenskog odstojanja, deluje kao završen. To je period pripreme za ono što će doći. Međutim, taj materijal, gotovo neočekivano za istraživača, otkriva, da – ako su i postojale neke materijalne pretpostavke (elementi tržišne privrede, otvorenost Jugoslavije prema svetu) za tranziciju i bržu evropeizaciju – u Srbiji nije postojala mentalna spremnost za suštinske promene društvene i političke strukture, a pogotovo ne za redefiniciju odnosa u državi. Takva spremnost nije postojala ni u masama niti, što je naročito važno, u eliti. Naravno, potrebna su upoređenja Srbije sa ostalim delovima bivše

¹² Isto, 11. 08. 1989.

¹³ Isto, 10. 10. 1989.

¹⁴ Vid. potpredsednik SANU Antonije Isaković, *Intervju*, 01. 09. 1989.

Jugoslavije, kao i sa drugim zemljama Istočne Evrope. Ako se još nigde ne može govoriti o dubinskim promenama, narušenost starih struktura i mehanizama vladanja u istočnoevropskim zemljama je nesum-njiva, što je bitna pretpostavka za suštinske promene. Gde u tom pogledu stoji Srbija?

Istina je da, kao što kaže nemački sociolog i politolog Ralf Darendorf (Ralf Dahrendorf), "uz svu buku i galamu, iz Istočne Evrope 1989. godine nije došla nijedna nova ideja". Ali se, kroz devizu: "Evropa sada i ovde", artikulisala alternativa. Za jedne narode Istočne Evrope to je značilo nastaviti nasilno prekinuto (1945) kretanje putevima zapadnoevropske civilizacije, za druge – ponoviti put koji su u svom razvoju prošli zapadnoevropski narodi.

c. SAMOIZOLACIJA

Generalno uzev, Srbija osamdesetih nije zauzela otvoreno neprijateljsku poziciju prema zapadnoevropskoj civilizaciji. Stanovište srpskih teoloških mislilaca o Zapadnoj Evropi – koja je, napustivši Hristov put, postala veliko zlo, "trovačnica", u kojoj umire evropski deo čovečanstva; o Zapadnoj Evropi, koja je, temeljeći svoju kulturu na čoveku, čoveka učinila robom stvari – ne izlazi iz okvira Srpske pravoslavne crkve. Tek u novije vreme, ovo stanovište nalazi mesto i u širim socio-kulturnim strukturama. Međutim, od početka političkih sukoba u Jugoslaviji, a naročito od trenutka kada su oni prerasli u ratne sukobe, Srbija je svoj odnos prema Evropi gradila samo na jednoj jedinoj potrebi: da Zapadnu Evropu uveri u "svoju istinu".

I dok je odbijanje da se razmišlja o tome kako nas drugi vide bilo sve pouzdaniji znak zatvaranja, samoizolacije i gubljenja sposobnosti za upoređivanje sa drugima, što je prvi uslov i za realno viđenje sebe – od srpske elite se očekivalo da odigra ključnu ulogu u širenju "srpske istine". To se smatralo njenim patriotskim dugom.

Mora se priznati, srpska elita se, ne samo u *Politici*, i ne samo preko rubrike "Odjeci i reagovanja", uključila u borbu za "prodor istine o Srbiji", o njenoj "tragic", o borbi "za biološki spas srpskog naroda".

Sa najvišeg političkog mesta u Srbiji nije, međutim, osporavan problem odnosa prema Evropi, ali su čvrsto precizirani uslovi njenog pripadanja Evropi. To je moguće – poručivao je Slobodan Milošević maja 1989. zagovornicima evropeizacije Jugoslavije u samoj Jugoslaviji,

pobornicima orijentacije "Evropa sada i ovde", samo izborom takvih unutrašnjih rešenja "koja idu u prilog novog socijalizma, kao bogatijeg i demokratskog društva, društva koje će pripadati Evropi". "Ali u tu Evropu", nastavlja Milošević, "nećemo da idemo kao lakeji koji se toj Evropi ulizuju rujanjem sopstvenoj državi i njenim institucijama, pa čak i Armiji, i rujanjem drugim, navodno nekulturnim narodima, s kojima u toj državi zajedno žive, već ćemo u tu Evropu da idemo ravnopravno i, razume se, na svoj, jugoslovenski, socijalistički način"¹⁵.

Još određenije i ranije formulisao je Milošević svoje socijalno vjeruju: "Mi treba da dostignemo razvijene zemlje Evrope i sveta, ali ne vraćanjem na privatnu svojinu i parlamentarni sistem, ne kao građansko društvo, već kao socijalističko društvo"¹⁶. Uostalom – "pogodba oko toga da li građansko društvo... ili socijalističko... nigde se do sada nije završila bez krvi"¹⁷.

Državni socijalizam, očišćen od birokratskih deformacija, ali i od elemenata kapitalizma i liberalizma, ostaje, dakle, i kao praksa i kao društveni ideal. Taj izbor je u Srbiji napravljen pre no što se manifestovala kriza Jugoslavije kao države. Tačnije, taj izbor je jedan od bitnih elemenata njene krize i njenog raspada. "Na Osmoj sednici Centralnog komiteta SK Srbije", reći će jedan od realizatora njenog kursa, "pobedilo je levo krilo Saveza komunista Srbije". I nije to bio samo izbor srpskog režima. Vodeći srpski nacionalni ideolog Dobrica Ćosić pisao je: "Svakako je u istorijskom smislu potrošena ideja boljševičko-lenjinističke, staljinističke i, ako hoćete, titoističke varijante. Ta ideja je doživela svoj istorijski krah. Ali, ideja socijalizma, po mom mišljenju, jeste živa ideja... po ličnom uverenju, ja ostajem pristalica utopijskog socijalizma, jer ceo moj etos je takav da do kraja života neću prestatati da težim takvom, makar utopijskom, idealu"¹⁸.

Tu suštinu reflektuju i naslovi u *Politici*: "Štampa treba da iskaže i izvrši narodne, radničke, socijalističke istine"; "Ostajemo kod socijalizma visoke efikasnosti"; "Reč je o reformama a ne o napuštanju socijalizma"; "Izgradnja socijalizma može biti samo zajedničko delo svih naprednih društvenih snaga"; "Ne kraj, već proleće socijalizma".

Kroz *antibirokratsku revoluciju*, režim u Srbiji se konsolidovao i pružio otpor političkim i ekonomskim promenama. Kako su potrebe za tim

¹⁵ *Politika*, 24. 05. 1989.

¹⁶ Isto, 13. 12. 1985.

¹⁷ Vid. *Srpska strana rata...* s. 127..

¹⁸ Isto.

promenama već bile sazrele, njihovo odbacivanje je moralo dovesti do negativne evolucije, pa i do degeneracije režima. Gubi se iz vida da je to početna tačka podela u Jugoslaviji, koje će se ubrzo manifestovati i kao sukob nacionalnih interesa. Rat je samo najdrastičniji izraz tih podela.

"Narodnjački pokret u Srbiji i Crnoj Gori imao je u početku socijalnu komponentu... Uporedo sa socijalno određenim 'glasom naroda' na mitinzima se čuo i njegov etnički glas. Veći na na mitinzima 1988. i 1989. godine glas naroda je najčujniji kad je identifikovan kao glas srpskog naroda"... Prema etnički određenom srpskom narodu, "pripadnici drugih naroda lako postaju protivnici i neprijatelji"¹⁹.

Period od masovnih mitinga naroda do prvih višestranačkih izbora u Srbiji može se označiti kao vreme stabilizacije vladajuće strukture i učvršćenja postojećih mehanizama vladanja. U tom pogledu, Srbija predstavlja fenomen u bivšoj Jugoslaviji, čije je vladajuće strukture u nekim njenim delovima, ako ništa drugo, uzdrmao rat, a pogotovo u Istočnoj Evropi, gde su stare strukture moći ozbiljno potresene, pa i razorene. Posmatrana u tom kontekstu, *antibirokratska revolucija* predstavlja negativnu anticipaciju onoga što je usledilo u Istočnoj Evropi. Tokom nje učvršćen je kolektivism: pošlo se od socijalnog, a završilo sa nacionalnim. Ni pretežni deo srpske elite nije u tome video još jedno udaljavanje od osnovnog principa zapadnoevropske civilizacije: od individualizma. Naprotiv, srpska elita je "ustoličenje" naroda kao jedinstvenog političkog i društvenog subjekta podsticala i odlučujuće mu doprinela.

Stotine hiljada ljudi na ulicama gradova Srbije, više od milion na mitingu u Beogradu i dva miliona na Gazimestanu, izabrani su oblik demokratije, trajno stanje, kojem treba prilagoditi čak i urbanističke planove. (U Nišu se pokreće inicijativa za promenu urbanističkog plana, a očekuje se da njegov primer slede i drugi gradovi u Srbiji. Svaki grad treba da ima prostore za masovna okupljanja od, recimo, trista hiljada u Nišu pa do milion ljudi u Beogradu)

Atmosfera "događanja naroda" podstakla je prilagođavanje urbanističkih planova duhu *antibirokratske revolucije*: narodu treba prostora za mitingovanje i manifestovanje... Ali, "ideja o trgovima za masovno okupljanje gigantskih razmera ne doprinosi, nažalost", kako je pisao jedan urbanista, "očovečenju ljudskih prostora, već obrnuto – podvrgavanju jedinke psihozi kulture mase. Što veći prostor ostaviš neizgrađen u gradu

¹⁹ Ivan Čolović, *Bordel ratnika*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1993, s. 150-151.

ljudi se osećaju na njemu manjim i bespomoćnijim. Osim, naravno, u slučaju mitinga kada se čovek *volens nolens* identifikuje sa masom".

To identifikovanje pojedinca sa masom, njegovo iščezavanje u njoj tokom *antibirokratske revolucije* ostavilo je dublji trag nego što na prvi pogled izgleda. Ono se nije izrazilo samo u napadu na urbanu kulturu u ratu, već je relativizovalo značaj prividno prihvaćenih zapadnoevropskih vrednosti: privatnog poduzetništva, višepartijskog sistema, parlamentarizma, slobode štampe. One i nisu bile cilj. "Za demokratsku budućnost Srbije", pisao je Dobrica Ćosić, "u ovom istorijskom trenutku od adekvatne demokratske procedure mnogo je važniji sadržaj i kvalitet predloženog ustava"²⁰.

Gubilo se iz vida da, ono što je, pri kraju svog života, pisao Slobodan Jovanović, "Čim se čovek uzdigne nešto malo iznad nacionalnog egoizma, njemu postaje jasno, da nacija sama sobom ne pretstavlja ono što se u filozofiji naziva 'vrednost'. Vrednost joj mogu dati samo opšti kulturni ideali, kojima se ona stavlja u službu"²¹.

Udaljavanje Srbije od zapadnoevropske civilizacije dogodilo se još pre početka rata. Rat ga je samo ubrzao, kao što će ga njegov kraj učiniti drastično vidljivim. Radi se, između ostalog, i o pobedi jednog kulturnog obrasca čiji je nosilac poluintelektualac, kojeg je Slobodan Jovanović opisao kao čoveka sa školskom diplomom, ali bez kulturnog i moralnog vaspitanja. Sa stranica *Politike* poluintelektualac je, tokom antibirokratske revolucije, širio mržnju i utemeljivao politiku rata. On je, po prvi put, prekinuo nikad nadmoćnu, ali u političkoj kulturi Srbije uvek prisutnu zapadnoevropsku orijentaciju, i proklamovao samodovoljnost Srbije.

d. SNAGA TRADICIONALNOG KOLEKTIVIZMA

Pokušaj rekonstrukcije uloge srpske elite u zbivanjima tokom poslednje decenije nije pledoaje za njenu osudu, već pokušaj razumevanja njene vlastite istorije i njenog učinka u razvitku srpskog naroda. Kroz svoju ne tako dugu istoriju, ona se raspinjala između Istoka i Zapada, između patrijarhalnosti i modernosti. Ponikla u seljačkom narodu, malobrojna

²⁰ *Politika*, 01. 07. 1990.

²¹ Slobodan Jovanović, *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*, Vindzor, Kanada, 1964, s. 42.

srpska elita je polovinom XIX veka emanirala kolektivistički demokratizam naroda iz kojeg je potekla. Zatim ga je, naročito posle sticanja nezavisnosti Srbije – u deceniji od 1878. do 1888. godine – i institucionalizovala. Svi pokreti koje je srpska elita inspirisala u drugoj polovini XIX veka – i omladinski pokret šezdesetih godina, koji je "Srbendu" isticao nasuprot "trulome Zapadu", i "pozitivistički" pokret sedamdesetih godina, i radikalski osamdesetih – "pate od jedne duševne, intimne potrebe za kolektivizmom". Ta nesumnjiva potreba viđena je kao dokaz "da naš društveni život nije toliko dubok da bi mogao primiti jednu veću kulturu koja je u osnovi svojoj skroz individualistička". Služeći se, međutim, zapadnjačkom frazeologijom, "naša površna politička inteligencija" je, i nesvesno i svesno, onemogućila da se shvati "da mi nismo demokratski narod u jednom zapadnjačkom smislu te reči", i da "između našeg i zapadnjačkog demokratizma postoji jedna bitna razlika"²².

U istoriji društvenih ideja u Srbiji lako je uočljivo da su ekonomska i politička dimenzija društvenog razvoja posmatrane više u suprotstavljenosti nego u uslovljenosti. Uvek je bilo sporno čemu dati prednost: političkom ili ekonomskom. Teško je naći političku stranku u Srbiji koja je imala koherentan politički i ekonomski program. Sve su one težile nacionalnom i socijalnom oslobođenju i ujedinjenju, kao i političkim slobodama, a nijedna nije imala jasan program ekonomskog razvoja, odnosno modernizacije, uz neizbežnu cenu koju je za nju trebalo platiti. Srpsko društvo je sve do Drugog svetskog rata ostalo agrarno društvo, sa viškom seljačkog stanovništva, bez korena za politički pluralizam u socijalnoj strukturi.

Početkom XX veka Srbija je postala parlamentarna država, ali je uticaj dvora i vojnog činioca bio uvek veliki. Srpsko društvo kretalo se između anarhije i autokratije, i nije bio daleko od istine srpski državnik Milan Piroćanac kada je u svom dnevniku napisao da je srpska narav "ponizna kad joj se zapoveda a uskomešana i neobuzdana kad joj se slobode dađu"²³. Posmatrana u istorijskoj perspektivi, postaju razumljiva i upozorenja srpskog naučnika Jovana Cvijića, data posle ratova za oslobođenje od Turske. Srpski narod, pisao je Cvijić, demokratski je narod. Ali, to je prirodna demokratija, "bez ustanova i demokratskog načina vladavine"²⁴. Bez privredne modernizacije i bez institucija demokratije,

²² Dušan S. Nikolajević, "Naš demokratizam", *Nedeljni pregled*, Beograd, 1910, br. 5, s. 65.

²³ Milan Piroćanac, *Beleške*. Priredila Suzana Rajić. Beograd, 2004.

²⁴ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*. Sabrana dela, Beograd, 1987, s. 316.

srpski narod, zajedno sa ostalim balkanskim narodima, rizikuje da ostane na margini istorijskog razvoja. Cvijić je ukazivao na iskonsku patrijarhalnost svih balkanskih naroda, pa i srpskog naroda, iz koje izvire njegova sklonost ka vođama, koji se lako pretvaraju u diktatore.

Ideja *narodne države* nasuprot pravnoj državi, opšte je mesto srpske političke i društvene misli. Takva država ima socijalnu funkciju, jer podstiče i kontroliše ekonomski razvoj, ali ona garantuje i *pravednu* raspodelu. Ideja narodne države nikad, ustvari, nije napuštena. Ona izvire iz siromašnog srpskog društva. Menjalo se samo težište. Sa socijalnog, ono se pomeralo na nacionalno, ali se uvek imao u vidu narod kao celina.

Ideologija narodnjaštva bila je u Srbiji odgovor na socijalna i politička pitanja koja je postavljala Zapadna Evropa. Ta je ideologija ovaplotila patrijarhalni mentalitet naroda i zato je mogla tako bitno da utiče na njegovu društvenu istoriju. Treba se latiti temeljnog, neideologizovanog proučavanja istorije. To je uslov ne samo da se objasni prošlost, nego i da se razume sadašnjost naroda.

Evropa nije trauma srpskih masa. Ona je trauma srpske elite i manifestuje se kao kompleks neprevladanog zaostajanja. Propao je pokušaj ubrzanja istorije putem političke revolucije. I komunistička modernizacija dostigla je granicu. Ali, srpska elita je na novi izazov modernizacije ponovo dala patrijarhalan odgovor. Kakve su perspektive?

Pre više od sto godina, posle sticanja državne nezavisnosti, srpski naučnik i državnik Stojan Novaković postavio je pitanje: "Šta je ostalo sad? Ostalo je pred nama da se pogledamo u oči i saznamo od čega nam dolazi opasnost. Ili je opasnost da ostanemo ili da pođemo? Bilo je pred nama... da biramo: ili ćemo u obrazovanosti zapadnog sveta videti neprijatelja, od koga treba begati, ili ćemo videti starijeg druga i učitelja, s kojim nam se valja družiti i s kojim moramo družiti se..."²⁵

To pitanje, u osnovi, stoji i danas. Sazrevanje svesti o tome bio bi početak izlaska iz kruga socijalni – nacionalni – socijalni kolektivizam. Bez toga, srpski narod može se naći među onim narodima koji su Tokvilu već dali za pravo. Oprez je nužan. Utoliko više, što neki naučnici već danas izražavaju sumnju da balkanske zemlje mogu u dogledno vreme dostići tempo modernizacije kakav su imale u drugoj polovini XX veka, i da uopšte

²⁵ *Stenografske beleške Narodne skupštine Srbije za 1880. i 1881.* Beograd, 1881, s. 1601.

mogu smanjiti jaz koji ih deli od razvijenih zemalja.²⁶ Drugi idu i dalje. Ako je, kažu ovi, "istočni socijalizam... povijesna aberacija u procesu modernizacije", a tranzicija napuštanje stranputica i vraćanje na pravi put istorijskog razvoja, onda je ispravnije shvatiti tranziciju "kao fazu u procesu društvene evolucije nego li kao preobraćanje na 'pravu vjeru' i ispravljanje pogrešaka". Evolucija je, međutim, složen proces, i treba računati i sa sledećim: "Opstaju samo oni koji su se prilagodili. Nema nikakve garancije da će sve zemlje u tranziciji izbiti na povijesnu magistralu razvoja i opstati kao moderna društva. Neke će definitivno pasti u status nerazvijenih zemalja subsaharske Afrike, koje povijesno gledano nemaju nikakva izgleda".²⁷

²⁶ Erik Hobsbaum, *O istoriji. O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*, Beograd, 2003, s. 15.

²⁷ Josip Županov, *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb, 2002, s.

4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka

"Dušanovo carstvo ne da Srbima da spavaju", – nedavno sam sam to negde pročitao, i to je istina: ne bi bilo štetno, ako bi Srbi tom istorijski slavnom uspomenom podupirali svoj duh, ali nesreća je u tome, što ih ta istorijska uspomena prisiljava da odigravaju ulogu koja njima ne pristaje, prisiljava ih da obmanjuju i nas, i sebe, prisiljava ih da više maštaju a manje rade... Kako god hoćete, ali to je žalosno u državi, koja se nalazi u tako teškom položaju kao Srbija, koja mora pre svega da vaspitava ozbiljne karaktere i ljude, koji rade razumno i precizno.

P. A. Kulakovski, 1880.

a. O PROJEKTU SRBIJA U MODERNIZACIJSKIM PROCESIMA XIX I XX VEKA. STANJE ISTRAŽENOSTI¹

"Helsinške sveske" pod naslovom *Žene i deca* proizišle su iz projekta *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*. Saradnici koji su ovaj projekat začeli devedesetih godina prošlog veka pronalazili su razne izdavače za zbornike radova u kojima su saopštavali rezultate svojih istraživanja². Tako su se prva dva zbornika pojavila u izdanju Instituta za

¹ Vid. Tekstovi u ovoj knjizi. Poglavlje I, br. 4.

² Pojedini radovi objavljeni su u dva časopisa: *Tokovi istorije*, Institut za noviju istoriju Srbije i *Godišnjak za društvenu istoriju*, Udruženje za društvenu istoriju, oba u Beogradu.

noviju istoriju Srbije³; treći u izdanju autora, koje je potpisala Dubravka Stojanović⁴, dok se četvrti zbornik pojavljuje u okviru pomenute edicije Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji.

Hronološka granica istraživanja pomerena je već u drugom zborniku unazad: obuhvaćen je i XIX vek, što znači: srpska država i društvo u celom modernom dobu. U isto vreme, sužen je sadržaj istraživanja. Za razliku od prvog zbornika, koji ima multidisciplinarni karakter, jer su istraživana razna područja (ekonomija, politika, prosveta i obrazovanje, kultura), u narednim zbornicima preovlađuju istoričari koji se bave društvenom istorijom, a u fokusu istraživanja je jedan problem: *položaj žene, uticaj elita, žene i deca*. U oba slučaja, istraživanja su podjednako delimična: ona ne predstavljaju celinu ni u hronološkom smislu⁵ ni u smislu obuhvaćenosti svih aspekata relevantnih za problem koji je istraživan⁶.

Na ovakav pristup modernizacijskim procesima u Srbiji XIX i XX veka uticalo je više činilaca: *stanje istraženosti; teorijske osnove istraživanja; raščlanjenost istorijskog procesa, to jest njegova periodizacija, kako bi se uočili njegova dinamika i njegove glavne karakteristike*.

Bilo bi pretenciozno reći da je u srpskoj istoriografiji modernizacija Srbije problematizovana tek sa projektom *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*. Njene početke treba tražiti u orijentaciji srpske istoriografije, osim političke i vojne istorije kao dominantne, i na društvenu istoriju⁷. Ali, u celini uzev, ti počeci su novijeg datuma. Posle uvida koji je u *stanje istraženosti* ostvarila Mari – Žanin Čalić u svojoj studiji *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*, teško je ignorisati njen zaključak: "da je Srbija u istraživanjima modernizacije srazmerno slabo zastupljena", i da je veće interesovanje izazvala "tek radovima Džona Lempija (John R. Lampe), Majkla Palerea (Michael Palairt) i Holma Zundhausena (Holm

³ *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (bez oznake broja 1), Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994; *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka: 2. Položaj žene kao ogledalo modernizacije*. Isto, Beograd, 1998.

⁴ *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka: 3. Uticaj elita*, izdanje autora, Beograd, 2003.

⁵ Na primer: istraživanja položaja žene u ovoj ediciji nadovezuju se na istraživanja koja su objavljena u zborniku iz 1998. Ali, ona ni zajedno još ne daju uvid u celinu: u dinamiku položaja žene u dva veka, a pogotovo u sve aspekte tog položaja.

⁶ Položaj deteta je nova tema u okviru pomenutog projekta. Istraživanja se odnose samo na dva aspekta dečjeg sveta: vaspitanje i obrazovanje (kult autoriteta i formiranje nacionalne svesti) i zdravlje.

⁷ Vid. Peđa J. Marković, *Beograd i Evropa*, Beograd, 1992.

Sundhassen)⁸. Ovog poslednjeg naročito: zbog njegovih radova koji su stvorili sigurne polazne osnove za istraživanje modernizacije Srbije⁹.

Dobar uvid Čalićeve u moguće izvore istraživanja modernizacije Srbije pati od jednog nedostatka: nedostaju slovenski, posebno ruski autori. To čak nedostaje i već klasičnoj studiji Marije Todorove *Imaginarni Balkan*. Sa ovog stanovišta, izuzetan značaj ima projekat Instituta slavjanovedenija Ruske akademije nauka, *Rusi o Srbiji i Srbima*, čiji je prvi tom, od tri planirana, već izašao iz štampe¹⁰. Ni u inostranoj ni u nacionalnoj istoriografiji ne postoji uvid u rad ruskih istoričara srednje i mlađe generacije (L. Kuzmičova, K. Nikiforov, J. Višnjakov, A. Šemjakin), koji Srbiju posmatraju kao "idealnu laboratoriju za istraživanje modernizacijskih procesa u tradicionalnom društvu"¹¹. Njihova istraživanja zajedno sa pomenutim projektom Instituta slavjanovedenija stvaraju osnovu za komparativnu istoriografiju. Za upoređivanje *ruskog pogleda sa zapadnoevropskim pogledom* – E. Lavele, F. Kanic (E. Laveleye, F. Kanitz) na modernizaciju Srbije.

Posmatrano *iznutra*, *stanje istraženosti* je povoljnije nego što bi se moglo zaključiti samo na osnovu uvida u nacionalnu istoriografiju. Proučavanju patrijarhalnosti kao mentaliteta koji je odlučujuće uticao na dinamiku i sadržaj promena srpskog društva dali su značajan prilog Vladimir Dvorniković, Jovan Cvijić, Veselin Čajkanović, Tihomir Đorđević, Slobodan Jovanović. Kad je reč o promenama agrarne, pretkapitalističke strukture, treba imati u vidu radove Nikole Vuča i Smiljane Đurović o industrijalizaciji Srbije pre i posle stvaranja jugoslovenske države. Ali, modernizacijski procesi u nacionalnoj istoriografiji počinju da se proučavaju tek u poslednjoj četvrtini prošlog veka¹², a istraživanja postaju intenzivnija na početku ovog veka¹³. Tada se javlja više istoričara koji se posvećuju istraživanjima određenih problema razvoja srpskog društva – selo u totalu: proizvodnja, školovanje, zdravlje, položaj žene, položaj deteta, političko organizovanje

⁸ Mari – Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*, Beograd, 2004, s. 21.

⁹ To se naročito odnosi na njegov fundamentalni rad: *Historische statistik Serbiens 1834–1914*, München, 1990.

¹⁰ *Русские о Сербии и сербах*. Составление и подготовка к изданию, введение, заключительная статья А. Л. Шемякина. Комментарии А. А. Силкина, А. Л. Шемякина. Санкт Петербург 2006, с. 608.

¹¹ А. Л. Шемякин, "Традиционное общество и вызовы модернизации. Сербия последней трети XIX – начала XX в. глазами русских", Isto, s. 644.

¹² Vid. Dimitrije Đorđević, "Srpsko društvo 1903–1914", *Marksistička misao*, 1985, br. 24.

¹³ Vid. Ljubiša Despotović, *Srpska politička moderna. Srbija u procesu političke modernizacije XIX veka*, Novi Sad, 2003.

(Momčilo Isić), crkva (Radmila Radić), vojska (Mile Bjelajac, Milić Milićević), elite (Ljubinka Trgovčević, Miroslav Jovanović, Olivera Milosavljević), kultura (Ljubodrag Dimić), demokratija (Olga Popović – Obradović, Dubravka Stojanović), porodica (Aleksandra Vuletić), položaj žene (Ana Stolić, Vera Gudac – Dodić), razvoj društvenih ideja (Milan St. Protić, Milan Subotić, Latinka Perović), tradicija (Olga Manojlović – Pintar), položaj manjina (Zoran Janjetović)¹⁴.

Iako ne treba zanemariti pokušaje bilansiranja¹⁵, sva pomenuta istraživanja su delimična i još uvek nedovoljna za pouzdane zaključke o karakteristikama i dometima modernizacijskih procesa u Srbiji XIX i XX veka.

b. MODERNIZACIJA I MODERNOST

Autori radova u zbornicima *Srbija u modernizacijskim procesima* ne preciziraju, sem sa izuzecima¹⁶, značenje pojmova *modernizacija* i *modernost*. Ali, imaju u vidu da je teorija modernizacije, po kojoj se sva društva kreću ka modernosti kao krajnjem cilju, dovedena u pitanje. Kao i model kojim je ona osporavana, čija je deviza bila "da treba, umesto *unutrašnjih*, društvenih, *spoljašnje privredne* činioce proglasiti merodavnim za zaostatke u modernizaciji društava u razvoju"¹⁷.

Današnji istraživači razvoja zaostalih društava shvataju razvoj kao proces "u kojem postoje goruća problematika modernizacije koja je u različitim periodima promenljiva i kao proces koji se ne završava u jednom traženom idealnom stanju 'modernosti'¹⁸. Otuda je u opticaju i pojam "mnogostruke modernosti"¹⁹.

Za Erika Hobsbauma (Eric Hobsbaum): "Istorija zaostalih zemalja u devetnaestom i dvadesetom veku je istorija pokušaja da se uhvati priključak

¹⁴ Vid. *Podaci o autorima* u prethodna tri zbornika *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka...*

¹⁵ Vid. Dimić, Stojanović, Jovanović, *Srbija 1804–2004...*

¹⁶ Vid. Latinka Perović, *Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države*; Peđa J. Marković, *Teorija modernizacije i njena primena na međuratnu Jugoslaviju i Beograd* u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka...*

¹⁷ Mari – Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941...* s. 12.

¹⁸ Isto, s. 15.

¹⁹ Samuel N. Eisenstadt, *Mnogostruke modernosti*: Drago Roksanđić (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb, 2004.

sa razvijenijim svetom, imitirajući ga"²⁰. Taj pokušaj se manifestovao na različite načine: treći put, zaostalost kao prednost. Ipak je u XIX veku uzeo model Zapadne Evrope. Zapadna Evropa je posle Drugog svetskog rata imitirala ekonomiju Amerike. U Srednjoj i Istočnoj Evropi u XX veku primenjivani su različiti modeli, uglavnom neuspešno. Posle 1918. godine, novonastale zemlje sledile su model zapadne demokratije i ekonomskog liberalizma. Do njegovog sloma došlo je usled velike depresije dvadesetih i tridesetih godina, i neke od ovih zemalja prihvatile su fašistički model²¹.

Posle 1945. godine većina ovih zemalja "izabrala je ili je bila primorana da izabere boljševički model, koji je u suštini bio obrazac modernizacije zaostalih agrarnih ekonomija planiranom industrijalizacijom"²². Ovaj model *neponavljanja zapadnoevropskog puta* stariji je od pojave boljševika, i predstavljao je još u XIX veku reakciju, kako na kapitalizam tako i na učenja o socijalizmu na Zapadu. On, kako kaže Hobsbaum, nije bio relevantan za industrijalizovanu Češku i bivšu Demokratsku Republiku Nemačku. Ali jeste za Slovačku i balkanske zemlje. Druga polovina dvadesetog veka je za ove zemlje "najbolji period u njihovoj istoriji"²³.

U isto vreme, model državnog socijalizma postajao je sve rigidniji i inferiorniji u odnosu na prosperitetnu zapadnu ekonomiju. Nedostatak intelektualnih sloboda i sve veće nasilje u pokušaju da se održi socijalni mir doveli su do ravnodušnosti građana i do gubitka vere samih režima "u ono što su se pretvarali da rade"²⁴. U periodu od 1989. do 1991, došlo je do sloma ovog modela iako je proces dugo trajao, intenzivno: od Staljinove smrti 1953, XX kongresa KPSS, krvavih pobuna u Mađarskoj 1956, Čehoslovačkoj 1968, Poljskoj sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka. I svakako – pojave evrokomunizma. Ono što danas ove zemlje slede: "parlamentarna demokratija u politici, ekstremni kapitalizam slobodnog tržišta u ekonomiji", po Hobsbaumu, i nije model već reakcija na ono što je bilo. Otuda njegov skepticizam: "u svetlu istorije od 1918, nije mnogo verovatno da će ovaj region, možda sa marginalnim izuzecima, uspeti da se učlani u klub 'stvarno' razvijenih i savremenih zemalja". U isto vreme, obrt

²⁰ Erik Hobsbaum, *O istoriji. O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet...* s. 14.

²¹ Vid. Milorad Ekmečić, *Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata*, Sarajevo, 1967.

²² Erik Hobsbaum, *O istoriji...* s. 15.

²³ Isto.

²⁴ Isto.

na kraju XX veka kao da je relativizovao uverenje o kraju teorije modernizacije – Zapadna Evropa jeste paradigma: tržište, parlamentarizam, pravna država, ljudska prava.

Nesporno je da su srednjeevropske i istočnoevropske zemlje u periodu posle Drugog svegskog rata prošle kroz modernizaciju bez presedana u svojoj istoriji, ali i da nisu postale moderne države i društva. U pogledu ovog drugog, neke od ovih zemalja su i nazadovale. Upravo zbog ovoga su i potrebna preciziranja značenja pojmova *modernizacija* i *modernost*.

Modernizacija je kao pojam šire ušla u društvene nauke tek posle Drugog svetskog rata. Ona označava vrlo široke promene (industrijalizacija, izgradnja komunikacija, podizanje obrazovnog nivoa i zdravstvene kulture) i svaku inovaciju (u različitim sistemima: ekonomskom, naučnom, prosvetnom). Ona, međutim, ne podrazumeva obavezno postojanje elemenata modernog društva: definisan svojinski odnos, vladavinu zakona, ljudska prava, građansko društvo²⁵.

Modernost se odnosi "na oblike društvenog života ili organizacije koji su se pojavili u Evropi od, otprilike, sedamnaestog veka nadalje, manje ili više po čitavom svetu"²⁶. Reč je, dakle, o imanentno globalnom procesu: "Jedna od fundamentalnih posledica modernosti... jeste globalizacija"²⁷. Kakve se tendencije mogu uočiti u razvoju Srbije ako se on posmatra sa ovog stanovišta?

c. FORMA I SADRŽAJ

Modernizacija u Srbiji poistovećivana je sa njenom evropeizacijom. Ali, u gledanju na evropeizaciju Srbije, zavisno od značenja koje pridaju *modernizaciji* i *modernosti*, razlikuju se: domaći i strani posmatrači, akteri i istoričari razvoja Srbije u moderno doba.

Nacionalna inteligencija "većinom vaspitavana u zapadnom duhu... nije postala zapadnjačka, jer kolikogod se zanašala zapadnom kulturom ipak ne prestaje da bude narodna"²⁸. Ipak, postojala je svest da evropske

²⁵ Vid. Latinka Perović, "Modernizacija bez modernosti"...

²⁶ Entoni Gidens, *Posledice modernizacije*, Beograd, 1998, s. 13.

²⁷ Isto, s. 166.

²⁸ Jorjo Tadić, "Mi i Zapad", *Nova Evropa*, Zagreb, 1925, knj. XII, br. 10, s. 287.

forme nisu i stvarna evropeizacija: "naš društveni život nije toliko dubok da bi mogao primiti jednu veću kulturu koja je u osnovi svojoj skroz individualistička"²⁹. Ovaj jaz nije objašnjavan samo vremenskim zaostajanjem već pre svega strukturnim razlikama koje su uticale na stvaranje različitih mentaliteta³⁰.

Strani posmatrači i sa Istoka i sa Zapada nalazili su da Srbija nije bila država u evropskom smislu ni u drugoj polovini XIX ni na početku XX veka. U nedogled se mogu navoditi autori koji govore o imitiranju Evrope, o idejnom maskiranju koje se pretvara i u samoobmanu i u obmanu, o "civilizacijskom laku" čiju tanku površinu probijaju patrijarhalnost i zaostalost³¹.

Za političke aktere u Srbiji u drugoj polovini XIX i na početku XX veka zapadnoevropske forme, odnosno politička modernizacija, imale su instrumentalnu vrednost. One su prihvatane, da bi se zadobile simpatije

²⁹ Dušan S. Nikolajević, "Naš demokratizam"... Vid. i: Kosta Stojanović, *Slom i vaskrsenje Srbije* (rukopis). Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, br. 10133.

³⁰ "Ne radi se samo o zaostajanju po vremenu, nego su posredi dve psihe: dok je zapadnjak prototip racionálnosti... dotle je Sloven, te i naš narod, skroz protivno toga. A to je shvatljivo. Sloveni su većinom seljaci, a seljak nije nikakav racionalist, najmanje pak ako se nalazi u primitivnom stanju. I dok se zapadnjak nalazi na vrhuncu jedne kulture, koju je sam podigao, dotle smo mi još uvek bez prave svoje kulture, a nismo stvoreni, niti smo pripralni, da potpuno prigrlimo jednu i duhom i postankom tuđu kulturu. Tako i u kulturi stojimo postrani, zaostajemo, i krparimo i svoje i tuđe". Jorjo Tadić, "Mi i Zapad"... s. 287.

Na važnost kulturne dimenzije, koja nedostaje i obrazovanim Srbima, ukazivao je: Slobodan Jovanović, *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera...*

³¹ Francuski istoričar Alber Male, koji je bio profesor kralja Aleksandra Obrenovića, piše da je Srbija "zemlja poluevropska – poluazijatska"; "isto se dešava u svemu: ide se ivicom druma kao što se ide ivicom zakona"; "seljaci i varošani... gotovo jednaki". "Bez sumnje je odveć nepravilno suditi o ovdašnjim stvarima polazeći od naših stavova, porediti srpski život sa francuskim. Oni nas, međutim, sami izazivaju na to parodiranjem našeg Zapada... Ovdašnji lak civilizacije jeste ono što govori njima u prilog i zavodi stranca prolaznika. Lak civilizacije ispucao je na hiljadu mesta i jeste ono što vredi oko koje može na tenane da razgleda i stvara od njega neprijatelja ovakvog prerusavanja". Albert Malet, *Dnevnik sa srpskog dvora*, Beograd, 1999, s. 148, 35, 203, 204.

Ruski istoričar V. Lamanski (1864): "Sve priče o Srbiji, kao o liberalnoj zemlji u zapadnoevropskom, ustavnom smislu su smešne i otkrivaju nerazumevanje njene istorije i savremenog položaja". Cit. prema: *Русские в Сербии и сербах...* s. 647.

A. L. Pogodin (1914): "Proces usvajanja evropske kulture i političkih ideja nije mogao proći bezbolno u Srbiji... Ovde se pokazalo mnogo nanesenog, površnog, često su ljudi jurili za lažnim sjajem, oduševljavali se opsenom". Isto, s. 669.

Evrope za ciljeve, u suštini, patrijarhalnog i zatvorenog društva³². Treba, ipak, priznati da su razlikovani forma i sadržaj, privid i stvarnost.

Drugačije stoji stvar sa istraživačima *modernizacije* i *modernosti*, odnosno evropeizacije Srbije. U novijoj srpskoj historiografiji postoji jaka tendencija da se čitav ovaj proces posmatra linearno sve do 1945. godine, koja se označava kao njegov nasilni prekid: politički odnos prema komunizmu identifikuje se sa istorijskim odnosom prema njemu. Tako, jedan broj srpskih istoričara za razliku, na primer, od već pomenutog Erika Hobsbauma, čitavu drugu polovinu XX veka, ako ne i čitav XX vek, smatra izgubljenim vremenom za Srbiju.

U radovima koji su na tragu pomenute tendencije zastupa se stanovište da je Srbija već u poslednjoj četvrtini XIX veka bila "moderna evropska država". Ovo se stanovište poziva na sledeće: "nezavisnost, teritorijalno proširenje... dostojanstvo kraljevine... snažnu vojnu organizaciju... državne ustanove u eri blagotvornog naprednjačkog zakonodavstva... jedan od najboljih ustava, koji je omogućio uvođenje parlamentarizma... privredni uzlet, naročito posle izgradnje železnice"³³.

Evropskom, modernom državom pogotovo se smatra Srbija na početku XX veka. Promene u toku samo jednog stoleća učinile su Srbiju "modernom evropskom državom sa stabilnom privredom, oformljenim građanskim staležom i demokratskim poretom, nadahnutim najboljim tradicijama evropske ustavne monarhije"³⁴. Kada je o ovom poslednjem reč, ima se pre svega u vidu Ustav od 1903, koji je donet posle krvave smene dinastija u Srbiji, odnosno posle ubistva kralja Aleksandra Obrenovića kao poslednjeg Obrenovića, 29. maja 1903. i izbora Petra Karađorđevića za novog kralja Srbije. Upravo se donošenje Ustava od 1903. godine označava kao *novi početak*, a kratko razdoblje između 1903. i 1914. godine, između ubistva kraljevskog para i početka epohe ratova, smatra se "zlatnim dobom" srpske demokratije. Ova stanovišta imaju snagu mita, ili, kako bi rekao

³² Nikola P. Pašić, "Moja politička ispovest" u *Srbia i komentari*, Beograd, 1989.

³³ Vid. Radoš Ljušić, "Milan Obrenović (1854–1901)": *Srbija XIX veka*, Beograd, 1994, knj. I, s. 142.

³⁴ Dušan T. Bataković, "Uspomene Pante M. Draškića u srpskoj memoarskoj prozi": Panta M. Draškić, *Memoari*. Priredio Dušan T. Bataković, Beograd, 1990, s. 19. Vid. naročito: Isti, *Nova istorija srpskog naroda*. Priredio Dušan T. Bataković, Beograd – Lozana, 2000.

prof. Nenad Dimitrijević, "institucionalizovane laži"³⁵: ona se održavaju uprkos temeljnim istraživanjima institucija (kralj, vlada, parlament) i ideja (sloboda, jednakost, bratstvo) koja ih dovode u pitanje³⁶.

Izvesni istoričari nalaze da je pomenuto "evropeiziranje" istorije Srbije u najnovijoj srpskoj historiografiji "na granici kompleksa". Kompleks, međutim, nije karakteristika samo srpske historiografije. A i da jeste, svakako nije jedini razlog "evropeiziranja" istorije Srbije. Važan razlog leži i u ideološkom pristupu drugoj polovini XX veka: *novi početak* traži legitimitet u negaciji svega što mu je prethodilo kako bi se uspostavio kontinuitet sa razvojem do 1945. godine, odnosno do 1918. Ovaj se pristup vraća kao božja kazna: interpretacija prethodnog razdoblja poželjna sa stanovišta uspostavljanja kontinuiteta postaje nova stvarnost, a *izgubljeni* identitet se pronalazi u srpskoj srednjevekovnoj državi. Glavni razlog "evropeiziranja" Srbije na granici XIX i XX veka leži, ipak, u određenom razumevanju *modernizacije* i *modernosti*, odnosno same Evrope kao njihove paradigme. Jer, rezultat dosadašnjih istraživanja razvoja Srbije, u koje nacionalna historiografija uglavnom nema uvida ili ih marginalizuje i ignoriše, govori da je taj razvoj bio dihotoman, konvulzivan i cikličan: "liberalna ideja i tradicija" – ta dihotomija koja prožima istoriju Srbije... Nju je rađao ambivalentan karakter sociuma koji se 'cepao' između patrijarhalnosti (t.j. njenog *zatvorenog* tipa kao forme samoorganizacije i preživljavanja Srba pod Turcima) i načela modernizacije³⁷.

Istoričari, saglasni da je dihotomija glavna karakteristika razvoja Srbije gledaju, međutim, različito na međusobni odnos članova dihotomije. Jedni ih vide u aktivnom odnosu: nema patrijarhalnog društva bez elemenata modernizacije niti modernizacije bez elemenata patrijarhalnog

³⁵ Prof. dr Nenad Dimitrijević, "U potrazi za Srbijom". U *potrazi za Srbijom*. Međunarodna konferencija u organizaciji Fondacije Hajnrih Bel, Beograd, 2006. *Republika*, s. VIII.

³⁶ Vid. Olga Popović – Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914...* Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija 1903–1914...*

³⁷ A. L. Šemjakin, *Tradicionalnoe obščestvo i vyzovy modernizacii Serbii. Serbia poslednej treti XIX – načala XX v. glazami russkih...* s. 631.

društva³⁸. Drugi taj odnos vide kao mehanički: u patrijarhalnom društvu tekovine modernizacije su oaze³⁹. Otuda i *dve Srbije*, a ne *drugačija Srbija*.

Antropolozi i etnolozi ukazuju, međutim, na antagonistički karakter odnosa između patrijarhalnosti i modernosti. Gerhard Gezeman (Gerhard Gesemann), koji je godinama proučavao srpsko i crnogorsko patrijarhalno društvo, tridesetih godina prošlog veka je upozoravao ljude Zapada da treba da se čuvaju i klone greške: "da naše (evropsko – L. P.) građansko društvo i građansku državu, zasnovanu na moći, ne obezvrijedimo našim romantičarskim oduševljenjem za patrijarhalno društvo. Na koji će način čovjek biti gospodar života, to je stvar istorijskog stepena razvoja na kojem se nalazi. Ali razumljivo je da se osjećamo podstaknutim da ta dva društvena stupnja odmjerimo jedan s drugim, jer se oni u istorijskom razvoju čovječanstva sučeljavaju kao nepomirljivi neprijatelji"⁴⁰.

Podela koja ide linijom antagonističkog odnosa između patrijarhalnosti i modernosti nalazi se u podlozi spoljnih ratova, unutrašnjih političkih sukoba i građanskog rata. Ona prolazi i kroz najobrazovaniji deo naroda: srpsku inteligenciju ili, kako je danas uobičajeno da se kaže – srpsku elitu, i kroz svakog njenog pripadnika pojedinačno.

d. UZROCI I POSLEDICE PODELJENOSTI ELITE

Istoričari koji na modernizaciju, odnosno evropeizaciju, gledaju kao na pravolinijski proces, lišen pomenute dihotomije i antagonizma između patrijarhalnosti i modernosti, u srpskoj inteligenciji vide glavnog generatora promena koje su dovele do toga da je Srbija već u poslednjoj trećini XIX veka, odnosno na početku XX veka, bila država u evropskom smislu reči. Po njima, državni stipendisti⁴¹, koji su se "za desetak godina... vraćali u

³⁸ Vid. Peđa J. Marković, *Beograd i Evropa. Evropski uticaji na proces modernizacije*, Beograd, 1992.

³⁹ Vid. Latinka Perović, "Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863–1913)": *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 2...* U ovoj knjizi: "Položaj žene".

⁴⁰ Gerhard Gezeman, *Crnogorski čovjek. Prilog književnoj istoriji i karakterologiji patrijarhalnosti*, Podgorica, 2004, s. 15.

⁴¹ Prva grupa od deset državnih stipendista upućena je u Austriju 1839. i vratila se 1842; druga polovinom pedesetih, a vratila se 1858 (nosioci liberalnih ideja); ona koja se šezdesetih godina školovala u Rusiji i Zapadnoj Evropi donela je u Srbiju socijalističke ideje. Ljubinka Trgovčević razlikuje tri generacije srpske inteligencije u XIX veku: 1) do sredine

otadžbinu kao pariski, bečki, lajpciški i petrogradski doktori nauka" – zauzeli su "visoke položaje u državnoj i društvenoj hijerarhiji"⁴², što je bilo od presudne važnosti za razvoj zemlje. Autobiografije i memoari nekih od njih pokazuju, međutim, da su oni u zapadnoevropskim zemljama živeli izolovano, najčešće povezani sa ruskom emigracijom, i da nisu postali *zapadnjaci* upravo u smislu prihvatanja kulturnih vrednosti. Impresionirao ih je tehnički napredak Zapada, i za većinu je postojala dilema kako preuzeti rezultate nauke Zapada, a ostati duhovno svoj. Oni su u Srbiju doneli ideje i pojmove; bili su pisci zakona, organizatori institucija, pokretači listova i časopisa, diplomati.

U savremenoj srpskoj istoriografiji se uočava da su prvi predstavnici malobrojne srpske inteligencije nastojali da modernizuju srpsku državu i da je urede "u skladu sa liberalnim konceptima", ali su "tokom kasnijeg razvoja počeli sve više da dolaze do izražaja antimodernizacijski procesi i autoritarna kultura"⁴³.

Ova rasepljenost srpske inteligencije u odnosu na modernizaciju ne ogleda se, međutim, samo u raznim fazama razvoja Srbije nego u nivoima modernizacije unutar jedne iste faze. Odlučujući činilac u tom pogledu je strukturne prirode: specifični karakter srpskog agrarnog sociuma.

Sa epohom "turskog ropstva" (XV–XVIII vek) došlo je do promena čiji je krajnji rezultat bio: "nestanak države i složene društvene strukture, plemstva i domaćih institucija". To jest – "od srpskog naroda ostaju zavisni seljaci, 'raja', i znatno slobodniji stočari. I kod jednih i kod drugih svest se održava u sferi kuće i porodice, pravoslavne crkve koja čuva uspomene na vladare, svetitelje, slavnu prošlost, a junake i ratnike pamti epska poezija, bitan elemenat narodne kulture"⁴⁴.

To je bila osnova od koje je krenuo razvoj Srbije posle oslobođenja od osmanske vladavine 1815, odnosno od sticanja autonomije 1830. godine.

XIX veka, 2) od pedesetih do sredine sedamdesetih godina i 3) od osamdesetih godina do početka Prvog sveskog rata. "Srpska inteligencija u XIX veku – zapadni i istočni uticaji", *Evropa i Srbi*, Beograd, 1996, s. 262–263.

Opširnije u: Radoš Ljušić, "Državno-društvena i generacijska periodizacija novovekovne Srbije (1804–1918)". *Srbija 19. veka*, 2, Beograd, 1998.

⁴² Dušan T. Bataković, "Uspomene Pante M. Draškića u srpskoj memoarskoj prozi"... s. 19.

⁴³ Dubravka Stojanović, "Ulje na vodi. Politika i društvo u modernoj istoriji Srbije". *Srbija 1804–2004...* s. 146–147.

⁴⁴ Sima M. Ćirković, "Uvod: vreme, prostor, ljudi": *Srbi među evropskim narodima*, Beograd, 2004, s. XVI.

Najnovija istraživanja pokazuju da Srbija ne spada u one zemlje koje su sledile evolutivno prevladavanje tradicionalnog privrednog i društvenog uređenja po engleskom uzoru. Put u *modernu* utiran je u njoj "odozgo", reformskim zakonodavstvom, nametnutim dekretima. Ali, u Srbiji je zakonodavstvo doprinelo konzerviranju struktura i odnosa, i na taj način odredilo istoriju srpske države i društva u moderno doba⁴⁵.

Pokazalo se da su forme života Srba pod Turcima petrifikovane, i da su stvorile mentalitet koji je te forme institucionalno nadživio. To se, pre svega, odnosi na zadrugu, čiji su principi: nedeljiva svojina, kolektivni način proizvodnje, potpuna pravna zajednica zadrugara – bili nespojivi sa modernim društvom. Osim ove ekonomske i socijalne funkcije, zadruga je imala još i moralnu, pravnu, etičku i patriotsku funkciju: jedan mikrokosmos⁴⁶. Ona "nije ništa drugo do jedna malena država, koja krugom rada svog obuhvata sve zadatke i težnje jedne sa svim moderne države"⁴⁷. Ona je "mogla čestito vršiti bez malo sve funkcije, koje i država na zapadu"⁴⁸.

Jer, ako su "ove narodne ustanove, vekovnim opitom, tako jasno dokazale svoju snagu i vrednost u životu našega naroda, šta je bilo prirodnije nego na njima zasnovati organizaciju nove državne zgrade u Srbiji? Doista, ništa se prirodnije ne može zamisliti, ali na žalost, tako ne beše učinjeno. U Srbiji se, u vremenu njena postrojenja, načinio nagli prelom"⁴⁹. Za ovo je glavna odgovornost stavljana na Srbe iz Austrije i Ugarske. Njima nije porican "patriotizam i iskrena odanost prema novoj, tek oslobođenoj otadžbini njihovoj", ali se nalazilo da su se oni načinom života i mišljenja "odvojili od prostoga naroda", te novom državnim i upravnom organizacijom sasekli "u koren kućnu opštinu u Srbiji", i "narod

⁴⁵ Vid. Mari – Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941...* s. 30.

⁴⁶ "Kućna je opština dom za siročad, dom za nekake, obolele i ostarele; ona daleko bolje, potpunije i srdačnije namiruje potrebu onoga, što se u modernoj državi onako jadno namiruje javnom milostinjom i azilima. Kućna opština je najbolja škola za čovečansko i građansko vaspitanje, i to škola u najpotpunijem smislu ove reči, kakvu država ne može nikad imati. Kućna je opština najbolja škola za gajenje i učvršćivanje rodoljublja, morala i vere; ona je u neku ruku i najbolja preventivna policija za svoju čeljad". Vladimir Karić, *Srbija. Opis zemlje, naroda i države*, Beograd, 1997. Drugo izdanje. S. 611.

⁴⁷ Isto, s. 611.

⁴⁸ Isto, s. 612.

⁴⁹ Isto, s. 612.

se tako pretvori u prah jedinica"⁵⁰. Reč je, zapravo, o dva različita civilizacijska kruga.

Zakonodavstvo u Srbiji posle sticanja autonomije mnogo više je doprinelo očuvanju kontinuiteta patrijarhalnosti nego što je dovelo do "naglog preloma" i oštrog zaokreta ka modernizaciji. Srpski građanski zakonik, koji je donet 1844, i ostao na snazi do 1946. godine, sačuvao je zadružni princip kolektivne svojine zemlje, a dozvolio podelu velike familije⁵¹. Time je otvorio put neograničenom usitnjavanju zemljišnog poseda. Preovlađujući mali posed isključivao je mogućnost intenzivne poljoprivredne proizvodnje, a nedostatak domaćeg i stranog kapitala – razvoj industrije koja bi apsorbovala viškove poljoprivrednog stanovništva. U kranjem rezultatu javilo se ekstremno siromaštvo⁵².

Usitnjavanje zemljišnog poseda dovelo je do prezaduženosti seljaka; to je rezultiralo prodajom egzistencijalnog minimuma, odnosno stvaranjem seljaka bezemljaša. Na ovaj proces država je reagovala Zakonom o okućju⁵³. Sličnu meru poznavale su i druge zemlje Istočne i Srednje Evrope. Ali, za razliku od njih, u Srbiji nije bilo agro-kapitalističkih odnosa ni u začetku⁵⁴. Seljaci su bili vezani za posed, od kojeg nisu mogli "ni da žive, ni da umru"⁵⁵, a kako nije smeo biti prodat, ovaj maleni posed nastavio je da se deli.

Osnovna funkcija Zakona o okućju bila je socijalna: sprečiti stvaranje seoskog proletarijata po cenu jednakosti u siromaštvu⁵⁶. Ali, u toku čitavog

⁵⁰ Isto, s. 615.

⁵¹ Velikom familijom smatra se ona između 20 i 40 članova.

⁵² Prema podacima jedne ankete koju je među svojim članovima sproveo Savez srpskih zemljoradničkih zadruga od 1910. do 1912. godine – "u predvečerje Prvog svetskog rata dve trećine imanja (organizovanih u zadruga) raspolagalo je sa manje zemlje nego što je bilo neophodno za pokrivanje egzistencijalnog minimuma. Najmanje 5 % je zato tražilo dodatni prihod izvan poljoprivrede. Više od polovine nije imalo potpunu zapregu, trećina nijedan plug, niti bilo koju zemljoradničku alatku, 18 % nije imalo sopstvenu kuću, 28 % je živelo u izuzetno nezdravom smeštaju, 30 % uveče nije imalo svetla, 38 % nijednom nije spavalo u krevetu". Cit. prema: Mari – Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije...* s. 70.

⁵³ Knez Miloš je 1836. godine zabranio zaduživanje egzistencijalnog minimuma (kuća, bašta, dva vola i jedna krava); 1861. pridodata je površina zemlje od dva dana oranja (1,15 hektara); 1897. i 1898. – površina zemlje je povećana na šest dana oranja (3,45 hektara), stambeni prostor, stočna vuča i inventar. Isto, s. 40.

⁵⁴ Isto, s. 42-43.

⁵⁵ Cit. prema: Isto, s. 41.

⁵⁶ Jedan od poverljivih ljudi Nikole Pašića, vode Narodne radikalne stranke, pisao je da je Zakon o okućju "jedan ekonomski najkorisniji zakon za našu zemlju", jer je njime "obezbeđen opstanak našega naroda, koji je uglavnom zemljoradnik tako da u Srbiji ne može

veka koliko se Zakon o okućju održao na snazi⁵⁷, njegovi pobornici su uključivali u argumentaciju njemu u prilog nacionalne i političke motive. Po njima, cilj pomenutog zakona je bio da se "u narodu održi jedna relativna jednakost u posedu i jedinstvo narodnog života. Na ovaj način, okućje je... otežalo stvaranje socijalnih i klasnih suprotnosti... Time je u narodu ojačala ljubav i osećaj dužnosti prema otadžbini i državi"⁵⁸. Država je, dakle, normirala i garantovala jednakost državljana. Ona je postavila branu njihovoj proletarizaciji. Za uzvrat, oni su postali njena jedina rezerva u borbi za očuvanje celine naroda. I to na dva načina: konzerviranjem socijalnih odnosa institucija u kojima se srpski narod održao pod Turcima, održavalo se jedinstvo sa delovima naroda koji nisu bili oslobođeni, i jačalo se jedinstvo srpskog naroda kao *proleterskog naroda* prema velikim državama kapitalističkog Zapada.

Iako razvoj Srbije od 1830. do 1878. godine, od autonomije do nezavisne države, karakteriše paralelnost elemenata patrijarhalnog i modernog društva, zatvorenost Srbije u njene tradicionalne ustanove – zadrugu i opštinu, to jest istrajavanje na njihovim principima, i posmatrači i istoričari uočavaju kao konstantu. U pitanju su ne toliko ustanove koliko mentalitet koji se u njima formirao. Drugim rečima: "Opštinski mentalitet... u čijoj je osnovi bio kolektivizam proširio se na čitav socium, što je označavalo snažan *primat korporacije nad ličnošću i rastvaranje individualnih interesa u zajedničkim*. Na svim nivoima – od porodice do države"⁵⁹.

Zadruga sa svojim ekonomskim i socijalnim funkcijama, sa svojim sistemom vrednosti, nalazi se u temeljima ideologije srpskog socijalizma šezdesetih i sedamdesetih godina, odnosno radikalizma osamdesetih godina XIX veka. Kvintesencija te ideologije je *narodna država* nasuprot *modernoj državi* koja uvodi vladavinu prava, izgrađuje institucije i stvara upravljački

biti beskućnika, kao što ih ima po svim drugim državama". Sa pravilnom primenom ovog zakona – "Srbija bi bila najsrećnija zemlja na svetu". Jer je poznata istina: "da samo ekonomski slobodni mogu biti politički slobodni". Avrama Petrović, *Uspomene*. Priredila Latinka Perović, Gornji Milanovac, 1988, s. 43.

⁵⁷ Zakon o okućju ostao je na snazi do tridesetih godina XX veka, sa tendencijom da se proširi na celu Jugoslaviju, što je naišlo na otpor.

⁵⁸ Isto, s. 41.

⁵⁹ A. L. Šemjakin, *Tradicionalnoe obpčestvo i vyzovy modernizacii. Serbia poslednoj treti XIX – načala XX v. glazami russkih...* s. 642.

stalež – birokratiju⁶⁰. Sa ovog stanovišta odlučujuća je bila decenija od 1878. do 1888. godine. Tada su se profilisale dve različite ideologije (liberalna i radikalna) i formulisana su dva različita programa razvoja Srbije (modernizacija nezavisne države Srbije i ujedinjenje celog srpskog naroda u jednu državu). Do podele je, kao što je već rečeno, došlo u malobrojnoj srpskoj inteligenciji: "Prosti narod može se kazati bio je nezadovoljan sa rezultatom (granice – L. P.) ali se nije upuštao u dalja ispitivanja. Inteligencija pak podelila se u dva razna tabora"⁶¹.

Za pristalice jednog tabora, državna nezavisnost predstavljala je za Srbiju mogućnost da iziđe "iz granica patrijarhalne države" i stane u redove "naroda jevropskih". "Veliki politički uspeh kakav je predstavljalo sticanje nezavisnosti stavio je Srbiji u prvu dužnost utakmicu s Evropom, utakmicu na putu prosvete, na putu rada, na putu unutrašnjeg preobražaja po pravima i zahtevima modernih država"⁶².

Sa vladom (1880–1883), koja je bila formirana od *zapadnjaka*⁶³, započeo je drugi ciklus modernizacije Srbije – i to po engleskom modelu: reforma "odozgo", zakoni po uzoru na zapadnoevropske zakone, koja je imala da se završi donošenjem liberalnog ustava, odnosno utemeljenjem parlamentarnog načina vladavine. Ova modernizacija imala je sinhron karakter: odnosila se na ekonomiju, politiku, obrazovanje, zdravlje. Tako je ona rezultirala zakonima o slobodi štampe, slobodi udruživanja i organizovanja, nezavisnom sudstvu, obaveznom osnovnom školovanju, narodnom zdravlju, zaštiti stoke, izgradnji prve železničke pruge, narodnoj banci, ustanovljenju stajaće vojske.

Borbe koje su oko ovih zakona vođene u Narodnoj skupštini nisu u srpskoj historiografiji proučene u meri koju zaslužuju⁶⁴. One su bile nepomirljive, a u nekim slučajevima kao kad je donošen zakon o izgradnji

⁶⁰ Latinka Perović, "Narodna država": *Srpski socijalisti XIX veka*, Beograd, 1995, s. 121-124.

⁶¹ Pismo Nikole Pašića A. I. Zinovjevu, Latinka Perović, "Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji XIX veka", *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka...* 3, s. 13.

⁶² Cit. prema: Latinka Perović, "Politička celita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države", *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka...* s. 237.

⁶³ *Zapadnjacima* su smatrani liberali Jovana Ristića i naprednjaci (Milutin Garašanin, Milan Piroćanac, Stojan Novaković, Čedomilj Mijatović). Vid. Latinka Perović, Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji XIX veka, *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* 3...

⁶⁴ Vid. *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*. Priredili Latinka Perović, knj. 1,2; Dubravka Stojanović, knj. 3; Đorđe Stanković, knj. 4, Beograd, 1997, 1998.

prve železničke pruge, imale su karakteristike građanskog rata. Novine u privredi, pravu, obrazovanju, zdravstvu, vojsci nailazile su na čvrstu branu tradicionalizma. Već je uočeno da je jedna od bazičnih pretpostavki tradicionalizma – ideja kontinuiteta, t.j. "solidarnosti pokoljenja živih sa pokoljenjima mrtvih"⁶⁵, ili "učesća minulih pokoljenja u savremenosti"⁶⁶.

Taj kontinuitet, ta trajna veza živih sa mrtvima kroz pokoljenja, taj strah potomaka od suda predaka – i svrstavaju srpsko društvo u tradicionalna društva, koja su, kako kaže Lisjen Fevr – "jednom zasnava svoju prošlost uredila zvanično i pragmatično". To jest, ova su društva "pod slikom koju su sebi stvorila o svom aktuelnom životu, o svojim kolektivnim ciljevima, o vrlinama koje su neophodne kako bi se oni ostvarili, projektovala svojevrstu prefiguraciju te realnosti: uprošćenu, ali u izvesnom smislu uveličanu i ukrašenu veličanstvenošću, nenadmašnim autoritetom tradicije kojoj tu uzvišenost i svetost podaruje religija".⁶⁷ Zato se ova društva teško okreću budućnosti: ona donosi neizvesnost, a njihov identitet je sav u prošlosti, kroz narodni epos i veru, on je *dovršen*.⁶⁸

Stvarnost, zapravo, nije ni postojala; prošlost je odgovarala slici koja je o njoj stvorena u narodnom stvaralaštvu; budućnost se zamišljala kao obnovljena prošlost.

Pomenute borbe su nagoveštavale kako će se moderni zakoni pretvoriti u mrtvo slovo na papiru, to jest, da se oni neće sprovesti ne samo zbog nedostatka obučених izvršilaca, već zbog pasivne rezistencije njihovom duhu i ogromne snage inercije. Usredsređenost na jedan cilj: ujedinjenju srpskog naroda podređivan je svaki pojedinačni interes i svaka razlika je smatrana izdajom.

Reforma "odozgo" prekinuta je 1883. godine. Zbog razoružanja narodne vojske, koje je bilo posledica ustanovljenja stajaće vojske, došlo je

⁶⁵ Е. Шацкий, *Утопия и традиция*, Москва, 1990, с. 230. Cit. prema: А. Л. Шемякин, "Традиционное общество и вызовы модернизации..."... с. 644.

⁶⁶ К. Манхейм, *Консервативная мысль / К. Манхейм, "Диагноз нашего времени"*, Москва, 1964, с. 610. Cit. prema: Isto, с. 644.

⁶⁷ Lisjen Fevr, *Borba za istoriju*. Priredila Dubravka Stojanović, Beograd, 2004, с. 99.

⁶⁸ U vreme *antibirokratske revolucije* akademik Antonije Isaković je to izrazio na sledeći način: "Jeste, dešava se proces (homogenizacije) jer nam je došlo do grla... U ovih 40 godina nama su naši mitovi bili gotovo zabranjeni. A šta to znači? Ako su hteli da nam unište mit, to znači da su hteli dušu da nam unište". *Intervju*, 01. 09. 1989. Ili, "Najveća opasnost za srpski narod u koju je zapao poslednjih decenija, jeste gubljenje svesti o sopstvenoj veličini..." Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi (1969-1980)*, Beograd, 2001, с. 251.

do Timočke bune koja je ugušena u krvi. Srpsko-bugarski rat 1885. godine bio je novi udarac reformama.

Drugi tabor bio je svrstan u Narodnu radikalnu stranku, prvu političku partiju u Srbiji (1881–1882). U deceniji pre formalnog organizovanja, kroz socijalističke listove i časopise, konstituisana je ideologija: *narodna država*, *narodna samouprava* i *narodna partija*. Progoni, politički procesi, emigracija, cenzura i zabrana listova, a pre svega vrlo nepomirljiva opozicija u Narodnoj skupštini od 1874. godine, koja se nazivala socijalističkom i radikalnom, pa i komunističkom, predstavljali su onu dugu pripremu osnova i za formalno organizovanje političke partije, čim je zakon 1880. godine za to dao mogućnost.

Kroz ideju *narodne države* kao velike zadruge, radikali su emanirali temeljnu instituciju srpskog patrijarhalnog društva i mentaliteta koji se na njenim osnovama vekovima stvarao. Otuda tako snažan otpor ideji moderne države: socijalno složene, sa podelom vlasti i institucijama. I naročito, od nje odvojenog društva. Suprotstavljanje državnoj organizaciji koja se razlikovala od narodne države, u kojoj je putem narodne samouprave narod upravljao sobom i u narodnoj partiji nalazio svog političkog reprezentanta – imalo je dvojak učinak. U isto vreme, u neprosvećenom narodu, seljak na malom posedu nije mogao razviti nikakvu modernu proizvodnju. To je uticalo na njegove male potrebe, ambivalentan odnos prema državi: između podaništva i bezvlašća, i na predmoderni karakter društva.

Hijerarhijski organizovana – mesni odbori, glavni odbor, vođa – Narodna radikalna stranka je bila duboko ukorenjena u narodu: postala je klasna organizacija seljaka, jedine klase koja je postojala dajući srpskom društvu apsolutno agrarni karakter. Dominantan sitni posed, koji je obezbeđivao jednakost u siromaštvu, predstavljao je socijalnu osnovu *narodne demokratije*, čije su karakteristike zakonito bile kolektivističke, odnosno totalitarne. Kao takve, one su bile i važan instrument borbe za ujedinjenje celog srpskog naroda. Otuda je modernizacija realne srpske države, u granicama koje joj je odredio Berlinski kongres 1878. godine, smatrana izdajom *pradedovskih zavetnih ciljeva*, i opstruirana je na razne načine.

Patrijarhalnost je zaodavana u evropske, moderne forme. Ustav iz 1888. bio je liberalan, i u srpskoj istoriografiji se to uzima kao krunski dokaz *evropeiziranosti* Srbije već u poslednjoj četvrtini XIX veka. Međutim, na izborima za Vanrednu Narodnu Skupštinu, koja je imala da sprovede Ustav iz 1888, Narodna radikalna stranka je od ukupno 117

mandata dobila 102, a Liberalna stranka 15 mandata. Napredna stranka nije ni izlazila na izbore, jer je 1887. godine, posle pada svoje druge vlade, doživela linč, koji je poznat kao *veliki narodni odisaj*⁶⁹.

Vanredna Narodna Skupština (1. oktobar 1889) se "konstituisala, kao čisto partijska skupština". Iz nje je proizašla homogena radikalna vlada. Osim toga, radikali su imali većinu u Državnom savetu, u kasaciji i apelaciji, u glavnoj kontroli. "Radikalna stranka, dotle moćna samo 'dole' u narodu, sad je, temeljno, učvrstila svoj položaj 'gore' u vrhovima države. Sve što se moglo u državi poradikaliti poradikaljeno je, i na vrh piramide sa radikalnom osnovom i bokovima, stajalo je i balansiralo neradikalno Namesništvo"⁷⁰.

Druge dve stranke, Liberalna i Napredna, sa vrlo tankim socijalnim osloncima, koncentrisane u varošima, sa dobrom štampom u nepismenom narodu, nisu tretirane kao politički protivnici već kao neprijatelji. Hegemoni položaj Narodne radikalne stranke davao je državi partijski karakter, a političkom životu u zemlji, najblaže rečeno, monistički karakter. Ujedinjenje srpskog naroda je cilj kome stremi ne samo vladajuća partija nego i opozicija – iz uverenja ili iz straha da ne bude optužena za izdaju *zavetnih ciljeva*.

Ujedinjenje srpskog naroda postalo je ideja svih ideja. Ono je diktiralo dinamiku unutrašnjeg razvoja države posle sticanja nezavisnosti, i određivalo prioritete. Svaka novina koja je za posledicu imala socijalno diferenciranje egalitarnog agrarnog sociuma, podizanje kvaliteta života (školovanje, zdravlje, komunikacije) i razvijanje svesti o ličnim pravima (plozaj žene i deteta) narušavala je unutrašnje jedinstvo koje je bilo neophodno za ostvarenje ujedinjenja naroda. Prema novinama, "tradicija i cilj" su stajali kao "cementirajuća snaga"⁷¹. Na delu su bile dve inkompa-

⁶⁹ Obračun sa naprednjacima dogodio se za vreme koalicione vlade radikala i liberala. U više mesta u unutrašnjosti Srbije naprednjaci su svirepo ubijani, fizički maltretirani, iseljavani. Njihovi domovi su pljačkani i spaljivani; uništavani su voćnjaci i vinogradi. O svim aktima ovog političkog nasilja svakodnevno je izveštavao naprednjački list *Videlo*, a pisali su i evropski listovi. Vid. u ovoj knjizi "Politički protivnik kao neprijatelj".

Napad na naprednjake ponovio se 1889, kada su nemiri zahvatili Beograd.

⁷⁰ Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, III, Beograd, 1924, s. 37, 49.

⁷¹ В. О. Ключевски, *Афоризми. Исторические портреты и Дневники*, Москва, 1993, с. 67. Cit. prema *Русские о Сербии и сербах...* s. 665.

tibilne orijentacije: "neodređenost rokova širenja granica – jedna je od glavnih kočnica kretanja Srbije putem evropeizacije i modernizacije"⁷².

Institucije i sredstva od značaja za formiranje ličnosti (porodica, škola, crkva, vojska, štampa, usmena i pisana književnost) imali su u prvom planu ujedinjenje srpskog naroda. U korist patriotskog osećanja potiskivana su i prikrivana sva druga osećanja. Od malih nogu, dete je vaspitavano kao ratnik i osvetnik, u mržnji prema neprijatelju: Turčinu, Austrijancu, Švabi... To su uočavali gotovo svi strani posmatrači i putopisci⁷³.

Osim porodičnih katehizisa, postjali su i javni katehizisi. Zavisno od spoljnopolitičkih konstelacija, u njima su menjana imena neprijatelja srpskog naroda, ali je duh mržnje prema njima ostajao isti. Jedan *Katehizis za narod srpski* objavljen je iste godine kad i Ustav iz 1888, koji je smatran jednim od najliberalnijih ustava u Evropi⁷⁴. Ustvari, ovim duhom je, iz generacije u generaciju, prožimano vaspitanje u školi. Vaspitavani u duhu nacionalne ideje, vaspitanici, kasnije u ulozi roditelja i učitelja, i sami vaspitači, prenosili su taj duh, uobličavali ga u kolektivno osećanje i formulisali kao ideju vodilju, u kojoj je sažeto i sve ostalo⁷⁵.

⁷² Л. В. Кузьмичева, "Сербия между Востоком и Западом / поиски государственного строительства в XIX и XX веков", *К 60 – летию профессора Московского университета Г. Ф. Матвеева*, Москва, 2003, s. 76; Ista, "Фальшивый, партизан русский", Јован Ристич и обретеное Сербской независимости", *Родина. Исторический иллюстрированный журнал*, Москва, 2003, 10.

⁷³ Ruski slavist P. A. Rovinski, koji je kroz Srbiju prolazio 1868–1869. godine, piše da je nailazio "na originalno domaće vaspitanje". "Tako, otac pita malog sina (što najčešće biva u gostima): 'Ko si ti?' Dete odgovara: 'Srbin'. – 'Gde je propalo srpsko carstvo?' – 'Na Kosovu polju'. – 'Ko je poginuo na Kosovu polju?' – 'Car Lazar, 9 Jugovića i svi srpski junaci'. – 'A još ko?' – 'Car Murat'. – 'Kako je on umro?' – 'Njega je rasporio Miloš Obilić'. – 'Kako se mi sećamo cara Lazara, Miloša Obilića i svih drugih srpskih junaka?' – 'Večna im pamjat'. – 'A Murata?' – 'Neka je proklet'. – 'Ko je neprijatelj Srba?' – 'Turci'. – 'A još ko?' – 'Švabe'. – 'Šta im ti želiš?' – 'Uzeću sablju, i posećicu gadove". Pavel Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Srbiji 1868–1869*, Novi Sad, 1994, s. 159.

⁷⁴ "Ko je neprijatelj Srba? – Glavni neprijatelj Srba je Austrija... Šta treba raditi? – Mrzeti Austriju, kao glavnog neprijatelja... Ko je prijatelj Srba i Srbije? – Jedini iskren i siguran prijatelj Srba, koji je to bio i ostao je: velika moćna Rusija. – Šta je dužnost svakog Srbina? – Voleti svoju domovinu i kralja i umreti za njih, uvažavati svoje prijatelje i mrzeti neprijatelje". *Katehizis za narod srpski, Zlatibor*, Užice, 17. april 1888, br. 17. Vid. *Русские о Сербии и сербах...* s. 664.

⁷⁵ Sa ovog stanovišta, sećanja Pauline Lebl Albala (1891–1967) predstavljaju dragocen izvor. Ona piše iz iskustva i vaspitanika i vaspitača:

"Škola je smatrala da joj glavni zadatak da daje znanje učenicima, da u izvesnoj meri i koliko je moguće utiče i na razvoj karaktera, i da u njima razvija nacionalnu svest i želju da posluže narodu... Ali, bila je jedna čitava oblast koju škola nije doticala; to su obaveštenja o konstrukciji države, društva, o uslovima i temeljima na kojima ovi počivaju, a još manje nam

To i objašnjava oduševljenje sa kojim je, nepunu deceniju posle krvavog dinastičkog prevrata 29. maja 1903. godine, dočekan početak epohe ratova (1912–1918). U rat se išlo kao u svatove⁷⁶. A mala i siromašna zemlja, bez vojničke spremne i bez poznavanja ratne tehnike koja je napredovala od ratova 1876–1878, a ratnici ostali jednako neprosvećeni⁷⁷ –

se ukazivalo na reforme koje valja izvesti, a kamo li na naše dužnosti koje u tom poslu imamo da izvršimo i mi kao i svaka druga generacija".

"Stotine mladih devojaka spremale su se da postanu službenice svoga naroda koji se u ovm času (ratovi 1912–1914 – L. P.) zlopati, grca i gine, - a mi stariji imali smo zadatak pun najveće odgovornosti da te devojke načinimo što svestranijim i sposobnijim narodnim vojnicima". ... "sve je bilo podređeno jednoj svrsi: da se kod učenika stalno održava u svesti misao o njihovim nacionalnim zadacima". Paulina Lebl Albala, *Tako je nekad bilo*, Beograd, 2005, s. 104, 245, 346. Vid. u ovoj knjizi: "Potisnuta posebnost: Paulina Lebl Albala".

⁷⁶ "Cela naša generacija bila je već godinama zapajana i kroz školu, i kroz književnost, i kroz novine, i kroz javne skupove nacionalnim idealima oslobođenja i ujedinjenja, i nije čudo što smo jedan rat protiv Turske smatrali kao ostvarenje svojih davnašnjih snova. Pored toga, naša generacija nije bila doživela nijedan rat, nije poznavala njegove užase i, s mladalačkom neustrašivošću i osionošću očekivala je s nestrpljenjem čas osвете za vekovna stradanja, 'smrt onoj truleži na Bosforu', 'proterivanje Turaka iz Evrope' – to su bile krilatice koje su nas dovodile do paroksizma.

Naši drugovi pošli su u rat veseli i s pesmom kao u svatove. Mi smo ih ispraćale s cvetom i s uzvicima 'Doviđenja!' Niko od nas nije mislio na mogućnost neuspeha, poraza, smrti. Želeli smo pobjedu, bili smo razdragani. Našem naraštaju je palo u deo da budu izvršioци Kosovskog amaneta. Kakva sreća". Isto, s. 188.

Dragiša Vasić govori isto:

"Mi smo se uvek, s predanim naporom, trudili da proniknemo i tačno proučimo razlog onog oduševljenja, povod one retke radosti, koja beše iskrena, i one besprimerene gotovosti, da se bez ustezanja, bez tuge, smesta napusti onaj normalni, naviknuti, tihi život, da bi se zamenio za onaj naporan, opasan i mučan, kome se išlo u susret.

Je li to... bila strast za osvetom? Je li taj bes, a to je značio bes, bio izraz, oduška vekovne mržnje? Koliko je taj polet bio duh predaka, izraz nacionalnog bola ili težnje za osvetom dičnih nepravdi?"

... "naš polet značio je duh naših predaka... Taj duh... stvorio je ono ratno oduševljenje, koje se pojačalo sećanjem na bolove još neoslobođene braće..." Dragiša Vasić, *Karakter i mentalitet jednog pokolenja. Devetsto treća*, Beograd, 1990, s. 14, 17.

⁷⁷ Konsultant ruskog Crvenog krsta u srpsko-turskom ratu 1876, kasnije profesor Vojno-hirurške akademije, S. P. Kolomin pisao je: "Mi smo se sreli sa narodom koji nema naviku da se leči i koji tome lečenju ne pridaje nikakav značaj, posebno mu je bila strana operativna pomoć. Do rata u svakom od 17 okruga kneževine postojala je mala bolnica, ali stanovnici su se retko obraćali za pomoć, tako da su te bolnice imale više formalan nego stvarni značaj. Narod nije imao skoro nikakvog pojma o hirurškom lečenju, zato što je u Srbiji i suviše malo hirurga, i osim toga on je retko video traumatske povrede, zbog nedostatka mehaničarskih i svakih drugih fabrika. Došao je rat, i taj jadni narod počeo je masovno da plaća ranama iz vatrenog oružja. Njemu tuđi ljudi, ruski doktori, prihvatili su se lečenja, počeli su da stavljaju gipsane zavoje, vrše amputacije i ostalo. Ti 'vojnici', poslušni kao mala deca, rado i uljudno su podnosili vađenje metaka, 'previjanje', tj. povezivanje rana,

Srbija je glavni resurs imala u svojoj živoj sili⁷⁸, mladima koji su do rata bili vezani samo za zavičaj, i koji su kretali u nepoznato, ali sa ciljem koji im je usađivan u porodici i školi, u crkvi i vojsci, u književnosti i propagandi.

U ratovima za ujedinjenje (1912–1918), srpski narod, posebno Srbija, višestruko se istrošio. Ukupan demografski gubitak iznosio je 1,200.000 (poginuli, umrli, nerođeni i radno onesposobljeni), ili 35 odsto celokupne populacije⁷⁹.

Sa stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929), Kraljevine Jugoslavije (1929–1941), srpski narod se konačno našao u jednoj državi. Ali, tek tada se pokazalo da granice nisu bile jedina prepreka integraciji srpskog naroda – "već razlike nastale zbog nejednakosti uslova razvoja usled razdvojenosti tim granicama"⁸⁰. Osim antagonizama između

u duši duboko uvereni da je sva ta procedura (osim vađenja metaka) izlišna i da rane ne bi lošije zarasle i bez naše pomoći, ako bi ranjenike pustili kućama. Kada su doktori počeli da govore o amputacijama, narod nije hteo da veruje argumentima, a pri upornim uveravanjima, počeli su da se čuju odgovori: 'Ne smeš ne samo da govoriš nego ni da misliš o tome da mi odsečeš nogu!' Oni su strašno platili za svoju nenaviknutost na hiruršku pomoć. Pošto su neko vreme poležali u vojnim bolnicama i nekako navikli na nas, ranjenici su radije pristajali na operacije, ali su sačuvali neki neodređen strah od amputacija: 'Bolje smrt, nego rezanje' – i umirali su; drugi su pristajali, ali kasno, i štetili su sebi time, što su umanjili tanku šansu na povoljan ishod posle operacije... Austrijski Srbi (od kojih su mnogi bili dezerteri austrijske vojske) i ruski dobrovoljci daleko su radije pristajali na sve operacije, tako da se strah Srba može objasniti samo nedostatkom navike na operativnu pomoć". Cit. prema: *Roskije o Srbiji i Serbah...* s. 662.

⁷⁸ Boraveći 1912. u Beogradu, L. D. Trocki je zapisao: "Prolazi u stroju 18. puk koji se danas upućuje na granicu. U uniformi, u opancima od like, sa zelenim grančicama na šapkama. Trube trubači, dobošari daju takt. Utisak koji na mene ostavlja izgled toga puka teško mogu da izrazim. Nema spoljne konvencionalne energičnosti, pre tragična osuđenost na propast. Opanci od like na nogama i ta zelena grančica na šapki – pri punoj ratnoj opremi – daju vojnicima neki potresan ton. I ništa u datom trenutku ne karakteriše za mene tako jasno krvavu besmislenost rata, kao ta grančica i ti seljački opanci.

... Srbija ima nešto manje od 3 miliona stanovnika. Prema poslednjim podacima mobilisano je, računajući i dobrovoljce, 300 hiljada ljudi. To je peti deo muškog stanovništva, uključujući nemoćne starce i odojčad. Koncentrisana radna snaga zemlje istrgnuta je na neograničeno vreme iz njenog privrednog tela. Ako se i dopusti da će krvava čaša rata mimoići Srbiju, – a za to nema nade, – i tada će ova mobilizacija za niz godina potresti osnove postojanja mlade zemlje, koja vapi za mirom, radom i kulturom". Objavljeno u ruskom listu *День*, br. 3, 4. oktobra 1912. Cit. prema: *Русские о Сербии и сербах...* s. 500.

⁷⁹ Ljubodrag Dimić, "Srbija 1804–2004 (suočavanje s prošlošću)", Dimić, Stojanović, Jovanović, *Srbija 1804–2004...* s. 34.

⁸⁰ Sima M. Ćirković, "Uvod: vreme, prostor, ljudi", *Srbija među evropskim narodima...* s. XIV.

različitih nacija koje su se od 1. decembra 1918. godine našle u jednoj državi (Srbi, Hrvati, Slovenci), postojale su velike napetosti i trvenja unutar svakog nacionalnog korpusa – "među Srbima između Srbijanaca i tzv. 'Prečana', stanovnika Srbije i Srba podanika Austrougarske"⁸¹.

Srbija je u novu državu unela devetnaestovekovnu ideologiju narodne države koja je podrazumevala ostvarenje jedinstva celog srpskog naroda i, kao svoj glavni adut velike ljudske žrtve. U višenacionalnoj državi ta ideologija je mutirala u integralno jugoslovenstvo koje je pojačalo suprotnosti između nacija, i ubrzalo integraciju nesrpskih naroda. Privredno heterogena država (6 carinskih zona, 5 valuta, 4 železničke mreže, 3 vrste bankovnih sistema), nije se mogla ujediniti primenom srpskog zakonodavstva na celu državu. To nastojanje dodatno je komplikovalo političke odnose u njoj.

Diktatura je, na kratko, održala jedinstvo zemlje, ali se zemlja pri prvom izazovu kakav je bio početak Drugog svetskog rata raspala. U suštini, ideja složene države bila je strana srpskoj političkoj misli⁸². O federalizmu govore literalni duhovi poput Mihaila Polit-Desančića (1833–1920), i srpska levica kroz celu svoju istoriju: prvi socijalisti oko Svetozara Markovića, socijaldemokrati i komunisti. Ali, ni predstavnici levice nemaju u vidu federaciju kao savez nacionalnih država, već savez slobodnih opština; privredno jedinstvo koje relativizuje granice; internacionalno jedinstvo proletarijata.

Iako je 1945. Jugoslavija obnovljena na osnovama složene države, njen federalizam je bio više administrativan i kulturni nego politički. Komunistička partija je bila vezivno tkivo države. Sukob sa Staljinom doveo je do jačanja poluga državnog jedinstva (lična vlast, snažna armija i efikasna policijska struktura). Ali, već posle Staljinove smrti, od ranih

⁸¹ Isto.

⁸² Profesor Mihailo Konstantinović, koji je kao ministar u vladi Dragiše Cvetkovića, radio na sporazumu Srba i Hrvata 1939. godine, beleži reakcije na sporazum dvojice, na određen način ključnih ljudi u Srbiji.

Prvi je Slobodan Jovanović: "Večera sa Slobodanom Jovanović... Pitanje Sporazuma. Slobodan me iznenaduje kad kaže da smo se mogli sporazumeti sa Nalcima, a ne sa Hrvatima... On je, ipak, zatrovan srpski šoven".

Vladika Nikolaj Velimirović: "Kaže da je uvek mislio da Srbi treba da imaju svoju državu i da se ne mešaju sa drugima. To je i Pašić mislio... Pašić je hteo srpsku državu... Van sumnje je da ste spasili državu (Sporazumom – L. P.). To je vrlo nužno. Ali se ne sme ići dalje ni praviti kakve banovine. Rešeno je njihovo pitanje pa sad nek ostane ostalo kako je". Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945*, Novi Sad, 1998, s. 177, 196, 197.

pedesetih godina, česte ustavne promene ukazivale su na to da Jugoslavija još uvek traži formulu, koja bi, s jedne strane, omogućila srpskom narodu da živi u jednoj državi, a s druge, otklonila opasnost da asimiluje i majorizuje druge narode.

Istraživanja nevidljivih previranja, a naročito puteva integracije naroda u drugoj Jugoslaviji, izostala su iz razloga o kojima je već bilo reči. U isto vreme, pomaci u modrnizaciji Srbije, koja posle 1945. godine izranja kao matična država srpskog naroda⁸³, neuporedivi su sa onima koji su učinjeni u prethodnim ciklusima modernizacije: ubrzana industrijalizacija; promena strukture stanovništva; masovno školovanje; zdravstvena zaštita; pravni i faktički položaj žene; razvoj nauke i kulture.

Sa stanovišta odnosa prema nacionalnoj integraciji, odnosno prema raznim nivoima integracije – u Jugoslaviji, Evropi i svetu – komunistički pokret u Jugoslaviji apsolutno nije neupitan tako kako nekim autorima danas izgleda. Unutar ideološkog omotača postojalo je vrenje, koje tek treba da bude istraženo, ako ni zbog čega drugog, ono zato što je reflektovalo kretanje društva.

U komunističkom pokretu Srbije od ranih dvadesetih godina XX veka, kada se i suočio sa nacionalnim pitanjem u Jugoslaviji⁸⁴, postojalo je snažno osećanje identifikacije sa jugoslovenskom državom. Otuda je svaka decentralizacija, a pogotovo federalizacija na nacionalnoj osnovi, percipirana kao lokalizam, automaštvo, separatizam i iredentizam. Bez obzira na dogmu o ideološkom jedinstvu, odnosno partijskom i državnom jedinstvu, povremene polemike između intelektualaca, najčešće pripadnika Komunističke partije, dokazivale su da su protivrečnosti i u samoj Partiji žive, i da upravo ona, s vremena na vreme, dopušta da se izraze⁸⁵.

Ideje *narodne* države koja ujedinjuje teritorije na kojima živi i poslednji pripadnik srpskog naroda neodvojiva je od *narodne* države kao socijalno homogene celine. Tome još treba dodati da je pravoslavna vera neodvojiva od nacionalne pripadnosti, Srpska pravoslavna crkva od države. Sve je ovo stavljeno na probu na kraju XX veka. Pre no što je prećutno nepristajanje na složenu državu učinila javnim, izgubivši pri tom bitku za majoriza-

⁸³ Vid. Stevan K. Pavlović, *Srbija: Istorija iza imena*, Beograd, 2004; Sima M. Ćirković, *Srbi među evropskim narodima...*

⁸⁴ Vid. Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma*, Zagreb, 1984.

⁸⁵ Latinka Perović, "Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji? Polemika između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjavca 1961/1962." u: *Dijalog povjesničara / istoričara*, Zagreb, 2005.

ciju Jugoslavije (*jedan čovek – jedan glas*), Srbija je prošla kroz *antibirokratsku revoluciju*, u kojoj je odbacila ekonomske i političke reforme u pravcu tržišne privrede i političkog pluralizma. Na izazov krize ekonomije državnog socijalizma, sloma komunističke ideologije i prestanka hladnog rata – Srbija je dala odgovor koji je na tragu njene istorijske konstante. Ujedinjenje srpskog naroda u jednu državu odlagalo je njenu ekonomsku i političku modernizaciju i na kraju XX veka. "Mi smo", piše Dobrica Ćosić u junu 1990. godine, "ponovo u XIX veku. Ponovo moramo da stvorimo svoju Srbiju. Moramo da stvorimo takvu Srbiju u kojoj će svi Srbi na planeti videti svoju otadžbinu"⁸⁶. Na tom pitanju, legitimno su se manifestovali različiti interesi naroda koji su bili u sastavu jugoslovenske države.

Egalitarna ideologija, pod raznim imenima (socijalizam, radikalizam, komunizam) karakterisala je istoriju Srbije kroz čitavo moderno doba. Ona nije uništila ni aristokratiju ni buržoaziju, kao ni modernu državu zasnovanu na vladavini prava, i liberalnu demokratiju utemeljenu na slobodnom pojedincu: svega toga nije bilo. Jednakost u siromaštvu nije bila sama sebi cilj već važna pretpostavka ujedinjenja naroda. Zaokruženje etničke države podrazumevalo je teritorijalnu ekspanziju, neograničeno trošenje materijalnih resursa i, dakako, ljudskog materijala. Tekovine modernizacije kad su postale kritična masa za modernost poništavane su i raubovane⁸⁷. U Srbiji je sukob patrijarhalnosti i modernosti na kraju XX veka postao dramatičan i zbog globalnih procesa upravo kao posledice modernosti. On se može posmatrati u svetlu neposredne prošlosti, tj. raspada jugoslovenske države i ratova devedesetih godina prošlog veka. Ali se može razumeti tek u svetlu glavnih tendencija razvoja Srbije u moderno doba.

U svim državnim okvirima u kojima je srpski narod živeo u poslednja dva veka: Kneževina Srbija; Kraljevina Srbija; Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca – odnosno Kraljevina Jugoslavija; Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija; Savezna Republika Jugoslavija; Srbija i

⁸⁶ Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi (1981-1991)*, Beograd, 2002, s. 295.

⁸⁷ "Procene o broju emigranata iz Srbije, tokom devedesetih godina, koji imaju najviše obrazovanje variraju od 30.000 ili 40.000 do čak 150.000". Ankete koje su sprovedene početkom 2005, pokazuju "da bi preko 50% mladih ljudi između 16 i 25 godina starosti napustilo zemlju ukoliko bi im se za to ukazala prilika; da čak njih 18% planira da trajno napusti zemlju; a da od 120 najboljih učenika srednjih škola, osvajača nagrada na republičkim, evropskim i svetskim takmičenjima srednjoškolaca (pretežno iz prirodnih nauka), čak 96% planira da napusti zemlju". Miroslav Jovanović, "Srbija 1804–2004: razvoj opterećen diskontinuitetima (sedam teza)" u: Dimić, Stojanović, Jovanović, *Srbija 1804-2004...*

Crna Gora – odnos patrijarhalnosti i modernosti javlja se kao konstanta. Ali, tek na planu društvene istorije postaje vidljivo da "srpsko poljoprivredno društvo ni u kom slučaju nije bilo potpuno nepromenljivo", ali i da sve do Prvog svetskog rata, njegov "inovativni potencijal nije bio dovoljan da potpuno raskine okove predmodernog privrednog i društvenog ustrojstva"⁸⁸. I da su: "Značajni nosioci modernizacije u Srbiji... pali kao žrtve prvenstva politike pred ekonomijom, državne, centralizovane kontrole nad privredom i upravom"⁸⁹.

Na ovoj ravni treba tražiti i odgovor na pitanje o nedovršenoj integraciji srpskog naroda, i specifičnoj ulozi njene inteligencije ili elite. U kojoj meri je na njen vrednosni sistem, na njene društvene i političke ideale uticao mentalitet⁹⁰ agrarnog društva, to jest društva bez slojeva i klasa? Opština je bila osnovna ćelija, u kojoj se formirala svest seljaka o sebi i svetu koji ga okružuje, o onom što je potreba i što je bitno: "Mentalnost seljaka – to je opštinska mentalnost, formirana u okvirima zatvorene lokalne zajednice, u seoskoj susedskoj organizaciji. Naravno, na mentalnost seljaka uticalo je i makrodruštvo, ali njegov uticaj na tom planu je neuporediv sa sveobuhvatnim uticajem opštine. Na predindustrijskom stadijumu upravo je opštinska mentalnost seljaštva određivala mentalitet društvene celine... Objašnjenje ovoga treba tražiti u tome, što je bez obzira na svoju ograničenost i zatvorenost, institut opštine i kolektivna opštinska svest zakodirala glavnu suštinu društvenosti: uvučenosť individue u poslove i interese kolektiva, solidarnost, saradnju, uzajamnu pomoć. Opština predstavlja konkretnu formu socijalnog zajedništva, iz koje su se vodile sve druge u ljudskoj istoriji poznate forme društvenog zajedništva"⁹¹.

Socijalna jednakost i nacionalno jedinstvo čine identitet i srpske inteligencije: one koja dolazi sa sela ili iz varoši; one koja se školuje u zemlji, Zapadnoj Evropi ili u Rusiji. U Petrogradu, Cirihu i Beču, ova se omladina organizuje u udruženja kojima daje imena srpskih tradicionalnih

⁸⁸ Mari – Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941...* s. 246.

⁸⁹ Isto, s. 245.

⁹⁰ Reč *mentalitet*, i praksa vezuju se za časopis *Anale*, tj. za pravac istorijske nauke koji je tridesetih godina prošlog veka preovladao u Francuskoj. U srpskoj historiografiji *mentalitet* nije istraživao: "Srbija se još ne nalazi u redu ovih istraživačkih objekata stavljenih na mentalitetsko-istorijsku diskusiju". Hans Mihael Midlih, "Patrijarhalni mentalitet kao smetnja državne i društvene modernizacije u Srbiji XIX veka", *Istorijski časopis*, Beograd, XXXVIII, 1988, s. 111, 112, 113.

⁹¹ Л. В. Данилов, В. П. Данилов, "Крестьянская ментальность и община", *Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.)*, Москва, 1996, s. 22, 23.

ustanova: *opština* i *zadruga*⁹². Svako strukturno i institucionalno narušavanje socijalne jednakosti predstavlja udaljavanje od zavetnog cilja: nacionalnog jedinstva⁹³.

U isto vreme, svako izdvajanje iz naroda, makar i po osnovi obrazovanja, nalagalo je oprez: ono nije smelo da se pretvori u odnarođivanje. Taj oprez je dolazio iznutra, iz same školovane manjine. Tako je u svom pismu (1870) rodonačelnik srpskog socijalizma pisao ministru prosvete u Srbiji:

"Pre 50 godina u Srbiji skoro nije bilo drugih staleža osim seljaka. Mi smo svi sinovi ili unuci seljaka. Obrazovani ljudi (ja mislim prave obrazovane, a ne nadriknjige) što su izašli iz te sredine to je obrazovana demokracija u pravom smislu te reči. To su ljudi što su većinom odrasli na 'proji' i 'skrobu' i koji su došli do višeg obrazovanja na račun onog naroda što je još ostao na 'proji' i 'skrobu' i u kome ima puno njihovih najbližih rođaka *ako je ko od inteligencije koji je učinio neku 'karijeru', voljan da to zaboravi mi nismo voljni da mu to dozvolimo* (podv. L. P.). Tražiti, dakle, od nas obrazovane demokracije... da mi odelimo naše interese od interesa narodnih... to znači tražiti od nas nešto nemoguće"⁹⁴.

Nije teško otkriti socijalne i kulturne osnove egalitarizma⁹⁵ i nacionalnog jedinstva u istoriji Srbije u poslednja dva veka. Ali ni to, da se u njima koreni totalitarno mišljenje koje je bitno uticalo na političku kulturu, model demokratije i na političko organizovanje.

⁹² Vid. Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 3... s. 17.

⁹³ Opozicioni poslanici, bliski socijalistima, odnosno radikalima, Jevrem Marković i Adam Bogosavljević, bili su protiv gradnje železnice; diplomatskih predstavništava; škola u kojima su se učili strani jezici, retorika, muzika. Sve u strahu, da će takve škole od Srba stvoriti "gomilu nježnih mekušaca", koji neće ratovati. Vid. u ovoj knjizi "Programi narodne demokratije u Srbiji druge polovine XIX veka".

Dr Vladan Đorđević navodi kako mu je češki nacionalni radnik Ladislav F. Riger (František Fadislav Rieger) objasnio zašto Česi neće dizati revoluciju protiv austrougarskog jarma, iako im je težak: "Narod, koji u svakoj kući ima klavir, ne diže revoluciju". A Kragujevac, nekadašnja srpska prestonica, imao je samo jedan klavir, 1888. godine, i to u kući doseljenika iz Srema. Vid. A. L. Šemjakin, "Tradicionnoe obščestvo i vyzovy modernizacii"... *Русские о Сербии и сербах*... s. 664, 665.

⁹⁴ Svetozar Marković, "Otvoreno pismo G. Matiću". *Sabrani spisi*, I, Beograd, 1960, s. 191-192.

⁹⁵ Na pitanju socijalnih razlika propadale su i privredne reforme u Jugoslaviji; kritikovano je potrošačko društvo; odlazak radnika na rad u inostranstvo; progonjeni su tehno-menadžeri, odnosno tehnička inteligencija koja je bila nosilac privredne modernizacije u drugoj polovini XX veka.

Davno je uočeno, iako bez pridavanja pažnje koju je zasluživalo u nacionalnoj historiografiji, da je jedna od specifičnosti srpske elite, da je ona (u većini) sačuvala tradicionalni mentalitet, jer je, kako je pisao P. A. Kulakovski – "po svome poreklu vrlo bliska običnom narodu"⁹⁶.

Uz otpor svemu stranom, ova *utopljenost* inteligencije u narod (iz uverenja, demagogije, interesa), smatrana je ozbiljnom preprekom za budući razvoj zemlje i naroda. "U Srbiji me je", pisao je već pominjani A. P. Rovinski, "jedna stvar posebno začudila: svuda je u drugim zemljama dosta ljudi koji predstavljaju inteligenciju što su na proporcionalno višem nivou od mase, a u Srbiji je suprotno – inteligencija je ispod nivoa na kojemu bi se morala nalaziti, koji u celini odgovara napretku naroda. Ona se u stvari isuviše malo odvaja od mase. Možda je u tome zaloga buduće sreće i harmoničnog razvoja Srbije, ali se mora reći da se to veoma nepovoljno odražava na njen opšti interes"⁹⁷. Ovo je zapažanje izuzetno važno, budući da je unutrašnji impuls za promene bio ugašen pod turskom vladavinom i da je morao dolaziti ili spolja ili "odozgo" od obrazovane inteligencije.

Ova pojava nije izmakla pažnji ni domaćih autora.⁹⁸ Mentalitet je uticao na prioritete, a stvaranje inteligencije koja bi izmicala znanjem ni po broju škola, ni po nivou nastave nije spadalo u prvorazredne zadatke siromašnog i neujedinjenog naroda. Intelektualne potrebe su bile *male*. Tako se krug i spontano i svesno zatvarao: "Kad u glavnome shvatimo rezultate školovanja u Srbiji, možemo kazati, da su nam sve škole davale do sada samo polu-znanje, i da će tako morati dugo i dalje ići, ako im se ne priteče u pomoć mnogo jačim sredstvima. Uticaj toga polu-znanja ogleda se jasno u celome razvitku Srbije, koji se odlikuje tumaranjem i kolebljivošću u toku svome i nesavršenstvom ustanova, koje je stvorio. Ne može se poreći ni to, da polu-znanje, utičući štetno na opšti razvitak narodni utiče štetno i

⁹⁶ П. А. Кулаковский, "Сербия в последние годы", *Русские о Сербии и сербах*... s. 633.

⁹⁷ Pavel Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Srbiji 1868–1869*... s. 137.

⁹⁸ Tako Desimir Tošić na kraju XX veka piše: "Skloni realizmu i sociološkom posmatranju naših posebnih problema rekli bismo da mi inteligenciju, u smislu evropske inteligencije koja se razvijala autohtono, i to vekovima, nismo ni imali. Uvek je naša inteligencija bila 'podržavljena' i 'populistička', služila drugima a ne sebi i društvu. Ako su se neka imena uspravljala u svom vremenu, ona su pojedinačna i ne čine nikakvu ni duhovnu ni stalešku formaciju". Desimir Tošić, "Slobodan Jovanović: između nauke i politike". *Slobodan Jovanović. Ličnost i delo*. Srpska akademija nauka i umetnosti. Naučni skupovi. Knjiga XC. Odeljenje društvenih nauka. Knjiga 21. Beograd, 1998, s. 134.

na samo moralno mu stanje..."⁹⁹ Uprkos tome što se stanje u XX veku, naročito u drugoj polovini, radikalno promenilo, održala se visoka nepismenost: kao endemska bolest.

Ako se nije mogla povući razlika između inteligencije i mase, još manje se mogla praviti razlika između političke i intelektualne elite. U siromašnom i agrarnom društvu obrazovani pojedinci su bili i organizatori države i osnivači naučnih i kulturnih institucija, začetnici naučnih disciplina i kulturnih i umetničkih pravaca¹⁰⁰. Oni su višestruko bili vezani za državu (stipendije, zaposlenje, društveni položaj). A tako formirana inteligencija, elita ili sloj, kako primećuje Dubravka Stojanović, "nije nikada mogao imati onu snagu u demokratizaciji zemlje koju su imale društvene grupe kojima je u Zapadnoj Evropi dopao zadatak da, u ime društva i građana, primoraju državu na postepeno povlačenje"¹⁰¹. Otuda su političke i intelektualne elite u svojoj iznimno mogućoj deljivosti napravile pomake u modernizaciji, ali nisu prešle granicu koja razdvaja patrijarhalno i moderno društvo. Političke elite su pretežno težile popularnim merama¹⁰². I same izraz *totalitarne demokratije*, one su taj model demokratije i učvršćivale. Kratka razdoblja političkog pluralizma uvek je karakterisalo postojanje stranke hegemon, to jest odsustvo alternative.

Intelektualne elite su predstavljale *ulje na vodi*. Ali, to nije usled subjektivnih svojstava i nedostatka energije njihovih pripadnika već zbog nedostatka onih pretpostavki koje dele moderno od predmodernog društva.

U srpskoj književnosti, istoriografiji, publicistici veoma je prisutan antievropski trend. To nije novo: na tragu je srpske patrijarhalnosti koja je kao izraz zatvorenog društva uvek izražavala strah od promena. I srazmerno je veličini izazova na prelasku XX u XXI vek. Ali, taj trend je manje štetan od fasadnog evropeiziranja prošlosti Srbije, koje je zapravo izraz *nulte* opcije: "promene su poželjne i nužne, ali osnovni uslov je da se njima ništa ne promeni"¹⁰³. Prepoznato u prošlosti kao samoobmana i obmana, ono je to, svesno ili nesvesno, i danas. A drugi odgovor na to, osim istraživanja stvarne društvene istorije, ne postoji.

⁹⁹ Vladimir Karić, *Srbija...* s. 262.

¹⁰⁰ Vid. u ovoj knjizi: "Naučnik i političar: Jovan M. Žujović. Prilog proučavanju srpske elite".

¹⁰¹ Dubravka Stojanović, "Ulje na vodi. Politika i društvo u modernoj istoriji Srbije". Dimić, Stojanović, Jovanović, *Srbija 1804–2004...* s. 129.

¹⁰² Vid. u ovoj knjizi: "Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji 19. veka"...

¹⁰³ Zoran Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad, 1988, s. 149.

II

ISTOK I ZAPAD:

kolektivizam i individualizam

A

IDEOLOGIJA NARODNJAŠTVA:

srpski socijalizam i radikalizam

5.

Programi *narodne demokratije* u Srbiji druge polovine XIX veka: kolektivizam kao zajednički imenitelj

Pojam *demokratija* spada u one pojmove koji se u srpskoj historiografiji upotrebljavaju veoma neprecizno i u hronološkom i u teorijskom smislu. Gubi se iz vida da je *demokratija* istorijski pojam, koji je menjao i sadržaj i formu. Od svog izvornog značenja: vladanje u kome učestvuje ceo narod da bi upravljao sobom, demokratija je menjala značenje upravo u zavisnosti od toga šta se podrazumevalo pod pojmom *narod*.

U svom izvornom značenju demokratija je ostvarena u plemenskim društvima: o svemu su odlučivala zajednička veća, čiji je član bio svaki pripadnik plemena. Izabrani starešina, kao prvi među jednakima, izvršavao je odluke veća. Taj tip demokratije poznavali su Sloveni prilikom doseljavanja na Balkansko poluostrvo.

Značajne etape u istoriji pojma demokratija bile su revolucije u Holandiji, Engleskoj, zatim američka revolucija, i posebno Francuska revolucija 1789. godine. Uvode se "prirodna i osnovna prava čoveka".

Za filozofe XVIII veka, *demokratija* je značila pravo naroda da kontroliše vlast. Posle američke revolucije, većina zemalja bila je inspirisana ovim idealom. Institucionalni mehanizam stvarao se kroz borbu za opšte pravo glasa, organizovanje političkih partija i izborni sistem.

Kroz svoje ustave, buržoazija je širila "prirodna prava čoveka i građanina" dodajući im nova: pravo na ličnu slobodu; slobodu izražavanja mišljenja, sastajanja i udruživanja; podnošenja peticija i inicijative; slobodu sticanja i vršenja vlasništva; slobodu trgovine i zanatstva.

Revolucija 1848. godine predstavljala je prekretnicu u razvoju moderne demokratije, koja polazi od prava *individue*. Pojedinaac se stavlja iznad države: država postoji radi pojedinca, a ne pojedinac radi države.

Moderna demokratija ima različite forme, tako da se već u drugoj polovini XIX veka može govoriti o njenim različitim aspektima: socijalna, ekonomska, industrijska i, naravno, politička demokratija.

Posle Prvog svetskog rata, u Sovjetskom Savezu se govori o opštenarodnoj demokratiji, koja se ostvaruje hegemonijom jedne klase. Narod je predstavljen u licu jedne, proleterske partije, i građani čine jedinstveni blok u službi proleterske države. Taj tip demokratije smatrao se superiornijim u odnosu na liberalnu demokratiju i u istoriji je različito označavan: kao diktatura proleterijata, kao lična diktatura, tiranija i despotija. Od fundamentalnih radova Hane Arent (Hannah Arendt) taj vid demokratije označava se i kao totalitarni.¹

Nakon, pak, Drugog svetskog rata, u zemljama koje su ušle u sferu sovjetskog uticaja govori se o režimu *narodne demokratije*. Jugoslavija, sve do 1948. godine i sama usvaja taj naziv, da bi kasnije, posle sukoba sa Informbiroom i izlaska iz socijalističkog lagersa, prihvatila naziv *neposredna* ili *samoupravna demokratija*.

Ovo krajnje ovlašno podsećanje ima za cilj da upozori na nužnost veće preciznosti u upotrebi pojma *demokratija*. Kao istorijski pojam, *demokratija* mora biti uvek tačno vremenski situirana. Ali cilj ovoga rada je, pre svega, da ukaže na potrebu temeljnijeg istraživanja istorije demokratije u Srbiji i u srpskom društvu, na različite sadržaje i oznake koje ona ovde ima. Rad se, s obzirom na istraživačka iskustva autora, ograničava na drugu polovinu XIX veka.

Sa stanovišta dosadašnjih rezultata srpske historiografije, kao ključna, izdvajaju se sledeća pitanja: o kojim se vidovima demokratije može govoriti u Srbiji druge polovine XIX veka; ko su njihovi socijalni nosioci; kakav sadržaj imaju njihovi programi, i u kakvom međusobnom teorijskom i realnom odnosu stoje ti programi?

Prekretnicu u razvitku demokratije u Srbiji druge polovine XIX veka od patrijarhalne ka modernoj demokratiji, čini Ustav od 1869. godine. To je prvi nacionalni ustav, ali on nije bio prihvaćen sa nepodeljenom podrškom. Tada su se ocrtale dve orijentacije, dva tipa demokratije: *narodna*, *samou-*

¹ Hannah Arendt, *The Origins of totalitarianism*, Part 1-3, New York, Brace and World, 1968.

pravna demokratija i *liberalna demokratija*. Prvi tip demokratije oslanjao se na tradiciju, to jest na patrijarhalnu demokratiju u srpskoj zadruzi i opštini, pomoću koje se srpski narod održao pod Turcima. Drugi je polazio od individualnih prava čoveka i u tom smislu bio je na tragu moderne demokratije. Naravno, dosta redukovane moderne demokratije s obzirom na tadašnje stanje srpskog društva: agrarni karakter, nerazvijenost klasa i nedovršenost nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja. Ta dva shvatanja demokratije bila su uzrok podele i u prvom svesrpskom pokretu, u Ujedinjenoj omladini srpskoj, na *socijalističku* i *liberalnu* struju. Nosilac prve bio je Svetozar Marković, koji je liberalizam smatrao utopijom.² Političke slobode za njega nisu bile cilj već sredstvo da se zaustavi osiromašenje naroda, spreči razvitak staleža i izbegne eksploatacija da se ostvari *narodno blagostanje*: "Pitanje o samoupravi – to je pitanje o hlebu".³

Drugu struju zastupao je Vladimir Jovanović. U Srbiji druge polovine XIX veka malo je ljudi učenih kao on. A među njima još manje je onih koji su napisali više od njega. Uprkos tome, delo Vladimira Jovanovića još ni iz daleka nije proučeno. O njemu je pisano.⁴ Ali ako se izuzme neobjavljena studija dr Mihovila Tomandla,⁵ jedinu monografiju o Vladimiru Jovanoviću napisao je jedan stranac, Amerikanac Gejl Stouks (Gale Stokes).⁶

² Svetozar Marković, "Društvena i politička borba u Evropi", *Sabrani spisi*, II, Beograd 1965, s. 16.

³ Svetozar Marković, "Otkuda dolazi naša siromaština", *Sabrani spisi*, III, Beograd 1965, s. 231.

⁴ Vid: Vitomir Vuletić, "Sloboda Vladimira Jovanovića". *Zbornik za društvenuz istoriju*, Matica srpska, Novi Sad 1961, s. 31; Slobodan Jovanović, "Vladimir Jovanović". *Moji savremenici*, Vindzor, Kanada, 1962; Andrija Stojković i Jovan Milićević, "Omladinski liberalski ideolog Vladimir Jovanović. Putevi njegovog ideološkog razvoja", *Savremenik*, Beograd 1969, s. 3; Andrija B. Stojković, *Filozofski pogledi Vladimira Jovanovića*, Novi Sad 1972; Isti, "Društveno-politički pogledi Vladimira Jovanovića", *Jugoslovenski istorijski časopis*, Beograd 1972, 1-2; Nikša Stipčević, *Dva preporoda Žuzepe Macini i Vladimira Jovanovića*, Beograd 1979; Latinka Perović, "Ideologija srbijanske liberalne inteligencije", *Srpski socijalisti 19. veka*, knj. 2, Beograd 1985; Milan Subotić, *Sricanje slobode (studije političke misli u Srbiji XIX veka)*, Niš 1992.

⁵ Dr Mihovil Tomandl, *Vladimir Jovanović, prilog kulturno-političkoj istoriji Srbije*, Arhiv SANU, br. 14313, s. 302+25.

⁶ Gale Stokes, *Legitimacy rough Liberalism – Vladimir Jovanovic and the Transformation of Serbian Politics*, University of Washington Press Seattle and London, 1975.

Od radova Vladimira Jovanovića, u naše vreme objavljene su samo njegove *Uspomene*.⁷ One predstavljaju prvorazredan izvor, naročito za proučavanje njegovih veza sa evropskim političkim ljudima i sa ruskom revolucionarnom emigracijom. Ali one ne iscrpljuju potrebu objavljivanja njegovih drugih brojnih radova. Naprotiv, one tu potrebu samo podstiču i gotovo nalažu. Mesto Vladimira Jovanovića, neospornog utemeljivača liberalizma u Srbiji, u našoj istoriografiji, govori na svoj način, i o tome koji je tip demokratije preovlađivao u srpskom društvu.

U ovom radu pažnja je skoncentrisana na tri programa *narodne demokratije*, koji su vrlo karakteristični za njen sadržaj uopšte i u kojima su njena načela najjasnije izražena. Odnosno, u kojima su konekvence toga tipa demokratije do kraja izvedene. Istina, u drugoj polovini XIX veka još samo na papiru, što ne znači i bez velikog praktičnog uticaja.

Dokumenti o kojima je reč nisu i u formalnom smislu programi, ali njihov sadržaj je, van svake sumnje, programski. Oni potiču od raznih autora i nastali su u različito vreme. Ali imaju isto polazište i isti cilj. Ti programi će biti pojedinačno analizirani, da bi se, na kraju, ukazalo na tačke u kojima se oni podudaraju ili dodiruju, a i na stvarnu snagu *liberalne demokratije* u Srbiji, koja se javlja kao alternativa *narodnoj demokratiji*.

Prvi dokument je "Predlog Narodnoj skupštini od 15. januara 1876. godine".⁸ Taj Predlog je potpisalo više poslanika, ali su dvojica od njih, koji su bili inspiratori i autori dokumenta, u Srbiji već bili šire poznati. Jedan od njih, koji je prvi potpisnik Predloga, bio je Jevrem Marković.⁹

Jevrem Marković je učestvovao u ratu između novembra 1877. i marta 1878. godine i, kao jedan od najboljih oficira dobio i srpska i ruska odlikovanja. Zbog Topolske bune uhapšen je u martu 1878. Iako nije bio dokaza o njegovom učešću u pripremi te bune, i uprkos intervencijama da se oslobodi, streljan je u maju 1878. Smrt Jevrema Markovića, odličnog oficira, ali i istaknutog opozicionara, smatrala se ličnom odmazdom kneza Milana.

⁷ Vladimir Jovanović, *Uspomene*, Priredio i predgovor napisao Vasilije Krestić, Beograd, 1988.

⁸ "Predlog Narodnoj skupštini", *Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine*, koja je držana u Kragujevcu i Beogradu 1875-6. godine. Beograd 1876, s. 1549-1568.

⁹ Jevrem Marković (?-1878) bio je oficir. Po izboru za narodnog poslanika, svrstao se uz Adama Bogosavljevića. Njih dvojica bili su nosioci najvažnijih opozicionih predloga, koji nisu bili ništa drugo nego uprošćene ideje Svetozara Markovića.

Jelena Ilka Marković, udovica Jevrema Markovića, pokušala je atentat na kralja Milana 11. oktobra 1882. Na suđenju, 12. aprila 1883. godine, izrečena joj je smrtna kazna. Pomilovana je, ali za to nije ni molila ni zahvalnost izrazila. U Požarevačkom zatvoru, gde je izdržavala kaznu, nađena je udavljena peškirom.

Jevrem Marković spada u one ličnosti čija bi monografska obrada bacila novo svetlo na borbe u Narodnoj skuštini od polovine sedamdesetih godina XIX veka, kada je nastala najtvrdja opozicija koja je u njoj ikad postojala. Brat je Svetozara Markovića, rodonačelnika srpskog socijalizma, za narodnog poslanika prvi put je izabran 1875. godine. Govorilo se o njegovom velikom uticaju na brata. Ali više dokaza upućuje na to da su obojica pripadali istoj političkoj grupaciji, koja je sebe nazivala *narodnom partijom*. Obojica su, 1872. godine, aktivno učestvovali u pripremama ustanka u Bosni.¹⁰

Drugi potpisnik pomenutog Predloga je Adam Bogosavljević.¹¹

O Adamu Bogosavljeviću napisana je jedna monografija.¹² Ali, tek bi opsežna istraživanja mogla dovesti do studije kakvu on zaslužuje. Njegova shvatanja izražavaju onu dramu koju je stvorilo prihvatanje tekovina moderne, zapadnoevropske civilizacije od jednog patrijarhalnog, zaostalog, uz to još naroda u kome, osim nacionalizma, nije bilo drugih tradicija. Politička borba u čijem je središtu bila ta drama karakterisala je Srbiju tokom druge polovine XIX veka. Nju je, sa malom grupom poslanika, započeo Adam Bogosavljević u Narodnoj skupštini 1874. godine, da bi je

¹⁰ O aktivnoj ulozi Jevrema Markovića svedoči i jedan dobro obavešteni inostrani savremenik. Vid. *Dnevnik Benjamina Kalaja*. Obrada i komentari dr Andrija Radenic, Beograd – Novi Sad, 1976, s. 450, 457, 465, 613, 638.

¹¹ Adam Bogosavljević (1844-1880) studirao je Filozofski fakultet na Velikoj školi, ali ga nije završio da ne bi stupio u državnu službu. Vratio se na selo i radio u narodu. Za narodnog poslanika izabran je 1874. godine. Bio je jedan od bliskih saradnika Svetozara Markovića, koji je preko njega plasirao svoj program u Narodnoj skupštini. Sa svoje strane, Markovićev list *Staro oslobođenje* davao je veliki publicitet radu Adama Bogosavljevića u Narodnoj skupštini. Umro je u zatvoru, u koji je stavljen zbog toga što je samovlasno izdavao hranu iz opštinskog koša za vreme ratova 1876-1878. Iako je neposredni uzrok smrti bilo zapaljenje pluća, opozicija je posejala sumnju da je otrovan, i njegovu smrt široko iskoristila za svoje političke ciljeve. Formirani su mesni odbori za prikupljanje pomoći za njegovu porodicu. Njihov rad koordinisao je jedan centralni odbor sa sedištem u Beogradu. To su već bili začeci Narodne radikalne stranke. Vid. u ovoj knjizi: "Politička upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića"... i "Svetozar Marković i skupštinska opozicija 1874. i 1875. godine".

¹² Rastislav Petrović, *Adam Bogosavljević*, Beograd 1972.

njegovi istomišljenici 1888. godine gotovo potpuno osvojili. Pre ratova 1876-1878. godine, pre Berlinskog kongresa, koji je Srbiju, sem ostalog, obavezivao i na izgradnju željezničke pruge, Adam Bogosavljević je u Narodnoj skupštini govorio:

"Ja nikako ne držim, da nam je građenje željeznice tako potrebno zato, što naš narod, koji radi prepotopskim načinom nema ni hleba da jede a kamo li željeznicu da pravi... Mi tu željeznicu nismo kadri sami sobom da gradimo, nego ili mora kakva strana država ili kakvo društvo uzeti da gradi, ili moramo uzeti novac sa strane, a počem Srbija ima za zadatak da oslobodi hrišćane i svoju braću pod Turskom od turskog jarma, to ona država, koja nam pozajmi novaca da gradimo željeznicu, ona će držati našu zemlju uvek u nekoj zavisnosti i neće nam dozvoliti da se oslobodimo i da preduzmemo oslobođenje narodno, samo zato, što će se bojati da joj kapitali ne propadnu, koje je u našu željeznicu uložila kao god što Engleska održava Tursku, samo za to, što ima interesa, jer joj je pozajmila novaca"...¹³

Kao što je Adam Bogosavljević, strahujući da će svaka novina značiti dalje osiromašivanje ionako siromašnog naroda, i naročito da će još više udaljiti Srbiju od njene oslobodilačke i ujediniteljske misije, izražavao stanje duha naroda i njegovih inteligenata, tako je tadašnji ministar finansija Čedomilj Mijatović, jedan od najobrazovanijih ljudi svoga vremena, u prihvatanju tekovina zapadnoevropske civilizacije video jedini način i izlaska iz siromaštva i ostvarenje misije Srbije.

"Da je to", reagovao je Mijatović na Bogosavljevićev govor, "drugi ko kazao, ne bi mi ni čudo bilo, upravo nebi ni odgovarao, ali, ako se ne varam g. Adam svršio je veliku školu, i to filozofski fakultet, učio je istoriju pa zna šta podpomaže civilizaciju i šta je to svetski obrt, zna, da ne može biti civilizacije, ne može upravo biti napretka. Sem toga, gospodin je jednu vrlo originalnu ideju kazao, kazao je, da će može biti željeznica smesti veliku liniju Srbije... Ja mislim da nema ništa dražije Srbinu, nego da misli na zadatak i na veliku misiju koju ima Srbija da izvrši. Ali gospodo, ja nikako ne mogu da razumem, kako bi moglo biti, da željeznica smeta tom našem zadatku i misiji. Ja mislim, da će mo ovim delom, koje, nije moja misao nego narodna... narodu srpskom napredak doneti, jer svaki drugi koji se načini, svaki dukat koji nam poštenu seljak zaradi, svaka nova škola, koja se ustanovi, svaka sloboda, u opšte svaki istiniti napredak, ma kakav on bio,

¹³ *Stenografske beleške o sednicama Narodne Skupštine držane u Beogradu 1874/1875. godine*, u Beogradu u Državnoj štampariji, 1875, knj. 2, s. 1857.

ne samo da nas ne udaljava od naše misije, nego nas još sve bliže vodi ka njoj... Dakle, svako dalje odlaganje ove stvari opasno je, s toga što potresa veru u ozbiljnost i tvrdoj volji srpskog naroda da hoće istinski da napreduje, opasno je za naš ekonomski i politički interes, jer da nas obiđe željeznica, onda bi se tek moglo pitati, da li Srbija može da ispuni svoju misiju.

Ja mislim gospodo, da današnja skupština neće dati povoda Evropi da kaže, da Srbija čisto iz nekih lokalnih, uskih prizrenja, ili iz oskudice dovoljne obaveštenosti staje na put Evropi, nego da Srbija odbija svoj sopstveni interes"...¹⁴

Ove dve orijentacije, ilustrovane istupanjima njihova dva eminentna predstavnika o jednom, železničkom pitanju, karakteristične su i za druga pitanja. Njihove pristalice odmeravaće svoje snage i u narednim godinama. U tom odmeravanju snaga, prva će od manjinske u Narodnoj skupštini postati većinska i ostvariće svoj ideal demokratije.

Adam Bogosavljević ne deluje nezavisno od Svetozara Markovića.¹⁵ Svojim delovanjem njih dvojica se ne sreću: to delovanje je jedinstveno, i njih dvojica su tesno povezani. Narodna radikalna stranka je s pravom smatrala kao svoje osnivače podjednako i Svetozara Markovića i Adama Bogosavljevića.¹⁶ Slobodan Jovanović je čak tvrdio da uticaj Svetozara Markovića, bez Adama Bogosavljevića, ne bi bio ni tako značajan ni tako širok.¹⁷ Marković je viđen kao ideolog, Bogosavljević kao onaj koji je njegove ideje posredovao seljačkoj masi. Bez tog školovanog *narodnjaka* koji je za narodnog poslanika izabran upravo u vreme kada je Svetozar Marković svoja shvatanja zaokružio u jedan sistem u čijem je ostvarivanju ključna uloga pripadala *narodnom* predstavništvu sa dominacijom *narodne* partije u njemu, nije moguće shvatiti kako izgledaju Markovićevi principi kad dođu "do pravog, ničim nezamotanog izraza".¹⁸

Pomenuti "Predlog Narodnoj skupštini" Jevrema Markovića i Adama Bogosavljevića nastao je protiv vlade liberala, koji su, silom prilika, težili

¹⁴ Isto, s. 1862-1863.

¹⁵ Vid. u ovoj knjizi, "Svetozar Marković i skupštinska opozicija 1874. i 1875. godine".

¹⁶ Govor Nikole Pašića na zboru u Zaječaru, 8. septembra 1891: *Nikola Pašić, Pisma, govori i članci (1872-1891)*. Priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin, Beograd, 1995, s. 331.

¹⁷ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I knjiga, Beograd 1934, s. 399-400.

¹⁸ Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, Beograd 1924, knj. 2, s. 133.

modernizaciji države. Iako u Srbiji još nisu bile organizovane političke partije, ali su se u Narodnoj skupštini manifestovale razne političke orijentacije, nastojala su se uvesti pravila političkog ponašanja po uzoru na zapadnoevropske parlamente. Zakonodavna delatnost, koja je podrazumevala i izvršioce zakona, i organizovanje državnih institucija, što je sve zajedno podrazumevalo nosioce posebnih funkcija, bili su znak za uzbunu i poziv za izradu kontraprograma.

Predlog Jevrema Markovića i Adama Bogosavljevića bio je tako opširan da je ispunio dvadeset jednu stranicu štampanih *Stenografskih beležaka Narodne skupštine*. Reforme koje su oni predlagali bile su sveobuhvatne. One su se odnosile na unutrašnju upravu, finansije, zakonodavstvo i sudove, prosvetu i vojsku. Njima je trebalo samo da bude udaren temelj za izmenu Ustava, koji bi Srbiju doveo "do potpune narodne države".¹⁹ Predlagači su procenjivali "da je krajnje vreme došlo, da se naša celokupna državna uprava počne preustrojivati i uređivati: prema našim društvenim i ekonomskim potrebama, a u duhu našeg naroda".²⁰

Suštinskim odlikama duha naroda predlagači su smatrali, i u tome nisu bili ni najmanje usamljeni – 1. u Srbiji, kao "narodnoj državi nema staleža", već su u njoj "svi ljudi među sobom ravni, ne samo prema prirodnom nego i po istorijskom pravu";²¹ 2. "ceo sklop državni počiva jedino na moći i snagi naroda, a održava se samo dobrom voljom i saglasnosti celog naroda, koji to čini jedino za to, što nalazi time celokupni interes svog trajanja i svog napredovanja".²²

Reforme su nužne zato "da bi se jednom naš narod razvijao iz sebe... bez pritiska i smetnji tuđih nakalemaka",²³ koje su predlagači nalazili u svakom potezu liberala Jovana Ristića, jednog od tvoraca Ustava od 1869. Zato su u svom "Predlogu" i pozivali narodne poslanike da ostanu verni duhu naroda. Odnosno, da podrže zahtev "da se srpskoj narodnoj državi dade i oblik i suština narodne uprave, da se time udari temelj nerazdeljivosti naroda po zanimanju, a opet da se drži društvena celina i istovetnost

¹⁹ "Predlog Narodnoj skupštini". *Stenografske beleške Narodne skupštine, koja je održana u Kragujevcu i Beogradu 1875/76...* s. 1568.

²⁰ Isto, s. 1549.

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ Isto, s. 1552.

interesa u ma kakvim prilikama Srbija se našla i ma sa promenjenim prostorom".²⁴

Iza njihovog poziva: "Zbacimo danas vitke i tako isto i opasne okove zapadnih formaliteta, koji su stegli i zadavili duh i karakter naroda srpskog, pa će se videti u kakvoj veličini će se javiti srpski narod",²⁵ stajali su praktični zahtevi za jedinstvom zakonodavne i izvršne vlasti; prostim i kratkim sudskim postupkom nasuprot "paragraflijskoj pravdi", koja se, zapravo, poistovećivala sa vladavinom zakona; za školom koja bi sjedinila "obrazovanje građansko sa vojničkim",²⁶ te ne bi stvarala neki poseban sloj koji bi se iz naroda izdvajao i od njega razlikovao. "Hoćete li", stajalo je u pomenutom "Predlogu Narodnoj skupštini", "da u jednom narodu obrazujete gomilu nježnih mekušaca, dajte mu škole takve, nek se u njima uče mnogi jezici, nek se uče poetske i oratorske forme, nek se uči malanje, igranje, muzika, pevanje, nek se svršavaju sve istorije careva i dvorska politika, nek se pokupe i predaju svi dogmati filozofski i pravničke teorije, vi ćete za nekoliko desetina godina videti, gde na površinu narodjeg tela izbija jedan težak sloj ljudi..."²⁷

Izvan shvatanja naroda isključivo kao seljaštva i izvan poimanja kao korisnog samo onog rada kojim su mogle biti zadovoljene jedino elementarne potrebe, sve drugo je smatrano parazitizmom i luksuzom. Tako su Jevrem Marković i Adam Bogosavljević pisali da će iz škola koje su oni opisali, a koje su oni videli kao gospodske, odnosno tuđinske, izići "ljudi, koji misle, da privređuju sebi i društvu, kad povazan sviraju u flautu i čemane i uče klasične komade sviju svetski svirača",²⁸ ljudi "koji drže da odviše rade za sebe i narod, kad pišu ogromne kritike na pozorišne komade i poetske stavove";²⁹ ljudi "koji misle da žrtvuju za narod, kad istražuju po starim artijama imena i titule careva i kraljeva, kad ispituju njihov dvorski život, njihove ženidbe i udatbe njihovih princeza, iz koji je politički interesa to bilo".³⁰

Prvi pismeniji ljudi u narodu, Adam Bogosavljević i Jevrem Marković su, kao posledice početaka socijalnog raslojavanja naroda, videli:

²⁴ Isto, s. 1568.

²⁵ Isto, s. 1551.

²⁶ Isto, s. 1563.

²⁷ Isto, s. 1561.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto, s. 1562.

"gomilu izučeni, koji traže leba ali masnoga".³¹ Oni će "dati tuđe zakone prevedene na naš jezik... uredbe, protokole, kopije, apelate, recepise, ročišta..."³² Time se tone "u forme". Ustvari, nastaje jedan "neradan stalež", koji "što je... bogatiji i mnogobrojniji, to narod sve niže tone".³³ A kako je narod isto što i siromašno seljaštvo – to "celokupno društvo – država – sve više malaksava".³⁴

U strahu od socijalnog raslojavanja naroda, Adam Bogosavljević i Milija Milovanović,³⁵ kao članovi manjine u Odboru za budžet za 1876. godinu, i Jevrem Marković, kao izvestilac manjine, podneli su 30. decembra 1875. godine, predlog kojim se, sem ostalog, traži da se ukinu: žandarmerija, šumarska škola i državna pomoć poljoprivrednom dobru, državna pomoć za pitomce finansijske struke, pomoć narodnom pozorištu, kredit za državne pitomce na strani, učiteljska škola, ministarstvo građevina, tri diplomatska predstavništva koliko je Srbija tada ukupno imala. Osim toga, tražili su smanjenje svešteničkih plata, kao i svih penzija na 500 talira.³⁶

Zbog Topolske bune 1878. godine, Jevrem Marković je, kao što je već rečeno, osuđen na smrt i streljan. Adam Bogosavljević je sve do svoje smrti u zatvoru, 1880. godine, ostao dosledan principima na kojima su počivali predlozi o kojima je reč. Ali to nije bilo individualno stanovište već osnova sa koje je, naročito posle 1878. godine, delovala opozicija okupljena oko Nikole Pašića, i u čijem je najtvrdem jezgru bio Adam Bogosavljević. Ta je orijentacija načelno najviši izraz dobila u tajnom projektu Ustava Narodne radikalne stranke 1882. godine.³⁷ Taj ustav je konventski i predstavlja alternativu projektu Ustava Napredne stranke, koji je bliži predstavničkoj demokratiji.³⁸

³¹ Isto.

³² Isto.

³³ Isto.

³⁴ Isto.

³⁵ Vid. Latinka Perović, "Jedno svedočenje o počecima srpskog radikalizma (autobiografija narodnog poslanika Milije Milovanovića)", *Kulturna istorija Svrlijga*, knj. IV, Svrlijg 1996.

³⁶ "Narodnoj skupštini", Isto, s. 1187-1191.

³⁷ Vid. "Nacrt radikalnog ustava": Raša Milošević, *Timočka buna 1883. godine*, Beograd 1923, s. 108-126.

³⁸ Vid. Olga Popović – Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914. godine*, Beograd 1998.

Drugi program *narodne demokratije* izložen je u spisima Dimitrija Mite Cenića,³⁹ a najodređenije u njegovim člancima "Osnovi socijalizma" i "Socijalizam u Srbiji", koje je 1882. godine, objavio u svom listu *Radnik*. Cenić je svoje stanovište izložio nasuprot stanovištima liberala "kojima je sloboda i polazna i izlazna tačka".⁴⁰ Po njemu, koji je bio upoznat sa socijalističkim učenjima i na Zapadu i u Rusiji – "individualna sloboda (naročito u ekonomskim odnosima) ne samo da nema smisla, već baš naprotiv – društvo treba da uzme u svoje ruke organizaciju sviju ljudskih međusobnih odnosa. Individualizam je besmislica".⁴¹

Iz Cenićevog poimanja naroda isključeni su imućniji staleži. On ima u vidu samo seljački narod, koji je siromašan: "kod nas samo po izuzetku ima ljudi koji sem dve ruke nemaju ništa... po pravilu, kod nas vlada sitna svojina, kojom se jedva preranjuje jedna porodica". Takvo je stanje "međ seljacima, koji čine 9/10 celokupnog stanovništva".⁴²

Glavna razlika između srpskog i zapadnog socijalizma proizlazi iz činjenice da je srpski narod u celini proleterski narod: "Kada se naš narod pogleda u masi, videće se da smo mi, uopšte, svi sirotinja. U društvu našem zasad preovlađuje, u imovnim odnosima, neka približna jednakost".⁴³ Kapitalizam bi narušio tu jednakost i izazvao "cepanje našeg naroda na dve neprijateljske klase".⁴⁴ To se može sprečiti, i u isto vreme ostvariti blagostanje naroda, samo reformama putem *narodne države*. Njen cilj bi bio udruživanje sredstava za podizanje industrije; ukidanje stajaće vojske;

³⁹ Dimitrije Mita Cenić (1851–1888) učio je bogosloviju u Beogradu, a zatim je otišao u Rusiju sa namerom da studira medicinu. Tamo je ostao vrlo kratko, da bi se zatim obreo u Francuskoj sa istom namerom. Pripadao je pokretu Svetozara Markovića, ali je još za njegova života zauzeo ekstremnije stanovište. Bio je pod snažnim uticajem Ogista Blankija (Louis-Auguste Blanqui) i u neposrednim vezama sa ruskom tajnom revolucionarnom organizacijom "Narodna volja". Njegov list *Radnik* postao je svojevrсна tribina te organizacije. Zbog sumnje da je pokušao da izvrši atentat na kneza Milana za vreme njegovog boravka u Parizu 1873. godine, bio je uhapšen i vraćen u Srbiju. Godine 1875. osuđen je na osam godina robije u teškim okovima. Iz zatvora je izašao 1880. Napisao je uspomene: *Ispod zemlje ili moja tamnovanja*, Beograd 1881. Izdavao je listove: *Radnik*, *Borba*, *Istina*, *Čas*. Saradivao je i u *Novom beogradskom dnevniku*. Vid. *Dimitrije Mita Cenić, Izabrani spisi*, knj. 1. Uvodna studija, Izbor, redakcija i napomene dr Latinka Perović, Beograd 1988.

⁴⁰ Dimitrije Mita Cenić, "Osnovi socijalizma", *Izabrani spisi*, knj. 2... s. 75.

⁴¹ Isto, s. 76.

⁴² Dimitrije Mita Cenić, "Socijalizam u Srbiji", Isto... s. 169.

⁴³ Isto, s. 170.

⁴⁴ Isto.

uništenje paragrafske pravde; reforma škole u duhu naroda. I kao temelj svega, ustav po ugledu na Jakobinski ustav.

Reforme koje je predlagao Dimitrije Cenić na stranicama prvog među nekoliko svojih glasila jednako su do detalja razrađene kao i one reforme koje su u Narodnoj skupštini predlagali Adam Bogosavljević i Jevrem Marković. I u istom su duhu. Prema svim tim reformama, *narodna država* preko *narodnog predstavništva* po ugledu na konvent, odlučuje o tim reformama i stara se o njihovom sprovođenju.

Cenić je bio najoštriji kritičar one struje ponikle iz pokreta Svetozara Markovića koja je nazivana *radikalnom*. Kao predstavnik druge struje, struje *socijalista*, Cenić je radikale najviše napadao što su težište stavili na političke reforme. U tome je on video izdaju Svetozara Markovića, koji je, po njemu, istina prerano, ali u Srbiji prvi postavio socijalno pitanje. Međutim, i jedni i drugi, i radikali i socijalisti, kao protivnici liberalizma i liberalne demokratije, shvatali su političke reforme samo kao sredstvo u borbi za svoje socijalne, odnosno nacionalne ciljeve.

Treći program koji pripada modelu *narodne demokratije* izložen je u spisu Vase Pelagića,⁴⁵ "Socijalizam ili osnovni preporod društva", koji je objavljen 1894. godine.⁴⁶ I njegov glavni princip je kolektivistički, odnosno antiliberalan. Individua je apsolutni objekat staranja *narodne države*. Otuda potreba za najširoom mogućom reglementacijom. "Politički trebnik srpskih socijalista", koji je izradio Vasa Pelagić, ima 54 tačke,⁴⁷ a njegov "Privredno-prosvetni trebnik" – 41 tačku.⁴⁸ I svaka od tih tačaka je podrobno razrađena. Sve je tu regulisano: od ustava, sudstva, vojske, diplomatije, preko štampe, plata, penzija do izgradnje puteva, apsana, javnih kupatila i česama, pošumljavanja...

⁴⁵ Vasa Pelagić (1833–1899) učio je bogosloviju u Beogradu. Školovao se u Rusiji, gde je došao u dodir sa revolucionarnim strujama među ruskom omladinom. Posle povratka iz Rusije bio je učitelj u osnovnoj bogoslovskoj školi u Banjaluci. Primio je arhimandritski čin. Boravio je u Gracu, Pragu, Trstu i Cirihi. Pripadao je Ujedinjenoj omladini srpskoj. Učestvovao je u bosanskom ustanku 1875. godine. Zbog svojih uverenja bio je javno raščinjen, proganjan i hapšen. U zatvoru je i umro. O njegovim shvatanjima socijalizma i o njegovom mestu u istoriji te ideje u Srbiji: Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, Beograd 1995, knj. 3.

⁴⁶ "Socijalizam ili osnovni preporod društva", Vaso Pelagić, *Izabrana dela*. Izbor i redakcija Slavko Micanović, Sarajevo 1971, knj. III, s. 195-383.

⁴⁷ Isto, s. 239-251.

⁴⁸ Isto, s. 253-300.

Na papiru naivni, često apsurdni, neki od tih utopijskih projekata, u praksi su imali dejstvo sa nimalo naivnim posledicama.

U svojim trebnicima – a trebnik je, da podsetimo, knjiga sa molitvama koje se čitaju kad se vrši kakav verski obred – Pelagić, uz mnogo toga, predviđa i istrebljivanje štetočina, pa kaže: "Urediti zakon po kome mora svako selo i svaka varoš i varošica da polazi zadružnim načinom u određen dan i mesec na uništavanje i istrebljivanje raznih štetočina društvenih, kao: gusenica, jastrebova, kurjanova, kukolja, grahovine, metilja, kukute, bunike, optike, čkalja, cvoline, divizme, čička, tatule, zubače, strička, repuha, mrtve koprive, boce (dikice), trnjaka, divljeg graška, i drugih nekorisnih travuljina koje zapremaju golemu mesta po livadama, pašnjacima, njivama, baštama, i smetaju ukorenjivanju i rasteњу drugih korisnih biljaka... Ko god izbegava raditi takve i druge korisne poslove, njega treba izgurati iz naroda i iz narodne plate, jer i on je sam gusenica, kurjak i kukolj, pa ga mrzi istrebljivati svoju braću. Ko neće uporedo sa narodom na posao, on nije dostojan ni da živi, a kamoli da se hrani od narodnog truda i rada".⁴⁹

Taj primer, zajedno sa svima ostalima koji bi se mogli navesti, otkriva da *narodna demokratija*, odnosno njeni programi, čiji je neposredan cilj poboljšanje materijalnog položaja naroda, a dugoročan – njegovo usrećenje kao objekta, imaju jedno neistraženo svojstvo: i po duhu i po konsekvencama, oni su totalitarni.

U svim tim programima bitan je svojinski odnos, s tom razlikom što Cenić i Pelagić govore o kolektivnoj svojini, a Bogosavljević i Marković o dozvoljenom maksimumu. Poslednja dvojica traže zakon koji bi regulisao "koliko i kako ima svaki pravo na upotrebu i uživanje sobstvenosti nepokretnog imanja, bez štete za druge..."⁵⁰

Pomenuti programi ne mogu se shvatiti bez svoje istorijske lokacije. Oni se javljaju kad seljačka srpska država počinje da se modernizuje i kada cena koja za to mora da se plati još više osiromašuje i inače siromašan narod. Kroz jednakost u siromaštvu, protagonisti svih tih programa nastoje da zaštite većinu koju socijalno raslojavanje spušta ispod praga socijalne podnošljivosti.

⁴⁹ Isto, s. 291.

⁵⁰ "Predlog Narodnoj skupštini"... s. 1559.

Pod narodom se podrazumeva samo seljaštvo i svako izdvajanje iz njega smatra se izdajom narodnog duha, koji se, opet, često izjednačava sa zaostalošću pa čak i sa primitivizmom.

Jednakost u siromaštvu utiče i na političku kulturu: svaka stranka koja teži individualizmu ne smatra se samo političkim protivnikom nego i neprijateljem naroda. Razume se, to utiče i na opštu kulturu i na sistem vrednosti, jer sve što je iznad ili izvan zadovoljavanja životnog minimuma smatra se luksuzom, parazitizmom i tuđinštinom.

Svi ti programi imali su u vidu *narodnu državu*, koja se ostvaruje samoupravom naroda. Takva država je podjednako alternativa i apsolutističkoj i liberalnoj državi.

Taj model demokratije je imao snažan oslonac u patrijarhalnim ustanovama ekonomskog i političkog života srpskog naroda: u zadruzi i opštini. On je po definiciji suprotstavljen liberalnoj demokratiji, koja je tekovina političkih i socijalnih revolucija u Zapadnoj Evropi i Americi, odnosno građanstva.

Prema tome, glavni naučni problem nije: ima li u Srbiji demokratske tradicije, već koji modeli demokratije u njoj postoje, u kakvom su međusobnom odnosu i kakav je učinak svakog od njih.

Još u XIX veku, programi narodne demokratije imali su u Srbiji svoje kritičare. Tako je dr Laza Paču⁵¹, u mladosti jedan od pripadnika pokreta Svetozara Markovića, kasnije jedan od prvaka Narodne radikalne stranke i njenih najsposobnijih ministara finansija, za socijalizam Dimitrija Cenića rekao da je bogoslovski.⁵² A Stojan Protić, takođe prvak iste stranke i njen autoritet za ustavna pitanja, za socijalizam Vase Pelagića da je kaluderski.⁵³ Ali to ne treba shvatiti samo kao aluziju na to da je Cenić počeo da studira bogosloviju, a Vasa Pelagić uspeo i da je završi. Problem je mnogo složeniji.

Srpski socijalizam XIX veka pripada istoriji naše patrijarhalnosti, koja sadrži i bitne vrednosti pravoslavne vere. Naša istoriografija, kad se

⁵¹ Vid. Dimitrije Boarov, *Dr Laza Paču – legenda srpskih finansija*, Novi Sad, 2006.

⁵² Vid. *Građansko društvo i njegove društveno-političke partije*, izdanje "Samouprave", Beograd 1881, Na ovo je Cenić odgovorio raspravom *Bogoslov i doktor* u: *Izabrani spisi*, knj. 2...

⁵³ S. M. P. "Socijalizam, ili osnovni preporodaj društva". Napisao Vasa Pelagić, Beograd 1894, "Delo", Beograd 1894, knj. IV.

izuzmu neke lucidne natuknice Slobodana Jovanovića,⁵⁴ tu dimenziju nije ni identifikovala, a kamoli objasnila. Ali, da bismo se našli, na primer, na tragu istoriografije fenomena ruskog socijalizma, trebalo bi da se u nekoj perspektivi sretnu istraživanja pravoslavne vere i narodnjačkog socijalizma u Srbiji druge polovine XIX veka.

Ta egalitarna doktrina javila se u siromašnom narodu malih potreba, u još neoslobođenom i neujedinjenom narodu. Elementarnu snagu davala joj je stvarnost, ali su teorijski okvir i duhovni oslonac njeni začetnici našli u Rusiji, gde je zapravo i rođena.

Svako socijalno raslojavanje naroda bilo je shvatano kao razbijanje njegovog jedinstva; u odnosu prema narodima Zapadne Evrope srpski narod je viđen kao *proleterski narod*. *Narodna država*, nasuprot i apsolutističkoj i liberalnoj državi, podrazumevala je postojanje *narodne partije* kao vezivnog elementa naroda.

Doktrina narodnjačkog socijalizma javlja se u jednom specifičnom razdoblju, razdoblju susretanja jednog patrijarhalnog društva sa vrednostima zapadnoevropske civilizacije, pre svega kapitalizma i pravne države. Ali njeno trajanje je mnogo duže. Istoriografija je, s malim izuzecima, u doktrini narodnjačkog socijalizma videla samo progresivnu pojavu, a njene pristalice posmatrala kao idole, a ne kao istorijske ličnosti.

⁵⁴ Imam u vidu Jovanovićevo ukazivanje na eshatološki karakter i ruskog i srpskog socijalizma. Vid. Slobodan Jovanović, *Svetozar Maković*, Beograd 1903.

6.

Još jednom o Svetozaru Markoviću

Povodom 150 godina od rođenja

Svetozar Marković,¹ utemeljivač ideje socijalizma u Srbiji, umro je ne navršivši ni dvadeset devet godina. Delo, po kome je ostao upamćen, stvorio je tokom nepunih sedam godina, između svoje dvadeset druge i dvadeset devete godine. Ali, teško da se u istoriji srpskog naroda može naći još jedna ličnost o kojoj se pisalo koliko o njemu.² To pisanje, koje neprekidno traje od njegove prerane smrti, sadrži jedan paradoks: što je bibliografija radova o njemu bivala obimnija, to je tumačenje njegove pojave postajalo proizvoljnije, a njeno stvarno razumevanje neuhvatljivije. Po tačnom opažanju profesora teorije države i prava Radomira Lukića – "masovno uzeto, mi tu veličinu (Svetozara Markovića – L.P.) samo višemanje osećamo, a da je nismo dovoljno naučno ispitali i utvrdili kolika je ona i u čemu se tačno sastoji".³ Otkuda ovaj paradoks?

Najveći broj radova o Svetozaru Markoviću nastao je povodom godišnjica njegovog rođenja i njegove smrti. Tako su obeležene: desetogodišnjica (1885) i pedesetogodišnjica (1925) smrti, stogodišnjica rođenja (1946), stogodišnjica smrti (1975) i stopedesetogodišnjica rođenja (1996). Neke od ovih proslava bile su službene i, u isto vreme, masovne.

Pomenute godišnjice su, po pravilu, intenzivirale produkciju radova o Svetozaru Markoviću. Bez obzira na pretenzije autora, radovi su,

neizbežno, dobijali prigodan karakter. Marković je bio samo povod, tako da radovi više govore o vremenu u kome su nastali nego o njemu samom. "Svako pohvalno slovo slavljenu", pisao je Jovan Žujović, "sadrži u sebi i nešto pohvale onima koji su umeli oceniti njegovu zaslugu i postati poštovaoci njegova imena..."⁴ Osim toga, izricanje ocena o značaju Svetozara Markovića, o njegovom dubokom uticaju i neprolaznoj aktuelnosti bilo je prikladnije od raščlanjivanja i upoređivanja, od situiranja u stvarnost srpskog društva šezdesetih i sedamdesetih godina XIX veka i u opštu istoriju ideja, što tek zajedno uzeto objašnjava pojavu Svetozara Markovića. U trenucima slavlja, kritički pristup delovao je ne samo disharmonično nego i neprilično, a u ozvaničenom proslavljanju – čak subverzivno. Tako je hagiografija potisnula historiografiju.

Postoje, naravno, i druge okolnosti koje su odredile karakter pretežnog dela produkcije o Svetozaru Markoviću. On je bio i sejač ideja i politički organizator, koji je imao pristalice i saradnike. Sam Marković nestao je prerano, a pripadao je onim miljenicima istorije "koji su nestali kao celi ljudi, neizrazbijani o ovo oštro kamenje realnosti".⁵ Njegovi saradnici različito su evoluirali i bili su politički praktičari, a ideja socijalizma, koju je on začeo, prolazila je i u Srbiji različite faze i interpretacije stvarajući sopstvenu istoriju. Iz toga su proizašli i oslanjanje na Markovića i njegova upotreba, kao i neodoljiva potreba za klasifikovanjem njegovog dela.

Za svoje savremenike, Svetozar Marković je bio rodonačelnik socijalizma u Srbiji. Za svoje neposredne sledbenike – otac srpskog radikalizma. Za socijaldemokrate, koji su se smatrali pionirima naučnog socijalizma u Srbiji – socijalist utopist. Za one koji su u njegovom delu nalazili dominantan uticaj ruskih socijalističkih učenja – revolucionarni demokrat. Za one, pak, koji su sva socijalistička učenja pre Marksa smatrali samo predvorjem naučnog socijalizma – marksist, internacionalist. Za one koji su, kao Svetislav Stefanović, smatrali da je Marković "prvi ukazao da se socijalizam ima graditi na nacionalizmu"⁶ – nacionalist.

Iz Markovićevog dela izvedeni su čitavi sistemi. Pisalo se o njegovim ekonomskim, političkim, filozofskim, sociološkim, književnim i pedagoškim pogledima.

¹ Vid. Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka, 2. Ideje i pokret Svetozara Markovića*, Beograd, 1985, s. 354.

² Vid. "Literatura o Svetozaru Markoviću". Isto, s. 19-169.

³ Isto, s. 166.

⁴ Isto, s. 23.

⁵ Isto, s. 166.

⁶ Isto, s. 92.

U Markovićeovom delu otkrivani su uticaji svih njegovih velikih savremenika, tvorca revolucionarnih doktrina. U Rusiji: Černiševskog, Pisarova, Dobroljubova, Lavrova, Bakunjina. Na Zapadu: Blana, Lasala, Marksa (Louis Blanc, Ferdinand Lassalle, Karl Marx).

Marković nije privlačio pažnju samo srpskih autora. O njemu su pisali Rusi, Bugari, Poljaci, Česi, Francuzi, Italijani, Nemci, Amerikanci. I svi oni su ga različito videli.

Na početku XX veka o Markoviću su napisali svoje studije dva istaknuta predstavnika srpske nauke i kulture: istoričar i pravni teoretičar Slobodan Jovanović i književni istoričar i kritičar Jovan Skerlić. Iako su njegovu pojavu različito protumačili, svaki je, na svoj način, potvrdio njegovu nezaobilaznost.

U predvečerje Drugog svetskog rata, o Markoviću je, sa ambicijom marksističkog prevrednovanja dotadašnjih ocena, pisao publicist Veselin Masleša.

U svakom slučaju, Svetozar Marković je, tokom više od jednog veka, bio kriterij za samoodređenje društvenih i političkih pokreta u Srbiji i paradigma intelektualca, kojom se, kako je rekao Vasilije Kalezić, "prvi put kod nas opovrgava pojam građanskog intelektualca, zamišljenog kao čoveka osvojenog znanja, a time i svesti o pasivnom držanju prema pojavama, sa sigurnim uverenjem da se stvari u svetu sporo ili nikako ne menjaju". Nasuprot takvom intelektualcu, Marković je pokazao "kako se i životom služi revolucionarnom napretku".⁷

Svi pomenuti pokreti, koje su vodili revolucionarni inteligenti, kakvi su se i mogli javiti u siromašnom narodu bez bogatih klasa, postavljali su ono isto pitanje koje su, 1946. godine, postavili pobednici: "ili ga (Svetozara Markovića – L.P.) pobijati, ili ga navoditi kao primer pokolenju koje u drugim istorijskim uslovima i idući drugim putevima, nastavlja da se bori za ono za što je živio i umro Svetozar Marković, a to je: šta srpski narod treba da radi, da bi u svojoj zemlji stvorio najpotrebnije uslove za svoj svestrani razvitak". Odgovor je uvek bio, nedvosmisleno, na tragu Svetozara Markovića.⁸

U jednom članku, koji je, 1925. godine, objavio u časopisu *Nova Evropa*, na karakteristično pitanje koje je postavio u samom naslovu članka: "Šta je nama Svetozar Marković?", Laza Popović je odgovorio: "Ono što će

⁷ Isto, s. 131.

⁸ Isto, s. 78.

da pobudi duh i dušu onih sirotih ljudi, ono što može da je pobudi, to je kod Srba Svetozar Marković. Zato će on da postoji i da ostane, i, dogod ne bude nečega boljega, jačega i originalnijega, on treba i mora da ostane".⁹ Da li je u ovom odgovoru sadržano i objašnjenje vraćanja Svetozaru Markoviću, uvek i iznova?

Srpska historiografija nije iskoristila predah između obeležavanja godišnjica rođenja i smrti Svetozara Markovića da mirno osvetli ličnost ovog mladog čoveka, koji je pisao jasno, i čija je reč tako mnogo uticala na savremenike, a koju potomci nikad nisu prestali da tumače i prisvajaju. Zašto srpska historiografija nije pokušala da odvoji istorijsku istinu od legende? Zato što je tema produkcijom najrazličitije vrste i veoma nejednakog kvaliteta, banalizovana? Zato što se, zbog nedostatka unutrašnje slobode, historiografija i sama prilagođavala poslednjoj oceni Svetozara Markovića? Ili zbog toga što delo Svetozara Markovića sadrži nešto neprevaziđeno, nešto što je uvek bilo deo stvarnosti? Ili, a možda i pre svega, jedna emocija, prema kojoj i nije moguća distanca?

Svetozar Marković je čovek svoje epohe i čovek svoga naroda. On je utemeljio socijalizam u Srbiji kao jednu od modernih ideja, ispunivši je patrijarhalnim sadržajem, i tako artikulisao jednu istorijsku tendenciju u razvitku srpskog naroda. Zato on nikada i nije pripadao samo istoriji. Neke od njegovih ključnih ideja baštinili su radikali, zatim samostalni radikali i socijaldemokrati i, najzad, komunisti. Niko njegovu ideologiju nije preuzeo bez ostatka, ali svako je varirao njenu matricu.

Ideologija Svetozara Markovića je ideologija neponavljanja puta koji su u svom razvitku prošli zapadnoevropski narodi. Ona izražava onu istorijsku dramaturgiju koja u srpskom siromašnom narodu nastaje sa počecima njegovog socijalnog raslojavanja i stvaranja moderne države. Marković je razvio ideju nekapitalističkog razvoja i ideju *narodne države*, koja je isto što i društvo. On se, pri tom, oslanjao na principe socijalne jednakosti i narodne samouprave, koji su pomogli srpskom narodu da opstane pod Turcima. Ti isti principi su, po Markoviću, uz oslonac na socijalizam, imali da budu ona čvrsta osnova koja bi srpskom narodu omogućila da iz susreta sa zapadnoevropskom civilizacijom, sa kapitalizmom i liberalizmom, sa građanskim društvom, izide ekonomski i kulturno razvijeniji, a da ostane koreno svoj. Ovu protivrečnost Svetozar Marković prvi izražava, ali ona ne prožima samo njega. U kritici

⁹ Isto, s. 161, 312.

građanskog društva, od koga je strahovala i nesocijalistička inteligencija – "Marković se", kako je zaključio Predrag Protić, "našao i sa krajnje konzervativnim i sa krajnje progresivnim krilom srbijanskog društva na jednoj istoj liniji".¹⁰ Da se Svetozar Marković iz legende preseli u nauku, potrebno je da protivrečnost koju je on prvi izrazio prestane da postoji u stvarnosti. Tek tada se istorija društvenih ideja i pokreta u Srbiji neće pisati bez njega u onom smislu u kome se u Francuskoj ne piše bez Sen-Simona, Furijsa, Blana i Prudona (Saint-Simon, Fourier, Blanc, Proudhon); u Engleskoj – bez Ovena (Owen); u Nemačkoj – bez Lasala i Marksa. I u kome, možda, neće moći da se piše u Rusiji bez Černiševskog, Pisarova, Dobroljubova, Bakunjina, Lavrova i Tkačova.

¹⁰ Predrag Protić, "Svetozar Marković i građanski svet". *Svetozar Marković i srpska književnost*. Institut za istoriju književnosti i umetnosti, Beograd, 1975, s. 210.

7.

Svetozar Marković i skupštinska opozicija 1874. i 1875. godine

Od kada se o Svetozaru Markoviću piše – a piše se 120 godina, i ni o kome od srpskih ljudi, osim o Vuku Karadžiću, nije više napisano – spori se o teorijskom poreklu njegovih ideja i o njihovom istorijskom učinku.

U pomenutom sporu vladala je velika nepouzdanost teorijskih i historiografskih kriterija, tako da se može govoriti o tome da je svako vreme imalo *svoga* Svetozara Markovića. Njemu se vraćalo u prelomnim trenucima istorije srpskog naroda; na njega su se oslanjali svi pravci srpske političke i društvene misli.

Pa ipak, vreme od prvih velikih radova o Svetozaru Markoviću, od studija Jovana Skerlića i Slobodana Jovanovića, napisanih još na početku XX veka, nije donelo mnogo novog u saznavnom pogledu.¹ Glavnu istraživačku bazu činili su radovi samog Markovića, što je i dalo mogućnost najrazličitijih interpretacija njegovih ideja. Te su se interpretacije kretale između Skerličevog i Jovanovićevo viđenja Svetozara Markovića, mnogo bliže prvom nego drugom. Izostalo je proučavanje onih učenja koja Markovića teorijski određuju, pa je historiografija o njemu još jedan dokaz da nema istorije bez teorije. U isto vreme, istraživačka osnova ostala je jednako uska, iako su izvori za proučavanje Svetozara Markovića brojni, a neki od njih moraju se i uporedo analizirati. Kao ilustracija mogu poslužiti *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1874. i 1875. godinu* i Markovićevi listovi *Javnost* i *Oslobođenje*.² Bez ovih izvora ne može se

¹ Slobodan Jovanović, *Svetozar Marković*, Beograd, 1903; Jovan Skerlić, *Svetozar Marković, njegov život, rad i ideje*, Beograd, 1910.

² List *Javnost* počeo je da izlazi u Kragujevcu 8. novembra 1873. i izlazio je do 20. aprila 1874. Zbog članaka u ovom listu, Svetozar Marković je izdržao devetomesečni zatvor

objasniti pojava opozicije u Narodnoj skupštini 1874. godine, na čelu sa Adamom Bogosavljevićem, niti se može razumeti uloga koju je ona imala u obličavnju pokreta Svetozara Markovića.³

Nije slučajno da je Narodna radikalna stranka za svoje osnivače smatrala podjednako Svetozara Markovića i Adama Bogosavljevića, a Slobodan Jovanović je tvrdio da uticaj Svetozara Markovića, bez Adama Bogosavljevića, ne bi bio ni tako značajan ni tako širok.⁴ Marković je viđen kao ideolog. Bogosavljević kao onaj koji je njegove ideje uspešno posredovao seljačkoj masi.⁵ Taj odnos nije, međutim, jednostavan. Njime se zapravo zaokružuje ona orijentacija u razvitku srpske države i društva koja se začela sa rascepom Ujedinjene omladine srpske i sa kritikom Ustava iz 1869.

Bez proučavanja odnosa Svetozara Markovića prema vodi Ujedinjene omladine srpske, odnosno prema ideologu srbijanskog liberalizma, Vladimiru Jovanoviću ne može se objasniti ideologija narodnjačkog socijalizma, koju je u Srbiji utemeljio Svetozar Marković. Bez Adama Bogosavljevića, prvog školovanog pristalice Svetozara Markovića, koji je delovao u narodu, nije moguće shvatiti kako izgledaju Markovićeve principi kad dođu "do pravog, ničim nezamotanog izraza".⁶

Ideologija Svetozara Markovića nastala je s obzirom na istorijsko iskustvo zapadnoevropskih država, ali tome iskustvu nasuprot. Razvoj siromašnog seljačkog, još u celini neoslobođenog srpskog naroda, Marković nije zamišljao kao ponavljanje puta koji su prošli zapadnoevropski narodi. To bi, po njemu, značilo prihvatiti posledice kapitalizma: eksploataciju, klasni antagonizam, građanski rat. Odnosno, s obzirom na strano poreklo

u Požarevcu. *Oslobođenje* je počelo da izlazi 1. januara 1875. Poslednji broj izašao je 13. avgusta 1875. godine.

³ Na izborima 24. oktobra 1874. godine za narodne poslanike izabrani su Adam Bogosavljević, Milija Milovanović, Dimitrije Katić, Ranko Tajsic, Miloš Glišić. Oni su, uz liberale i konzervativce, predstavljali treću struju u Narodnoj skupštini, koja je, iako još nije bilo organizovanih političkih stranaka, nazivana "Adam-Milijina stranka". Slobodan Jovanović je ovu grupu nazvao "radikalnom strankom, jer to je već bio začetak docnije radikalne stranke". Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I, Beograd, 1934, s. 395.

⁴ Isto, s. 396-397.

⁵ O Adamu Bogosavljeviću pisali su: Milan Đ. Milićević, *Pomenik, Dodatak*, Beograd, 1888; Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, 2, Beograd, 1924; Fedor Nikić, *Lokalna uprava Srbije u XIX i XX veku*, Beograd, 1927; Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića* I, Beograd 1934; Rastislav V. Petrović, *Adam Bogosavljević*, Beograd, 1972.

⁶ Živan Živanović, *Politička istorija Srbije...* 2, s. 133.

kapitala, to bi značilo izgubiti nacionalni identitet. Pod pretpostavkom, opet, da zapadnoevropski narodi očekivanom socijalnom revolucijom uspostave pravedniji poredak – ponoviti njihov put značilo bi osuditi sebe na novo zaostajanje i u odnosu na njih ostati, kao narod, u položaju proletarijata.

Ovaj splet istorijskih okolnosti uticao je na radikalizaciju misli Svetozara Markovića, na ideju istorijskog skoka i mogućnosti jedne druge civilizacije, čiji bi embrion bili oni daleki pojmovi o ljudskoj slobodi i ekonomskoj pravdi, što ih sadrže neke patrijarhalne ustanove ekonomskog i političkog života srpskog naroda, a koji su, moglo je izgledati, bliski ciljevima koje postavljaju zapadnoevropska socijalistička učenja.

Ideologija koju je u Srbiji utemeljio Svetozar Marković predstavljala je, dakle, reakciju na kapitalizam i liberalizam, odnosno na građansko društvo u zapadnoevropskim državama. Teorijski oslonac i ideju o značaju organizovanosti, Marković je našao u revolucionarnim učenjima koja su u Rusiji nastajala od vremena dekabrista, a naročito posle poraza Rusije u Krimskom ratu 1856. godine. Ali, sva ta učenja za Markovića su od instrumentalnog značaja. Njegova ideologija je, pre svega, proizvod one etape u razvitku Kneževine Srbije, koja je nastala posle sporazuma liberala sa Namesništvom 1868. godine. Tu etapu karakterišu: dalje propadanje starih ekonomskih i političkih ustanova srpskog naroda, počeci izgradnje moderne države i prvi znaci raslojavanja seljačkog naroda. Oba ova procesa, i modernizacija države i socijalno raslojavanje, manifestovala su se, najpre, kroz izdvajanje činovničkog staleža.

U središtu ideologije koju je razvio Svetozar Marković je *narod*, čijih devet desetina čini seljak. Osnovno načelo ove, uz ideologiju ustavobranitelja i ideologiju liberala, treće ideologije u Srbiji, bilo je "da nosilac države ne treba da bude ni činovništvo ni narod uzet u svom apstraktnom jedinstvu, nego... seljačka masa kao jedina proizvodna snaga".⁷ Sa stanovišta glavnih odrednica ove ideologije: *narodna država*, *narodna partija* i *narodni suverenitet* – Marković je izvršio kritiku celokupnog razvitka Srbije od ustanka 1804. godine i zatražio korenite reforme: "našem naodu trebaju reforme ozbiljne, korenite reforme u ekonomskom životu, u školi, u crkvi, u sudovima, u policiji – svuda".⁸

⁷ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića...* I, s. 400.

⁸ Svetozar Marković, "Narodna skupština", *Sabrani spisi*, II, Beograd, 1965, s. 331.

Bez obzira na ukorenjenost u srpskim prilikama, smatralo se da bi Markovićeve ideologije, bez pojave opozicije u Narodnoj skupštini 1874. i njenog rada 1875. i 1876. godine, ostala knjiška tvorevina, čiji uticaj ne bi prevazišao uske krugove školske omladine. Ali, da li je domet Markovićeve ideje uopšte mogao ostati ograničen?

Opozicija u Narodnoj skupštini ne nastaje nezavisno od Svetozara Markovića. Njeni glavni ljudi bili su sa Markovićem povezani od ranije. Uz Peru Velimirovića i Nikolu Pašića, Adam Bogosavljević bio je jedan od najbližih Markovićeve prijatelja na Velikoj školi.⁹ Posle studija filozofije, vratio se u narod i, delujući kao obrazovan čovek u duhu načela Svetozara Markovića, stekao najviše pretpostavki da bude izabran za narodnog poslanika. Nedavno pronađena *Autobiografija Milije Milovanovića*, pokazuje da su socijalisti oko Markovića i narodni poslanici oko Bogosavljevića bili jedinstven politički krug.¹⁰ Na izborima 1875. za narodnog poslanika izabran je u Jagodini i Jevrem Marković, brat Svetozara Markovića. Kao ljudi bliski Svetozaru Markoviću i, ujedno, najobrazovaniji u opoziciji, Jevrem Marković¹¹ i Adam Bogosavljević bili su glavni tumači njegovih načela u Narodnoj skupštini.

O postojanju jedinstvenog političkog kruga, odnosno organizacije, koja ima pretenziju da postane masovna narodna partija, govori i činjenica da, u vreme uspona opozicije u Narodnoj skupštini, Pera Velimirović piše *Seljački pokret u Krajini*, u čijem je središtu borba Adama Bogosavljevića.¹² O pojavi Adama Bogosavljevića, markovićevci pišu i u socijalističkim listovima izvan Srbije.¹³ U isto vreme, Nikola Pašić, iako još nije bio narodni poslanik, usmeravao je rad opozicionih poslanika, i pozivao ih na partijsku disciplinu.¹⁴

⁹ Vasa Kazimirović, *Nikola Pašić i njegovo doba (1845–1926)*, knjiga prva, Beograd, 1990, s. 152-153.

¹⁰ Latinka Perović, "Autobiografija Milije Milovanovića"...

¹¹ Jevrem Marković je tokom šezdesetih godina bio na vojnoj praksi u Pruskoj, a zatim je, 1868. godine, bio profesor Artiljerijske škole u Beogradu.

¹² *Seljački pokret u Kranjici* Pere Velimirovića objavljivalo je, u nastavcima, *Staro oslobođenje*, list koji su u Kragujevcu, posle zabrane *Oslobođenja*, pokrenule, 20. avgusta 1875, pristalice Svetozara Markovića.

¹³ Vid. "Saradnja srpskih socijalista u glasilu ruske revolucionarne emigracije 'Vperedš od 1875–1877. godine': Latinka Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze*, Beograd, 1993.

¹⁴ "Pismo Nikole Pašića Jevremu Markoviću". *Nikola P. Pašić, Pisma, članci i govori (1872–1891)*. Priredila Latinka Perović i Andrej Šemjakin, Beograd, 1995.

Pojava Adama Bogosavljevića i grupe poslanika oko njega bila je neizbežna po logici da ideologija stvara potrebu za ostvarenjem. I sam Svetozar Marković delovao je u tom pravcu. On nije bio samo proizvođač ideja nezainteresovan za njihovu sudbinu. Naprotiv, bio je i politički organizator, i to veoma metodičan organizator. Da bi njegove ideje prodrle u narod, bili su mu potrebni: propaganda, partija i osvajanje Narodne skupštine. Njegovi listovi, počev od *Radnika*, preko *Javnosti* i *Glasa Javnosti* do *Oslobođenja* ostvarivali su nesumnjiv uticaj. Zabranjivani su sa istom upornošću sa kojom su uvek iznova pokretani. Utemeljena je i partija, o kojoj je, nazivajući je radikalnom, Svetozar Marković govorio posle sporazuma liberala sa Namesništvom.¹⁵ O njoj se, pri kraju njegovog života, govorilo kao o realnoj političkoj snazi. U članku "Narodna partija", koji je *Oslobođenje* objavilo neposredno pre Markovićeve smrti, pisalo je "da je opozicija u ovoj drugoj zakonodavnoj skupštini *narodna partija*... koja upravo oličava narodna pitanja i pokazuje put i način kako da se na dobro naroda reše". Glavni cilj njenog programa "da se ukine sasvim sadanji birokratski sistem uprave države, pa da se zameni narodnom samoupravom po svima granama našeg državnog uređenja".¹⁶

Da bi se pomenuti cilj ostvario mirnim putem, bilo je potrebno, kako je Marković pisao, da dođu ljudi "koji bi *umeli* i *hteli* da brane interese narodne u skupštini" tako da se borba za korenite unutrašnje reforme prenese "na polje društvenog preogražaja, na menjanje zakona i zemaljskih ustanova".¹⁷

Posle emigracije u Novom Sadu (1872–1873), Svetozar Marković je za mesto boravka i rada odabrao Kragujevac, između ostalog i zbog toga što je u njemu zasedala Narodna skupština. List *Javnost*, koji je tu pokrenuo, posvećivao je, od početka, veliku pažnju radu Narodne skupštine. Razlog je bio zahtev liberalnog narodnog poslanika Ljubomira Kaljevića, sa još četvoricom poslanika, da se uklone "nedostatci" Ustava iz 1869.¹⁸ Ova grupa poslanika tražila je promenu zakona o štampi, o opštinama i o ministarskoj odgovornosti; zatim – ukidanje vladinih poslanika i pravo Narodne skupštine da sama bira svoje časništvo. Kaljevićeve grupa

¹⁵ "Pismo Svetozara Markovića Ljubomiru Belimarkoviću", 24. decembra 1868, Petrograd, *Sabrani spisi*, I, Beograd, 1960, s. 119-120.

¹⁶ "Narodna partija", *Oslobođenje*, Kragujevac, br. 16, 5. februara 1875.

¹⁷ Svetozar Marković, "Narodna skupština". *Sabrani spisi*, IV... s. 333.

¹⁸ *Kragujevac*, 6. februara, *Javnost*, br. 17, 8. februara 1874.

narpavila je brešu i utrla put radikalnoj opoziciji, koja je sebe, zatim, smatrala jedinim pravim zastupnikom interesa naroda.¹⁹

Ljubomir Kaljević je dokazivao da cilj njegove grupe nije da se umanje prava vladaoaca već da se, u sporazumu sa vladaoцем, "zadovolje skupštinske težnje, u kojima se ogledaju i težnje naroda našeg".²⁰ Podržavajući Kaljevićeve zahteve, *Javnost* je još tražila da Narodna skupština postane vrhovni organ vlasti.²¹ U ove zahteve bio je upućen i Adam Bogosavljević, jer je, sasvim izvesno, čitao *Javnost*.²²

Posle zabrane *Javnosti*, dok je, zbog članaka objavljenih u ovom listu, Svetozar Marković izdržavao devetomesečnu kaznu u požarevačkom zatvoru, njegovi saradnici pokrenuli su u Kragujevcu novi list, *Glas Javnosti*. U ovom listu, objavljen je Markovićev članak "Narodna skupština".²³ Njime je zaokružena Markovićeva koncepcija organizacije države – društva na principu narodne samouprave, koju je on razvio u člancima: "Opština",²⁴ "Srez", "Srez i sreska uprava", "Sud i pravda", "Finansija".

Srpski narod, po Markoviću, treba da dobije ono što je imao "u društvu patrijarhalnom, samo u drugom, ali vrlo grubom obliku". Sa razvitkom civilizacije, menja se samo oblik – "ali suština, jezgra ostaje ista".²⁵ Odnosno, Narodna skupština treba da postane "potpuno narodno predstavništvo", "potpuno nezavisno zakonodavno telo". Sve dok narod "ne uzme sam u svoje ruke državnu upravu" "lični i partijski računi (će) gutati narodne interese".²⁶

Izbor Adama Bogosavljevića za narodnog poslanika 1874. godine značio je za Markovića i njegove saradnike pojavu istinskih predstavnika naroda u Narodnoj skupštini i početak borbe za njeno osvajanje od strane tih i takvih predstavnika. Time je automatski bio određen i stav prema predstavnicima drugih struja, prema konzervativcima i liberalima.

¹⁹ *Kragujevac*, 30. Januara, Isto, br. 14, 30. januara 1874.

²⁰ *Kragujevac*, 27. Januara, Isto, br. 11, 25. januara 1874.

²¹ *Kragujevac*, 7. Marta, Isto, br. 28, 8. marta 1874; *Slobodna štampa i narodna skupština*, Isto, br. 27, 6. marta 1874.

²² Adam Bogosavljević, *Koprivnica*, 15. Januara, Isto, br. 10, 22. januara 1874.

²³ Svetozar Marković, *Sabrani spisi*, III... s. 294-313.

²⁴ Isto, knj. IV... s. 75-93.

²⁵ Isto, s. 85.

²⁶ Isto, s. 92.

"Narodna opozicija u skupštini", pisalo je *Oslobođenje*, "pretstavlja veliku većinu naroda. Ko nju napada, napada i narod".²⁷

Povezanost Adama Bogosavljevića i Svetozara Markovića bila je očita. U jednoj interpelaciji, početkom 1875. godine, Adam Bogosavljević je pitao ministra unutarnjih dela: "zašto zabranjuje da se novine 'Zastava' i knjižica 'narodna skupština' ne rasprostiru po narodu, naročito sad u vreme skupštinsko; zašto da se zbog ovog ljudi gone, apse i proteruju"...²⁸ Ova, kao i druge inerpelacije Adama Bogosavljevića, Milije Milovanovića i Jevrema Markovića, dobila je publicitet u *Oslobođenju*.²⁹

Sa svoje strane, Marković je pratio rad Bogosavljevića u Narodnoj skupštini i, preko *Oslobođenja*, odavao mu javno priznanje. Povodom rasprave o Adresi u Narodnoj skupštini 1875. godine, Marković je pisao: "seljak – filosof Adam Bogosavljević, koji među seljačkim zastupnicima u skupštini ima najviše poverenja, izrekao je u skupštinskoj debati izrično da želi da uđe u adresu: potpuno uništenje birokratske sisteme."³⁰

Opozicija u Narodnoj skupštini 1874/75. i 1875/76. godine nije zastupala ništa što nije imalo podlogu u ideologiji Svetozara Markovića i što sa stranica Markovićevih listova nije dobilo podsticaj, a zatim i podršku. Jezgro svega je zahtev za uništenje birokratskog sistema, a za uspostavljanje *narodne države*, u kojoj bi činovnici bili sluge a ne gospodari. Na toj liniji je predlog Adama Bogosavljevića, Milije Milovanovića i Miloša Glišića da se ukinu okružna načelstva.³¹ Zatim, predlog Adama Bogosavljevića, Milije Milovanovića i Dimitrija Katića: "Da u Srbiji ne može nikakvo zvanje, bez razlike, biti plaćeno skuplje od 1.000 tal. godišnje, ni penzija veća od 500 tal. U red tih zvanja dolaze i vladike".³²

Pomenutim predlogom su, kako je pisalo *Oslobođenje*, Adam Bogosavljević, Milija Milovanović i Dimitrije Katić izrazili "ono što je

²⁷ "Spletke protiv opozicije u skupštini", *Oslobođenje*, br. 19, 12. februara 1875.

²⁸ *Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine održane u Beogradu 1874/5*, I u Beogradu u Državnoj štampariji 1875, s. 262.

²⁹ Adam Bogosavljević, "Interpelacija na g. ministra unutrašnjih dela", *Oslobođenje*, br. 11, 24. januara 1875.

³⁰ Svetozar Marković, "Druga zakonodavna skupština", *Sabrani spisi*, IV... s. 103. Vid. SB za 1874/5, I... s. 162.

³¹ *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1874/5*, I. s. 873. Vid. i "Predlog Narodnoj skupštini", *Oslobođenje*, br. 21, 16. februar 1875.

³² Isto, s. 1062. Vid. i "Predlog Narodnoj skupštini", *Oslobođenje*, br. 19, 12. februar 1875.

narod osećao i patio a nije mogao i nije smeo iskazati". Konačno – "Borba naroda sa činovništvom nije više skrivena".³³

U svim govorima poslanika opozicije, a naročito u govorima Adama Bogosavljevića i Jevrema Markovića, u svim njihovim predlozima i interpelacijama, osećalo se duboko neprijateljstvo prema činovnicima. Ustvari, prema državi, u kojoj su se činovnici, svojim položajem i imućstvom, izdvojili iz mase naroda. Seljak, a to je značilo narod, i činovnik, odnosno birokratska klasa, to su dva nepomirljiva sveta. Rad i način života: ishrana, odevanje i stanovanje stvaraju između njih nepremostivu provaliju.

Adam Bogosavljević sa grupom opozicionih poslanika predlagao je da "dok narod ne bude imućniji", najmanja činovnička plata bude 150 talira, s tim da se svake četvrte godine može povećati za 50 talira, i da to još ima retroaktivno dejstvo. Obrazloženje ovog predloga odisalo je mržnjom i podsticalo je mržnju. Ono je izazivalo otpor prema svakoj institucionalizaciji države koja je proizvodila potrebu za raznim zanimanjima, koja su, sva podjednako, tretirana kao neproizvodna, parazitska, činovnička. Nasuprot tome, težnja ka jednostavnoj, jeftinijoj upravi, ka neposrednoj vladavini naroda.

"Naš težak", stajalo je u pomenutom predlogu Narodnoj skupštini, "najviše vremena troši radeći, jer po 15 časova dnevno muči se i znoji, on radi najteži, najkorisniji i najproizvodniji rad na svetu, jer šta je preče čoveku od leba? Činovnik naprotiv ne radi više od 5–8 časova dnevno, njegov rad je mnogo lakši i daleko neproizvodniji od težačkog, po čem se većinom sastoji u nekorisnom piskaranju i grdnom trošenju artije. Naš je težak ispucao radeći, pa ipak živi u neprestanom strahu i brizi ne znajući da li će uživati plodove svoga truda, jer uspeh njegovog rada ne zavisi samo od njegove volje, nego više od prirodnih elemenata; dok naprotiv činovnik živi bez brige, bila suša, bila kiša, bio petak, bio svetak, njemu je svejedno, on zna da se težak većinom hrani suvom projom, pasuljom, koprivama i lukovcem, dok naprotiv činovnik se hrani belim lebom, mesom i drugim izrednim jelima. Dok težaci žive u niskim čađavim kućicama, a spavaju skoro na goljoj zemlji, dotle se činovnici baškare po velikim i sjajnim kućama, a spavaju na mekim dušecima. Dok kod težaka malo i veliko, muško i žensko, mučeći se znoji zarađujući svoj hleb, dotle činovničke žene i deca ništa ne radeći padaju na teret opet tom izmučenom narodu. Jednom

³³ "Narod i činovništvo (Usled predloga Adama, Milije, Katića i drugih)", *Oslobođenje*, br. 21, 16. februara 1875.

reči, izgleda kao da su težaci osuđeni da večito rade, a gospoda samo da slade... Najveća je sramota i poniženje za jedan narod, kad on u svojoj sredini trpi 'gotovane', koji ništa ne rade, i kad težačke žene i deca samo za to moraju ići izdrpani i mučiti se dan i noć, samo da bi gospodarske familije bile što bolje odenute i nahranjene. Na kratko, činovniku, kao radniku, koji nešto privređuje toliko treba platiti za rad, koliko će mu biti dosta da samo sebe izdržava, a ne koliko mu treba da izdrži i svoju neradnu ženu i decu".³⁴

Narodna skupština je odbacila ovaj predlog ne samo zato što u njemu, kako je rekao predsednik Skupštine, "ima reči, koje ne odgovaraju dostojanstvu skupštine", već zato, što, kako je rekao predsednik ministarstva, "kroz ovaj predlog veje duh, koji preta da skupštinu zavede na put, na koji će radnja skupštinska biti nemogućna", i što njime hoće "da se iz korena brišu neke ustanove koje treba polagano doterivati i usavršavati".³⁵

Činovnik je smatran tuđinskim elementom, čiji su interesi protivni interesima naroda. Nije se smelo imati poverenja ni u njegov patriotizam, pa je Adam Bogosavljević smatrao da činovnici ne mogu biti u vojsci starešine: "to nikako ne može biti".³⁶

Na činovničkom pitanju, koje je potresalo Srbiju tokom čitave druge polovine XIX veka, a koje, zapravo, nikad nije izučeno, ogledaju se dva shvatanja države. Opozicija, koju je inspirisala ideologija Svetozara Markovića, nalazila je da "cela državna organizacija i sve pojedine političke ustanove", "celo naše zakonodavstvo", treba da se izmeni "prema duhu, prema potrebama i pojmovima narodnjim".³⁷ Ona je pružila otpor počecima izgradnje države zasnovane na vladavini zakona. Njoj je, kao i Svetozaru Markoviću, bila strana "paragraflijska pravda",³⁸ koja je zamršenija, skuplja i dalja od naroda. Zato je opozicija smatrala "da iz državnog organizma treba istisnuti sve ono što ga zapletenim i skupim čini".³⁹

Iz siromašnog, socijalno petrificiranog društva, koje je imalo male potrebe i elementarne prioritete, proisticalo je stvaranje države bez institucija, bez normi, bez tvoraca i izvršilaca zakona. Sve tekovine zapadnoevropske civilizacije izazivale su strah od daljeg osiromašenja

³⁴ *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1875/76*, II, s. 1029-1030.

³⁵ Isto, s. 1030-1031.

³⁶ *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1875/76*, II, s. 1528.

³⁷ *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1875/76*, II, s. 1550.

³⁸ Svetozar Marković, "Sud i pravda", *Sabrani spisi* IV... s. 36.

³⁹ *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1875/76*, II, s. 1188.

naroda i od gubitka identiteta. Otpor je pružan u ime blagostanja naroda i u ime nacionalne misije. To se odnosilo na stajaću vojsku, narodnu banku, posrednu porezu, a naročito na željeznicu.⁴⁰

Kada se pitanje željeznice ponovo postavilo pred novim sazivom Narodne skupštine, Jevrem Marković je rekao: "Srbiji nije potrebna željeznica... jer naš seljak i ne zna šta je to, i višina je uprav protiv toga, i ako se može desiti da je što i od koristi. Ja ovo ne samo da kažem za masu našeg naroda već mogu da kažem i za višinu svesnih ljudi, koji nisu za željeznicu. Kad bi željeznica bila nekakvo tako veliko dobro, onda ne bi trebalo ništa raditi no samo njih podizati".⁴¹

U isto vreme, sve dok se ne reši osnovno pitanje naroda, pitanje o hlebu, mnoge ustanove neophodne upravo da bi se izišlo iz zatvorenog kruga, smatrane su luksuzom. To se odnosilo na prosvetu (ukidanje zemljodelske i učiteljske škole), na crkvu (smanjenje plate mitropolitima, ukidanje trećeg vladličanskog mesta, ukidanje bogoslovije), diplomatiju (ukidanje srpskog poslanstva u Beču i Bukureštu), slanje omladine na školovanje u inostranstvu.⁴² Poseban otpor opozicija je pružila pomaganju pozorišta, koje je smatrala tipično gradskom ustanovom.⁴³

Izražavajući, neosporno, otpor siromašnog naroda povećanim izdacima koje je iziskivao razvoj države i društva, Markovićeve sledbenici u Narodnoj skupštini, i neposredno i dugoročno, suprotstavljali su se stvaranju moderne države i evropeizaciji društva kao nečem suprotnom duhu, istoriji i interesima srpskog naroda. U opširnom predlogu Narodnoj skupštini, u kome su izložili program reformi opozicije, Jevrem Marković i

⁴⁰ Adam Bogosavljević je govorio da ne drži "da nam je građenje željeznice tako potrebno, zato što naš narod, koji radi prepotopskim načinom nema ni hleba da jede a kamo li željeznicu da gradi"... Kapital se mora uzeti na strani, a "ona država, koja nam pozajmi novca da gradimo željeznicu, ona će držati našu zemlju uvek u nekoj zavisnosti i neće nam dozvoliti da se oslobodimo i da preduzmemo oslobođenje narodno, samo zato što će se boriti da joj kapitali ne propadnu, koje je u našu željeznicu uložila"... *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1874/75*, II, s. 1857.

⁴¹ *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1875/76*, II, s. 1095.

⁴² *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1875/76*, II, s. 1188-1190.

⁴³ "Ja pozorište", govorio je Adam Bogosavljević, "smatram kao jednu ustanovu bogatašku i gospodsku, u kojoj gospoda i bogataši, ne znajući šta će i kako će od obesti, provode svoje zaludno vreme i nalaze sebi zabave. Ne priznajem da je pozorište škola morala, jer vidim da u velikim varošima gde ima pozorišta tu ima najviše nepoštenja. Tu najviše sede gospoda i bogataši, koji nemaju šta da rade, zato sam da se tu pomoć pozorištu ne daje, nego neka ga pomaže opština beogradska, od koga se neposredno i koristi, ako ima neke koristi". *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1875/76*, II, s. 1195.

Adam Bogosavljević, koji nisu bili ni neuki ljudi iz naroda, ni samo seljački demagozi, već inteligenti iz jezgra pokreta Svetozara Markovića, o zapadnim formama govorili su kao o okovima.⁴⁴

U istom duhu pisalo se u poslednjem Markovićevom listu još za njegova života. Sve državne ustanove u Srbiji viđene su "kao kopija stranih ustanova", koje su upravo zato "daleko od toga da namiruju potrebe narodne".⁴⁵ Tako se, na istom mestu, tumačio i Svetozar Marković neposredno posle svoje smrti. Načela koja je on propovedao i u amanet ostavio nisu "prekalemak ili odjek gole klike iz zapadnih država", već su "potrepljene u srce narodno", i izazvalo ih je "samo poznavanje nasušnih potreba naroda".⁴⁶

List *Oslobođenje*, a kasnije *Staro Oslobođenje*, davali su veliki publicitet opoziciji. Objavljivane su stenografske beleške Narodne skupštine, kao i svi govori i interpelacije opozicionih poslanika. Posebna pažnja posvećivana je odjeku koji je njihov rad imao u narodu. Sa višestrukim ciljem objavljivani su pozdravi i poruke Adamu Bogosavljeviću, Miliji Milovanoviću i njihovim drugovima. Najpre, da bi se pokazalo da iza njih stoji "ceo narod", da je s njima "opšti glas srpstva".⁴⁷ Zatim, da bi se narodni poslanici obavezali na vernost narodu. Tako su birači u "Otvorenom pismu Miliji Milovanoviću" pisali: "ako si rad, da te narod, kao i do sad, kad se sa skupštine vratiš, u svoja nedra s bratskom ljubavlju i zagrljajem dočeka i primi ti se pokaži dostojan toga, tvojim budućim radom, kao što si to i na zimušnjoj skupštini osvetlao, inače, boga mi, nemaš se kod koga vraćati".⁴⁸ Najzad, da opozicija postane "budiljka narodne svesti i veće zauzumljivosti za opšte stvari".⁴⁹ Svaki od ovih ciljeva, a naročito poslednji, je ostvaren. Opozicija je ne samo izrasla u "znatnu silu" u Narodnoj skupštini, nego je preko nje legitimisano postojanje političke stranke i ubrzavano njeno formalno organizovanje. "Ako narodni poslanici", pisalo je *Staro Oslobođenje*, "žele da narod zaista vidi kakve asne od njihovog rada, a ne samo oni od naroda, tada je već vreme da

⁴⁴ *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1875/76*, II, s. 1551.

⁴⁵ "Narodna pitanja", *Oslobođenje*, br. 11, 24. januara 1875.

⁴⁶ "Svetozar Marković", Isto, br. 33, 16. marta 1875.

⁴⁷ "Uredništvu *Oslobođenja*", *Oslobođenje*, br. 25. 26. februara 1875; "Poslanicama narodne skupštine: Adamu Bogosavljeviću, Miliji Milovanoviću, Jevremu Grujiću, Kujundžiću i ostalim jednomišljenicima", Isto, br. 31. 12. marta 1875.

⁴⁸ "Otvoreno pismo Miliji Milovanoviću, poslaniku za srez temnički", *Staro Oslobođenje*, br. 51, 8. decembra 1875.

⁴⁹ *Kragujevac*, 23. Decembra, Isto, br. 58, 24. decembra 1875.

udruže svoje snage, da postanu umno silni, da tom umnom snagom zadobiju moć, koja poduprta snagom naroda može stvoriti tako društveno stanje, u kome će sav narod biti srećan... A takvu će silu dobiti samo ako se udruže, ako koncentrišu svoju snagu i rade po izvesnom pravcu i načelu".⁵⁰ Organizovanje *narodne partije* značilo je početak borbe za njenu prevlast u Narodnoj skupštini, odnosno za unutrašnji preobražaj u duhu načela koja je formulisao Svetozar Marković.

Napetost stvorena u zemlji tokom 1875. i 1876. godine bila je za kneza Milana i vladu teža od rata. Za markovićevce rat je bio način da se ostvari jedinstvo unutrašnjeg i spoljnog oslobođenja. Uoči rata 1876. godine, pristalice Svetozara Markovića su, sa stranica *Starog Oslobođenja*, poručivale: "Unutrašnji preobražaj najpreča je potreba naroda u Srbiji, a rat s Turskom i ujedinjenje sa ostalim delovima srpstva samo mogu pomoći da se taj preobražaj što pre i što potpunije izvrši – s toga Srbija treba da ratuje".⁵¹

Na izborima u oktobru 1878. godine, prvim posle ratova 1876. i 1877/78. godine, opozicija je ojačana izborom Nikole Pašića za narodnog poslanika. Pašić je odmah prihvaćen kao prvi među opozicionim poslanicima, jer je imao ugled Markovićevog naslednika u političkoj organizaciji. Personalni sastav i programska orijentacija opozicije ostali su nepromenjeni. Samo je borba za *narodnu državu*, nasuprot državi po uzoru na zapadne države, i otpor institucijama koje su smatrane tuđinskim (železnica, banka, stajaća vojska, posredna poreza, dvodomni skupštinski sistem) postala dramatičnija. Spoljnopolitička orijentacija Srbije na Austrougarsku posle Berlinskog kongresa bila je, prema opoziciji, smrtna opasnost za nacionalno ujedinjenje srpskog naroda, ali i za njegov unutrašnji preobražaj u duhu načela koja je utemeljio Svetozar Marković. Adam Bogosavljević je sa tih načela skinuo teorijsku auru i lišio ih Markovićevog altruizma. Ali nije izneverio njihovu suštinu. On se ne javlja nezavisno od velikog političkog pokreta koji je Marković začeo već pripada samom jezgru toga pokreta. Zato se oni jedan bez drugog, ne mogu ni razumeti.

⁵⁰ "Radikalna partija u skupštini treba da se organizuje", *Staro Oslobođenje*, br. 36, 7. novembra 1876.

⁵¹ *Kragujevac, 2. Septembra, Staro Oslobođenje*, br. 7, 3. septembra 1875.

8.

Politička upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića: postavljanje organizacije Narodne radikalne stranke

*Ustaj seljo, ustaj rode,
Da se braniš od gospode...*

Jedna vrsta srpske "Marseljeze"
sedamdesetih godina XIX veka

Prva politička partija u Srbiji, Narodna radikalna stranka, osnovana je 1881. godine, samo četiri godine posle Čemberlenove Nacionalne federacije u Velikoj Britaniji (1877)¹. Organizatori Narodne radikalne stranke smatrali su da njena istorija počinje mnogo ranije, to jest: od 1868. godine, kada je došlo do rasepa Ujedinjene omladine srpske na, uslovo rečeno, *socijaliste* i *liberale*, i kritike Ustava iz 1868. godine, prvog nacionalnog ustava, koji je bio plod saveza Namesništva posle ubistva kneza Mihaila i liberala.²

Utemeljivačima Narodne radikalne stranke smatrani su, kao što je rečeno, podjednako i Svetozar Marković i Adam Bogosavljević, a obojica su umrli pre njenog formalnog organizovanja. Marković je bio rodonačelnik ideje socijalizma u Srbiji. Bogosavljević, narodni poslanik od 1874. godine, predvodio je u Narodnoj skupštini malobrojnu – u početku samo dva poslanika, ali tvrdi opoziciju, koja je bila *nukleus* Narodne radikalne stranke.

¹ Vid. Dubravka Stojanović, "Ulje na vodi. Politika i društvo u modernoj istoriji Srbije", Dimić, Stojanović, Jovanović, *Srbija 1804-2004...*

² Vid. Latinka Perović, "Nikola Pašić i Radikalna stranka pre njenog formalnog organizovanja". *Nikola Pašić. Život i delo*. Zbornik radova. Beograd, 1997.

I o Svetozaru Markoviću³ i o Adamu Bogosavljeviću⁴ pisalo se mnogo. Istoričari su, uglavnom, sledili rano postavljenu šemu o uticaju.⁵ Prema toj šemi, treba da je, pretrpevši uticaj Svetozara Markovića, Adam Bogosavljević redukovao njegove socijalne i političke ideje, i tako omogućio da one široko prodru u seljačku masu, koja je za obojicu bila isto što i srpski narod. Međutim, istorija njihovog međusobnog odnosa nije tako jednostavna.

Ustvari, Svetozar Marković u svojim listovima, a Adam Bogosavljević u Narodnoj skupštini istovremeno su konstituisali jednu ideologiju, ideologiju *narodne države*.⁶ Ali, ta ideologija je nadživela ne samo svoje tvorce nego i istorijsko vreme koje je neposredno reflektovala.

Markovićevu ideju *narodne države* baštinile su generacije inteligencije u Srbiji, iz čijih redova su poticali inspiratori i organizatori političkih stranaka. To je imalo odlučujući uticaj na programsku orijentaciju stranaka, na karakter politike i političku kulturu. Jedinstvo oko ideje *narodne države* predstavljalo je pretnju svakom odstupanju od pomenute ideje. Podelile su nastajale samo na pitanju koja će stranka doslednije ostvariti ideju *narodne države*, to jest, na pitanju vlasti.

Bogosavljevićeve predloge u Narodnoj skupštini, kojima se on suprotstavljao svakoj institucionalizaciji države, to jest podeli vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, što se manifestovalo u zahtevu za uništenje birokratskog sistema, odnosno za degradiranje i ukidanje činovništva, a za uspostavljanje *narodne samouprave*, odnosno države po meri seljaka,⁷ često su podržavali i liberalni i konzervativni poslanici.

³ Vid. Latinka Perović, "Literatura o Svetozaru Markoviću", *Srpski socijalisti 19. veka...* knj. 2.

⁴ Milan Đ. Milićević, *Pomenik. Dodatak*, Beograd, 1888; Veleb, *Iz života Adama Bogosavljevića*, "Odjek", Beograd, 1909, br. 139; Živan Živanović, *Politička istorija*, II, Beograd, 1924; Fedor Nikić, *Lokalna samouprava u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd, 1927; Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I, Beograd, 1934; Milan Kostić, *Oni koji su bili osnivači naše demokratije – Adam Bogosavljević, čovek i političar*. "Samouprava", Beograd, 1936, br. 44; Dragoslav Janković, *Jedan svetionik iz naše političke prošlosti, vođa seljaka Adam Bogosavljević*, "Napred", Beograd, 1940, br. 49, 50; Isti, *Adam Bogosavljević*, Radio univerzitet, Beograd, 1951, sv. I; Rastislav V. Petrović, *Adam Bogosavljević*, "Rad", Beograd, 1972. Drugo izdanje Službeni list SRJ, Beograd, 1998.

⁵ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I...

⁶ Vid. u ovoj knjizi: "Svetozar Marković i skupštinska opozicija 1874. i 1875. godine".

⁷ Vid. Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I... s. 396.

Radnički pokret u Srbiji je u Svetozaru Markoviću i Adamu Bogosavljeviću takođe video svoje preteče.⁸

Za historiografsku interpretaciju ideologije *narodne države*, koja je izvorno reflektovala Srbiju na granici između predmoderne i moderne države i društva, nije, međutim, dovoljna samo distanca u smislu protoka određenog vremena. Potreban je i razvitak, stvarna promena, koja tek omogućuje novu perspektivu u odnosu na pomenutu ideologiju. Ako u proteklom vremenu nema unutrašnje dinamike, ako nema razvitka, distanca je neizbežno samo hronološka. Drugim rečima, ako ne uočava da pred sobom nema dovršenu pojavu već proces dugog trajanja, istoričar, uz sav trud koji ulaže, ne može da uspostavi istorijsku distancu. U tom slučaju, on ideologiju *narodne države* ne tumači nego nesvesno reprodukuje, i to u onoj meri u kojoj ona i dalje živi.

Bez celine, koju čine život i rad Adama Bogosavljevića, kao i okolnosti pod kojima je on umro, ne mogu se razumeti ni neke važne pojedinosti: zašto je uopšte jedna smrt i posebno baš smrt Adama Bogosavljevića iskorišćena za organizovanje Narodne radikalne stranke i zašto ni kasnije nije prestala da se koristi u borbi radikala protiv liberala? Zato što je namera bila uvek ista: ne samo diskreditovati liberale, da bi se oni oslabili kao politički protivnici već podstaći mržnju prema njima, da bi lakše bili uništeni. Jer, onaj ko je skrivio smrt jednog od idejnih roditelja Narodne radikalne stranke je njen neprijatelj, odnosno neprijatelj naroda. Osnove ovog mišljenja treba tražiti, pored ostalog, i u idejama koje je zastupao Adam Bogosavljević.

a. IZVORIŠTA LEGENDI O ADAMU BOGOSAVLJEVIĆU

Oko imena Adama Bogosavljevića ispredene su nekolike legende, koje su nastavile da se održavaju uprkos istorijskim saznanjima, paralelno sa njima.

⁸ List "Zanatliški Savez", organ Srpskog zanatlijsko-radničkog saveza, koji je počeo da izlazi 1892. godine, imao je iznad svog naslova natpis: *Slava neumrlim borcima Svetozaru Markoviću, Adamu Bogosavljeviću...*

Na zemaljskoj skupštini u prvom redovnom sazivu, 25. jula 1893, Savezni odbor Srpskog zanatlijsko-radničkog saveza predložio je da se Svetozaru Markoviću i Adamu Bogosavljeviću podigne spomenik u vidu zanatlijskog doma. Vid. Rastislav V. Petrović, *Adam Bogosavljević*. Drugo izdanje... Ovo izdanje je citirano nadalje.

Adam Bogosavljević je rođen 1843. godine u Koprivnici, tadašnji okrug krajinski, u za to vreme bogatoj porodici. Posle osnovne škole u Koprivnici, u Beogradu je završio Trgovačku školu i gimnaziju. Na Filozofski fakultet Velike škole upisao se 1864. godine. Ne položivši završne ispite, koji su spadali u lakše, vratio se na selo. Ovaj biografski podatak je rodno mesto prve legende o Adamu Bogosavljeviću.

Sve do vrlo akribične studije Rastislava V. Petrovića (1972), smatralo se da je Adam Bogosavljević od završnih ispita odustao, da ne bi došao u iskušenje da stupi u državnu službu.

Bogosavljević je bio prvi *narodnjak* u Srbiji u značenju koje je taj pojam imao u Rusiji, to jest: obrazovan čovek koji *odlazi u narod*, da bi ga prosvetivao i organizovao protiv birokratske države, a za narodnu državu. Istraživanja su, međutim, pokazala da Bogosavljević na završne ispite nije izašao iz privatnih, a ne iz načelnih razloga.⁹ Kao i da je državnu službu tražio, ali je nije dobio. Kompetovao je za mesto učitelja u Koprivnici (1867) i mesto profesora u Zaječaru (1869).¹⁰ Tek kad ni ovoj drugoj molbi nije udovoljeno, Bogosavljević se vratio na selo. Legenda je nastala da bi se "ovaj karakteristični detalj iz života Adama Bogosavljevića uskladio sa njegovim kasnijim antibirokratskim nazorima".¹¹

Posle očeve smrti (1869), preuzeo je upravljanje porodičnim imanjem. Ali, čak ni napredna zemljoradnja nije bila njegova jedina ambicija. Postao je redovni član Društva za poljsku privredu, koje je osnovano u Beogradu početkom 1869. godine i saradivao u njegovom listu *Težak*, koji je ubrzo počeo da izlazi. U Koprivnici je osnovao težačko društvo. Izabran za predsednika opštine, ostao je na tom mestu do kraja života. U članku "Glas sa sela", koji je početkom 1873. godine objavio u listu *Istok*, kao čovek iz naroda, govori o nepomirljivom odnosu između seljaka i činovnika.

Zbog ugleda koji je stekao među seljacima, Adam Bogosavljević je na izborima 1874. godine prvi put izabran za narodnog poslanika. U Narodnoj skupštini, i dok nije bilo političkih partija, zajedno sa poslanicima iz naroda (Ranko Tajić, Dimitrije Katić, Milija Milovanović, Miloš Glišić), Adam Bogosavljević je bio u oštroj opoziciji vladavini liberala.

⁹ Vid. Prilog 2 u: Rastislav V. Petrović, *Adam Bogosavljević...* s. 170.

¹⁰ Vid. Prilog 1, 2, 3 u: Isto, s. 169, 170.

¹¹ Isto, s. 25.

Već poznat po svom radu u Koprivnici i po saradnji u listovima, Adam Bogosavljević je izabran za jednog od skupštinskih sekretara i za člana odbora za Adresu. Ovaj drugi izbor može se označiti kao početak nove političke orijentacije u Narodnoj skupštini, u čijem je jezgru zahtev Adama Bogosavljevića i drugova "da se birokratski sistem u našoj zemlji uništi, tj. da se uništi činovnička vlada".¹²

Nastojanje vlasti da suzbije rad Adama Bogosavljević bilo je srazmerno rastu njegove popularnosti. Da bi sprečila njegov ponovni izbor za narodnog poslanika na izborima 1875. godine, vlast ga je dala uhapsiti. To je dovelo do nemira u Krajini.¹³ Seljaci su provalili u zatvor, oslobodili Bogosavljevića i ponovo izabrali za narodnog poslanika.

U novoj Skupštini, opozicija je bila ojačana izborom Jevrema Markovića, brata Svetozara Markovića, za narodnog poslanika. Zajedno sa njim, Adam Bogosavljević je podneo već pominjani predlog, o preustroju državne uprave "prema našim društvenim i ekonomnim potrebama, a u duhu našeg naroda". Slobodan Jovanović je ukazivao i na naivnost ovog predloga. Ali, ta naivnost nije karakteristična samo za doba odrastanja, i zato i nije bezazlena. Središna ideja ovog predloga, ideja o *narodnoj državi*, temelji se na shvatanju o nepomirljivosti interesa seljaka i drugih društvenih slojeva, pre svega činovnika. To shvatanje određuje i odnos prema svakom elementu društva ponaosob, prema: obrazovanju, umetnosti, diplomatiji, vojsci, crkvi, varošima. Ideja narodne, seljačke države nije samo konstanta svih predloga skupštinske opozicije pre pojave političkih stranaka već i fundamentalno programsko načelo prve političke stranke u Srbije, Narodne radikalne stranke, koja je iz ove opozicije i nastala.

U Skupštini, koja se sastala posle izbora 1875. godine, Adam Bogosavljević je bio izabran za jednog od četiri skupštinska sekretara. Kao takav, on je ušao u odbor za Adresu. Zbog ustanka u Bosni i Hercegovini 1875. godine, ovaj odbor radio je u tajnosti. Odbor za Adresu imao je da odgovori na dva pitanja: da li da Srbija čuva svoje granice i ne pomaže ustanicima, ili da ustanicima pomaže bez obzira i na rat kao moguću posledicu. Adam Bogosavljević je u početku bio među onima koji su bili protiv pružanja pomoći ustanicima.¹⁴ To je rodno mesto druge legende koja je stvorena oko imena Adama Bogosavljevića. Budući da je vlada bila za

¹² *Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine 1874/75*, s. 162.

¹³ Vid. Pera Velimirović, *Seljački pokret u Krajini 1875*, Beograd, 1882.

¹⁴ Rastislav V. Petrović, *Adam Bogosavljević...* s. 82.

rat, a knez protiv rata, od odlučujućeg značaja je bilo ko će pridobiti Skupštinu. Glavna borba vođena je u skupštinskom odboru za Adresu. U ovom odboru došlo je do podele: na većinu koja je bila za rat i dve manjine – jednu koja je bila protiv rata i drugu koja je uslovno bila za rat. Predvođena Adamom Bogosavljevićem, ova druga manjina zahtevala je da, za slučaj rata, Narodna skupština ili jedan njen deo (Skupštinski odbor) ostane na okupu i kontroliše vladu, ne bi li je prisilila da istoremeno radi i na unutrašnjem oslobođenju, to jest na preustrojstvu države u duhu naroda.

Svaka legenda, pa i ova legenda o Adamu Bogosavljeviću, ima konkretan povod. Tako su, svako na svoj način, i liberali i radikali, politički upotrebljavali uslovnu podršku Adama Bogosavljevića ratu.

Predsednik vlade Jovan Ristić, odgovarajući na interpelaciju Adama Bogosavljevića o ponašanju policije u novooslobođenim krajevima, obratio se ovome rečima: "Vi niste ništa založili za oslobođenje ove naše braće, a onda nam savetujete, kako treba da ih prigrlimo. Vi nam te savete dajete za braću, za koju, kad se otpočinjalo veliko delo oslobođenja, niste hteli da glasate. Ja odbijam ovakav savet od g. Adama".¹⁵

Posle smrti Adama Bogosavljevića, reagujući na inicijativu Nikole Pašića da se prikuplja pomoć za njegovu porodicu, pirotski poslanik Ceka Kostić javno je rekao da je Bogosavljević u vezi sa ratom 1876. godine izjavio: "Da njegova njiva neće biti veća ni kesa dublja ako se Srbija proširi".¹⁶

Ovo isto, samo malo drukčije, ponovio je, znatno kasnije, Jovan Ristić: "Ako Srbija bude veća, moja njiva neće biti veća i kesa punija".¹⁷

Osporavajući autentičnost pomenute izjave, radikali su insistirali na uslovu koji je Adam Bogosavljević postavljao: kontroli vlade od strane Narodne skupštine ili jednog njenog odbora. Tako je zamagljen stav Adama Bogosavljevića prema ratu. Stojan Protić se poduhvatio da stvar izvede na čistinu.¹⁸ U tom cilju, konsultovao je savremenike, među kojima i Nikolu Krupeževića, narodnog poslanika koji je pripadao manjini skupštinskog odbora na čijem je čelu bio Adam Bogosavljević.

¹⁵ *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1878*, s. 721.

¹⁶ Ceka Kostić, "Odgovor na otvoreno pismo g. Nikoli Pašiću", *Istok*, Beograd, 3. VIII 1880.

¹⁷ Jovan Ristić, *Još malo svetlosti o našim poslednjim ratovima za oslobođenje i nezavisnost od 1876. do 1878*, Beograd, 1898, s. 1.

¹⁸ Stojan Protić, *Odjekovi listići*, I, Beograd, 1898.

U svom pismu, koje je objavio Stojan Protić, Nikola Krupežević kaže: "Na skupštini u Kragujevcu 1875. godine u odboru 35-ce koji je bio tajani, članovima odbora stavljeno je bilo pitanje: Hoće li narod rat? Adam je odgovorio: 'Neće'. Ja sam pak odgovorio ovim rečima: Moja smederevska Jasenica neće rat. Narod obično neće rat jer ne vidi da će mu njiva biti veća ni kesa teža. Ne znam zašto su posle [pripisivali] pokojnom Adamu da je on to za sebe rekao. U istini je bilo kao što rekoh. Adam nije živ, ali treba istaći ono što je istina".¹⁹

Slažući činjenice o stavu Adama Bogosavljevića prema ratu, Rastislav V. Petrović se zaustavio na navodu Nikole Krupeževića, uzimajući da je on tačan.²⁰ Pošto je prihvaćen njegov uslov da se formira Skupštinski odbor, Adam Bogosavljević je glasao za pomoć ustanicima a time i za rat. U Odboru od 17 poslanika, na čelu sa Jevremom Markovićem, Adam Bogosavljević je nastavio da traži smanjenje činovničkih plata i penzija. Da bi se činovnici izjednačili sa vojnicima na frontu, tražio je čak i ukidanje njihovih plata i penzija.

U ratu 1877. godine, koji je, zajedno sa Rusijom, Srbija vodila protiv Turske, Adam Bogosavljević je bio upravnik vojnog magacina, što je odgovaralo činu pukovnika. Kasnije je oslobođen zbog bolesti. Znaci jektike bili su vidljivi i u Narodnoj skupštini: ne samo grozničavost u radu već i kašalj i usporen govor.

U pustošenjima koje je rat načinio u Istočnoj Srbiji, izgorela je kuća Adama Bogosavljevića i izbegla njegova porodica. Zajedno sa stricem, on je iz opštinskog koša u selu Dubočane, uzeo 300 oka kukuruza. Policija je protiv njega za ovo delo podnela prijavu još 1876. godine, ali ga u toku rata nije hapsila.

Na izborima od 8. februara 1877. godine, Adam Bogosavljević je ponovo izabran za narodnog poslanika. To se ponovilo i na izborima koji su održani 29. oktobra 1878. godine. Izborom Nikole Pašića za narodnog poslanika, skupštinska opozicija bila je ojačana. Jedan od najbližih saradnika Svetozara Markovića, čovek organizacije među srpskim studentima u Cirihu, Nikola Pašić je odmah stao na čelo skupštinske opozicije dajući joj organizacionu čvrstinu i ideološku određenost.²¹

¹⁹ Isto, s. 16-24.

²⁰ Rastislav V. Petrović, *Adam Bogosavljević... s. 149.*

²¹ Vid. *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, 1. *U opoziciji*. Priredila Latinka Perović, Beograd, 1997.

Odbor za verifikaciju mandata našao je da je prilikom izbora 12 poslanika bilo "neurednosti". Zatraženo je da se za njihova mesta ponove izbori: Međutim, Adam Bogosavljević i Nikola Pašić, koji su bili među ovom dvanaestoricom poslanika, izabrani su i na ponovljenim izborima.

Opozicija je, kroz svoj predlog Adrese, zahtevala uvođenje narodne samouprave, što je, između ostalog značilo i pravo Narodne skupštine da bira činovnike. Da bi suzbila ovu opoziciju, liberalna vlada je aktivirala policijsku prijavu protiv Adama Bogosavljevića zbog uzimanja – krađe kukuruza iz opštinskog koša.

I dok se u Narodnoj skupštini raspravljalo o mandatima opozicionih poslanika, policija je izvršila promenu mesta boravka Adama Bogosavljevića: umesto Koprivnica – Jelašnica. Kao obrazloženje poslužila je činjenica da je Bogosavljević novu kuću sagradio na granici ova dva sela. Poučena iskustvom iz 1875. godine, policija je želela da izbegne njegovo hapšenje u Koprivnici.

Adam Bogosavljević je uhapšen 17. marta 1880. godine u Zaječaru. Bio je pritvoren u kancelariji sreskog načelnika, "gde je imao na raspolaganju dušek, jorgan i jednog momka koji je celu noć zagrevao sobu".²² U toku noći, Bogosavljeviću je pozlilo. Lekar koji ga je pregledao konstatovao je obostrano zapaljenje pluća. Bogosavljević je odmah prebačen u bolnicu u Zaječaru, gde je, okružen negom članova porodice, 19. marta 1880. godine i umro. To je rodno mesto legende koja je o njemu najduže trajala. Nju su stvorili i dalje prenosili zagovornici ideja Adama Bogosavljevića u kojima su se ogledale jedna faza i jedno stanje u narodu i u zemlji.

Radikalna opozicija je odmah za smrt Adama Bogosavljevića optužila liberalnu vladu. Glas da ga je ona dala otrovati, i tako se rešiti svog najvećeg protivnika u Narodnoj skupštini brzo se širio, i duh se više nije mogao vratiti u bocu. Vlada i državni organi činili su sve da se ustanove okolnosti pod kojima je Bogosavljević umro, ali se nisu mogli odbraniti od toga da je samo hapšenje bilo politički motivisano. Koristeći ovu činjenicu, opozicija je bila slobodna da tvrdi da je narodni tribun i uhapšen zato, da bi bio ubijen. Legenda o nasilnoj smrti Adama Bogosavljevića trovanjem i najduže se održala.

Građenje i razgrađivanje legende o smrti Adama Bogosavljevića našlo se u prvom planu, a njegove ideje u drugom. Ovaj redosled prvi je

²² Rastislav V. Petrović, *Adam Bogosavljević...* s. 132.

narušio Slobodan Jovanović, ali on je zadugo ostao i jedini. U njegovom tumačenju Adama Bogosavljevića dve su činjenice od posebne važnosti: pojava Svetozara Markovića i istorijska faza u razvoju srpske države. One su, dakako, povezane.

b. NARODNA VS SELJAČKA DRŽAVA

Posle školovanja u Rusiji i u Švajcarskoj, Svetozar Marković se u Srbiju vratio sa socijalističkim idejama. Zajedno sa grupom istomišljenika pokretao je jedan list za drugim: *Radnik*", *Javnost*, *Glas javnosti*, *Oslobođenje*. Posle njegove prerane smrti (1875), neposredno posle zatvorske kazne u Požarevcu zbog štamparske krivice, njegovi istomišljenici su odmah pokrenuli list *Staro oslobođenje*. Taj njihov rad prekinule su sankcije (zabrana lista i sudski proces) zbog demonstracija radnika i đaka u Kragujevcu u februaru 1876. godine, koje su održane pod parolom: *Samouprava!* Posle srpsko-turskog rata, da bi izbegli zatvorske kazne na koje su bili osuđeni zbog kragujevačkih demonstracija, emigrirali su u Ugarsku, u Novi Sad, gde su, održavajući veze sa istomišljenicima u Srbiji, izdavali časopis *Straža*.

Markovićevi listovi, naročito *Oslobođenje*, kao i oni listovi koji su ostali na tragu njegovih ideja, kao *Staro oslobođenje*, davali su veliki publicitet skupštinskoj opoziciji. To je bilo delovanje u istom pravcu. Opozicioni rad Adama Bogosavljevića, koji je i sam delovao *iz naroda*, među narodnim poslanicima koji su se posle skupštinskih zasedanja vraćali *u narod*, nailazio je na širi odjek i doprinio politizaciji seljačkih masa.

Bez Adama Bogosavljevića, smatrao je Slobodan Jovanović, uticaj Svetozara Markovića ne bi bio veliki. Jer, ideologiju narodne države, čiji je prototip zadruga, utemeljio je Marković, ali ju je, koristeći Narodnu skupštinu, u redukovanoj formi, posredovao Bogosavljević: "Vežan za zemlju, morao je biti vezan za narod i za njegove potrebe".²³

Slobodan Jovanović je precizno postavio okvir u kome se odigravala društvena drama Srbije druge polovine XIX veka: "Naš privredni razvitak išao je sa primitivnom sporošću; potrebe državne organizacije razvijale su se brzinom moderne evropske države".²⁴ Te potrebe mogle su biti

²³ Isto, s. 132.

²⁴ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I... s. 398.

zadovoljene samo na dva načina: vlastitim izvorima i stranim kapitalom. Ideologija *narodne države* isključivala je i jedan i drugi način.

Nova opterećenja siromašnog seljačkog naroda, o čemu se u Narodnoj skupštini govorilo i pre pojave radikalne opozicije u njoj,²⁵ značila su dalje osiromašenje naroda.

Srbija se, međutim, osećala slabom i za otvaranje prema stranom kapitalu. Godinu dana pre nego što će biti ubijen, knez Mihailo treba da je rekao, da će u zemlji za 20-25 godina nadvladati stranci, "jer se Srbi sa njima neće moći boriti ni imanjem, ni veštinom, ni znanjem, ni drugim prilikama".²⁶ To je izazivalo strah, da će od srpskog naroda nastati neki drugi narod, koji će Srbiju udaljiti od zavetnog cilja: oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda.²⁷ Na ovim osnovama nastaje državnosocijalistička formula: *srbizam = socijalizam*. Odnosno, ideologija *narodne države* kao velike zadruge, koja organizuje proizvodnju i obezbeđuje pravednu raspodelu. Njen politički izraz je *narodna samouprava*.

I za Svetozara Markovića i za Adama Bogosavljevića prioritet ima *pitanje o hlebu*. Sa pozicija jednakosti u siromaštvu, Bogosavljević je vodio borbu protiv činovnika, bez kojih se moderna država ne može ni zamisliti. Ali i protiv svakog raslojavanja srpskog naroda i protiv svega što u taj narod unosi razlike. Tako je opozicija, koju su posle sticanja državne nezavisnosti predvodili Adam Bogosavljević i Nikola Pašić, bila ne samo protiv gradnje železničke pruge nego i protiv zakona o narodnom zdravlju.²⁸ Zbog konsekvenci koje su iz Berlinskog ugovora proizlazile za unutrašnji život Srbije, skupštinska opozicija je odbacivala i sam Berlinski ugovor iako je on sadržao uslove za sticanje državne nezavisnosti.

²⁵ "Govoreći o narodu, vredno je da navedem što mi reče sekretar (Skupštine . L.P.) da kazuje neki poslanik iz Ivanjice o stanju naroda u Užičkom okrugu; 'Znate li, veli on, braćo, gde mi živimo? Srce čoveka bole, kad uđe, ne u kuću nego u prljavu kolebu, pa vidi u jednom budžaku u slami decu kao praščiće, pa i gore no što su praščići u drugom svetu; i kad domaćica ne može da iziđe pred čoveka strana, što nema na njoj odela, nego, s oproštenjem nekom krpom (pokazujući rukom među noge za znak, da hoće da kaže: *pokriva svoje sramno telo*). Zaista to je strahovita sirotinja. Ko bi rekao da nam je ovako stanje... S tako siromašnim narodom ne da se ništa početi. Domaćin koji nije kadar decu čovečiju odnegovati i domaćica koja od sirotinje ide gola, naga, to nisu elementi za državni život". Nikola Kristić, *Dnevnik. Javni život*, I. Priredio Miloš Jagodić, Beograd, 2005, s. 71.

²⁶ Vid. o ovome, npr., Dragiša Stanojević i Dimitrije Cenić u: Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 1, Beograd, 1985; Ista, *Dimitrije – Mita Cenić* u: Dimitrije – Mita Cenić, *Izabrani spisi*, 1, Beograd, 1988.

²⁷ Isto, s. 297.

²⁸ Vid. u ovoj knjizi: "Zdravlje naroda".

Borba koju je u Narodnoj skupštini vodio Adam Bogosavljević imala je, kako je primetio još Slobodan Jovanović, karakteristike klasne borbe, a njegov jezik bio je natopljen netrpeljivošću i mržnjom prema političkom protivniku koji je bio oličan u vladi i njenim poslanicima. Sam Bogosavljević nije bio siromašan čovek. U nameri da istaknu njegovu radinost, njegovi politički prijatelji su, povodom njegove smrti, pisali: "stekao je sebi prilično imućstvo". Nije, očito, bio ni nepreduzmljiv: posle rata u kome je izgubio imovinu, "kroz cele dve godine, sagradio je sebi ponovo kuću" – isticali su prijatelji i ljutili se što je optuživan da je kuću podigao "na tuđem ataru".²⁹ Ova strana stvari nije istraživana, da se ne bi ugrozila legenda, odnosno interes prvaka stranke koji su ga nadživeli. Narodni poslanici i kroz decenije, Nikola Pašić, Milija Milovanović, prota Milan Đurić poistovetili su partijski interes sa interesom naroda, i politički opstajali na njegovom siromaštvu i zaostalosti.

Skupštinska opozicija je samu sebe nazivala radikalnom partijom, a tako su je videli i knez, vlada i vladini poslanici. Smrt svog predvodnika, koji je umro u zatvoru, a bio poznat, i pri tom mlad, ona je politički upotrebila, da ubrza svoje formalno organizovanje i istovremeno da svom političkom protivniku, liberalima, nanese trajnu štetu.

c. POLITIČKI CILJEVI NEKROFILSKE KAMPANJE RADIKALA

U vreme smrti Adama Bogosavljevića, radikali, ranije socijalisti, nisu imali svoje glasilo. Delovali su preko lista *Videlo*, koji su, u januaru 1880. godine, pokrenuli mladokonzervativci, kasnije naprednjaci. Neposredni cilj lista bio je obaranje liberalne vlade Jovana Ristića. Dugoročni cilj je bio organizovanje političkih stranaka, jer su se u Srbiji, posle sticanja državne nezavisnosti, manifestovale različite orijentacije u pogledu razvoja mlade države.³⁰ Obaranje vlade je objedinjavalo razne struje, programske orijentacije su ih razdvajale.

²⁹ *Videlo*, 30. mart 1880.

³⁰ U uvodniku lista stajalo je:

"U nezavisnoj Srbiji nema nezavisnog lista političkog. Ogroman prekor.

Al' što je još štetnije i protivrečnije: u nezavisnoj Srbiji nema ne samo nezavisnog političkog lista, nego nema ni jedne prave političke stranke, koja bi po određenim načelima javno radila". *Videlo*, 1. januar 1880.

Koristeći *Videlo*, ali i ne identifikujući se sa njegovim pokretačima, Nikola Pašić je pripremao organizovanje Narodne radikalne stranke. Smrt Adama Bogosavljevića dala je tim pripremama ubrzanje i postala je svojevrsan zaklon za njih.

Telegramom iz Zaječara, rodnog mesta Nikole Pašića, u kome je on biran za narodnog poslanika, čitaoci *Videla* obavešteni su: "Adam Bogosavljević, vrlji borac za narodna prava, danas u dva sahata preminuo je. Bolestan stavljen u pritvor kod ovdašnje vlasti 17, juče na lekarsku svedodžbu sproveden u bolnicu, a danas je umro.

Opširnije docnije."³¹

Upotreba smrti Adama Bogosavljevića vršena je tako, da psihološki efekat smrti stalno raste. Najpre su *Načelni Adamovi prijatelji*, u tekstu pod naslovom "Adam Bogosavljević vrsni borac za narodna prava mrtav je", otvorili pitanje motiva zbog kojih je on stavljen u pritvor:

"Čudesan pojav! Adam, narodni poslanik kroz toliko godina, stavlja se u pritvor. Ili je to odgovor tolikom poverenju narodnom? Da li je Adam doista učinio prestup za koji je morao doći u aps? A ako je, koji je to vršilac zakona koji smede zatvarati bolesna čoveka? Ili je Adam odveden zdrav? Pa šta da mislimo o toj smrti njegovoj?"³²

Računalo se sa emocijama. Oni koji su ih hteli izazvati kod drugih, morali su izgledati i sami pogođeni: "U ruci pero dršće, u grudima se srce steže – usne su ladne, nemaju reči".³³

Gubitak je bio srazmeran značaju: "Adam je dakle umr'o! Slomilo se od Krajine krilo".³⁴ Tada se i stvara harizma Adama Bogosavljevića: "Po svršenoj školi, on je zbacio sa sebe sve varoške krpe koje mu neprirodno izgledahu, i navukao suknenice koje ni do groba nije izneverio. Gunjac i opanak behu mu najmilija odeća, ralo i volovi najmilija zarada... on nam je pokazao primer kako se bori za načela i mi ćemo se starati da našim radom osvedočimo, da dragoceni život našeg druga nije propao".³⁵

Sumnja koja je bačena s vrha među pristalice kojima je Srbija već bila "premrežena", morala je ostati nedorečena: "Za sada neka izostane

³¹ *Videlo*, 21. marta 1880.

³² Isto.

³³ Isto.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

pisanje šta se govori o smrti Adama Bogosavljevića. Skoro će biti prilike da se iznese na javnost sve".³⁶

Najzad, sumnja je sadržala i pretnju: "Drugovi i prijatelji će postaviti poviše pitanja... i tražiti odgovora".³⁷

Brzo i široko reagovanje na smrt Adama Bogosavljevića upućuje na zaključak o velikoj organizovanosti. *Videlu* su iz raznih mesta u Srbiji stizali telegrami i oglasi u kojima se žalilo za "vrlim borcem za narodna prava",³⁸ "dičnim sinom i braniocem slobode mile domovine".³⁹ Iz broja u broj, *Videlo* je donosilo vesti o parastosima koji su širom zemlje održavani "za pokoj duše neprežaljenoga Adama Bogosavljevića".⁴⁰

Održvanje sumnje podizalo je političku tenziju. Toga je bila svesna i vlast: mučila se kako da se oslobodi leša. Sreski načelnik je molio ministra unutrašnjih dela da naredi obdukciju. Strahujući od seljaka, načelnik crnorečkog okruga nije smeo da prihvati da se obdukcija izvrši u Koprivnici. Ministar je naložio da se obdukcija izvrši pod nadzorom okruga krajinskog, i formirao tročlanu lekarsku komisiju. Porodica je, međutim, odbila obdukciju, tako da je lekarska komisija samo izvršila pregled pokojnika, i konstatovala da je umro prirodnom smrću.

Sumnja da je Adam Bogosavljević otrovan nije, međutim, otklonjena: na putu od crkve do groblja, seljaci su zaustavljali sprovod i tražili da opipaju pokojnika. Ali, postojao je i politički interes da se sumnja održi.⁴¹

Nikola Pašić, koji se u to vreme nalazio u Požarevcu, izrazio je sumnju u lekarsku komisiju. Od ministra unutrašnjih dela zatražio je da se formira stručna komisija, kojoj bi se pridružila i dva lekara koja odrede porodica i prijatelji. Ministar nije pristao da dezavuiše lekare, koji su radili pod zakletvom, ali je prihvatio da u komisiju uđu i dva lekara koje predlože porodica i Nikola Pašić. Tako je, 120 sati posle smrti i 70 sati posle ukopa, ekshumirano telo Adama Bogosavljevića i izvršena obdukcija.

Zvanična lekarska komisija podnela je detaljan izveštaj, u kome je utvrdila da je Adam Bogosavljević umro od obostranog zapaljenja pluća.

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

³⁸ *Videlo*, 21. mart 1880.

³⁹ *Videlo*, 26. mart 1880.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Vid. Rastislav V. Petrović, *Adam Bogosavljević...* s. 133-134, 135-139.

Lekari koje je predložio Nikola Pašić (dr Danić i dr Stojić) složili su se sa ovim izveštajem. Prilikom obdukcije prolivena je tečnost iz želuca i creva pokojnika, pa su pomenuta dva lekara zahtevala da se tečnost pokupi u stakleni sud i zajedno sa delovima želuca i creva uputi u Ministarstvo unutrašnjih dela radi hemijske analize.

Ministar unutrašnjih dela izrazio je spremnost da Nikoli Pašiću i prijateljima stavi na raspolaganje "čestice Adamovog tela" da izvrše njihovu hemijsku analizu kad god hoće, ali o svom trošku.

Nezadovoljan, Pašić je tražio stručnu komisiju sastavljenu od privatnih i službenih hemičara, apotekara i lekara. Ministar je, međutim, ostao pri svojoj odluci: "čestice Adamovog tela", baš kao što je učinjeno sa receptima i lekovima koje je koristio neposredno pre smrti, sve dok Pašić privatno ne zatraži da se hemijski analiziraju, čuvaće se u Ministarstvu. U tom slučaju, izdaće mu se od svake čestice polovina na njegovu upotrebu, a druga polovina, zapečaćeno pečatom državnog hemičara i pečatom Nikole Pašića, zadržaću se u Ministarstvu unutrašnjih dela dok se ne objavi rezultat privatne analize. E, da bi se, ako bude potrebno, mogla izvršiti zvanična kontrolna analiza.

Nikoli Pašiću nije odgovaralo da se pitanje zatvori. Ova nekrofilaska igra vodila se na terenu uzajamnog nepoverenja i obostranih ucena. To je proizvodilo neprijateljstvo, koje je podrazumevalo nestanak jedne od strana u sukobu.

Nije bilo ni trunke pijeteta prema pokojniku. On je postao povod za sukob u kome se nisu birala sredstva, a nije se štedela ni njegova porodica. Na kampanju radikala reagovali su liberali,⁴² odgovorili su opet radikali.⁴³ I dok se pred licem javnosti vodila borba za istinu o uzrocima smrti Adama Bogosavljevića, u pozadini te borbe odvijao se jedan striktno organizacioni rad.

Sa devizom: *Brza pomoć dvojaka pomoć*, Nikola Pašić je inicirao prikupljanje pomoći za porodicu Adama Bogosavljevića.⁴⁴ A zatim i stvaranje "Fonda Adama Bogosavljevića".⁴⁵ "Pravila za Adamov fond",⁴⁶ koja je Pašić napisao, ustanovljavala su Glavni odbor, koji je rukovodio

⁴² *Istok*, br. 44, 1880.

⁴³ *Videlo*, 4. maj 1880; 30. avgust 1880.

⁴⁴ *Videlo*, 30. maj 1880.

⁴⁵ *Videlo*, 20. april 1880; 30. maj 1880.

⁴⁶ *Videlo*, 23. maj 1880.

mesnim odborima. Radom Glavnog odbora rukovodio je Nikola Pašić. To je tlocrt organizacije Narodne radikalne stranke koja tek što se nije pojavila. Krajem 1880. godine pala je, posle dvanaest godina, vlada liberala, a već 6. januara 1881. godine izašao je prvi broj lista *Samouprava*, kao organ Narodne radikalne stranke. Ali, postojao je strah od povratka liberala na vlast, tako da politička potreba za upotrebom smrti Adama Bogosavljevića nije nestala.

Zajedno sa 23 poslanika, Nikola Pašić je, 19. maja 1881. godine, u Narodnoj skupštini podneo interpelaciju u kojoj su zahtevali da se formira komisija, koja bi ispitala sve okolnosti u vezi sa smrću Adama Bogosavljevića. "On je", kaže se za Bogosavljevića u interpelaciji, "bio apšen, a narod ga je vadio iz apsa; bio je gonjen; pokušavano je za vreme rata da se okrivu, pa čak i da se za luda oglasi. Ali on je sve to izdržao, nikada se nije pokolebao na tom teškom i opasnom putu... na putu, na kome mu je svaki čas pretila opasnost da bude ubijen, uapšen i upropašćen. On je radio i živeo za narod u opštini, u skupštini i svuda".⁴⁷

Ni ova komisija nije zadovoljila radikale, jer je njihov interes bio da ostane sumnja, kako bi se ne samo neposredno nego definitivno sprečio povratak liberala na vlast. Smrt Adama Bogosavljevića ostaje na dnevnom redu, da bi, uvek kad zatreba, mogla da se potegne protiv liberala. Zbog toga je Stojan Ribarac, jedan od prvaka Liberalne stranke, 1891. godine, kada su liberali u Narodnoj skupštini bili nezatna opozicija, podneo interpelaciju zahtevajući da se jednom prečiste računi: "Sa smrću Adama Bogosavljevića", rekao je Ribarac, "izvesni politički spekulanti počeli su praviti politički kapital, okrivljujući sa vremena na vreme, a svakad podmuklo i u prilici kad se ima da pribavi korist od toga kapitala, liberalnu stranku za nasilno umorstvo pok. Bogosavljevića. Begalo se od stvarnog označavanja onoga, na koga se tobož sumnja za izvršenje tako teškog zločina, jer jedna stranka, kao celina i nije mogla učiniti to delo, ako bi doista postojalo, da Bogosavljević nije umro od prirodne smrti. Ali se nije nikad propustilo da rekne: 'liberali su otrovali Adama Bogosavljevića'".⁴⁸

U vreme kad je Stojan Ribarac zahtevao prečišćavanje računa, radikali su, posle trijumfalne pobede na izborima 1889. godine, imali apsolutnu većinu ne samo u Narodnoj skupštini nego u svim institucijama države, koja je zbog tog i smatrana *partijskom državom*.

⁴⁷ *Stenografske beleške*, 1881, s. 242.

⁴⁸ *Stenografske beleške*, 1891, s. 119.

Skupštinom je predsedavao radikal. Ministar unutrašnjih dela, koji je povodom Ribarčeve interpelacije podneo Skupštini sve dokumente relevantne za ocenu smrti Adama Bogosavljevića, takođe je bio radikal. U Skupštini je dva dana vođena rasprava, u kojoj je učestvovalo više od 30 narodnih poslanika. Većinom glasova je prihvaćeno da Adam Bogosavljević nije otrovan. To, međutim, nije označilo kraj sumnje. Ona se povremeno obnavljala, i to ne samo među radikalima. Ona je nalazila mesto na stranicama listova: *Timočanin* (1891), *Socijaldemokrat* (1895), *Radničke novine* (1902), *Zemljoradnik* (1940).⁴⁹ Liberali su ostali trajno ranjivi, jer je njihov politički protivnik umro u zatvoru kad su oni bili na vlasti. Ako ga i nisu otrovali, oni su ga bolesnog dali uhapsiti. Nekrofilaska politička tehnologija koju su primenjivali radikali nije ni imala za cilj istinu o smrti Adama Bogosavljevića. Ne štedeći ni njega mrtvog, ona je maksimalno eksploatisala sve u nameri da se Liberalna stranka prikaže kao neprijatelj Narodne radikalne stranke, i tako trajno eliminiše.

U političkim borbama dolazi do instrumentalizacije smrti. Ali, ova instrumentalizacija stvara zabludu, tek ako istorijska nauka ne izvede stvari na čistinu, ako se i sama, napuštajući istraživačku podlogu, svrsta na jednu od strana u političkom sukobu.

Od kritičkog pristupa prošlosti u velikoj meri zavisi kakva će biti politička kultura u jednom narodu: ona koja političkog protivnika tretira kao neprijatelja, koga treba i fizički uništiti, koja hrani žudnju za osvetom, i drži društvo u stanju latentnog građanskog rata. Ili ona, koja se temelji na konkurenciji različitih ideja i njihovoj toleranciji u ime opšteg dobra. Odnosno, na promenljivosti i smenljivosti politički organizovanih predstavnika tih ideja.

⁴⁹ Vid. Rastislav V. Petrović, *Adam Bogosavljević...* s. 155.

9.

Narodna radikalna stranka kao stranka hegemon: usredsređenost na nacionalno oslobođenje i ujedinjenje

"Vidite, našu radikalnu partiju ne treba brkati sa onim, što se tim imenom naziva u francuskom parlamentu, ona se kod nas pojavila sa Svetozarom Markovićem, prijateljem vaših Čarniševskog i Dobroljubova, pod neposrednim uticajem ideja, koje su vladale u Rusiji šezdesetih godina".

Nikola Pašić E. L. Markovu, 1895.

Za narodnog poslanika Nikola Pašić je, prvi put, izabran na izborima 29. oktobra 1878. godine.¹ Jedan sat po polaganju zakletve, održao je svoj prvi govor u Narodnoj skupštini.² To nije bio korak političkog početnika, impresioniranog ulogom u kojoj se našao, ni samopredstavljanje provincijskog inženjera "s velikom bradom i teškim čizmama", koga vlada nije suvi-

¹ Izbor je poništen, jer je odbor za pregledanje poslaničkih punomoćja našao da je u radu biračkog odbora bilo nepravilnosti. Na ponovljenim izborima, Pašić je opet izabran. Ovaj izbor potvrđen je na sednici Narodne skupštine 8. decembra 1878. godine. Na ovaj, ponovni, izbor postojala je žalba nekoliko građana Zaječara, koja je, na predlog verifikacionog odbora, odbačena na sednici Narodne skupštine 11. decembra 1878. godine. Vid. Dokumente 1, 2, 3 i 4. *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, knj. 1....

Napomena priređivača: za sve tekstove Nikole Pašića koji su citirani u ovoj studiji, a uvršteni su, pod posebnim brojevima u prve dve knjige izdanja *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, knj. 1-2... naveden je broj citiranog dokumenta i označena knjiga u kojoj se on nalazi.

² Dok. 5, knj. 1.

še ozbiljno uzimala.³ Upravo obrnuto, bio je to potez čoveka od političkog iskustva, uverenog da se, najzad, našao na mestu koje mu je odavno pripadalo.⁴

Sigurnost i opredeljenost sa kojima je u Narodnoj Skupštini nastupio, inače oprezni i često dvosmisleni Nikola Pašić, proizlaze iz njegovog dotadašnjeg rada – po kome je on već bio poznat i u Srbiji i van nje,⁵ kao i iz njegove obaveštenosti da u samoj Narodnoj skupštini već ima istomišljenike i saveznike. Pašićeva žurba da odmah obelodani stranu na kojoj će biti i saopšti poziciju sa koje će, kao narodni poslanik, nastupati – "Ja nisam došao ovde, da se pojavim za ovim, ili onim vlasnikom, nego *da zastupam narodna prava, narodne interese i narodnu slobodu*".⁶ (podv. L.P.) – plod je njegove tačne procene da se srpski narod nalazi na istorijskom prelomu.

Kada je prvi put stao za govornicu Narodne skupštine, Nikola Pašić je bio i životno i politički zreo. Već tridesettrogodišnjak, on je za sobom imao iskustvo decenije u političkom pokretu koji se u Srbiji oblikovao od donošenja Ustava 1869. godine, prvog nacionalnog ustava, do kraja ratova 1876. i 1877/78. godine, nakon kojih je Srbija stekla nacionalnu nezavisnost i uvećala svoju teritoriju.⁷ U toku ove decenije, Pašić je četiri godine proveo na studijama tehnike u Švajcarskoj, godinu dana na praksi u Mađarskoj, a zatim bio: podinženjer u ministarstvu građevina u Beogradu, podinženjer I klase pri okružnom načelstvu u Kruševcu, inženjer opštine u Požarevcu – od koga je, uz Kragujevac, napravio drugi značajan centar markovičevaca, i odakle se kandidovao za narodnog poslanika u svom rodnom Zaječaru.

Pomenuta decenija predstavlja odlučujuće razdoblje u misaonom razvoju Nikole Pašića. Na njenom početku, on se sreo sa politikom. Po dolasku Svetozara Markovića iz Rusije u Švajcarsku (1869), Pašić je bio

³ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, 1, ... s. 283.

⁴ Nikola Pašić je još 1875. hteo da se kandiduje za narodnog poslanika. Kako po Ustavu od 1869, činovnici nisu mogli biti poslanici, on je dao ostavku na mesto podinženjera I klase u Kruševcu. Vlada mu, međutim, nije uvažila ostavku, i tako onemogućila njegovo kandidovanje.

⁵ Upravo zato što joj je bio poznat politički rad Nikole Pašića, vlada Jovana Ristića odbila je, 1878. godine, da potvrdi njegov izbor za profesora geodezije na Velikoj školi u Beogradu. Vid. Radoš Ljušić, "Izbori Nikole Pašića za profesora Velike škole", *Ideje i pokreti na Beogradskom univerzitetu od osnivanja do danas*, knjiga prva, Beograd, 1989.

⁶ Dok. 8, knj. 1.

⁷ O ovom razdoblju detaljnije u: Latinka Perović, Andrej Šemjakin, Predgovor: Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891)*...

glavni organizator u grupi tamošnjih srpskih studenata,⁸ koji su se okupili oko Markovića i koje je on doveo u tesnu vezu sa ruskom revolucionarnom emigracijom. Uticaj ideja sa kojima je Marković došao iz Rusije,⁹ spontana upućenost Srba na rusku koloniju i, uz obostran interes, organizovana saradnja,¹⁰ politička orijentacija sa kojom se oni vraćaju u Srbiju – sve to zajedno potvrđuje ono što je o njima rečeno znatno kasnije: svi su oni, doista, "fizički bili u Švajcarskoj, a duhovno u Rusiji".¹¹

Po povratku iz Mađarske u Srbiju (1873), Pašić je saradivao u Markovičevim listovima *Javnost* i *Oslobođenje*, da bi, posle Markovićeve smrti (februara 1875), izbio na čelo pokreta. Preko lista *Staro oslobođenje*, poslednjeg u nizu listova koje su markovičevci izdavali, pokret se širio i pobedom na izborima za opštinsku upravu u Kragujevcu (1875) dostigao zenit. Događaji koji su usledili kao reakcija vladajućih krugova na ovu pobedu i na izraze trijumfalizma pobednika (hapšenje saradnika *Starog oslobođenja* i drugih markovičevaca zbog demonstracija posle pobeđe, poznatih kao Crveni barjak; politički proces optuženima zbog demonstracija) izbacili su Nikolu Pašića u prvi plan. Nastavljajući sa izdavanjem *Starog oslobođenja* i organizujući odbranu svojih političkih prijatelja, Pašić, istovremeno, formuliše programsku orijentaciju markovičevaca, *radikalne partije* kako je on već tada naziva, u datom trenutku.¹²

Spisi Nikole Pašića izazvani upravo pomenutom potrebom, pokazuju da su definisana ideologija i spoznat značaj organizacije dve bitne i trajne tekovine pokreta Svetozara Markovića. Suština ideologije svodi se na neponavljanje zapadnoevropskog puta, to jest na preskakanje kapitalizma, koji bi srpski narod iznutra podelio na staleže, a spolja – doveo u položaj proleterskog naroda prema razvijenim zapadnoevropskim narodima. U krajnjem ishodu, taj put zapadnoevropski, kapitalistički – onemogućio bi nacionalno ujedinjenje srpskog naroda.

Iz ideologije proizlazi karakter organizacije. Ona nije politička stranka u uobičajenom smislu reči, već pokret koji ima istorijsku misiju. Otuda fanatizam i isključivost prema svakoj drugoj ideji. Kritički misleća

⁸ Opširnije u: Latinka Perović, "Mladi Nikola Pašić", *Razvitak*, Zaječar, 1994, 3-4.

⁹ Opširnije u: Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 3, Beograd, 1995.

¹⁰ Opširnije u: Latinka Perović, *Pera Todorović*, Beograd, 1983.

¹¹ Cit. Prema: Olga Popović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903-1914*, Rukopis doktorske disertacije, s. 346.

¹² "Pismo Nikole Pašića Miši Dimitrijeviću": Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891)*...

inteligencija stvara ideologiju. Pomoću organizacije ideologija prodire u narod, bez koga nije moguće osvajanje Narodne skupštine kao najvišeg organa vladavine naroda. Odnosno, nije moguć narodni suverenitet.

U Narodnoj skupštini je od 1874. godine postojala, kao što je već rečeno, grupa opozicionih poslanika, čiji su ključni ljudi bili Adam Bogosavljević i Milija Milovanović, grupa nazvana "Adam – Milijina stranka". Iako u vreme njene pojave nije bilo organizovanih političkih partija, Slobodan Jovanović je ovu grupu nazvao radikalnom strankom, "jer to je već bio začetak dominacije radikalne stranke".¹³ Njenom radu u Narodnoj skupštini Markovićeve listovi davali su veliki publicitet. Smatralo se da je Adam Bogosavljević preveo Markovićeve ideje na jezik razumljiv seljaku i tako omogućio da one iziđu iz kruga školske omladine i da šire prođu. Svaki rad na institucionalizaciji države, koji je za posledicu imao organizovanje ustanova i stvaranje činovništva, bio je, po Bogosavljeviću, protiv interesa naroda. Srpski narod je seljački narod i njegova država mora biti uređena tako da odgovara seljaku. Tokom 1875. Bogosavljević i Milovanović, kojima su se još pridružili Ranko Tajsjić, Dimitrije Katić, Miloš Glišić, razvili su u Narodnoj skupštini takvu borbu protiv birokratije – što u poimanju ove grupe nije uvek značilo samo činovništvo nego i svaki drugi sloj koji se izdvajao iz siromašne seljačke mase – koja je imala karakteristike klasne nepomirljivosti. Kroz ovu borbu, Svetozar Marković načelno, a Adam Bogosavljević i Milija Milovanović praktično, izrazili su protivurečnost u razvitku srpske države, koja je postala posebno oštra posle sticanja nezavisnosti: "Naš privredni razvitak išao je sa primitivnom seljačkom sporošću; potrebe državne organizacije razvijale su se brzinom moderne evropske kulture".¹⁴

U svakom slučaju, Nikola Pašić je 1878. godine u Narodnoj skupštini našao grupu poslanika koja je bila politički prepoznatljiva već od 1874. godine. On je odmah stao na čelo ove grupe, uneo u nju red i disciplinovao je. Ovakva Pašićeva pozicija nije ništa neočekivano. Svi su oni pripadali jednom istom političkom krugu, u kome je središnja uloga, posle smrti Svetozara Markovića, pripala Nikoli Pašiću.¹⁵ Sa te pozicije, Pašić je

¹³ Slobodan Jovanović, *Vlada Miloša Obrenovića*, 1, ... s. 397.

¹⁴ Isto, s. 398.

¹⁵ Svetozar Marković, Nikola Pašić, Adam Bogosavljević i Petar Velimirović bili su bliski još na Velikoj školi. I *Autobiografija Milije Milovanovića* potvrđuje tu povezanost. Milovanović, koji je bio imućan čovek, govori da su mu se za novac, potreban za izdavanje listova, obraćali Pera Velimirović, Nikola Pašić, Svetozar i Jevrem Marković. "Autobiografija Milije Milovanovića", *Kulturna istorija Svrlljiga*, IV, Svrlljig, 1996, s. 180.

ocenjavao držanje u Narodnoj skupštini onih pripadnika kruga koji su, pre njega, postali poslanici.¹⁶ Sami poslanici oko Adama Bogosavljevića i Milije Milovanovića smatrali su izbor Nikole Pašića za narodnog poslanika kao veliki dobitak za sve njih. Tako je Miloš Glišić, podsećajući vladu Jovana Ristića da je, iz političkih razloga, odbila da potvrdi izbor Nikole Pašića za profesora Velike škoke, rekao:

"Da se ne bi reklo, da je meni žao što on kao moj načelni i lični prijatelj nije dobio profesuru, ja otvoreno kažem, da se radujem što je nije dobio; jer da je dobio, sada ne bi sedeo na klupi poslaničkoj i sa tvrdom opozicijom nepomično stajao, pa sa ove poslaničke klupe, sa ove gole pozicije, uporedo branio samnom narodna prava".¹⁷

U vremenu kada Nikola Pašić ulazi u Narodnu skupštinu, posle rata 1877/78. godine, Srbija je stekla nacionalnu nezavisnost i teritorijalno se proširila. Ali, posle Berlinskog kongresa (13. jun – 13. jul 1878), Austrougarska je okupirala Bosnu, a Srbija je sklopila posebnu konvenciju sa Austrougarskom (o železničkom, trgovinskom i đerdapskom pitanju). Inače siromašna, iscrpljena još i ratovima, Srbija je stajala pred obavezama koje je preuzela na Berlinskom kongresu i, u isto vreme, pred potrebom da svoju spoljnu nezavisnost učvrsti unutrašnjom izgradnjom države. Sredstva za to mogla su se cediti samo iz osiromašenog naroda i iz novih zajmova, koji su se, opet, mogli dobiti tek vraćanjem starih.

Složenosti prilika bila je svesna i vlada Jovana Ristića, ali je ona upozoravala na realnost, na neophodnost vođenja računa o odnosu snaga. "Naš položaj je težak", govorio je Ristić u Narodnoj skupštini 1879. godine, – "ne po našoj krivici, no kao posledica teške evropske konstelacije. Ne manje težak je on i po našem geografskom položaju. Lepo je neko rekao, da smo mi svoju kuću sagradili pored drumu, pa se svaki, koji prođe, o nju očeeše; a drum je ovo veliki, koji vodi sa zapada na istok".¹⁸

Osećaj da se zemlja nalazi pod velikim teretom, i da je na raskršću, nije se smanjio ni posle pada vlade Jovana Ristića. Nije postojao jedan odgovor na pitanje u kom pravcu treba krenuti. Stojan Novaković je tu dilemu ovako izrazio u Narodnoj skupštini 1880. godine: "Šta je ostalo sad? Ostalo je pred nama da se pogledamo u oči i saznamo od čega nam dolazi opasnost. Ili je opasnost da ostanemo ili da pođemo? Bilo je pred nama,

¹⁶ "Pismo Nikole Pašića Jevremu Markoviću": Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891)*...

¹⁷ *Stenografske beleške Narodne skupštine (dalje SB) za 1879-1880*, I... s. 1146.

¹⁸ SB za 1879-1880, I, ... s. 200.201.

gospodo, da biramo: ili ćemo u obrazovanosti zapadnog sveta videti neprijatelja, kod koga nam treba begati, ili ćemo videti starijeg druga i učitelja, s kojim nam se valja družiti i s kojim moramo družiti se. Pokraj gledišta koje smatra narode i plemena kao suparnike i borce, ne treba zaboraviti: da još ima i gledište onih koji ne zaboravljajući nesuglasice naroda od starih vremena, poglavito veruju još u miroljubivu zajednicu naroda, koja je malo po malo davala opšte ideje o čovečnosti, prosveti, pravu, redu; za tim pošte, telegrafe, železnice, zajedničke mere itd. I ovo će poslednje gledište morati najposle pretegnuti, ako ne i osvojiti".¹⁹

Nikola Pašić i opozicioni poslanici, koje je on predvodio, imali su drugačiji odgovor na pitanje kojim pravcem Srbija treba da krene sa raskršća na kome se našla posle Berlinskog kongresa, odnosno posle sticanja nacionalne nezavisnosti. Ideološka osnova njihovog odgovora nalazi se u spisima Svetozara Markovića i prepoznatljiva je u prethodnom radu Nikole Pašića. Ali, tek brojni Pašićevi spisi nastali u toku njegove šestogodišnje emigracije sadrže ključ i za razumevanje njegovog konkretnog rada u Narodnoj skupštini u ulozi vođe opozicije kako vladi liberala tako i vladi naprednjaka.

Nikola Pašić je poveo borbu protiv kneza Milana zbog njegovog zaokreta u spoljnoj politici Srbije posle Berlinskog kongresa: od tradicionalnog oslonca na Rusiju ka Austrougarskoj. Odnosno, zbog posledica takve spoljnopoličke orijentacije na unutrašnji razvitak Srbije posle sticanja nezavisnosti.²⁰ Političke izvršioce te orijentacije, liberala i naprednjake, Pašić je video kao nosioce jedne iste istorijske tendencije, različite po intenzitetu i sredstvima ostvarivanja krajnjeg cilja: Srbije uređene po uzoru na zapadnoevropske države. Postoji savršen sklad između stanovništva koje je opozicija zauzimala prema zakonima od spoljno-političkog značaja (na primer, trgovinski ugovor između Austrougarske i Srbije) i stanovišta prema zakonima kojima se menjao unutrašnji život i sistem vrednosti (ne samo železnica i stajaća vojska, već i narodno zdravlje, viša ženska škola, narodno pozorište).

Nasuprot liberalima, još neorganizovana – "Pašićevo društvo", kako su je zvali drugi poslanici, a zatim nasuprot naprednjacima, kao već organizovana stranka – opozicija je kao cilj imala *narodnu državu*. Pojam *narodne države* ideološki je utemeljio Svetozar Marković, a u Narodnoj

¹⁹ SB za 1880. i 1881. ... s. 1601.

²⁰ Vid. *Mitropolit Mihailo i Nikola Pašić: Emigrantska prepiska 1884-1888*. Priredio Andrej Šemjakin, Beograd, 2004.

skupštini prvi ga je, u politički ogoljenoj formi, zastupao Adam Bogosavljević. Zato je Nikola Pašić njih dvojicu i smatrao podjednako rodonačelnicima srpskog radikalizma i začetnicima Narodne radikalne stranke, te *alfe i omege* narodne države.

Od trenutka kad je ušao u Narodnu skupštinu, Nikola Pašić je imao za cilj da je osvoji, to jest da u njoj prevladaju pristalice opozicije koja je sebe identifikovala sa narodom. Sa većinom koju bi imala u Narodnoj skupštini, opozicija, koja se već tada naziva radikalnom strankom, ishodovala bi promenu Ustava iz 1869. godine, na čijoj je kritici, pored ostalog, i izrastao pokret Svetozara Markovića. Novi ustav ograničio bi ličnu vlast kneza u korist narodnog predstavništva koje bi kao što će pokazati projekt ustava Narodne radikalne stranke, imalo karakter konventa.

*
* *

Prva Narodna skupština po sticanju nezavisnosti Srbije sastala se u Nišu 21. novembra 1878. godine. Od 172 poslanika, koliko je ukupno imala, 129 (među njima i Nikola Pašić), je birano, a 43 je imenovao knez. Iako političke stranke nisu bile organizovane, većinu poslanika činili su liberali. Na čelu vrlo jake vlade²¹ nalazio se Jovan Ristić, koji je, istovremeno, bio i ministar inostranih dela.

U svom prvom redovnom sazivu, ova Narodna skupština obavila je izuzetno obiman zakonodavni rad, koji se ticao privrednog, prosvetnog i kulturnog razvitka Srbije, kao i obaveza koje su za Srbiju proizlazile iz Berlinskog kongresa.²² O predlozima svih tih zakona u Narodnoj skupštini se vodila opsežna načelna i posebna rasprava, u kojoj su se jasno ocrtale, ali kroz koju su se i artikulisale, već pomenute različite programske orijentacije.

Iako Srbija nije bila parlamentarna država, u radu ove Narodne skupštine bilo je dosta pozivanja na iskustva zapadnoevropskih parlamentarnih

²¹ U ovoj vladi bili su: Dimitrije Matić, odnosno Stojan Veljković, ministar pravde; general Ranko Alimpić, ministar građevina; Stojan Bošković, ministar prosvete i crkvenih dela; Jakov Tucaković, ministar unutrašnjih dela; Jovan Mišković, ministar vojni; Vladimir Jovanović, odnosno Ilija Margetić, ministar finansija.

²² Zakoni koje je svaki saziv Narodne skupštine doneo navedeni su u: Čedomil Mitrović, Miloš N. Brašić, *Jugoslovenske narodne skupštine i sabori*, Beograd, 1937.

država, pa i parlamentarne prakse. Opozicija, koju su, pored radikala, činili i mladokonzervativci, stabilno je brojala 35 do 40 poslanika. To je, verovatno, bila najtvrdja opozicija koja je ikad postojala u skupštinskoj istoriji Srbije. Nju je karakterisalo apriorno nepoverenje u vladu i nepomućena samouverenost da je ona jedini istinski predstavnik interesa naroda.

U Skupštini, u kojoj su se neprestano manifestovale jake političke strasti, smiren ton je unosio Jovan Ristić. Sa državničkim osećanjem za istorijski trenutak u kome se Srbija nalazi i sa jasnim pojmovima o državi zasnovanoj na zakonu, on je bio spreman da sasluša argumente opozicije, pa i da ih uzme u obzir, ali nimalo sklon da lako podleigne njenoj demagogiji.²³

Prvu bitku vladi Jovana Ristića, opozicija je inicirala na pitanju zakona o štampi i zakona o opštinama, jer su oba ova zakona mogla bitno uticati na izbore koji su imali da se održe iste godine. Sloboda štampe za Nikolu Pašića bila je i pitanje slobode pravca koji je on zastupao. U zemlji bez slobodne štampe biće, rekao je Pašić, "jedini zvanični pravac", a "ljudi koji hoće da kritikuju taj pravac i da pokažu drugi bolji to ne mogu učiniti".²⁴

Drugi pravac je već postojao i on se u Narodnoj skupštini manifestovao još pre izbora Nikole Pašića za narodnog poslanika. Svojim ulaskom u Narodnu skupštinu i svojim intenzivnim radom u njoj, Pašić je doprineo kristalizaciji toga pravca. Odgovori ministara izazivali su pravu govorničku lavinu interpelacija. To je povećavalo unutrašnju dinamiku Narodne skupštine, ali je i uticalo na odlaganje rasprave o drugim važnim pitanjima pred kojima je vlada stajala (uređenje novih krajeva, oduženje ratnog duga, zaključenje železničkog i transportnog ugovora sa Austrijom), što je i bio cilj opoziciji.

U ovom sazivu Narodne skupštine, Nikola Pašić je govorio veoma često, ali je težište stavljao na nekoliko pitanja. Težište je određivao čvrst kriterij: kroz sva pitanja Pašić je, kao crvenu nit, provlačio ideju o nacionalnom jedinstvu. U to vreme, na primer, najveći broj njegovih predloga i interpelacija odnosio se na pomoć krajevima postradalim u ratovima 1876. i 1877/78. godine. Za takvu izuzetnu brigu o svim krajevima, i pored mera koje je vlada već preduzimala na osnovu posebnog zakona, Pašić nije bio motivisan samo činjenicom da je u tim krajevima biran za narodnog poslanika. On je smatrao da se, kroz odnos države prema

²³ Vid. *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini...* Napomena 11 i dok. 5, knj. 1.

²⁴ Dok. 8, knj. 1.

ovim krajevima, stvara primer za ugled narodu i drugim krajevima Srbije u njegovim budućim ratovima za nacionalno oslobođenje. Žrtve su uvek neophodne, ali one nikad neće biti zaboravljene.

Najduži govor koji je Pašić održao u toku ovog skupštinskog saziva odnosio se na Zakon o upisu u radnje, takovinu patentarinu. Donošenje pomenutog zakona, vlada je obrazlagala potrebom novog finansijskog izvora za oduženje ratnog duga. Oduživanje je smatrala važnom potvrdom političkog kredita Srbije, koja je postala nezavisna država. Velika rasprava povodom ovog zakona, koji je napadan kao zapadnjački,²⁵ vodila se, u suštini, o sistemu oporezivanja. Posredno oporezivanje opozicija je odbacivala u ime neposrednog poreza. "Neposredna poreza najbolja je poreza", – rekao je Pašić. – "Kad se neposredna poreza prema imućstvu i čistoj dobiti uvede i kad se uvede u Srbiji sistem štednje po svima granama našeg državnog života; kad se te dve reforme izvrše i uvedu u Srbiji, onda tek moćiće Srbija da dođe do nove snage, da se preporodi, da obnovi svoju misiju i da se spremi za događaje, koji će kroz nekoliko godina neosporno nastati i koji će se bez Srbije izvršiti, ako se blagovremeno ne spremi"..."²⁶

U nameri da naglasi posebnost opozicije i izrazi neslaganje sa politikom vlade, Pašić je, sa još osam poslanika, podneo, u ime manjine, poseban predlog Adrese. Jovan Ristić je to tačno razumeo kao izraz nepoverenja vladi, koja je, posle sticanja nezavisnosti, imala da reši krupna unutrašnja i spoljopolitička pitanja. Zato je hteo da se precizno utvrdi odnos snaga u Narodnoj skupštini. Zatraživši poimenično glasanje, Ristić je rekao: "Gospodo, ja se ne bojim nepoverenja. Ono ne bi moglo ništa nahuditi mojoj prošlosti; ne bojim se ni zato, što nije ni malo nečasno pasti u parlamentu. Ne valja gde drukčije biva".²⁷ Od 149 poslanika, za predlog Adrese koji je podnela manjina, glasalo je 35 poslanika.

U toku ovog skupštinskog saziva, Nikola Pašić je postao član finansijskog odbora, jednog od tri skupštinska odbora. Kao član finansijskog odbora, podneo je odvojeno mišljenje o budžetu za 1879. godinu.²⁸ Osnovno Pašićevo načelo u finansijskoj politici bilo je štednja pri čemu se mnogi izdatak neophodan za organizovanje i funkcionisanje nezavisne države, pa i za njen unutrašnji razvitak, smatrao ili njenom daljom birokratizacijom ili nedopustivim luksuzom. To je, nema sumnje,

²⁵ Dok. 36, knj. 1.

²⁶ Dok. 36, knj. 1.

²⁷ SB za 1879-1880, I, s. 205.

²⁸ Dok. 176, knj. 1.

bio izraz siromaštva društva, koje je spontano uspostavljalo redosled svojih potreba: uvek, prvo "pitanje o hlebu". Ali, Pašić se finansijskim pitanjima vrlo mnogo bavio, iako često nekompetentno, upravo zato što je nepogrešivo osećao da je politički protivnik tu najranjiviji. Posle ratova, finansijsko stanje bilo je vrlo teško: državna kasa ispražnjena, zemlja zadužena, narod osiromašio. "Moralo se štedeti – a štedeti se nije moglo, jer uzdizanje Srbije na pločaj nezavisne države i proširenje njenih granica uzrokovali su nove izdatke".²⁹

Međutim, svako novo finansijsko opterećenje naroda, makar ono bilo i u njegovom neposrednom interesu, opozicija je koristila da zaustavi zakone čija je primena mogla uneti novine u njegov ekonomski, socijalni i kulturni život i dovesti u pitanje njegove običaje i navike. Identitet naroda poistovećivao se sa njegovom zaostalošću. Drastičan primer za to su prvi zakon o čuvanju narodnog zdravlja i uređenju sanitetske struke, kao i predlog zakona o zaštiti od stočnih zaraza i o merama za ugušivanje tih zaraza.³⁰

Prvi od ovih zakona imao je za cilj radikalno poboljšanje higijenskih uslova života, suzbijanje hroničnih bolesti, lečenje od banalnih oboljenja koja su odnosila mnogo života, smanjenje smrtnosti, podizanje nataliteta, organizovanje medicinskih ustanova, školovanje medicinskog osoblja. Na donošenje drugog zakona, Srbiju je obavezivala međunarodna veterinarska konvencija. Od prihvatanja i primene ove konvencije zavisio je izvoz stoke iz Srbije, odnosno poboljšanje finansijskog stanja zemlje. Tumačeći oba zakona kao plod tuđinskog uticaja i odbijajući da prihvati poraznu sliku koju je o stanju zdravlja naroda davalo vladino obrazloženje ova dva zakonska predloga – koje predstavlja jednu od najboljih studija o životu naroda u Srbiji toga vremena – opozicija je pridobila i neke narodne poslanike vladajuće stranke. U svakom slučaju, ostvaren je dovoljan broj poslanika koji su se, poimeničnim glasanjem, izjasnili da se oba zakonska predloga odlože.

Na Narodnoj skupštini u Nišu 1879-1880. godine, opozicija je neprestano držala vladu u procepu između mogućnosti i potrebe, koja je, između ostalog, stvorio i Berlinski kongres, taj za Nikolu Pašića – "teški i smrtni udarac" ideji oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda.

Borbu protiv vlade Jovana Ristića, Pašić je nastavio i tokom Vanrednog saziva Narodne skupštine za 1880. godinu, koja se sastala samo sa jed-

²⁹ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I, s. 249.

³⁰ Vid. u ovoj knjizi: "Zdravlje naroda".

nim ciljem: da donese zakon o zaključenju železničke konvencije sa Austro-Ugarskom. Pitanje železnice opozicija je smatrala važnijim od pitanja rata, jer pitanje železnice "nosi na sebi pečat večnosti i narodne sudbe". Nikola Pašić je bio središna ličnost otpora da se železnička konvencija zaključi. Od otvaranja Vanrednog saziva, opstruirao je svemu. Počeo je od odbora za pregledanje poslaničkih punomoćja, nastavio sa odborom koji je imao da pripremi predlog zakona o železničkoj konvenciji. Opozicija je tražila da u ovaj odbor, pored devet poslanika koje će birati Narodna skupština, uđe još po jedan poslanik iz svakog okruga. Inicirao je predlog, koji je potpisalo 37 poslanika, da se narodna volja u vezi sa železničkom konvencijom proveri na izborima.³¹ Na različite načine, nastojao je da pobudi sumnju u rad Vanrednog saziva. Uz ostalo, i kroz primedbe na skupštinske protokole. Tvrdio je da je on lično, s namerom, netačno i nepotpuno interpretiran, i za to je optuživao sekretara Narodne skupštine.

Najzad, Nikola Pašić je tokom ovog Vanrednog saziva Narodne skupštine održao jedan od svojih najdužih govora.³² Počeo je time da bi, kao inženjer, lično imao interesa da se gradi železnica, ali, u datoj prilici, govori rukovođen isključivo interesima zemlje i naroda. Građenje železnice u Srbiji, po njemu, nisu izazvale njene unutrašnje potrebe, već tuđ interes i pogrešna spoljna politika Jovana Ristića. "Naša industrija", rekao je Pašić, "nije toliko najedрила, da traži jevtin i brz put za svetske železnice. Naša zemljoradnja nije se tako razvila, da podigne svoj glas za železnice. Mi moramo samo prema berlinskom ugovoru da pravimo železnice ne za našu, nego za svetsku trgovinu".

Razdvajajući nezavisnost kao tekovinu od uslova pod kojima je ona mogla biti dobijena, na način koji je podrazumevao prokletstvo potomaka zbog njihove pogrešne odluke – Pašić je gotovo pretio: "ja držim, da ni jedan Srbin ne može primiti ovu konvenciju, niti pak sme da je primi".³³ Jer, ona znači podčinjavanje Srbije Austrougarskoj.³⁴

Odgovarajući najtvrdem i najaktivnijem protivniku, koji je svom političkom autoritetu pridružio i profesionalni, Jovan Ristić je rekao da bi njegov lični interes, možda, bio da vlada odstupi – "i to prosto zato da bi se

³¹ Vid. u ovoj knjizi: "Prva železnička pruga u Srbiji".

³² Sekretar Narodne skupštine je rekao da Pašićev govor iznosi 12 od ukupno 45 tabaka *Stenografskih beležaka*. Vid. *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*. Nap. 17, Dok. 200, knj. 1.

³³ Dok. 199, knj. 1.

³⁴ Vid. u ovoj knjizi: "Prva železnička pruga u Srbiji".

dala prilika i drugima, da pokušaju: hoće li moći što bolje i korisnije postići". Dvojeći, međutim, lične i državne interese, on je rekao: "Naši odnošaji sa Austro-Ugarskom došli su bili do te tačke: ili da se kidaju, ili da se do nekog zaključka dođe. Prekidati odnošaje, to je krupna odgovornost i rizična stvar. Vlada nije htela to na sebe da primi, nego je zaključila konvenciju, a narodno predstavnštvo, ako hoće, neka uzme odgovornost na sebe od prekida odnošaja. Ono neka reši prima li konvenciju ili ne".³⁵

Poimenično glasanje potvrdilo je već ustaljen odnos snaga: od ukupno 165 poslanika, protiv železničke konvencije glasalo je njih 40.

Odnosi između vlade i opozicije krajnje su se zaoštrili još pre Vanrednog saziva Narodne skupštine u Kragujevcu, maja 1880. Povod za to dala je smrt opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića.³⁶

Preko lista *Videlo*, koji su, januara 1880. godine, pokrenuli mladokonzervativci, i u kome je, u nedostatku glasila svoje političke grupacije, saradivao – Nikola Pašić je dao inicijativu za organizovanje mesnih i glavnog odbora za prikupljanje pomoći za porodicu preminulog Bogosavljevića. To su bili organizacioni začeci stranke. U istom listu, Pašić je, početkom maja 1880. godine, o radikalnoj partiji govorio kao realno postojećoj snazi i izneo je njen program.³⁷ Za njeno formalno organizovanje bila su potrebna još dva uslova: da padne vlada Jovana Ristića i da dođe do razilaženja sa uslovnim saveznicima – mladokonzervativcima. Prvi je ispunjen 19. oktobra 1880, drugi – posle izbora 30. novembra iste godine.

Jovan Ristić je odstupio zbog trgovinskog ugovora sa Austrougarskom, koja je tražila da joj se prizna status najpovlašćenije nacije na osnovu ugovora koji je sklopljen sa Turskom 1862. godine. Posle dvanaestogodišnje vladavine, za Ristićem su ostali: prvi nacionalni ustav i nacionalna nezavisnost. Ali, i posledice ratova: na unutrašnjem planu – osiromašenje države i naroda, na spoljnom – okretanje prema Austrougarskoj.

Za svoje duge vlade, Ristić je pokazao da nije bio "ni dvoranin ni demagog", ni "strančar", već državnik koji je "imao ono što se ište od vođe: siguran pogled i čvrstu ruku".³⁸ Neke od ovih kvaliteta imao je i njegov najveći protivnik u Narodnoj skupštini u veoma značajnom periodu posle

³⁵ SB Vanredne Narodne skupštine 1880, s. 166, 107.

³⁶ Vid. U ovoj knjizi: "Upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića"...

³⁷ "Gospodine uredniče!": Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori...*

³⁸ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I, s. 301-302.

sticanja nezavisnosti: Nikoli Pašiću ne može se poricati jasan pogled na rano i čvrsto fiksirani cilj, a još manje čvrsta ruka. Ali, neke od mana kojih je bio lišen Jovan Ristić smatrane su njegovim nedostatkom, a kod Nikole Pašića su viđene kao vrline. Ustvari, bio je to susret ne samo dve političke filozofije, koje su imale različite kulturno-istorijske izvore, već i dve različite mogućnosti u razvitku Srbije posle sticanja nezavisnosti. Obe ove mogućnosti imale su podjednako čvrstu unutrašnju logiku, ali veoma nejednako uporište u tadašnjem srpskom društvu.

*
* *

Posle pada Jovana Ristića, knez Milan je mandat za sastav nove vlade poverio mladokonzervativcu Milanu Piroćancu.³⁹ Pored njega, u vladi su bili Stojan Novaković, Čedomilj Mijatović, Milutin Garašanin. Njihova mladost i njihova visoka obrazovanost simbolizovali su "mladu nezavisnost" i označavali početak mirnog razvitka.

Na izborima 30. novembra 1880. godine, liberali su, posle dvanaestogodišnje vladavine, bili potpuno poraženi: od ukupno 127, osvojili su samo 7 mandata. Već u toku priprema za ove izbore, Nikola Pašić se, sa još četvoricom političkih istomišljenika, obratio, preko *Videla*, prijateljima naroda. Ustvari, tim obraćanjem Pašić je pobo zastavu: izrazio je uslovnu podršku vladi Milana Piroćanca i upozorio birače da "u izboru poslanika leži rešenje sviju pitanja".⁴⁰

Drugim rečima, narodna stvar će zavisiti od toga ko će imati većinu u Narodnoj skupštini.

Novoizabrana Narodna skupština, koja se sastala 30. decembra iste godine u Beogradu, izabrala je Nikolu Pašića za jednog od osam kandidata za svoje predsedništvo. Za predsednika knez Milan je imenovao Aleku Đ. Popovića, koji je dobio najviše glasova, a za potpredsednika Milana Kujundžića – Aberdara, iako je Pašić, posle Alekse Đ. Popovića, dobio najviše glasova.⁴¹ Zaobiden prilikom imenovanja časništva Narodne skupštine, Nikola Pašić je izabran za člana odbora za sastavljanje Adrese, a

³⁹ Vid. u ovoj knjizi: "Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji XIX veka".

⁴⁰ "Prijateljima naroda", Nikola P. Pašić. *Pisma, članci i govori...* s. 85.

⁴¹ Glasalo je 148 poslanika, od toga za Aleku Đ. Popovića – 141, za Nikolu Pašića – 134, za Milana Kujundžića-Aberdara – 128. SB za 1880. i 1881... s. 14.

zatim i za člana deputacije koja je trebalo da knezu Milanu preda Adresu.⁴² Na izborima za finansijski odbor, Pašić je dobio najviše glasova (od 142 poslanika, za njega je glasalo – 133) i tako postao predsednik ovog veoma važnog skupštinskog tela.⁴³

Već 8. januara 1881. godine pojavio se list *Samouprava*, kao organ Narodne radikalne stranke, sa Programom Narodne radikalne stranke. Ovaj program potpisalo je 86 poslanika, što je činilo gotovo polovinu svih poslanika u Narodnoj skupštini. To je ubrzalo i organizovanje mladokonzervativaca: 10. januara stvorena je Napredna stranka, a potom i liberala, koji su se 17. septembra organizovali pod imenom Družina za pomaganje srpske književnosti. Bio je to završetak uobličavanja glavnih političkih struja, od kojih je svaka imala svoju istoriju. Njihove programske orijentacije bile su već jasne. One su se kristalisale kroz međusobnu borbu i privremena savezništva u Narodnoj skupštini i van nje. U isto vreme, bio je to početak kraja uslovne saradnje između radikala i mladokonzervativaca.

Razlike nagoveštene prilikom izbora časništva Narodne skupštine za 1881, 1882. i 1883. godinu izoštravale su se tokom čitavog njenog rada i kulminirale su maja 1882. godine, kada su je radikali napustili. Ako je prihvatanje železničke konvencije bilo razlog najdubljeg sukoba između liberala i opozicije, koju je predvodio Nikola Pašić, ugovor o građenju železnice bio je povod za najtvrdju opstrukciju te iste opozicije, koja je već imala za sobom organizovanu stranku, vladi mladokonzervativaca, odnosno politički takođe već organizovanih naprednjaka.

Vlada Milana Piroćanca je od vlade Jovana Ristića nasledila dva dugoročna zadatka: izgradnju nezavisne države i ispunjenje međunarodnih obaveza, koje su za Srbiju nastupile posle Berlinskog kongresa. Oba zadatka nova vlada rešavala je u nepromenjenim uslovima i, u krajnjoj liniji, na istom kursu, samo sa povećanim intenzitetom. Sa razumevanjem pojma moderne države, koja, po Milanu Piroćancu, "smatra za cilj čoveka", i koja se temelji na zaključku "da je čovek slobodan i da ima pravo da svoje sposobnosti koje je od prirode dobio upotrebi i usavrši"⁴⁴ – prva vlada naprednjaka izvršila je neposredne političke reforme, koje su znatno doprinele liberalizaciji države (zakon o štampi, zakon o zborovima i udruženjima, zakon o sudskoj nezavisnosti, zakon o opštinskoj samo-

⁴² Isto, s. 30.

⁴³ Isto, s. 36.

⁴⁴ Milan S. Piroćanac, "Referat o delu Blunčelijevom 'Karakter i duh političkih partija'", *Godišnjica Nikole Čupića*, 1879, s. XXXVIII.

upravi). U planu je imala i najznačajniju političku reformu – promenu Ustava iz 1869. Njen cilj je bio, uz ostalo, dvodomni sistem narodnog predstavnštva, koji bi omogućio da u njega, osim predstavnika seljačkog stalaže, uđu i predstavnici drugih staleža, kao i predstavnici inteligencije.

Osim ovih zakona, vlada Milana Piroćanca donela je i zakone kojima je utemeljila neke ustanove moderne države. Pored nabavke novog naoružanja, ona je umesto narodne, donela zakon o stvaranju stajaće vojske.

Sa Stojanom Novakovićem, kao ministrom prosvete i crkvenih dela, vlada Milana Piroćanca donela je zakon o osnovnim školama, kojim je u Srbiji uvedeno obavezno osnovno školovanje. Ovaj zakon povukao je promene u čitavom školskom sistemu, što je rezultiralo nizom zakona iz oblasti prosvete.⁴⁵

Važnu tekovinu vlade Milana Piroćanca predstavlja i zakon o ustanovljenju narodne banke.

Ovakav opsežan reformatorski rad, zahtevao je sredstva. U već opisanom siromaštvu, vlada je pribegla zajmovima i posrednom oporezivanju. U tom smislu, donela je mnoge zakone – o taksama, krčmarini, trošarini, "taksi dućana".

Drugim rečima, vlada Milana Piroćanca vršila je "modernisanje države koje je bilo isto toliko nepopularno koliko je bilo potrebno".⁴⁶ Taj proces, koji je postao dublji no što je bio za vlade liberala, opozicija je više i odlučnije koristila. To, međutim, nije bila samo njena taktika. Vlada je žurila da jedan neizbežno bolan proces skрати; opozicija je shvatila da upravo to ne sme da joj omogući. I vlada i opozicija znale su da je svaka od reformi "sredstvo civilizovanja". Ali, dok su naprednjaci u tome videli i način "za popravku narodnih osobina",⁴⁷ radikali su nalazili izdaju narodne samobitnosti, izdaju koja se vrši po nalogu kneza, odnosno kralja Milana. Već predstavnici jedne moćne stranke u Narodnoj skupštini, radikali su na otpor poz-

⁴⁵ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, II, s. 382.

⁴⁶ Isto, s. 352.

⁴⁷ Jedan od naprednjačkih poslanika, pop Marko Bogdanović, rekao je jednom prilikom, radikalnim poslanicima: "Vi ste, gospodo, zamislili da samo vi radite za narod i samo znate da jednako vičete: narod, narod, narod, propade narod! A ja opet vidim da ta gospoda što jednako viču i kukaju za narod, da su ta gospoda odevenija od naroda, da imaju po dva tri para haljina, velike čizme, velike gunjeve, lepe kapute, bogato odelo i zlatne satove..."

... Vi ste, gospodo, ljudi, koji ginu za svoje džepove i ministarske stolice". Reč popa Bogdanovića, Pašić je okarakterisao kao uvredu "čitavom jednom društvu iz partije".

SB za 1882., s. 120.

vali onoga ko je bio najviše pogođen – seljaka. Nije neobjašnjivo što su naišli na snažan odziv, čak i onda kad su delovali protivno trenutnom interesu seljaka. Koristili su se demagogijom, koja uvek uspeva "na tlu polukulturnih demokratija". "Demagog", kako kaže Dvorniković, "pre svega ima oštar njuh za prosečne i najraširenije instinkte gomile... I drugi znaju za tu instinktivnu podsvest gomije, ali demagog gradi na njoj svesno i metodično".⁴⁸ Ipak, glavna snaga Narodne radikalne stranke nije bila samo u dobrim demagozima i rezonanci koju su oni imali u zaostaloj seljačkoj masi.

Sa čvrstom organizacijom, kakvu nisu imali ni naprednjaci ni liberali; sa neobično snažnom propagandom, koja je razarala sve autoritete i stvarala kult naroda – radikali su svoj partijski interes identifikovali sa interesom čitavog naroda. Po toj logici, poslanici drugih stranaka, iako birani u tom istom narodu, stajali su s one strane njegovih interesa.

Odlučujuću bitku radikalna opozicija vodila je, razume se, na zakonima od spoljnopoličkog značaja. Razlog je razumljiv: promenjena spoljnopolička orijentacija Srbije utiče i na pravac unutrašnje politike. Sve te "zapadnjačke" ustanove i ideje (stajuća vojska, sanitetski fond, viša ženska škola) posledica su okretanja prema Austrougarskoj.

Naprednjacima liberali su ostavili u nasleđe trgovinski ugovor sa Austrougarskom i ugovor o gradnji železnice, koji je proizlazio iz već primljene železničke konvencije. Radikalna opozicija, predvođena izuzetno aktivnim Pašićem, tažila je da Srbija ne zaključi trgovinski ugovor sa Austrougarskom, po kome je ova, jednostrano, sticala pravo najpovlašćenije nacije. Izjašnjavajući se za carinski rat, na koji su u vreme rasprave o prihvatanju železničke konvencije, bili spremni i liberali, radikali su gubili iz vida da u carinskom ratu gubitnik ne bi bila Austrougarska (77 odsto uvoza Srbije otpadalo je na Austriju, a 82 odsto ukupnog srpskog izvoza išao je preko Austrije).

Naprednjačka vlada rukovodila se činjenicom da Srbija nema kapitala za podizanje industrije i da do njega može doći samo širenjem tržišta za svoje poljoprivredne proizvode. "Ugovor s Austrijom, obezbedio je našim agrarnim proizvodima ne samo povoljne carinske stavove kakve nijedna druga država nije od Austrije dobila: na tako velikoj pijaci kao što je austrougarska naši proizvodi imali su povlašćen položaj".⁴⁹ Uprkos tome,

⁴⁸ Vladimir Dvorniković, "Demagogija i psihopatija". *Borba ideja*, Beograd, 1995, s. 133-134.

⁴⁹ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, II, s. 331.

radikalna opozicija je tražila da se ovaj ugovor ne zaključi. Njenog vođu rukovodili su drugi razlozi: po njemu, dugoročno – Austrija pretvara Srbiju u svoju koloniju, i sprečava ostvaranje krajnjeg cilja – nacionalno oslobođenje i ujedinjenje.

Istom logikom Nikola Pašić se rukovodio i prilikom rasprave o železničkom ugovoru. Stvoreno je vanredno stanje. Skupštinska rasprava o potpisivanju ugovora za građenje železnice počela je u atmosferi visoke napetosti. Opozicija je izdvojila mišljenje i podnela dva izveštaja: o tehničkoj i o finansijskoj strani ugovora sa francuskim društvom Generalna unija o gradnji železnice. Glavni govornik, za kojim je išla i sva opozicija, bio je Nikola Pašić. On je nalazio da je to "jedan štetan ugovor", koji ne sme da se primi.

Potrebu potpisivanja ugovora vlada je argumentovala činjenicom da proizlazi iz međunarodnih ugovora koje je Srbija preuzela. Upozoravala je da "još nije završena radnja na utvrđenju nezavisnosti srpskog naroda". Tek treba dati dokaze "da srpski narod nije samo za to da može krv da lije i da se s neprijateljima bori, nego da onda kad dobije i izvojuje potpunu samostalnost s polja, da se zna koristiti i potpunim slobodama unutra; da je kadar da sam sebi da samoopredeljenja, da stvara sebi položaj u ostalom obrazovnom svetu i da vezuje ugovore sa velikim i silnim državama i da je vazda voljan da ih i tačno izvršuje".⁵⁰

Na sve te argumente Pašić je odgovarao da se radi o sukobu dve državne ideje: srpske i austrougarske. Taj sukob ne sme biti rešen u korist neprijatelja srpske državne ideje. "Ideja našeg naroda", govorio je Pašić, "to je ideja oslobođenja i ujedinjenja; a ideja austrougarske države, naročito od novijeg doba, to je ideja proširenja na jugoistok. Te dve države sukobljavale su se uvek i sukobljavaće se u buduće. I zbog toga mi smo (radikalna opozicija - L.P.) navaljivali i navaljujemo da se ova pogodba (ugovor sa Generalnom unijom o gradnji železnice – L.P.) ne primi, što vidimo da je društvo, čija je ovo pogodba, srodilo svoje interese sa politikom austrougarskom".⁵¹

Zaoštavanje odnosa između vlade i opozicije gonilo je svaku od sukobljenih strana u isključivost i nepomirljivost. Policijski organi registrovali su manifestacije protivljenja železničkom ugovoru u javnosti.⁵² Na redov-

⁵⁰ SB za 1880. i 1881, s. 1450-1451.

⁵¹ Dok. 248, knj. 1.

⁵² Dok. 299, knj. 1.

nom sazivu Narodne skupštine za 1882. godinu nijedan poslanik opozicije nije izabran ni u jedan skupštinski odbor. Ovaj saziv počeo je uopšte u znaku: ili-ili. To se pokazalo već na pitanju Adrese. Opozicija je podnela svoj predlog Adrese, u kome je faktički dovela u pitanje vladu. Milan Piroćanac je to tačno tako i razumeo. On je rekao da manjina, u svom predlogu Adrese – "iznosi kritiku celoga rada vladinog, kritiku ne samo političkog pravca njenog u spoljnoj politici, nego i kritiku po svim granama života".⁵³

U unutrašnjoj politici vlade na udaru su bile finansije – zakoni doneti u prethodnom sazivu Narodne skupštine. U spoljnoj politici, vlada je napadana zbog okretanja leđa Rusiji, odnosno, zbog dovođenja Srbije u zavisnost od Austrougarske. Takvom politikom, u celini, tvrdili su radikali, vlada je dovela u pitanje ostvarenje glavnog državnog cilja. U veoma dugoj i burnoj raspravi o oba predloga Adrese, Nikola Pašić je rekao: "Svaka država ima za cilj, da podigne narodu blagostanje, da razvije umnu i fizičku snagu, da mu stvori što više slobode i da sve prepreke ukloni, koje bi smetale njegovom razvitku. Takav je bio unutrašnji razvitak i naše države, a spoljni zadatak, pošto se još nismo oslobodili, bio bi i jeste, da ovu državu branimo od spoljnog napadaja i da stvorimo uslove i zemljište kako bi se i ostali Srbi mogli osloboditi i s nama ujediniti. Svaka vlada, pa ma kakva načela ispovedala, kad se primi vlade u jednoj takvoj državi, ona mora poštovati celj države i mora joj stvarati sve dobre putove da se može izvršiti".⁵⁴

Manjina je zatražila i donošenje novog ustava – "u kome bi se ogledao duh celoga naroda", i koji bi omogućio da se sprovede "načelo narodne samouprave kroz sve grane unutrašnjeg života". U tom smislu, ona je, 25. januara 1882. godine, podnela i formalan predlog za promenu Ustava iz 1869.⁵⁵

Sa jasnim krajnjim ciljem da dovede do raspuštanja Skupštine, opozicija je na svakom pitanju (prekoračenje budžeta, konvencija sa Amerikom, konvencija o plovidbi Dunavom) vršila opstrukciju. Ali, tek je propast Generalne unije dovela do kulminacije, do najkritičnijeg trenutka po vladu, za koji je Pašić znao da ne sme biti propušten. On je čvrsto upravljao opozicijom. Imao je precizno osećanje političkog trenutka, bio je lapidaran i jasan, i nemilosrdan prema protivniku: kad je osetio da je slab, nije mu više ostavljao nikakvu odstupnicu.

⁵³ SB za 1881, s. 71.

⁵⁴ Dok. 291, knj. 1.

⁵⁵ Dok. 298, knj. 1

Na prvu vest o propasti Generalne unije, Pašić je počeo da pritiska vladu interpelacijama. U svakoj sledećoj pitao je za sudbinu prethodne i dodavao nešto novo. Najzad, postavio je ultimatum predsedniku Narodne skupštine, "u ime moje i moga društva" – i zatražio od njega da upozori vladu da "ako... ne odgovori za 24 časa na oba pitanja,⁵⁶ mi smatramo da ne možemo dalje ostati u skupštini, pošto vlada ne vodi računa o interesima zemlje koji su vrlo veliki i važni".⁵⁷

Sledećeg dana, 4. marta 1882. vlada je, u odgovoru predsedniku Narodne skupštine, izjavila: "Pitanje g. Pašića sadrži u sebi pretnju, da on i njegovo društvo u skupštini ne može dalje ostati, ako vlada ne odgovori za 24 sata na izvesne već podnešene joj interpelacije. Ovakva pitanja praćena pretnjama vlada Kraljeva ne prima. Da tako postupi nalaže joj briga za očuvanjem dostojanstva položaja na kome je ona po poverenju Njegovog Veličanstva Kralja, nalaže joj koliko ugled samog narodnog predstavnštva, toliko potreba za pravilnim ustavnim radom u skupštini".⁵⁸

Pašić je odgovorio: ako vlada neće da vodi računa o Skupštini, opozicija će voditi računa o svom položaju "spram skupštine i naroda" i činiće ono što joj dužnost nalaže.⁵⁹ Ne oklevajući, opozicioni poslanici, njih 57, podneli su ostavke već 5. marta 1882. godine.

Na izborima za upražnjenja poslanička mesta, 15. maja 1882. godine, od 50 ranije izabranih, ponovo je izabrano 45 poslanika. Sa zakašnjenjem, vlada je pokušavala da postigne kompromis, ali opozicija nije bila spremna na to. Naprotiv – "što gore to bolje". Ponovo izabrani poslanici odbili su da predaju svoja punomoćja, i bili su isključeni. Na novim izborima za nepopunjena poslanička mesta, 31. maja 1882. godine, ponovo su izabrani svi isključeni poslanici. Smatrajući da isključeni poslanici ne mogu biti ponovo izabrani, Skupština je, na predlog verifikacionog odbora, odlučila da se za poslanike imaju smatrati oni koji su, posle isključenih poslanika, dobili najviše glasova. Tako su u Narodnu skupštinu 1882. godine ušli čuveni "dvohlasci", kako je ove poslanike nazvala opoziciona štampa.

Narodna skupština bez opozicije donela je vrlo važne zakone: o osnovnim školama, stajaćoj vojsci, narodnoj banci, novcu, crkvenim

⁵⁶ Dok. 326, knj. 1.

⁵⁷ SB za 1881, s. 1412.

⁵⁸ Vid. *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, Nap. 1, u dok. 328, knj. 1.

⁵⁹ Dok. 328, knj. 1.

vlastima i druge.⁶⁰ Međutim, njen ugled bio je okrnjen: "dvoqlasaškoj Skupštini" osporavan je legitimitet. Ona je bila zaključena 11. januara 1883. Novi izbori zakazani su za 7. septembar iste godine.

Opozicija je napustila Narodnu skupštinu s namerom da se u nju vrati kao većina. Za to su bila potrebna dva uslova, na čije se ostvarenje koncentrisao Nikola Pašić: organizovanje Narodne radikalne stranke, čije je piramidalno struktuiranje bilo dovršeno izborom njenog glavnog odbora u leto 1882. godine, i izrada nacrtu novog ustava.

Razlike između nacrtu ustava, koji su 1883. godine potekli iz ove dve stranke, proističu iz različitog poimanja države, o kome je već govoreno. Naprednjački nacrt ustava predviđao je dvodomno narodno predstavništvo, kojim bi se postigla ravnoteža između Krune i Skupštine. Radikalni nacrt, koji je pisao Nikola Pašić, vodio je prevlasti Skupštine. Prema njemu, Skupštini bi pripadala sva vrhovna vlast. To je bilo ono, smatrao je glavni odbor Narodne radikalne stranke, što će narod moći da primi i što će hteti da brani.⁶¹

U borbu za septembarske izbore, radikali su išli sa snažnom i disciplinovanom organizacijom, sa verski fanatičnom propagandom i sa političkim kapitalom, stečenim kroz prethodne borbe u Narodnoj skupštini.

Naprednjaci su imali znatno slabiju organizaciju, uglavnom u varošima, i dosta zatvorenu propagandu. Propast Generalne unije zadala im je težak udarac. U naknadu za sve to, imali su podršku kralja Milana i policijski aparat.

Radikali su diktirali tempo izborne borbe i u nju unosili veliku ostrašćenost.⁶² Izgledalo je kao da je Srbija u predvečerju građanskog rata. U osam srezova izbori su protekli u neredu ili nisu ni završeni.

Pobeda radikala nije bila neočekivana, ali su njene posledice bile nepredvidive. Od 132 mandata, oni su dobili 72, liberali 30, a naprednjaci 24. Ni kraljeva 44 poslanika nisu bili dovoljni da osiguraju vladu naprednjaka.

Kralj Milan je odbio da prizna pobedu radikala. Vladu je poverio Nikoli Hristiću, dugogodišnjem ministru unutrašnjih dela. Skupština izabrana

⁶⁰ Čedomil Mitrinović, Miloš N. Brašić, *Jugoslovenske narodne skupštine i sabori...* s. 96.

⁶¹ Raša Milošević, "Izrada nacrtu radikalnog ustava", *Timočka buna*, Beograd, 1923, s. 108.

⁶² O toj atmosferi detaljnije u: Latinka Perović, *Pera Todorović...*

na septembarskim izborima, jednim ukazom je otvorena, a drugim odlučena.

Istovremeno, zbog oduzimanja starih pušaka, u selima Istočne krajine došlo je do pobune seljaka. Tome je prethodio članak Nikole Pašića "Razoružanje narodne vojske", u kome je pozvao vlast da obustavi akciju, a narod da ne predaje oružje.⁶³ Bez narodne vojske, Narodna radikalna stranka gubila je svoj najznačajniji oslonac u borbi protiv kralja Milana, koga je već smatrala oruđem austro-ugarske politike i nazivala izdajnikom.

Timočka buna slomila je orijentaciju Nikole Pašića na stvaranje narodne države i donošenje ustava, po kome bi Narodna skupština postala srpski konvent. Ali, ni orijentacija Napredne stranke na stvaranje moderne, liberalne države, i donošenje ustava koji bi u seljačku Srbiju uveo zapadni parlamentarizam, nije trijumfovala. Posle jedne, u krvi ugušene bune; posle vanrednog stanja i prekog suda; posle obustava rada stranke koja je na izborima odnela pobedu, osude njenih prvaka na smrt i dugogodišnje robije – ta orijentacija ne samo da je zaustavljena – nego je objektivno izmenjena.

Pre no što je počeo rad prekog suda u Zaječaru, Nikola Pašić je uspeo da pređe u Rumuniju, a zatim u Bugarsku. Započela je njegova šestogodišnja emigracija i okončan rad opozicije u Narodnoj skupštini koju je on duhovno i praktično vodio od 1878. do 1882. godine. Ali nije prestalo njegovo političko delovanje, koje nije bilo opoziciono u običnom smislu reči. Ono je proizlailo iz njegove ideologije, u čijem su središtu ujedinjenje srpskog naroda i uređenje njegove države u duhu i na temelju njegovih tradicionalnih ekonomskih i političkih ustanova. Dosledno ideologiji, Pašić je izgradio i politička sredstva: narodna partija, koja otelotvoruje socijalni i nacionalni interes naroda. I jedno i drugo, i ideologija i iz nje izvedena politička sredstva, opredeljuju spoljne saveznike Srbije: Rusija kao kristalizacija tačka slovenske civilizacije i kao najmoćniji zaštitnik te civilizacije.

U emigraciji, Nikola Pašić je, sve do rata između Srbije i Bugarske 1885. godine, imao samo jedan cilj: uklanjanje kralja Milana, kao produžene ruke najvećeg neprijatelja srpske državne ideje – Austrougarske, i kao nosioca zapadne orijentacije.⁶⁴ Otuda je glavna Pašićeva briga bila očuvanje načela Narodne radikalne stranke, bez kojih nema ni stranke. I,

⁶³ "Razoružanje narodne vojske", Nikola P. Pašić. *Pisma, članci i govori...*

⁶⁴ "Mi vidimo u današnjoj politici, koja se u Srbiji vodi" – pisao je Nikola Pašić mitropolitu Mihailu (1884), "propast i Srbije i srpstva i kidanje veze sa slovenstvom. Mi smo uvereni, da novo stanje, koje bi zamenilo sadašnje, treba da zadovolji Srbe i ostale Slovene, a imamo Rusiju". *Mitropolit Mihailo i Nikola Pašić*, ... s. 48.

razume se, očuvanja vlastitog političkog primata u stranci. Za to mu je bio potreban moćan spoljni oslonac. On ga je tražio u Rusiji. U tom cilju, povezivao se, najpre, sa slovenofilskim krugovima u njoj, a zatim se obraćao i njenim zvaničnicima.

Pronalaženje spoljnog oslonca u Rusiji za unutrašnju politiku Narodne radikalne stranke bilo je najvažnija tekovina sa kojom se Nikola Pašić vratio iz emigracije. Ustav iz 1888. godine, u čijoj izradi i donošenju on nije učestvovao, bio je delo onih radikala, koji su, posle izlaska iz zatvora zbog Timočke bune, delovali u zemlji. Oni su obnovili rad stranke i pristali na kompromis sa drugim dvema strankama, Liberalnom i Naprednom, i sa kraljem Milanom.

*
* *

Među osuđenima zbog Timočke bune, Nikola Pašić je poslednji pomilovan. Učinivši to tek posle odluke i svojoj abdikaciji, 22. februara 1889. godine, kralj Milan kao da je hteo da kaže da za njih dvojicu u Srbiji nema mesta istovremeno. Nakon šestogodišnje emigracije, Pašić je u Beograd stigao 10. marta 1889.

Već u govorima koje je držao tokom puta za Beograd i neposredno po dolasku, Pašić je izneo svoj pogled na poziciju Narodne radikalne stranke.⁶⁵ Bila je to stara strategija u novoj situaciji. Ustav od 1888, koji je 22. decembra usvojen "od korice do korice", onako kako ga je predložio ustavni odbor sastavljen od predstavnika sve tri stranke,⁶⁶ Pašić je uzeo kao delo isključivo svoje stranke⁶⁷. I kao što je svoju stranku smatrao jedinim činiocem borbe za narodni suverenitet, tako je u njoj video i jedinog garanta da se taj, Ustavom od 1888. stečeni suverenitet, očuva. Jer, uporedo sa prihvatanjem parlamentarizma, Pašić je u drugim dvema strankama u Srbiji

⁶⁵ Vid. M. Zečević, M. S. Stojimirović, *Nikola P. Pašić*, Beograd, 1937, s. 132-145.

⁶⁶ U pismu Milutinu Garašaninu, 24. avgusta 1887. godine, Čedomilj Mijatović piše da je pred njim, Jovanom Ristićem i Radivojem Milojkovićem, kralj Milan izjavio: "Ako se sve tri partije pogode i slože na pitanju ustavnom tako da se pred veliku skupštinu može izaći s ustavom odobrenim i primljenim od prvaka sve tri stranke, onda dobro, a ja ću ga primiti i odobriti. Ali ustav samo jedne partije – to neću i ne mogu da primim"... Lični fond Milutina Garašanina, Arhiv Srbije, br. 1143.

⁶⁷ Govor Nikole Pašića na Glavnom odboru Radikalne stranke u Nišu, 26. maja 1889: Nikola P. Pašić. *Pisma, članci i govori...*

video političke neprijatelje Narodne radikalne stranke, odnosno naroda. Zato je svoju stranku pozvao na budnost, čvrsto jedinstvo i strogu disciplinu. "Naši politički protivnici", govorio je, "ne spavaju, oni riju dan i noć protivu sviju tekovina, koje je donela nova era".⁶⁸ Ako se ta nova era poveri nekoj drugoj stranci, po definiciji neprijateljskoj – "onda će ona (ta nova era – L.P.) izdahnuti u njenom (te druge stranke – L.P.) zagrljaju, i stečene slobode potreće se specijalnim zakonima".⁶⁹

Kako je, onda, Nikola Pašić razumeo parlamentarizam? Da li je ovaj ciriški konspirator, načelni protivnik kapitalizma i liberalizma, pisac traktata o superiornosti slovenske civilizacije nad zapadnom civilizacijom,⁷⁰ zaverenik, dugogodišnji revolucionarni emigrant – bio u stanju da se koristi parlamentarnim instrumentarijem? Nije li on parlamentarizam smatrao samo formom prihvatljivom pod uslovom da je osigurana dugovečna vlast Narodne radikalne stranke? Na ova pitanja odgovor može dati tek temeljna analiza devedesetih godina, koje su nedovoljno istražene u srpskoj historiografiji. Ta analiza, pak, mora početi od pitanja: otkud, nakon Ustava od 1888. godine – koji je delo kompromisa kralja Milana i sve tri političke stranke – tolika ustavna nestabilnost, krize i politička agonija? Kakav je u tome bio udeo svakog od ustavnih činilaca?

Po povratku iz emigracije, Pašić je, pre svega, učvrstio svoje čelno mesto u Narodnoj radikalnoj stranci: na njenom godišnjem skupu u Nišu 28. maja 1889. godine, izabran je za predsednika Glavnog odbora.

Na izborima za Vanrednu Narodnu skupštinu, prvim posle Ustava od 1888, koji su održani 14. septembra 1889. godine, Pašić je za narodnog poslanika izabran na tri mesta: u Beogradu, Zaječaru i u niškom okrugu; svi izbori bili su njegov lični trijumf. Ali, trijumfovala je, pre svega, Narodna radikalna stranka: od 117 mandata, ona je dobila 102, a Liberalna stranka preostalih 15 mandata. Napredna stranka, na čijem je čelu bio tada Milutin Garašanin, nije izlazila ni na ove izbore. Ona se još nije oporavila od *narodnog odisaja*, koji se na nju sručio posle pada druge vlade naprednjaka i formiranja prve radikalno-liberalne vlade.⁷¹

Vanredna Narodna skupština, koja je imala da sprovede Ustav od 1888, sastala se u Beogradu 1. oktobra 1889. godine. Za predsednika je

⁶⁸ Govor Nikole Pašića u Zaječaru, 8. septembra 1891. Isto.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ "Sloga Srbo-Hrvata", Nikola P. Pašić. *Pisma, članci i govori...*

⁷¹ Vid. u ovoj knjizi "Politički protivnik kao neprijatelj".

izabran Nikola Pašić: od 98, za njega su glasala 84 poslanika.⁷² U kratkom govoru koji je održao posle izbora, Pašić je rekao da "prva skupština koja se sastaje posle novog ustava" ima "veliki i težak zadatak... da produži ono delo, koje je velika narodna skupština započela: da preobrazi Srbiju u duhu slobode i napretka". Zadatak pomenute Skupštine označio je težim utoliko što ona "vrši svoju zadaću u vremenu posle jedne strašne vladavine, koja je zadržala narodnu snagu, koja je dovela finansije u nered i koja je napustila tradicionalnu narodnu politiku"⁷³ (podv. – L.P.).

Na mesto predsednika Narodne skupštine, Nikola Pašić je seo kao na tron. Iz desetogodišnje borbe sa liberalima i naprednjacima Narodna radikalna stranka je izašla kao pobednik. Potvrđeno je i Pašićevo vođstvo u njoj. Ubrzo po izboru za predsednika skupštine, on je 21. decembra 1889. godine, izabran i za predsednika beogradske opštine. Imao je harizmu. U čestitkama koje su mu stizale narod je pozdravljao "svog omiljenog vođu u borbi za narodna prava... uzvišena na predsedničkoj stolici Narodne skupštine... po želji svih građana kako iz bogatih domova, tako i iz siromašnih koleba i kućica..."⁷⁴

Glavna moć Nikole Pašića proizlazila je iz činjenice da je stajao na čelu Narodne skupštine, koju su, bezmalo, činili pripadnici stranke čiji je on bio vođ. Za potpredsednike skupštine izabrana su dva radikalna prvaka, Dimitrije Katić i Pavle Vuković. I svi drugi skupštinski organi bili su sastavljeni od radikalnih poslanika. Ova se Vanredna Narodna skupština, kao što je s pravom tvrdio Živan Živanović⁷⁵ – "konstituisala, kao čisto partijska skupština". Iz nje je proizišla homogena radikalna vlada. Osim toga, radikali su izvojevali većinu i u Državnom savetu, u kasaciji i apelaciji, u Glavnoj kontroli. "Radikalna stranka, dotle moćna samo 'dole' u narodu, sad je temeljno, učvrstila svoj položaj 'gore' u vrhovima države. Sve što se moglo u državi poradikaliti poradikaljeno je, i na vrh piramide sa radikalnom osnovom i bokovima, stajalo je i balansiralo neradikalno Namesništvo..."⁷⁶

Opisani ishod poslednjih izbora bio je sadržan u logici političkog pravca koji se u Srbiji začeo sa kritikom Ustava iz 1869. godine, kada je, po

⁷² SB za 1889, I, s. 16.

⁷³ Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, Dok. 2, knj. 2.

⁷⁴ SB za 1889, I, s. 735.

⁷⁵ Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, III, Beograd, 1924, s. 37

⁷⁶ Isto, s. 49.

Nikoli Pašiću, i počinjala istorija Narodne radikalne stranke.⁷⁷ Identifikujući se ideološki sa narodom, Narodna radikalna stranka je, preko svoje piramidalne organizacije, postala masovna seljačka stranka. To joj je, još 1883. godine, omogućilo pobjedu na izborima. Ali tek posle Ustava od 1888, njena je pobjeda mogla biti sigurna. Na prvim izborima posle Ustava od 1888. – stranka je osvojila narodno predstavništvo, što joj je, od početka, bio glavni cilj. A potom – "preko Skupštine ona je dovela svoje ljude za ministre, a preko svojih ministara popunila i ostala mesta u državnoj službi radikalima. Jedan isti stranački duh osećao se i u vladi i u Skupštini... Ministar i narodni poslanik; okružni načelnik i sekretar okružnog odbora; šefovi minisarstva i članovi Državnog saveta, odnosno Glavne kontrole – sve su to bili politički jednomislenici".⁷⁸ Osim što je narušila ravnotežu vlasti, apsolutna dominacija jedne stranke predstavljala je svojevrzni teror. To je, uz nemirenje Krune sa smanjenjem vlastitih prerogativa, bio jedan od glavnih razloga političkih kriza koje su Srbiju potresale posle Ustava od 1888. godine. Devedesete godine su u znaku borbe između lične vlasti monarha i partijske vlasti Narodne radikalne stranke.

Skupština 1889. godine, sastavljena, gotovo isključivo od radikala, na samom početku rada stavila je do znanja malobrojnoj opoziciji da će njena uloga ne samo biti srazmerna njenoj brojnosti, nego će biti određena i prošlošću njene stranke. Stalno napadanje vladavine liberala bio je način da se neznatnoj liberalnoj opoziciji u jednoj radikalnoj skupštini zatvore usta. Krajnji cilj je bio da se suzbije njen širi uticaj i tako osujeti njen eventualni povratak na vlast.

Na sve primedbe opozicionih poslanika, poslanici vladajuće partije odgovarali su podsećanjem na govorenje i činjenje njihove partije dok je ona bila na vlasti. U isto vreme, nisu podnosili, naročito Nikola Pašić, kad im je opozicija govorila da, sada kad su na vlasti, čine "sve ono, protiv čega su se kao opozicionari borili".⁷⁹ To je skupštinskoj raspravi davalo karakter partijskog obračuna i političke osvete. Upravo tako, iščezavao je pojam opšteg dobra.

Opozicija je bila slaba. Uz to, advokatski ton Jovana Avakumovića i Stojana Ribarca odbijao je seljačke poslanike, koji su preovlašivali u Narodnoj skupštini 1889. godine. Veoma siguran na predsedničkom mestu, sa Zakonom o poslovnom redu u Narodnoj skupštini koji je usvojila

⁷⁷ Vid. Latinka Perović, "Radikalna stranka pre formalnog organizovanja".

⁷⁸ Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, III, Beograd, 1934, s. 56-57.

⁷⁹ Vid. Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, Napomena 11 u dok. 74, knj. 2.

radikalna većina, Nikola Pašić nije skrivao svoj prezir prema opoziciji. Za njega je, i u tome nije mnogo grešio, to bila "opozicija radi opozicije". On je, usred govora nekog od poslanika opozicije, naročito ako je ovaj ukazivao na zloupotrebe nove vlasti, sa svog predsedničkog mesta, suvo procedio samo jednu reč: "Fakta!", i njome dovodio u sumnju sve što je izgovoreno. Znao je da bude ironičan. Tako bi posle glasanja o nekom zakonskom predlogu, koje je otkrivalo krajnje nepovoljan odnos snaga po opoziciju, upitao njenog šefa Jovana Avakumovića da li je zadovoljan i uspevao da ga zbuni i učini smešnim ped celom Skupštinom. Hvatao se u koštac sa Stojanom Ribarcem, uskraćivao mu reč i, vešto koristeći poslovnik, terao ga sa skupštinske govornice.

Ipak, i takva slaba opozicija otkrivala je aroganciju većine. Opozicija je ukazivala na mogućnost da se izigra ustav, odnosno "da od sada svaka vlada može u Srbiji imati većinu i da se ne mora obazirati na narodno poverenje".⁸⁰ Posebno je bila važna kritika budžeta od strane opozicije. Radikali su nasledili tešku finansijsku situaciju. Sami, međutim, nisu uspeali da smanje deficit, što su nastojali da prikriju. Kasnije, radikalna vlada je kritiku svoje finansijske politike tretirala kao nepatriotski čin, jer, navodno, otvoreno iznošenje podataka šteti interesima zemlje kod stranaca.⁸¹ Vreme je potvrdilo i stanovište koje je opozicija zauzimala u raspravi o položaju kralja Milana i kraljice Natalije.

Bez snage da bitnije utiče na zakonske predloge, opozicija je, sasvim sigurno, remetila unisonost koja je vladala u Skupštini od 1889. godine. U njoj je većina zakonskih predloga prolazila uz pitanje predsednika: "Prima li Skupština"... i horski odgovor radikalne većine: "Prima".

Nikola Pašić je hteo da uloga narodnog poslanika i skupštinskog časništva, odnosno značaj Narodne skupštine, dobiju i formalni izraz. Tako da su u zakon o poslovnom redu u Narodnoj skupštini ušle odredbe po kojima narodni poslanici na otvaranje skupštinskih sednica i u drugim posebnim prilikama dolaze "u svečanom narodnom ruhu od domaće proizvodnje", a za vreme trajanja mandata "nose naročiti vidljivi znak".⁸² Vršiocima dužnosti predsednika i potpredsednika skupštine priznavana je fakultetska sprema i kad je stvarno nisu imali.

⁸⁰ Vid. Nap. 8, dok. 80, knj. 2.

⁸¹ Vid. Nap. 2. i 3, dok. 122, knj. 2.

⁸² SB za 1889, I, s. 425, 427.

Sa svoje strane, poslanici većine učvršćivali su poziciju predsednika Narodne skupštine, koji je, istovremeno, bio i njihov partijski vođa. Tako su tražili da se predsedniku skupštine da pravo da prima i otpušta skupštinske služitelje.⁸³

Ali i bez toga, Pašićev položaj bio je veoma čvrst. U toku februara 1890. godine, on je predsedavanje Vanrednom Narodnom skupštinom prepustio njenom prvom i drugom potpredsedniku i otputovao u Petrograd. Primio ga je car Aleksandar III, a Slovensko dobrotvorno društvo izabralo ga je za svog doživotnog člana. Njegov dug i težak trud da se približi zvaničnoj Rusiji i tako sebi osigura spoljni oslonac, neophodan za ostvaranje krajnjeg cilja, bio je krunisan uspehom. Na čelu Narodne radikalne stranke koja je osvojila i mase i državu, sa neskrivenim prijateljstvom Rusije, a uz maloletnog vladaoca i slabe druge dve političke stranke, Pašić je, uistinu, bio najjači politički činilac u Srbiji.

Na prvoj redovnoj skupštini posle Ustava iz 1888, koja je izabrana na izborima od 14. septembra 1890. godine, Narodna radikalna stranka dobila je 100 mandata, Liberalna stranka – 14, a Napredna stranka samo jedan mandat po ostatku. Za predsednika Narodne Skupštine izabran je Nikola Pašić: od 99 prisutnih poslanika, za njega je glasalo 89.⁸⁴ U kratkom govoru, Pašić je podsetio poslanike na krajnji cilj i zatražio njihovu podršku: "Molim vas... da me u svojoj bespristrasnoj kritici i slozi potpomognete, te da bi se ustavni preporodaj Srbije u duhu slobode i napretka mogao u zemlji utvrditi, i da bi se Srbija što pre usposobila, da može izvršiti svoj veliki i teški zadatak, na čije ostvarenje celo srpstvo pogleda".⁸⁵ Ali, Pašić nije dugo ostao na mestu predsednika Narodne skupštine. Pod stalnim pritiskom radikalnog poslaničkog kluba, 11. februara 1891. odstupila je vlada Save Grujića. Novu vladu 21. marta iste godine obrazovao je Nikola Pašić. Preuzevši i dva ključna ministarstva, ministarstvo finansija i ministarstvo spoljnih poslova, Pašić se, najzad, našao na mestu stvarne vlasti. U izjavi pred Skupštinom rekao je da će vlada nastojati "da se učvrsti parlamentarna vladavina, te da se stečene slobode i prava uredi naročitim zakonima u duhu Ustava i prema zahtevima novoga vremena, kako bi Srbija, obnovljena, osnažena, spremna bila da uspešno vrši svoje nacionalne zadatke".⁸⁶

⁸³ Vid. Nap. 20, dok. 22, knj. 2.

⁸⁴ SB za 1890, s. 5.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, Dok. 95, knj. 2.

Na početku mandata svoje vlade, Nikola Pašić je uveravao narodne poslanike, odnosno većinu, da će najavljene reforme vršiti "u duhu i pravcu načela stranke".⁸⁷ Međutim, pragmatična gotovo totalna vlast u državi prisiljavala ga je na prilagođavanje. Kao predsednik vlade, on je branio potrebu povećanja plata činovnicima i izdvajanja sredstava iz budžeta za diplomatska predstavništva Srbije u svetu. Dokazivao je da bez železnice nema napretka, kao i da gradovi, naročito Beograd, treba da se razvijaju. U tom prilagođavanju nisu mogli da ga prate svi radikalni poslanici, naročito oni sa kojima je još 1878. godine krenuo u osvajanje narodnog predstavništva: Ranko Tajsić,⁸⁸ Milija Milovanović, Dimitrije Katić. Prva pukotina javila se 1891. godine. Povod je bio oduzimanje poslaničkog imuniteta i predavanje sudu radikalnog poslanika Dragiša Stanojevića zbog njegovog "Pisma narodu srpskom" (8. februara 1891). Šta je sadržao ovaj spis, koji je postao razlog da čovek koji je svojim perom najviše pomogao Narodnoj radikalnoj stranci u borbi protiv druge vlade naprednjaka, bude isključen iz stranke, lišen poslaničkog imuniteta, predat sudu i osuđen?

U pomenutom spisu, Stanojević je konstatovao da se, posle pada naprednjaka, stanje nije bitno promenilo. Zemlju i dalje karakterišu političke trzavice, finansijsko rastrojstvo, deficit, propadanje zadruge, privredni nazadak. On je, zato, pozivao narod da, bez straha da će povrediti monarhijski princip, uzme vlast u svoje ruke: "Na mesto tiranske činovničke diktature ima doći Stega Narodna zarad Spasa Narodnog. U granicama Ustava i zakona i na temelju stvarnog odnošaja sile, Narodna Skupština ima postati organ Stege Narodne".⁸⁹

U vreme kad je Narodna radikalna stranka već bila usedlana na vlasti, kad je zakone donosila praktično njena Skupština, a njena homogena vlada davala koncesije strancima ne bi li se domogla kapitala za podizanje domaće industrije, a kada još nisu bili raščišćeni odnosi sa bivšim kraljem Milanom – Pašić je "Pismo narodu srpskom" primio kao opasan izazov. Da bi sačuvao jedinstvo stranke, a naročito toliko neophodan mit o tom jedinstvu u narodu, Pašić je reagovao odlučno. U Narodnoj skupštini, zatražio je tajnu sednicu, na kojoj je, uz protivljenje opozicije, Dragiša

⁸⁷ Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, Dok. 97, knj. 2.

⁸⁸ Vid. U ovoj knjizi: "Nemoć države pred nasiljem"...

⁸⁹ Dragiša Stanojević, "Pismo narodu srpskom", *Izabrani spisi*, 2, Novi Sad, 1957, s. 227.

Stanojević, lišen poslaničkog imuniteta da bi mu se moglo suditi.⁹⁰ A potom je u Zaječaru, "na ovom punoznačajnom mestu, na mestu de je pokojni Svetozar Marković sveta ugledao, a pokojni Adam Bogosavljević dušu ispustio, na mestu koje je strašnim sudom namenjeno bilo da proguta krv i prikrije kosti mnogih viđenih radikala",⁹¹ Pašić izrekao opomenu i pozvao na red i disciplinu. "Braćo", rekao je on, "nama je potrebna disciplina i solidarnost naših članova u svima redovima koji se preduzimlju u duhu programa naše radikalne stranke. Disciplina i solidarnost naših članova pomogle su radikalnoj stranci da dođe do pobeđe, disciplina i solidarnost su potrebni da se stečeno očuva i da se nove tekovine pribave".⁹²

Ali, pukotina nastala u stranci nije zatvorena. I u narednim koracima koje je, kao predsednik vlade činio, Pašića nije više pratio Ranko Tajsić. Pašić je, međutim, imao sigurnu većinu u nastojanju da se, konačno, reši svog najvećeg protivnika, bivšeg kralja Milana. Činio je to, uprkos upozorenja opozicije, pa i poslanika vlastite stranke, da postupa protivno ustavu.

Kralj Milan se, iz Pariza, u pismu Namesništvu odrekao članstva kraljevskog doma, srpskog državljanstva i prava na ma kakva potraživanja od države. Namesništvo je ovaj akt prosledilo vladi, a vlada Narodnoj skupštini. Na predlog vlade, Skupština je ovu izjavu pretvorila u zakon.⁹³

Ozakonjenje ovog akta bilo je vezano sa ispunjenjem uslova kralja Milana da ni kraljica Natalija ne može ostati u zemlji. Kad nije mogla milom, vlada Nikole Pašića ispunila je ovaj uslov silom. Uz upotrebu vojske, kraljica Natalija proterana je iz Beograda.⁹⁴ Zbog toga Nikola Pašić protiv sebe nije više imao samo opoziciju i neke radikalne poslanike nego i deo naroda,⁹⁵ a pre svega građanstvo Beograda, koje je bilo izišlo na ulice da spreči izgon kraljice.

Zbog neslaganja sa Jovanom Ristićem oko izbora novog namesnika, na mesto preminulog Koste Protića, Pašić je, 9. avgusta 1892. godine,

⁹⁰ Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, Dok. 97, knj. 2.

⁹¹ Govor Nikole Pašića na zboru u Zaječaru u: Nikola P. Pašić, *Pisma, članci, govori...* s. 331.

⁹² Isto.

⁹³ Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, Dok. 99, 132, 138, knj. 2.

⁹⁴ Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, Dok. 109, 114, 115, knj. 2.

⁹⁵ U jednom pismu, 12. oktobra 1889. godine, Kraljica Natalija piše: "Danas su me posetili poslanici aleksinačke opštine i rekli mi da budem mirna i da se ničega ne plašim. Narod hoće i želi da ostanem u zemlji". *Pisma kraljice Natalije Obrenović*. Priredila Ivana Hadži Popović, Beograd, 1996, s. 59.

podneo ostavku. Vlada je poverena Jovanu Avakumoviću. Teror većine zamenjen je terorom manjine. Kriza koja je praktično onemogućila rad Narodne skupštine, okončana je državnim udarom 1. aprila 1893. godine. Maloletni kralj Aleksandar zbacio je namesnike i kraljevsku vlast uzeo u svoje ruke. Novu vladu obrazovao je dr Laza Dokić sa radikalima.

Nikola Pašić je, 16. maja 1893. godine, postavljen za poslanika u Petrogradu. Ostao je, međutim, u zemlji do okončanja izbora (18. maja) i do konstituisanja nove Narodne skupštine (1. juna).

U novoizabranoj skupštini od 136 mandata radikali su dobili 126, naprednjaci – 10, liberali – nijedan. Za predsednika Narodne skupštine ponovo je izabran, u Petrograd odlazeći, Nikola Pašić: od 121 poslanika, za njega je glasalo 110.⁹⁶ Po izboru, Pašić je rekao da će se starati da Skupštinom rukovodi "na osnovu Ustava i Zakona o posl. redu". Od poslanika je tražio "da se čuvaju svega, što bi vredalo dostojanstvo ovoga doma i čast poslanika... da složno poradimo na napretku otadžbine u slavu Našeg Milog Kralja".⁹⁷ Međutim, Skupštinom je Pašić predsedavao samo do 22. juna, a onda je oputovao u Petrograd. Na njegovo mesto, do kraja ovog vanrednog saziva, nije biran novi predsednik. Sednicama Narodne skupštine predsedavao je njen prvi potpredsednik Dimitrije Katić. I odsutan, Nikola Pašić je bio nezamenljiv na mestu predsednika Skupštine, jednako kao i na mestu predsednika Glavnog odbora Narodne radikalne stranke.

U Pašićevom odsustvu, u Srbiju se, 9. januara 1894. godine, vratio kralj Milan. Ubrzo posle toga, 9. maja iste godine, kralj Aleksandar je ukinuo Ustav iz 1888. i vratio u život Ustav iz 1869. godine. Započela je velika politička kriza, koja će trajati sve do kraja poslednje decenije XIX veka.

Nikola Pašić, čija je ostavka na mesto poslanika u Petrogradu uvažena aprila 1894. godine, posvetio se radu na učvršćenju Narodne radikalne stranke. Na velikom mitingu radikala u Beogradu, 28. jula 1896. godine, koji je bio sredstvo pritiska na dvor,⁹⁸ Pašić je tražio da se reši ustavno pitanje i nudio pomoć svoje stranke.

Radikalna vlada Đorđa Simića u nameri da reši ustavno pitanje izdejstvovala je ukaz kojim su zakazani izbori za 22. jun 1897. godine. Po

⁹⁶ SB za 1893, s. 5.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Prema nekim izvorima na ovom mitingu bilo je oko 30.000 radikala iz cele zemlje. A radikalna štampa je stalno povećavala broj prisutnih dok nije stigla do 50.000.

odredbama Ustava od 1869. trebalo je da se izabere 191 poslanik, a prema tom broju mogla su se naimenovati još 63 poslanika.

Liberalna stranka donela je odluku da na ovim izborima ne učestvuje. Napredna stranka, odlukom svojih prvaka od 18. decembra 1896, bila je raspuštena. Na izbore je izašla samo Narodna radikalna stranka, i osvojila sve mandate. Opozicija je stvorena tako što je za poslanike ukazom imenovano po nekoliko članova Liberalne i Napredne stranke.

Narodna skupština izabrana na pomenutim izborima sastala se 29. juna 1897. godine u Beogradu. Od šest kandidata koji su dobili apsolutnu većinu, kralj Aleksandar je ukazom za predsednika Narodne skupštine imenovao Nikolu Pašića. On je od 187 glasova dobio 184.⁹⁹ Prve Pašićeve reči bile su u skladu sa načinom na koji je postao predsednik Narodne skupštine. "Blagodarim", – rekao je Pašić, – "Njegovom Veličanstvu Kralju Aleksandru Prvom i Narodnom predstavništvu na počasti, kojom su me odlikovali. Staraću se da budem bespristrasan u rukovanju poslaničkim poslovima. Držaću se strogo u granicama zakona i čuvaću kako slobodu i prava svakog pojedinog poslanika tako i dostojanstvo skupštine."¹⁰⁰

Ali, ovo još nije bio kompromis između Krune i Nikole Pašića, koji je već bio više od vođe najjače stranke. Sukobi su tek predstojali. Oktobra 1897. radikalna vlada Đorđa Simića bila je zamenjena neutralnom vladom dr Vladana Đorđevića. Ova vlada je imala cilj da "ugušiti partiske strasti", odnosno, da suzbije Narodnu radikalnu stranku. Zato je bilo potrebno, kralju Milanu naročito, da se ukloni njen vođa.

Maja 1898, Pašić je osuđen na devet meseci zatvora zbog optužbe da je u članku "Našim zabrinutim patriotima",¹⁰¹ uvredio kralja Milana. Iz požarevačkog zatvora, gde je kaznu izdržavao, izišao je 6. juna 1899. godine. Odnosi između Krune i Pašića postali su još zaoštreniji.¹⁰² Utoliko je pre u pokušaju atentata na kralja Milana 24. juna 1899. godine – (Ivandanjski atentat) nađen dobar povod za konačan obračun. Istoga dana,

⁹⁹ SB za 1897, s. 17.

¹⁰⁰ Isto, s. 18.

¹⁰¹ *Odjek*, br. 32, 13. mart 1898.

¹⁰² Jedan od Pašićevih ljudi piše: "Kad je Pašić sproveden u Požarevac na izdržavanje kazne, on je ispraćen od prijatelja i radikala beogradskih naročito zasebno lađom do Dubravice. Tako isto demonstrativno je dočekan u Beogradu kad je izdžao kaznu i vratio se u Beograd. Time su radikalcu pokazali da se ne plaše". Avram Petrović, *Uspomene*, s. 153.

pohapšeni su svi članovi Glavnog odbora Narodne radikalne stranke i ustanovljen preki sud.

Pred prekim sudom, Pašić je rekao da se ne oseća krivim za ono za šta ga optužuje državni tužilac, to jest za vezu sa atentatom. Priznao je, međutim, "da ima neke krivice" i do njega, "ali samo sa političko-parijskog gledišta". "One (krivice (L.P.) se sastoje u tome, što ja kao šef stranke nisam blagovremeno poduzeo mere, da se ne stvori to nepoverenje kod najviših krugova. Nisam preduzeo n. pr. meru, da ja one elemente antidinastičke, koji se nalaze u našoj partiji, istražujem i suzbijam, a tako isto da, ne dopustim da partija po svojoj bujnosti ne skrene i ne izađe van granica lojalnosti i odanosti."¹⁰³ Kao antidinastičke elemente u stranci Pašić je, poimenice, naveo: Dragišu Stanojevića Milorada Karamarkovića i Ranka Tajsića.

Nikola Pašić je osuđen na pet godina zatvora, ali je odmah pomilovan. Ostali radikali osuđeni zbog Ivandanjskog atentata izdržavali su svoje kazne u zatvorima Požarevca, Kragujevca i Beograda. Pomilovani su tek 11. septembra 1900. godine.

U izjavi zahvalnosti kralju Aleksandru, Pašić je obećavao: "Od danas raskidam sa mojom bujnom prošlošću i zavetujem se: da će moj rad u buduće biti upućen na utvrđenje poretka, kome je Vaše Veličanstvo dalo onako vidljivog obeležja pri kraju 1897. godine..."¹⁰⁴ Ovo poslednje značilo je da Pašić odobrava formiranje nepartijske vlade.

Preki sud zbog Ivandanjskog atentata nije bio prvi preki sud pred kojim su stajali prvaci Narodne radikalne stranke. Još je bilo živo sećanje na preki sud u Zaječaru zbog Timočke bune 1883. godine, koji je, zbog bekstva, mimoišlo Nikolu Pašića. Stojeći 1883. godine pred istom opasnošću, pred kojom je 1889. stajao i Nikola Pašić, radikalski prvaci su branili stranku. Ali, uprkos tome, Peri Todoroviću i Raši Miloševiću nikada nisu bile oproštene izjave zahvalnosti kralju Milanu, koji je zaustavio izvršenje već izrečene smrtno kazne nad njima. Utoliko je Pašićevo držanje na prekom sudu 1889. godine izazvalo veće zaprepašćenje i oštriju osudu u stranci.

Naročito njegovo poimenično navođenje antidinastičara u stranci. "Ima sredstava kojima se ne treba služiti čak ni u politici"¹⁰⁵ – napisala je

¹⁰³ *Male novine*, br. 294, 4. septembra 1899.

¹⁰⁴ Isto, br. 303, 14. septembar 1899.

¹⁰⁵ *Pisma kraljice Natalije Obrenović...* s. 34.

jednom kraljica Natalija. Ali, Pašić je pripadao političarima koji su smatrali da cilj opravdava sredstva.

Iz najopasnijeg sudara sa svojim najvećim protivnikom, kraljem Milanom, Nikola Pašić je, zahvaljujući Rusiji i Austriji, izvukao živu glavu. Ali je, činilo se, postao politički mrtvac.

*
* *

Početak 1901. godine umro je u Beču kralj Milan. Ubrzo posle toga, kralj Aleksandar je započeo pregovore sa naprednjacima i radikalima o promeni ustava. Radikali su, najzad, prihvatili promenu ustava, a da se ne vraća Ustav iz 1888, što su dotada uporno tražili. U isto vreme, pristali su na koaliciju sa naprednjacima. Koaliciona vlada obrazovana je 23. marta 1901, a 6. aprila kralj Aleksandar oktroisao je Ustav iz 1901. godine. Po tome ustavu, narodno predstavništvo bilo je dvodomno: pored Narodne skupštine, ustanovljen je Senat. Polovina članova Senata je birana, drugu polovinu je imenovao kralj. Nikola Pašić je bio jedan od imenovanih senatora.

Kao senator, Pašić je najveću pažnju poklanjao finansijskom stanju zemlje i učvršćenju ustava. Oba pravca njegovog delovanja bila su određena nacionalnim zadatkom Srbije.

Stalni deficit i politika zaduživanja radi oduživanja otežavala je ostvarenje glavnog cilja. "I ja držim" – rekao je Pašić u raspravi o budžetu za 1901. godinu, "pošto mi smatramo i svi smo uvereni u to, da naša država ima svoj naročiti nacionalni zadatak, ja držim, da to treba da nas nagna, da naš budžet što pre ispravimo. I ako mi iz godine u godinu budemo ulazili sa ovakvim budžetom, onda nikako ne možemo računati da ćemo dostići stanje, da odgovorimo narodnim željama i težnjama u pogledu našeg nacionalnog zadatka".¹⁰⁶

Iz istih razloga Pašić je, 1902. godine, odvojio svoje mišljenje o državnom zajmu u iznosu od 60.000 dinara. Finansijski odbor Senata je konstatovao da su uslovi zajma "vrlo teški i ponižavajući za državu i ugled njezin u svetu", ali je, s obzirom na teške finansijske prilike u zemlji, predložio da se zajam primi.¹⁰⁷ Nikola Pašić je imao drugačije mišljenje. "Priznajem",

¹⁰⁶ *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, Dok. 223, knj. 2.

¹⁰⁷ Vid. Nap. 1 u dok. 251, knj. 2.

rekao je u Senatu, "da je teško finansijsko stanje, ali ne mogu se složiti da se za trenutne olakšice, žrtvuju životni interesi srpske države, da se Srbija dovede posle godinu dana u teži položaj no što se sada nahodi".¹⁰⁸ On je tražio štednju, kažnjavanje rasipanja narodnog novca i napuštanje prakse da se živi "na teret vanrednih kredita, koji se moraju zajmovima pokrivati". Uzimanjem najnovijeg zajma pod nepovoljnim uslovima, Srbija će se zaplesti "u gore i teže finansijske prilike, koje mogu dovesti ne samo u pitanje srpsku misao već potresi i opstanak naše otadžbine".¹⁰⁹

Drugi pravac delovanja Nikole Pašića bio je učvršćenje Ustava od 1901. Treba jednom, smatrao je on, učiniti kraj unutrašnjim političkim krizama, kako bi Srbija mogla da se posveti svom glavnom zadatku: oslobođenju i ujedinjenju srpskog naroda. Sa tog stanovišta, treba prihvatiti i poštovati i oktroisani ustav. "Narodna skupština i Senat ne mogu donositi rešenja, kojim uništavaju opredeljenja Ustava. Ustav može da se menja samo onim načinom, kojim je i propisan. A za ma kakvu promenu Ustava potrebno je odobrenje Krune".¹¹⁰

Međutim, formiranje vlade Dimitrija Cincar-Markovića (6. novembra 1902), kao nepartijske, kao dvorske vlade, s ciljem stišavanja "partiskih strasti", bilo je znak da kralj Aleksandar hoće da se, kao 1894. godine, vrati na ličnu vladavinu. Tome je prethodilo (9. marta 1902) zaustavljanje u Senatu zakona o javnim udruženjima i zborovima, koji je već bio prošao u Narodnoj skupštini. U dogovoru sa kraljem Aleksandrom, Pašić je glasao protiv ovog zakona.¹¹¹

Neraspoloženje prema Pašiću, stvoreno zbog njegovog držanja na prekom sudu 1899. godine, još više je poraslo. Savez naprednjaka i radikala i pristanak radikala na oktroisanje Ustava od 1901 – doveli su do rasepa u Narodnoj radikalnoj stranci. Pašić je bio prisiljen da položi račun i pred strankom i pred narodom. Tako je, novembra 1902. godine, nastala njegova politička ispovest.¹¹² Uz "Slogu Srbo-Hrvata", "Moja politička ispovest" je najznačajniji dokumenat za razumevanje životnog i političkog *veruju* Nikole Pašića.

¹⁰⁸ Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, Dok. 251, knj. 2.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, Dok. 253, knj. 2.

¹¹¹ Dnevnik rada Senata Kraljevine Srbije za 1901. godinu (Stenografske beleške), Beograd 1902, sr. 816.

¹¹² Mihailo Vojvodić, "O Pašićevoj ispovesti", *Serbia i komentari...* s. 209.

Na kraju dugog i teškog puta od 1878. godine pa do kraja veka, Pašić je od tvrde opozicije, preko partijske države, stigao do komproisa sa Dvorom i sa Naprednom strankom. Na tom putu, on je, sve vreme, imao jedan cilj, za čije je ostvarenje, zavisno već od etapa, određivao sredstva.

Na granici između XIX i XX veka, Pašić je shvatio da vreme nacionalne ideje prolazi, odnosno, da joj "već pretila opasnost od industrisko-kapitalističko-saobraćajno-trgovinskog internacionalizma".¹¹³ Otuda kolosalan napor da se ne izgubi istorijsko vreme, redukovanje potreba naroda u Srbiji, ekonomisanje vlastitom političkom energijom i spremnost na kompromis. Moguće je, smatrao je Pašić, zadovoljiti se "i sa jednim Ustavom, manje naprednim, ali koji ujedinjava narodu zakonodavnu i kontrolnu vlast, i koji mu daje udela u poslovima državnim, a ostavio bi narod na miru da se odmori, da prikupi nove snage, da popravi i nadoknadi ono što (je) u prošlim borbama izgubio, i da više obrati pažnju na spremu Srbije za spoljne događaje".¹¹⁴

Ustav je, ionako, samo sredstvo: "Ja smatram moju borbu iliti rad za ustavno uređenje Srbije kao sredstvo da se lakše postigne, po mome shvatanju, veće i uzvišenije celji, a to je oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda".¹¹⁵ Sloboda "celog srpskog naroda", nacionalna sloboda, bila je, za Pašića, "veći i jači ideal no što je bila građanska sloboda Srba u Kraljevini".¹¹⁶

Sa ovakvim stepenovanjem slobode, Nikola Pašić je dočekao krvavu smenu na srpskom prestolu 29. maja 1903. godine. Primicao se svojoj šezdesetoj godini. Ali, tek je ulazio u razdoblje u kome će njegova usredsređenost na oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda dostići svoj vrhunac: Srbija je ulazila u epohu ratova.

¹¹³ Nikola Pašić, "Moja politička ispovest", Isto, s. 132.

¹¹⁴ Isto, s. 129.

¹¹⁵ Isto, s. 130.

¹¹⁶ Isto, s. 129.

10.
Srbija na razmeđu XIX i XX veka:
memoarska proza Pere Todorovića
kao istorijski izvor

Zašto ste obišli stotinu drugih puteva, pa udarili najgorim, izabrali ono, gde se u jednom trenutku slepa gneva i ljutine jednim udarcem sve svršava i gde više nema povratka na pravku?!

Pera Todorović,
Zavereniku od 29. maja

a. NEPOSREDNO SVEDOČENJE O UBISTVU POSLEDNJEG OBRENOVIĆA

Kralj Aleksandar Obrenović i kraljica Draga ubijeni su u noći 29. maja 1903. godine. Već 19. oktobra iste godine Pera Todorović je počeo da objavljuje svoje *Ogledalo. Zrake iz prošlosti*.

Ogledalo je najobimnije i najkompletnije delo Todorovićeve memoarske proze. Dok je u *Krvavoj godini* opisan jedan događaj, u *Uspomenama na kralja Milana* ličnost ovog srpskog vladara, *Ogledalo* je velika i živopisna freska. U njemu je naslikano tridesetpetogodišnje razdoblje Srbije, razdoblje između ubistva dva Obrenovića, kneza Mihaila 29. maja 1868. i kralja Aleksandra 29. maja 1903. godine. Pera Todorović

je o ovim događajima prvi pisao sveobuhvatno, i pre istoričara¹ i pre savremenika poslednjeg događaja.² To se može označiti i kao vrlina i kao mana *Ogledala*, ali se ne može poreći njegova jedinstvenost.

Todorović se nalazio u središtu događaja, poznavao je mnoštvo činjenica i ljudi, osećao neponovljivu atmosferu i imao literarni doživljaj stvarnosti. Sve se to prepoznaje u *Ogledalu*. U njemu se prepliće više stvaralačkih postupaka: fantastična proza, istorijska priča, politička i društvena istorija.

Primeri fantastične proze nalaze se u snovima kraljice Drage i u Todorovićeve snovima, naročito onim u kojima ga pohodi unakaženi, mrtvi kralj Aleksandar. Banalizovana u našoj literaturi ili opisana sa ravnodušnošću, kao neizbežan kraj dinastije Obrenovića, tragedija kralja Aleksandra dostiže nivo šekspirovog sižea samo kod Pere Todorovića. Kralj svoju tragediju dugo sluti. Ona izvire iz njegovog osećanja da se u istoriji ništa ne zaboravlja i da ona često svoje račune namiruje na nedužnima. To ga progoni, muči i zastrašuje. Na Kraljevici, mestu gde je njegov otac dao streljati narodne vođe u Timočkoj buni, kralj Aleksandar, u vreme kad još nije bilo govora o njegovoj ženidbi, a pogotovo o njegovoj izabranici, kao u bunilu ponavlja: "Kralj, Kraljica, Kraljevica! Sva ta imena kod mene se mešaju i spleću u jednu gužvu".

Za Todorovića, kralj Milan i kralj Aleksandar nisu samo hiroviti autokrati. Istorijski, oni su deo srpske nedeljive prošlosti. Ljudski, oni su tragični.

U *Ogledalu* Todorović je vrlo mnogo koristio formu istorijske priče, koju je jasno razlikovao od istorije. "Kad u istorijskoj priči", pisao je on, "ne bi bilo ničega istinitog – ona ne bi bila istoriska; a kad bi u njoj bilo sve istinito ona ne bi bila priča već istorija." Na istinitu osnovu pisac je nadograđivao svoju priču, kao i priče koje su kružile, čime je takođe govorio o atmosferi i duhu vremena. U okviru istorijske priče Todorović je, na primer, stavio lažnu trudnoću kraljice Drage, kao i nameru kralja Aleksandra da se, stavljajući interes dinastije iznad ličnih osećanja, na čovečan način oslobodi kraljice – nerotkinje.³

¹ Vid. Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini 19. veka*. I-IV, Beograd, 1934, Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I-III, Beograd, 1934; Isti, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, I-III, Beograd, 1934.

² Vid. Dragiša Vasić, *Devetsto treća*, Beograd, 1925.

³ Na ovu Todorovićevu istorijsku priču pozivali su se i istoričari. – Vid. Živan Živanović, *Politička istorija Srbije...* knj. I-V, s. 283.

Najzad, Todorović je u *Ogledalo* uneo i "povesnički materijal za političku i društvenu istoriju" svoga vremena. *Ogledalo* je i napisano s ciljem da se ta istina otkrije i osvetli sa svih strana. Glavni zadatak *Ogledala* Todorović je video u tome "da u ovom podlom i lažnom vremenu ističe na javnost istinska fakta istoriska, koja će sprečiti, da klevetnici ne mogu izvrtati našu istoriju po svojoj volji i čudi."⁴ Za razliku od istorijske priče, istorija je precizna: ništa joj se ne može ni dodavati niti oduzimati. Pred njom se mora biti surovo istinit. Todorović je istorijsku istinu dokazivao pozivajući i druge da to čine. Ali je dao i priloge za istoriju, koji su dragoceni upravo za istoričara društva. Na stranicama *Ogledala* on je ispisao male istorije pojedinih institucija (nastanak, razvoj i karakter *Malih novina* i opisao neke pojave (istorija hartija Obrenovića, partijski život, činovničko pitanje, diplomatija) karakteristične za tadašnje srpsko društvo. Njihov se opis slio u minucioznu sliku mentaliteta. U tom smislu, *Ogledalo* je moderna knjiga.

Osim važnih opisa pojedinosti, Todorović je u *Ogledalo* uneo opsežne dokumente na osnovu kojih se može videti srpsko društvo, ali i njegov opisivač. To se, u prvom redu, odnosi na Todorovićev predlog državnog programa, koji je uputio kralju Aleksandru 1902. godine, kao i na njegove izveštaje sa puta po Srbiji, koji su kralju predati aprila 1903. godine⁵ – u dvanaesti čas, uoči ubistva kraljevskog para.

Svakom od stvaralačkih izraza, svakoj od formi koje je koristio u *Ogledalu*, fantastičnoj prozi, istorijskoj priči, političkoj i društvenoj istoriji, Todorović je prilagođavao jezik i stil, pa je *Ogledalo* i u tom pogledu velika riznica. Sve te različite forme povezuju zadivljujuća lakoća kazivanja. Karakteristična za Todorovića uopšte, ona je objašnjavana njegovim novinarskim manirom. Takvo objašnjenje oslobađalo je istraživače obaveze

⁴ Svi citati su prema izdanju: Pera Todorović, *Ogledalo* Znaci iz prošlosti. Priredila Latinka Perović, Beograd, 1999.

⁵ Prema vlastitom kazivanju, Todorović je oba ova dokumenta u *Ogledalu* doneo prema prepisu, odnosno konceptu, sačuvanom u ličnoj arhivi. Savremenike je upućivao da originale traže u hartijama Obrenovića, koje su se tada nalazile u rukama njegovih protivnika radikala. Nažalost, ni originali ni prepisi nisu sačuvani. Vreme i ljudi desetkovali su i hartije Obrenovića i Todorovićevu arhivu. Međutim, za istraživača koji je prošao kroz obimno delo Pere Todorovića, autentičnost pomenuta dva dokumenta nije sporna. Oni su u *Ogledalu* sačuvani, a nisu za njega naknadno napisani. Ali, čak i da se pretpostavi ovo drugo, sadržaj dokumenta ne bi bio manje relevantan ni za sliku srpskog društva koja iz njih proizlazi – ni za poglede njegovog opisivača. U svakom slučaju, oni imaju vrednost istorijskih izvora, i to upravo sa stanovišta društvene istorije, koju Todorović pominje i praktikuje u njenom mnogo poznijem značaju.

da Todorovićevo pisanje uzimaju suviše ozbiljno, ili im je služilo kao izgovor da to ne čine. Međutim, u Todorovićevom jezičkom bogatstvu, u kristalnoj jasnoći, čitljivosti i lepoti svega što je pisao, nalaze se temelji onoga što će se, nekoliko decenija posle pobeđe Vukove reforme, nazvati beogradskim stilom.

Pera Todorović je pisao mnogo (romani, memoarska proza, dnevnic, putopisi, književna kritika, obimna prepiska, prevodi, dnevni list punih petnaest godina) i, razume se, pisao je brzo. Ali, furiozna brzina, sa kojom je pisao *Ogledalo*, jedva da ima upoređenje.⁶ Za dvesto pet dana, od 19. oktobra 1903. do 10. maja 1904. godine, Todorović je objavio sto knjižica, od po jednog štamparskog tabaka, *Ogledala*, u ukupnom obimu od 1252 stranice. Hteo je ne samo da sačuva celinu zbivanja, kako ih je on video, nego i da iz tame izvuče mnoge pojedinosti koje je pobeđnička strana duboko potiskivala. Nije pretendovao na neopozivost svoje istine: suviše je bilo složeno njegovo shvatanje istorije za tako što. Iznosio je samo ono što je znao i kako je znao. Pozivao je i druge da to čine.

Todorovićevo *Ogledalo* je pogled na epohu iz jednog osobenog ugla, iz koga nju niko od savremenika, pa ni od potonjih pisaca, nije pokušao da osvetli. To je pogled na iskorenjivanje jedne dinastije, na brojne untrašnje i spoljne okolnosti koje su tome prethodile, kao i na trajne posledice koje su iz toga proizašle, ali, pre svega, na društvo u kome je bilo moguće još jedno političko ubistvo. Ubistvo, od koga je, kako je Todorović pisao, "cela Srbija posuknula."

Istoričari vladavine poslednja dva Obrenovića, kralja Milana i kralja Aleksandra, Živan Živanović i Slobodan Jovanović, koristili su *Ogledalo* kao izvor. Ali, i ono je delilo sudbinu celokupnog dela Pere Todorovića: ostalo je nepoznato kako u istoriji srpske književnosti tako i u srpskoj historiografiji. Epoha opisana u *Ogledalu* ocenjivana je sa stanovišta pobeđnika: dinastije Karađorđevića i radikala. Možda i po inerciji, ali ta se ocena održala. *Ogledalo* se sa njom sukobljava i razumevanjem prošlosti i pronicljivim naslućivanjem budućnosti. Već to je bilo dovoljan razlog da ostane zatvoreno.

Pisano i objavljivano neposredno posle događaja od 29. maja 1903. godine, koji su Srbiju iznutra potresli a u Evropi je žigosali i izolovali,⁷

⁶ Sličnom brzinom Pera Todorović je pisao i izveštaje sa hajdučkog procesa u Čačku 1897. godine. – Vid. u ovoj knjizi: "Nemoć države pred spregom politike i nasilja"...

⁷ "Jedan jeziv i nasilan čin iz 1903. godine", piše Marija Todorova, sto godina kasnije, "razjario je javnost na Zapadu: ubistvo i bacanje s prozora Aleksandra i Drage u

Ogledalo je, razumljivo, izazvalo ogromno interesovanje.⁸ Novoj dinastiji, međutim, smetala je sama pojava *Ogledala*. Druga i treća njegova sveska, u kojima je autor opisao svoje poslednje razgovore sa kraljem Aleksandrom Obrenovićem, bile su zabranjene. Da bi izbegao hapšenje, Todorović je morao da beži u Zemun. Stabilnosti "novog stanja" žrtvovana je sloboda misli i reči. Ta se sloboda u Srbiji pokazala, još jednom, kao isprazna reč. Todorović to nije hteo da prećuti, još manje da oprost. On, koji je pod svim vladama odgovarao za "stamparske krivice", bivao osuđivan i robijao, čije su novine zabranjivane i pod Obrenovićima, – na početku vladavine Karađorđevića napisao je:

"Sloboda, sloboda!... do neba visoka! Neka piše ko šta hoće, neka slobodno govori ko god šta ima i zna, neka jednom i kroz Srbiju odjekne potpuno istinski slobodna reč, koju niko više ne guši i ne zaustavlja.

Tako su se do juče pritvorno drali i hvalili naši vajni slobodnjaci.

A danas? Danas se zabranjuje i uzapćava saopštenje jednoga prostoga istorijskog fakta koji ne bi mogao biti po zakonu uzapćen! Čak i u apsolutnoj Rusiji iznose se stvari sto puta oštrije i slobodnije."

Smena dinastije u Srbiji bila je prilika za osvrt na prošlost. Činili su to i drugi, ali je Todorovićev pristup bio različit. Iz njega je govorio bivši osuđenik na smrt, koji je živio svoj drugi, poklonjeni život i imao filozofski odnos i prema vlastitom životu i prema životu uopšte. Ali i pisac koji, znajući da i dobro i zlo imaju svoj izvor u čoveku, nije verovao u jednostavnost

Beogradu, kraljeubistvo posebno odurno rojalistima u Austrougarskoj i Velikoj Britaniji". Ukazujući na neposredne i dugoročne posledice ubistva kraljevskog para u Srbiji, Todorova piše: "Ovaj nasilni čin naveo je jednog uglednog istoričara da čak 1988. godine (Zeman, *The Balkans and the Coming War* – L.P.) izjavi kako 'prekretnica u odnosima između Austrije i Srbije nije toliko bila aneksija Bosne i Hercegovine 1908, koliko brutalni vojni udar u Beogradu pet godina pre toga". Marija Torodova, *Imaginarni Balkan*. Biblioteka XX vek. Beograd, 1999, s. 206.

⁸ Pera Todorović navodi da je *Ogledalo* svaki drugi dan štampano u 12.000 primeraka. Izdanje u knjižicama, iz 1903 i 1904. godine, danas je prava retkost. Delimično očuvano nalazi se u Univerzitetској biblioteci "Svetozar Marković" u Beogradu, a potpuno – samo u Narodnoj biblioteci Srbije i u Biblioteci Arhiva Srbije. To je jedan od važnih razloga za njegovo novo izdanje. Za razliku od druga dva dela memoarske prozore Pere Todorovića, koja su objavljena u njegovom listu *Male novine*, od kojih je jedno očuvano i u rukopisu (*Krvava godina*, Arhiv SANU), a doživelo je i ponovo izdanje, o *Ogledalu* nema drugih tragova osim povezanih knjižica u pomenuta dva bibliotečka fonda. Novo izdanje *Ogledala* omogućuje, pre svega, da se ovo delo upozna i svestrano oceni. Ali i da se smanji rizik od njegovih nestajanja. Vid. *Pera Todorović*. Zbornik radova. Uredila Dr Vesna Matović, Beograd, 1999.

istine. U času kada su svi promašaji u unutrašnjoj i spoljnoj politici Srbije svaljivani na mrtve Obrenoviće, Pera Todorović je o njima progovorio sa stanovišta i u ime istorijske pravde, koja podrazumeva i istinu poraženih, a naročito istinu o onima kojih više nema. Bez toga, zapravo, i nije moguća potpuna istina, istina u jednom višem ljudskom smislu.

Obrenovići su u Srbiji vladali sedamdeset dve godine. Njihove tekovine su: slobodni gradovi, teritorijalno proširenje Srbije, nezavisnost srpske države, njeno proglašenje za kraljevinu, slobodoumni ustav od 1888. godine, stvaranje prvih i osnovnih institucija moderne države i društva (škole, pošte, banke i dr.) U besprizivnoj osudi dinastije koja je za sobom ostavila ovakva dela, Todorović je video poricanje velikog razdoblja prošlosti srpskog naroda, koje u ovaj narod unosi opasno seme novih razdora. U prisvajanju, pak, tekovina Obrenovića odvojenih od njihovih imena nalazio se pokušaj svesne obmane, koji se dinastiji Karađorđević mora osvetiti.

Naravno, Todorović nije negirao grehe kralja Milana i kralja Aleksandra. Ali, imao je svoj redosled uzroka i posledica. On Srbiju nije objašnjavao Obrenovićima, već Obrenoviće sredinom koja ih je odnegovala, u kojoj su se formirali. Dovedeni na presto kao deca, Milan posle ubistva kneza Mihaila, Aleksandar posle nenadane abdikacije kralja Milana (u trideset petoj godini života); rasli pod tutorstvom Namesništva; svesni postojanja i pretenzija dinastije Karađorđević; u stalnom strahu od zavera i atentata; suočeni sa ostrašćenim unutrašnjim partijskim borbama; izloženi pritisku dve velike strane sile, Austrije i Rusije; uz to kralj Aleksandar posle razvoda kralja Milana i kraljice Natalije, odvojen od oba roditelja; oženjen znatno starijom dvorskom damom svoje majke – dva poslednja Obrenovića morali su biti oštećeni i kao ličnosti i kao vladaoci. Pera Todorović je suviše dobro poznao i njihovu ljudsku prirodu i tadašnju Srbiju, da bi, pri pokušaju objašnjavanja kralja Milana i kralja Aleksandra, mogao da zanemari sve ove činjenice. On je tražio istorijsku ravnotežu ne samo zbog Obrenovića nego zbog Srbije. U saznanju o podeljenoj odgovornosti svih političkih i društvenih činilaca za vreme vladavine poslednja dva Obrenovića on je video uslov sazrevanja i pronalaženja pouzdanijeg pravca razvoja srpskog društva u budućnosti.

"Neka svaki", pisao je Todorović, "primi i ponese svoje breme, pa ćemo onda videti šta će ostati, šta se ima s pravom natovariti na pleća pokojnih kraljeva Milana i Aleksandra!

Bar pred povesnicom, pravo je da svaki svoje breme nosi.

A ne bojte se ostaće dosta i pokojnim kraljevima!

Imaju oni dosta i svojih rođenih grehova, pa bi grehota bila tovariti im još i tuđe na vrat."

Ne poričući greške kralja Milana i kralja Aleksandra, Todorović je osuđivao ubistvo izvršeno 29. maja 1903. godine. Smatrao ga je najmračnijim u srpskoj istoriji, koja je puna "krvavih i strašnih prizora, gde srpski vladaoци nasilno ginu." Izvršeno "na samom početku naprednog i prosvetljenog veka dvadesetog", ovo ubistvo nije se moglo upoređivati ni sa čim u srpskoj istoriji. "Obrenovići nisu bili sveci" – pisao je Todorović. "Naprotiv, poslednja dva Obrenovića, kralj Milan i kralj Aleksandar, imali su mnogo grehova i slabih strana svojih, koje se ozbiljno mogu ceniti i kritikovati. Ali ta kritika ne može da opravda ono divljačko mrcvarenje čitave gomile ljudi, ono paranje mrtvih žena i ono svirepo užasno bacanje kroz prozor mrtvih telesa ubijenog kralja i kraljice". To je zločin, koji će imati političke i društvene, a naročito moralne posledice. On će pritiskati Srbiju potmulo veoma dugo. Od tog pritiska ona se može osloboditi samo istinom o Obrenovićima. Istinom o sebi. To je bolno, ali je jedino zdravo. Tome cilju imalo je da posluži i *Ogledalo*. Njegov autor je bio usamljen, ali nije bio lišen ni hrabrosti ni dalekovidosti.

b. VEZE SA OBRENOVIĆIMA

Kroz celu memoarsku prozu Pere Todorovića provlače se njegove veze sa kraljem Milanom i kraljem Aleksandrom. U *Ogledalu* on ih je, najzad, izveo na čistinu i uspeo da ih objasni.

Istorija veze Pere Todorovića sa Obrenovićima počinje u vreme Timočke bune. Uhapšen zajedno sa ostalim članovima Glavnog odbora Radikalne stranke (izuzev Nikole Pašića, koji je prebegao u Austro-ugarsku), Todorović je odmah odvojen od svojih drugova i stavljen u teške okove. Na Prekom sudu u Zaječaru osuđen je na smrt. Milošću kralja Milana, kazna mu je zamenjena desetogodišnjom robijom.

Još iz zatvora u Beogradu, Todorović je uputio pismo kralju Milanu, u kome je branio Radikalnu stranku i sugerirao kralju da ne ignoriše njenu snagu već da se sa njom sporazume.⁹ To je pismo dosta doprinelo ublažavanju kazne izrečene na Prekom sudu u Zaječaru. Todorović je kralju

⁹ Vid. Latinka Perović, "Pisma Pere Todorovića i Dragiše Stanojevića", *Miscellanea*, Beograd, 1990, br. XX.

Milanu pisao i iz požarevačkog zatvora, gde su osuđeni prvaci Radikalne stranke izdržavali kaznu, a zatim i dva puta iz beogradskog zatvora, u koji su bili prebačeni iz Požarevca. Sva ta pisma, izuzev prvog, pisana su sa znanjem Todorovićevih partijskih drugova, koji su se zajedno sa njim nalazili u zatvoru. Ova su pisma premostila duboki jaz između kralja i Radikalne stranke, uticala na zaustavljanje krvavog zamajca Prekog suda, omogućila da prvaci Radikalne stranke iz požarevačkog budu prebačeni u beogradski zatvor, da iz njega iziđu i obnove rad stranke.

Pisma Pere Todorovića stvorila su kod kralja Milana uverenje da u Radikalnoj stranci, krajnje neprijateljski raspoloženoj prema njemu, naročito posle Timočke bune, može naći sagovornika. Zbog toga je 27. decembra 1885. godine, posle poraza kod Slivnice, lično došao u Beogradsku tvrđavu, u kojoj su bili zatvoreni prvaci Radikalne stranke, da pregovara sa Todorovićem. Oslobođenje prvaka Radikalne stranke uslovio je njenim sporazumom sa Naprednom strankom. Uz saglasnost svojih uhapšenih drugova, Todorović je prihvatio taj uslov. Kralj Milan je održao reč: 1. januara 1886. godine pomilovao je članove Radikalne stranke osuđene zbog Timočke bune, osim onih koji su se nalazili u emigraciji. Todoroviću je tek predstojalo da ispuni uslov koji je on prihvatio.

Konferencija istaknutih radikala u Nišu (6. II 1886), imala je da se izjasni o uslovu kralja Milana. Ona je, međutim, ignorisala dogovore napravljene u zatvoru i odbacila mogućnost sporazuma Radikalne stranke sa bilo kojom drugom strankom. Snažan uticaj u tom pravcu vršio je iz emigracije i vođa Radikalne stranke, Nikola Pašić. Partijski drugovi okrenuli su leđa Peri Todoroviću. Oni su uzeli rezultate sporazuma – vlastito oslobođenje i obnovu rada stranke, a njemu ostavili odgovornost za preuzete obaveze, za sporazum sa naprednjacima.

Započeo je Todorovićev hod po mukama. On je označen kao izdajnik i ubrzo isključen iz stranke. Ali, politička smrt nije bila dovoljna; bilo je potrebno i moralno uništenje. Optužen je i osuđen za delo "protivprirodnog bluda između lica muškog pola".¹⁰ Todorović je tako ispisao prve stranice drame stvaraoца u politici u nas. Ali je, pre toga, prvi iskusio totalitarni duh stranke, čiji je tvorac i sam bio. Moćna organizacija, prožeta fanatičnom verom, organizacija koju je sam Todorović upoređivao sa verskom sektom, stavljala je kolektivnu volju iznad svake posebne istine i iznad svake pojedinačne sudbine. U sukobu sa takvom organizacijom, Pera Todorović,

¹⁰ Vid. Latinka Perović, *Pera Todorović*, Beograd, 1983, s. 140.

kao i svaki pojedinac posle njega, nije imao nikakve izgleda. Potreba stranke da ga potčini, i ako treba uništi, bila je u srazmeri ne samo sa otporom koji joj je pružao, nego i sa njegovom ljudskom posebnosti.

Nasuprot takvom kolosu, kakav je bila Narodna radikalna stranka, koja se pozivala na devet desetina naroda, stajao je monarh – autokrata: moćan, ali bez oslonca u političkoj religiji, izmenljiv i prolazan. Kralj Milan, koji je u vreme Timočke bune imao dvadeset devet godina, pun energije i pobedničkog osećanja, zaustavio je izvršenje smrtne kazne nad Perom Todorovićem. Poklonio mu je život, koji mu je, zatim, njegova vlastita stranka htela da uzme na najstrašnji način: da ga živog sahrani.

Izbor je bio mali. Ali, Todoroviću nije ni bilo dato da bira. Njegova stranka ga je gurnula prema monarhu, a zatim optuživala da se prodao Obrenovićima, da je postao običan najamnik. Todorović je shvatio koliko je čovek neslobodan i otuđen, i kako spoljnim ograničenjima svoje ličnosti mora da dodaje unutrašnja ograničenja. "Celo naše društvo", – pisao je, "tako je ustrojeno, da ljudi koji u njemu žive, moraju sami dobrovoljno da udaraju na se razne okove, da bi mogli kako proći kroz ovaj život". Najteže je u politici, odnosno u onome što se politikom zove, u jednom zaostalom narodu i u jednom nerazvijenom društvu: "Tu je najviše nepravde, neblagodarnosti, prevrtljivosti, intrige, pa je s toga i rad najteži. Čovek koji u politiku zagazi, koji pregnu da na tom polju posluži svojoj zemlji i narodu, takav čovek mora vrlo mnogo da trpi, mora na se da udara vrlo teške okove, ako hoće da ostane svestan i koristan radnik."

Duboko svestan svega ovoga, Todorović je tražio način i kako da preživi i kako da bude koristan. Uz sva ograničenja koja mu je njegov izbor nametnuo, on, kroz čitavo svoje delo, pokazuje unutrašnju ravnotežu i duboku veru da će taj izbor razumeti i objasniti tek oni koji će doći posle njega. I sebe i svoje savremenike video je kao objekte istorije, za čiji je neumitni sud potrebno nataloženo iskustvo.

Vlastitim nevidljivim okovima, koji su se postepeno iskivali, Todorović je smatrao svoje veze sa Obrenovićima. Svako svoje pismo kralju Milanu video je kao jedan od beočuga tih okova. Ali, kad je jednom pristao na njih, on ih je nosio sa mazohističkom doslednošću. U trideset godina svoga javnog rada, dvadeset godina je održavao veze sa Obrenovićima. Kako ih je on video? Kakve su one, uistinu, bile?

"Moja veza sa dinastijom Obrenovića", pisao je, "i ta moja mnogogodišnja služba jeste bila teška, ali nije bila štetna ni nečasna i ja sam vazda gotov, da za nju primim punu odgovornost i pred sadašnnošću i pred

budunošću." Nema nijednog dokaza da je Todorović svoje veze sa Obrenovićima koristio za obračun sa svojim bivšim partijskim drugovima i za denuciranje ljudi. Još manje su mu one bile potrebne da bi se dodvorio Obrenovićima. Zašto bi to činio tajno, kad je javno, u svojim *Malim novinama*, često bio njihov bezobzirni kritičar? U tim vezama, do kojih je Obrenovićima, očito, bilo stalo, Todorović je bio otvoren i neprijatno istinit, ali, pre svega, razlošan sagovornik i mudar savetnik. To će mu, posle njegove smrti, priznati i politički protivnici.

Pera Todorović nije služio Obrenovićima kao dinastičar. Šta više, on nije bio monarhist. Već pomenutim razlozima njegovog vezivanja za Obrenoviće treba dodati i to da je on bio patriota i politički realista. U zaokretu kralja Milana prema Evropi, do koga je došlo posle Sanstefanskog mira (1878), video je orijentaciju koja je bila u interesu Srbije. Osim toga, Obrenovići su bili stvarnost, a u vreme kad je *Ogledalo* pisano, već deo srpske prošlosti. Stvarnost se nije mogla ignorisati, a prošlosti se nije smelo odreći. Prvo je proisticalo iz Todorovićevog političkog realizma, a drugo iz njegovog shvatanja istorije. U času kad je dinastija Obrenovića iskorenjena, i kad je sve što je tada govoreno imalo za cilj da opravda i njeno uništenje i način na koji je to učinjeno, Todorović je težio njenoj pravednoj oceni. U vreme kad su Obrenovići bili "u sili", a Karađorđevići "u progonstvu", obnavljao je uspomenu na Karađorđa. To nije bilo naknadno uspostavljanje ravnoteže već konstanta Todorovićevog shvatanja srpske istorije.

c. KARADORĐEVIĆI I OBRENOVIĆI

Još u detinjstvu, Todorović je upio osećanje o veličini Karađorđa, koji je u narodu bio "kao neki mit, kao neko božanstvo". Pamtio je kako je njegov otac, paleći sveće za najrođenije žive i mrtve, jednu sveću uvek izdvajao na stranu: za dušu Karađorđa. Prirodno je, onda, što se kasnije "stogodišnja krvava borba" između Obrenovića i Karađorđevića u njegovoj svesti javlja kao građanski rat. Ona je delila i zavađala Srbiju, iscrpljivala je i onesposobljavala da rešava "najkrupnija životna pitanja, od kojih je zavisila sva budućnost njena". Sukob između ove dve dinastije razorno je delovao na javni život, na moral i duh naoda: "Kako koja od njih pobedi i nadvlada, tako se i javno mnjenje u zemlji prilagođava, povlađuje onome koji je u vlasti, a napada i osuđuje onoga, koji je u borbi podlegao i pao". U vreme kralja Milana i kralja Aleksandra, "za Miloša se pregonilo u hvalama, a za Karađorđa u pokudama". Ta istorijska nepravda, koja je

produbljaliva sukob i podsticala na osvetu i na namirenje računa u krvi, podstakla je Todorovića da napiše i 1892. godine u *Malim novinama* objavi roman *Smrt Karađorđeva*. Sam je govorio da u romanu "ima više istorije no romantike" i da se starao da bude "veran fotograf", ne bi li "širokim čitalačkim krugovima, u obliku romana", izneo, "što više istoriskih istina, koje se nisu smele baš tako glasno kazivati".

Osećajući da sukob između Obrenovića i Karađorđevića predstavlja veliku prepreku zdravom razvitku Srbije, Pera Todorović je 1894. godine, opet, dakle, pod Obrenovićima, počeo u *Malim novinama* da objavljuje seriju članaka pod naslovom "Dinastičko pitanje". Prvi članak nosio je naslov "Karađorđe". Bila je to jedinstvena ocena vođe Prvog srpskog ustanka. On nije samo ličnost, već epoha: "Veliki ljudi u povesnici ne javljaju se kao odelite, jedinične ličnosti. Oni usređuju u sebi celo svoje doba i mahom se javljaju kao predstavnici i oličenja čitavih pokolenja i celoga onoga vremena u kome su živeli i delali. Tako je i s Karađorđem"... Proslavljanje njegovog imena, "to je narodna apoteoza svojoj rođenoj veličini". Time se jedino može objasniti duboka usađenost Karađorđevog imena u pamćenju i osećanju naroda, njegova nedeljivost od svesti naroda o sebi.

Međutim, "ulizički nadriistoričari" pokušavali su da unište uspomenu na Karađorđa i dokažu da je sve njegovo "propalo... zajedno sa njim 1813. godine", da je on slučajna pojava bez dubljeg traga. Ali, to isto, upozoravao je Todorović, oni bi bili spremni da sutra reknu "i o besmrtnom Velikom Milošu". Takav pristup istoriji, koji čitava njena razdoblja briše iz pamćenja naroda, ne može prevladati, jer "srećom, poslednja i merodavna reč u povesnici ne ostaje ulizicama". Taj dinastički pristup srpskoj istoriji, koji je i nju činio bremenitom elementima građanskog rata, potkopavalo je i pisanje Pere Todorovića o Karađorđu. Ono je, međutim, izazvalo neraspoloženje kralja Aleksandra Obrenovića.

Na poruke srdžbe iz kraljevskog doma, i čak na pretnje da će *Male novine* biti uništene, Pera Todorović je odgovorio pismom kralju Aleksandru, koje je objavio u *Ogledalu*, ali čiji original nije pronađen. U središtu ovog višestruko zanimljivog pisma je Todorovićevo shvatanje istorije o kome bi se mogla napisati čitava rasprava.

On je otkrivao nespремnost kralja Milana i kralja Aleksandra da prihvate istorijsku istinu i dokazivao da su oni svojim odnosom prema toj istini, prema istini o Karađorđu, zapadali u nove zamke istorije. "Kada će se jednom", pisao je Todorović, "priviknuti nosioci kraljevske krune srpske, da sa visine svoga sjajnog prestola, bar istorijskoj istini slobodno i otvoreno

gledaju u oči, ako već ne mogu da se sviknu na oprost savremene svakidašnje istine, koja je često zbilja vrlo gorka, ali uvek vrlo korisna i spasonosna za ta najuzvišenija mesta". Ne treba strahovati od preuveličavanja uloge Karađorđa, jer se u istoriji ne može "od nekoga napraviti ono što on nije". Istovremeno, nije moguće svoju ulogu povećavati nipoštašavanjem uloge drugih ličnosti u istoriji. To nije dostojno potomaka Miloša Velikog: "Samo ljudska ništavila bez ikakve cene i vrednosti, traže slavu i svoje uzvišenje u tuđoj sramoti i poniženju", napisao je Pera Todorović u pismu kralju Aleksandru.

Govoreći o odnosu Obrenovića prema istorijskoj istini o Karađorđu, Todorović je, u isto vreme, govorio i o odnosu Karađorđevića prema istorijskoj istini o Obrenovićima. Napisao je roman *Smrt Karađorđeva* i članak "Karađorđe" u vreme moći Obrenovića, a svojim *Ogledalom*, napisanim u prvim mesecima vladavine definitivno pobjedničke dinastije Karađorđevića, zapalio je sveću Obrenovićima. Ta ravnoteža postoji u samoj istoriji, ona je zapravo ta istorijska pravda, koju je Todorović osećao i uvek tražio način da je zadovolji. U uslovima dinastičkih borbi, u kojima je i sam Todorović najpre smatran karađorđevićcem, a potom obrenovićcem, da bi se uspostavila ravnoteža, uz veliko istorijsko znanje i sjajno pero, bila je potrebna i hrabrost. U svakom slučaju, bilo je potrebno razlikovanje prolaznog i trajnog u velikom toku istorije.

Na razmeđu XIX i XX veka mnogi su dinastički sukob osećali kao tešku moru koja pritiska Srbiju i otežava njen napredak. Ali, različito su gledali na način razrešenja toga opasnog sukoba. Namere karađorđevićevaca bile su jasne. A obrenovićevci su bili pokolebani potezima i kralja Milana i kralja Aleksandra: nenadanom abdikacijom prvog i ženidbom drugog s dvorskom damom krajice Natalije, udovicom i nerotkinjom Dragom Mašin, znatno starijom od sebe. U tom smislu, karakterističan je prelom do koga je došlo kod Đorđa Genčića, ključne civilne ličnosti među zaverenicima – kraljeubicama. Ugledna familija Genčić bila je veoma odana domu Obrenovića. Sam Đorđe Genčić bio je "višestruk i višestran": bogat, obrazovan, gospodstven. I, "sve to, svu tu unutrašnju formu svoga ja, on je odbacio od sebe i bacio se u 29. maj"¹¹ Zašto?

U kazivanju Milanu Jovanoviću – Stojimiroviću, Genčić je široko obrazložio razloge koji su ga naveli da ustane protiv poslednjeg Obrenovića. "Kroz ceo naš XIX vek", govorio je, "sve naše najbolje i

¹¹ Ostavština Milana Jovanovića-Stojimirovića. Rukopisno odeljenje Matice srpske, Novi Sad, br. 13409.

najjače sile lomljene su u borbi dinastija, odnosno u borbi dinastičara oba tabora. Pogibije oba vladara, izgnanstva trojice za jedan vek!... Ta borba degeneriše našu parlamentarnu mašinu, izvitoperuje ulogu partija, lomi rebra i karaktere, baca ljude u sirotinju... Najpošteniji ljudi padaju okaljani, optuženi i denucirani kao antidinastičari, a često najveći nevaljalci prosperiraju samo zato što su odani Domu Obrenovića... zato se tera šega sa Srbijom... Zato se ređaju neuspesi za neuspesima u spoljnoj i unutrašnjoj politici, jer je to bio rat crvene i bele ruže, i to stogodišnji rat u Srbiji".

To postaje Genčićeva opsesija, njegova polazna tačka. On dolazi na misao "da taj ljudi rat treba prekinuti", jer, "mi ulazimo u XX vek pun novih problema: socijalnih, diplomatskih, opštih".¹²

Međutim, smrtonosni udarac po jednoj strani u sukobu uvodio je Srbiju u nove zaplete i postavljao nova ograničenja njenom napretku.

d. STANJE U SRBIJI UOČI DINASTIČKOG PREVRATA.

PREDLOG DRŽAVNOG PROGRAMA

Stanje u srpskom društvu na samom početku XX veka ocenjavao je kao veoma dramatično i Pera Todorović. Takva ocena nije bila tek puki utisak već rezultat poznavanja stvari. On je putovao po Srbiji, vodio razgovore sa viđenim ljudima iz sve tri političke stranke, sa predstavnicima vlasti i sa uglednim ljudima iz naroda.

Svoje viđenje ekonomskih, socijalnih i političkih prilika u Srbiji, koje su, i po njemu, zahtevale neodložne promene, izneo je u već pominjanom izveštaju kralju Aleksandru, polovinom aprila 1903. godine.

U zemlji bez statističkih podataka, bez proučavanja njenog društva, takvu sliku mogao je dati samo čovek koji je imao sposobnost analize pojava u dužem periodu,¹³ mogućnost upoređenja Srbije sa drugim državama i jasnu predstavu o mogućnostima jednog još neoslobođenog naroda, jednog neprosvećenog seljačkog društva, rastrzanog unutrašnjim borbama.

Bitnom karakteristikom srpskog društva na prelasku iz XIX u XX vek, Todorović je smatrao dalje osiromašenje i inače siromašnog srpskog

¹² Isto.

¹³ Takvu analizu srpskog društva Pera Todorović je dao 1876. godine, na sudskom procesu zbog Crvenog barjaka. – Vid. Crveni barjak u Kragujevcu, 1876, I, Građa. Priredio Živomir J. Spasić. Kragujevac 1976, s. 336-392.

naroda. U tom siromaštvu Srbije, on je video glavni ograničavajući činilac njenog razvoja kao mlade države i društva. Ta se tema provlači kroz čitav njegov novinarski rad, kroz dela njegove memoarske proze, kao i kroz njegov lični dnevnik. Tragove siromaštva nalazio je u načinu privređivanja, u ishrani i odevanju naroda, u fizičkom i moralnom zdravlju naroda.

Važan uzrok nezaustavljivog siromašenja naroda ležao je, prema Todoroviću, i u načinu upravljanja zemljom. On nije bio jedini koji je smatrao da je u Srbiji činovničko pitanje postalo "najbitnije pitanje zemaljsko". Bez obzira na stvarni položaj činovništva, moralo se računati sa čvrstim opštim uverenjem "da je svaki činovnik podmitljiv i pristrasan, da skoro niko ne vrši svoju službu čisto po zakonu i dužnosti, već su skoro svi ogrezli u opasno partizanstvo ili u prostu pljačku naroda"...

Materijalna beda animalizuje narod, zadržava ga u stanju gomile, u kojoj nema ni razvijenih potreba ni ustaljenih vrednosti. "Usled ovoga materijalnog osiromašenja", pisao je Todorović, "narod počinje i fizički da opada, i umno i moralno da se zabataljuje. On postaje ravnodušan, nemaran, apatičan prema svemu i svačemu. Pritisla ga nemaština, pa više ne pazi mnogo ni na čistotu, ni na obraz, ni na red i pristojnost... Ovo stanje izaziva moralnu zapuštenost". Kako prekinuti začarani krug, u kome siromašan postaje još siromašniji? Može li se i kako izmeniti stanje koje polako, ali sigurno, priprema veliku katastrofu?

Politički život u Srbiji, prema Todoroviću, održava socijalno i moralno stanje u njoj. Njega karakteriše indiferentnost mase i odsustvo načelnih podela u narodu. To se ogleda u karakteru i delovanju političkih partija. Najjača je Radikalna partija, čiju nadmoćnu većinu čini seoska masa. Napredna i Liberalna partija su malobrojne i ograničene na nerazvijene srpske gradove.

Svoju političku nadmoćnost Radikalna stranka ostvaruje i pomoću razvijenog unutrašnjeg mehanizma. Na vrhu su glavni prvaci stranke, koji stoje na gledištu "da imaju za sobom najjaču stranku, da vode masu narodnu, i da njima pripada prvenstvo u vlasti i u položajima državnim". Glavne poluge unutarpartijskog mehanizma su, međutim, lokalni vođi, "niži činovi" radikalne vojske. Oni žive i deluju u masi, iz koje jedva da se nešto malo izdvajaju imovnim stanjem ili pismenošću. Bez njih "prvaci radikalni niti bi mnogo vredeli, niti bi išta vrednije u stranci mogli sprovesti i izvršiti." Svaki od ovih lokalnih vođa u svakom selu ima svoje ljude, svoje agente. Njima se obraćaju zaboravljeni, pred činovništvom i državnom

vlašću bespomoćni seljaci. Preko njih lokalni vođi vladaju masom, a sami služe kao oslonac glavnim prvacima stranke.

Na taj način se vrši identifikovanje Radikalne stranke sa masom i ona se napaja snagom koja je u stanju da uništi svaku pojedinačnu energiju, kako je bilo i sa kraljem Milanom. Izlaz nije u ukidanju stranaka. U savremenim društvima i u ustavnim državama bez njih se ne može upravljati. Rešenje je u suzbijanju svemoći partizanstva, što se može postići samo reformom države u pravcu partijski neutralnog režima.

Ekonomsko i socijalno stanje, činovničko pitanje i državne finansije, politički život i partijske borbe, početak antidinastičke agitacije u narodu, činili su razmeđe XIX i XX veka dramatičnim. "Prilike i odnosi tako su zaoštreni, da se V. Veličanstvo", obraćao se Todorović kralju Aleksandru u aprilu 1903. godine, "nalazi na rezu brijačice. Prosudite sami može li se tu sedeti. Jednoga trenutka nemate za dangubljenje".

Postoje samo dva načina da se prelomi: "ili mirni put reformama", "ili burni i krvavi put prevrata i revolucije". U prvom slučaju, državna vlast stvara program i ostvaruje ga putem postupnih reformi. U drugom, narod preuzima preobražaj u svoje ruke, i vrši ga na radikalnan način, "putem krvavih prevrata i buntova".

Todorović je predlagao poslednjem Obrenoviću da izradi državni program. Ponudio mu je jedan svoj projekt takvog programa i sugerirao mu da pozove i druge viđene ljude u Srbiji da to učine. Todorovićev projekat, čiji original takođe nije pronađen, govori, opet, vrlo mnogo i o samom autoru. On ga predstavlja kao čoveka koji je svojim pogledima na unutrašnji razvoj i spoljni položaj Srbije, kako se obično kaže, išao ispred svoga vremena, a, ustvari, tačno razumevao istorijsko vreme. Predstavljao ga je kao čoveka modernog duha.

Pregled državnog programa koji je Pera Todorović podneo kralju Aleksandru krajem 1902. godine, proizašao je iz njegovog dužeg posmatranja i analize prilika u Srbiji. Mada je te prilike video kao veoma dramatične, on je nalazio da izlaz postoji. Srbija je mlada država, njeno društvo tek nastaje, ona je "u vrenju, ali nije u truljenju... njeno je stanje fiziološko, ali nije patološko". Treba samo svesno obeležiti pravce budućeg rada, jasno istaći ciljeve kojima se teži i označiti sredstva koja tim ciljevima vode.

Tri pitanja dominiraju u Todorovićevom predlogu državnog programa: ustav, unutrašnji razvoj i spoljni položaj.

Srbija treba da bude ustavna monarhija. Posle velikog poigravanja ustavom, Todorović je tražio njegovu stabilnost. Treba dobro proceniti šta će ustavom biti garantovano, "ali ono što se jednom da, ne sme se više dirati, i mora se posle najtačnije održavati i vršiti". Svaki pokušaj da se ustav naruši imao bi se smatrati za "najteži zločin".

Predlog državnog programa podrazumeva slobodouman ustav, u kome su garantovane sve građanske slobode, razgraničene i precizirane nadležnosti, jer pravda na sudu je glavno merilo da li jedan narod "živi u pravnoj državi".

U pogledu unutrašnjeg razvoja, program je predviđao temeljnu reformu prosvete, s ciljem da "škola... bude pomoćnica života i s njim spojena u nerazdvojnu celinu". Da se poštuje ličnost vaspitanika i da se u njemu vidi koristan radnik.

Uz ogradu da nije dovoljno upućen, Todorović se, što se tiče vojske, zadržao samo na principima njenog ustrojstva. Iako je "vojnički jaka Srbija nama prvenstvena potreba", u razvoju društva mora se postići harmonija: vojska se ne može razvijati na račun ostalih oblasti života naroda.

Najzanimljiviji deo državnog programa koji je Todorović predlagao, jeste onaj koji se odnosi na privredni razvoj zemlje. U njemu se polazi od činjenice da je Srbija siromašna i da se bez učešća stranog kapitala ne može razvijati. "Mi siromašni Srbi smo jedino i upućeni na taj strani kapital. To je velika istina koju vazda treba imati na umu! "... Osim kapitala, stranci imaju tehniku i organizaciju, bez kojih se ne mogu zamisliti veliki ekonomski poduhvati. Zbog toga Srbija, "pametnim koncesijama", mora da zainteresuje strani kapital, jer "to bi bio jedini racionalni put za brzo i snažno otvaranje svih naših privrednih izvora".

Bez stranog kapitala, Srbija ne može da obavi velike poslove koji joj predstoje: izrada katastra, regulisanje reka, izgradnja železnica i puteva, podizanje uglednih dobara, razvoj industrije i trgovine, pošte i telgrafova...

U vreme velikog straha da će stranci preplaviti i uništiti Srbiju, Todorović je predlagao njeno otvaranje prema svim državama čiji se kapital može angažovati i od kojih treba učiti. Osim susretanja interesa malog domaćeg i velikog stranog kapitala, on nije video drugi način da se Srbija brže razvija, da skрати vreme za deceniju ili dve i obavi i poslove za koje je, uz samo njene mogućnosti, potrebno stoleće.

Iz ovakve logike proisticao je i Todorovićev pogled na spoljnu politiku Srbije. On je ustao protiv fatalističke filozofije da Srbija, zato što je

mala i od neznatnog uticaja u međunarodnim pitanjima, ne treba mnogo ni da se bavi spoljnim poslovima. Njena sudbina, u svakom slučaju, zavisi od jačih. Ovo "vrlo neumesno i vrlo opasno gledište", Todorović je obrnuo. Upravo zato što je mala i slaba, Srbija mora svoje spoljne odnose "mudro i obazrivo da udešava". Za to je, između ostalog, potrebna profesionalna diplomatija, potrebno je znanje.

Spoljni položaj Srbije bitno određuje činjenica da je ona između dve velike sile, Austrije i Rusije. Obema da ugoditi ne može, a jednoj da se prikloni ne sme zbog opasnosti od druge. Laviranje između njih je najopasnija pozicija, jer stvara podozrenje kod obe, a u kritičnim trenucima Srbiju ostavlja samu. Zbog toga je Todorović bio za razne spoljnopoličke kombinacije, od kojih mu je najbliža bila orijentacija na tesnu saradnju i saveze sa balkanskim narodima. Za svaku kombinaciju, međutim, važna je unutrašnja stabilnost i doslednost u poštovanju drugih. Sa takvom pozicijom "mi bismo se i brzo morali istaći kao ozbiljna politička činjenica na Balkanu, i kao takvi ne bismo mogli ostati usamljeni".

Celokupnim svojim sadržajem, državni program koji je Pera Todorović predlagao kralju Aleksandru sugerisao je nužnost preokreta. Dosta se tumaralo. Krajnje je vreme da se Srbija povede "putem postupnog ali stalnog napredovanja". Inače, njoj "preti opasnost da zaluta stranputicama i da najbolju snagu svoju istroši u trzavicama i opasnim unutrašnjim borbama". Ali i da je kralj Aleksandar bio spreman da prihvati izbor koji mu je sugerisao Todorović, za to mu je bilo potrebno vreme, koje zaverenici od 29. maja 1903. godine nisu hteli da daju upravo njemu, poslednjem Obrenoviću.

Još dok je trajala pometnja koju je stvorio krvavi prevrat i nije bila moguća njegova istorijska ocena, Pera Todorović je, preko svog *Ogledala*, javno rekao: "ja osuđujem zaveru". On, jednostavno, nije priznavao "da je našim... nevoljama lek i pomoć u istrebljivanju ljudi". Naprotiv, bio je ubeđen "da baš u tome leži zabluda iskrenih i slobodoumnih tvoraca 29. maja, što su uobražavali da treba pobiti nekoliko ljudi u Srbiji, pa će srpski narod odmah imati istinsku slobodu. U stvari je potreban preporođaj čitavih pokolenja i celoga naroda". Prevrat je, međutim, udaljio Srbiju od toga i obremenio je novim opasnostima.

Prvu takvu opasnost Todorović je video u mešanju vojske u politiku. Tamo gde vojska preuzme pravo koje pripada celom narodu, i koje on ostvaruje preko svoga predstavnštva, tamo prestaje politika.

Grupa oficira koja je, bez suđenja, izrekla presudu kralju i kraljici, ministrima i drugim oficirima po svom izboru, u kome je ulogu igrala i lična pizma, utrla je put bezakonju i tiraniji. Ona nije sklonila jednog tiranina, već je porodila mnoštvo tirančića. Ozakonila je logiku rešavanja političkih pitanja jednim udarcem, primenom krajnjih sredstava. Time je podstakla duh omraze i osvete, i održala stanje građanskog rata: "istorija ništa ne zaboravlja".

Za razliku od Đorđa Genčića, koji se odlučio na rešenje jednim udarcem, ne bi li Srbija u XX vek zakoračila bez istorijskih opterećenja, Pera Todorović je u takvom rešenju video zloslutni početak XX veka. Na kraju toga veka ima smisla vratiti se njegovom višeslojnom, njegovom prečutanom *Ogledalu*. Vreme je sa njega obrisalo sve efemerno. U njemu se danas izoštreno ogledaju neke dublje poruke pisca, koje je dešifrovalo iskustvo.¹⁴

¹⁴ Na početku XXI veka, februara 2003. godine, lider Srpske radikalne stranke, najavljujavo je u Narodnoj skupštini Srbije novi 29. maj. Hroničar beleži: "Da li je najavljuvanja krvavog proleća i datuma kada je izvršena politička likvidacija kraljevskog para, bilo? – čula su se pitanja u demokratskoj javnosti. Oni koji budu istraživali pozadinu tragičnog događaja kada je izvršen atentat na predsednika Vlade Srbije, imaće puno posla da odgovori na pitanja: šta je u politici slučajnost, koincidencija, predskazanje, predviđanje, nesrećni sticaj okolnosti". Tomislav G. Panajotović, *Ruž(š)enje Skupštine. (Dnevnik jednog poslanika 2002-2003)*, Piroć, 2004, s. 103.

U traženju odgovora na ova pitanja, istraživači neće moći da zaobiđu ni govor crkvenog velikodostojnika nad odrom premijera: "U momentu najdubljeg poniženja svoga naroda, on (Zoran Đinđić – L.P.) je na obrenovićevski način pružio ruku mira i pomirenja Evropi i svetu". Amfilohije Radović, "Rana posred srca", *Književnost*, Beograd, 2003, 7-8 – 9, s. 959.

B

LIBERALNA ALTERNATIVA:

usavršavanje pojedinca kao cilj države

11.

Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji XIX veka

Sve se u nas povtorava i na jedan isti način...

Milan S. Piroćanac, 1888.

Istoričar ideja se, kako je dobro uočeno, "u pokušaju rekonstrukcije i interpretacije prošlosti nužno oslanja na već formulisane kategorije koje strukturiraju polje njegovog predmeta istraživanja i služe mu za početnu 'katalogizaciju' i individualnih intelektualnih tvorevina". U slučaju ruske intelektualne tradicije, na primer, "koncepti *slovenofilstva* i *zapadnjaštva*" imaju upravo tu funkciju.¹

Rusku intelektualnu elitu, početkom četrdesetih godina XIX veka, na *slovenofile* i *zapadnjake* deli različit odnos prema Evropi. *Slovenofilstvo* i *zapadnjaštvo* nisu, međutim, zatvoreni koncepti. Oni su suprotstavljeni, ali se i dodiruju. U istorijskoj perspektivi čak i susreću.²

U vreme grupisanja *slovenofila* i *zapadnjaka*, u Rusiji nije bilo političkog života. *Slovenofilstvo* i *zapadnjaštvo* nisu programi političkih partija već pravci ruske misli. Oni su se kristalisali u polemikama koje su se sa stranica časopisa prenosile u književne salone. Glavne ideje formulisale

¹ Milan Subotić, "Aleksandar Hercen", *Tumači ruske ideje*, Beograd, 2001, s. 161; Isti, "Liberalni konzervativizam Petra Struvea", *Filozofija i društvo*, Beograd, 2000, XVII, s. 39.

² Opširnije Latinka Perović, "Aleksandar Hercen", *Ruski narod i socijalizam*, Podgorica, 1999.

su podjednako snažne individualnosti na obe strane.³ I u podjednako čvrstom uverenju svake od strana da upravo ona izražava suštinske potrebe ruske zemlje.

Spor između *slovenofila* i *zapadnjaka* je dostigao vrhunac 1847. Prekinula ga je revolucija 1848. godine. Ali, uticaj obe struje trajao je mnogo duže od njihovog formalnog postojanja.⁴ Slovenofilsko-zapadnjačka kontroverza javlja se na svakom potonjem istorijskom raskršću Rusije, da bi izmila i na najnovijem. Onom, na kome se Rusija našla na razmeđu XX i XXI veka.

"Ne postoje samo groblja umrlih ljudi već postoje i groblja umrlih ideja. Koliko su tek prostrana groblja ne samo ideja nego i čitavih sistema"⁵ – napisao je, 1921. godine, jedan od najpoznatijih i najplodnijih srpskih pravnih pisaca, Živojin Perić.⁶ Ali, za razliku od ljudi i sistema, ideje se obnavljaju.

Između ruske slovenofilsko-zapadnjačke kontroverze i glavne kontroverze srpske intelektualne tradicije postoji sličnost. Jednostavna analogija nije moguća, ali je u središtu i jedne i druge odnos prema Evropi. Srpska kontroverza je prividno uža: politička, to jest, spoljopolitička. Više implicitni, u Srbiji do kraja sedamdesetih godina XIX veka, *slovenofilstvo* i *zapadnjaštvo* se tada kristališu kao *rusofilstvo* i *austrofilstvo*. Njihovi sadržaji ulaze u programske orijentacije dve političke partije u Srbiji, Narodne radikalne stranke i Srpske napredne stranke. Obe ove partije nastale su gotovo istovremeno, u prelomnom trenutku moderne istorije Srbije, posle sticanja državne nezavisnosti na Berlinskom kongresu 1878. godine.

Berlinski ugovor je odredio okvir, ali u Srbiji su se oštro polarizovale snage oko toga čime da se taj okvir ispuni. Sadržaj unutrašnje politike bio je uslovljen odnosom prema dovršenju nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda i izborom spoljopolitičkog oslonca.

³ Rodonačelnici slovenofilstva su: A. S. Homjakov, I. V. Kirjevski, K. S. Aksakov, J. F. Samarina. U polemici sa slovenofilima među zapadnjacima se ističu: A. I. Hercen, N. P. Ogarov, V. G. Belinski.

⁴ Opširnije Latinka Perović, "Od dekabrista ka generaciji četrdesetih godina. Prvenstveni značaj političkih sloboda", *Srpski socijalisti 19. veka*, 1, Beograd, 1985.

⁵ Vid. Olga Popović – Obradović, "Živojin Perić – između liberalizma i konzervativizma", Zbornik radova *Liberalna misao u Srbiji. Prilozi istoriji liberalizma od kraja 18. do sredine 20. veka*, Beograd, 2001, s. 335.

⁶ Intelektualno klatno Živojina Perića kretalo se od Zapada prema Istoku. Po tome, on neodoljivo podseća na Aleksandra Hercena. Obojica, pak, samo potvrđuju da su se različiti koncepti susretali čak i u jednom istom misliocu.

Orijentacija male nezavisne države na razvoj u dubinu, odnosno, na političku, pravnu, kulturnu i privrednu modernizaciju, shvaćena je kao izdaja *zavetne misli* o oslobođenju i ujedinjenju čitavog srpskog naroda. Oslanjanje Srbije na Austriju, čak i posle držanja Rusije u San-Stefanu i Berlinu, primljeno je kao okretanje leđa centru slovenske civilizacije i okosnici budućeg sveslovenskog saveza. U tom trenutku, srpska kontroverza postala je eksplicitna – dobila je politički izraz.

Kao i ruska slovenofilsko-zapadnjačka kontroverza, srpska kontroverza imala je trajniji uticaj. Ona je nadživela sedamdesete i osamdesete godine XIX veka. I unutar nje postojala su oštra suprot-stavljanja i dodirivanja. Sa svim tim, i ona je pokazala tendenciju obnavljanja.

Nikola P. Pašić, jedan od najbližih saradnika Svetozara Markovića, rodonačelnika ideje socijalizma u Srbiji, kasnije vođa Narodne radikalne stranke, nije bio ni teoretičar ni ideolog. Ali je, možda upravo zato što je govorio *iznutra*, vrlo precizno opisao poreklo i sadržaj srpske kontroverze.

Posle Berlinskog kongresa, do podele je, po Pašiću, došlo u malobrojnoj srpskoj eliti: "Prosti narod može se kazati bio je nezadovoljan sa rezultatom ali se nije upuštao u dalja ispitivanja. Inteligencija pak podelila se je u dva razna tabora".⁷ Jednu struju, jednu stranu u žestokom sporu čije su poprište bili Narodna skupština i štampa, činili su liberali i naprednjaci. Na osnovu toga što su i jedni i drugi bili "poklonici... zapadno-evropskih ustanova"⁸, Pašić ih je svrstao u jedan *tabor*. Razlikovao ih je samo po tome što su liberali bili "obazriviji i sporiji u prenošenju zapadnih ustanova na srpsko zemljište"⁹, dok su naprednjaci "hteli s mesta da Srbiju pretvore u kakvu zapadnu državicu..."¹⁰ Pašićev opis protivničkog *tabora* temelji se na brojnim dokazima, među kojima su posebno značajne Besede vladaoca kojima su otvarna i zatvarana zasedanja svakog saziva Narodne skupštine. One su sadržavale programe vlada, koji su, kroz Adrese poslanika vladaocu dobijali potvrdu u Narodnoj skupštini. Kao rezultat težnji i interesa sva tri činioca, vladaoca, vlade i Narodne skupštine, Besede su predstavljale izraz političke volje.

⁷ "Pismo Nikole Pašića A. I. Zinovjevu (Kratki pogled na borbu, stanje i težnje naroda srpskog u Kraljevini Srbiji od Berlinskog kongresa do današnjeg dana)", Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872–1891)*, Priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin, Beograd, 1995, s. 238. *Mitropolit Mihailo i Nikola Pašić. Emigrantska prepiska*. Priredio Andrej Šemjakin. Beograd, 2004.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto, s. 238-239.

Vlada liberala smatrala je da je za Srbiju, posle Berlinskog kongresa, nastalo "novo doba"¹¹. Sticanje državne nezavisnosti predstavljalo je istorijsku prekretnicu: "Posle dugog ratovanja, za nas je sad nastupio zadatak, da damo Evropi čvrstu zalogu mira, zakonodavnog poretka i zdravog napretka u istočnim stvarima."¹² Očuvanje nezavisnosti i samostalne budućnosti dovođeno je u vezu "sa novim zahtevima međunarodnog saobraćaja i jevropske civilizacije".¹³

Vlada naprednjaka nastavila je ovu liniju. Naglašavano je da Srbija "oseća snagu i potrebu i... ima političku volju da živi životom evropske obrazovanosti", i izvrši "reformu u duhu savremenog evropskog napretka skoro po svima poljima državnog života".¹⁴ Tim reformama, Srbija izlazi "iz granica starinske patrijarhalne države",¹⁵ i uređuje se "iznutra kao moderna država".¹⁶

Slobodan Jovanović je nalazio da je, posle Berlinskog kongresa, "naprednjačko odvajanje od Rusije i približavanje zapadu bilo... jedna politička nužda".¹⁷ Ali, spoljnopolitički obrt bio je i uslov i posledica pojačanja intenziteta i ubrzanja ritma one unutrašnje politike koju su vodili liberali od 1868, do pred kraj 1880. godine. Razlozi za pomenuti obrt stariji su od okolnosti koje su nastupile posle 1878. godine i dublji su od političke nužde koja je proizlazila iz obaveza preuzetih na Berlinskom kongresu. Ti su razlozi formulisani još u sukobima liberala i socijalista šezdesetih godina. Obnovljeni su sa pojavom mladokonzervativaca, kasnije naprednjaka, na početku 1880. godine. I sam Slobodan Jovanović je zaključivao: "Naprednjacima se činilo da bi Srbija bila osuđena na većitu primitivnost, ako se ne bi oslobodila ruskog uticaja".¹⁸

Povlačeći liniju podele između *tabora* liberala i naprednjaka i *tabora* koji čine socijalisti, odnosno radikali, ni Nikola Pašić nije ostao samo na spoljnopolitičkoj ravni. Po njemu, razlike između ova dva *tabora* "leže

¹¹ Beseda... *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1877*, Beograd, 1878, s. 484.

¹² Beseda... *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1878*, Beograd, 1879, s. 18-19.

¹³ Beseda... *Stenografske beleške Vanredne Narodne skupštine u Kragujevcu na dan 11. maja za 1880*, Beograd, 1880, s. 217.

¹⁴ Beseda... *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1881*, Beograd, 1882, s. 17.

¹⁵ Beseda... *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1884*, Beograd, 1885, s. 27.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Slobodan Jovanović, "Srpsko-bugarski rat", *Političke i pravne rasprave. Sabrana dela*, Beograd, 1990, knj. 2, s. 492.

¹⁸ Isto.

takoreći u dubljim moralnim i političkim osnovama i pogledima na svet i slavenstvo".¹⁹ Suprotno Naprednoj stranci, Radikalna stranka "nalazi da u srpskom narodu ima toliko dobrih i zdravih ustanova i običaja, da bi ih trebalo samo negovati i dopunjavati s onim dobrim ustanovama, koje se nahode u ruskoga naroda i ostalih slavenskih plemena, a od zapada uzimati samo tehničko znanje i nauku i njima se koristiti u duhu slaveno-srpskom".²⁰

U spoljnoj politici, Radikalna stranka se držala "slav(enske) i prav(oslavne) Rusije, a unutrašnjosti srp(skih) običaja i duha".²¹ Ovakvim jedinstvom spoljne i unutrašnje politike Pašić je objašnjavao pojavu, koja je za mnoge ostala "neobjasnima", "da je gotovo sav narod odma pristao na našu stranku, ili odma izjavio da naši pogledi i naše ocene to su u isto vreme i njegovi".²² Ova identifikacija sa siromašnim i neprosvećenim narodom ostavljala je minimalan prostor drugom *taboru*, i to ne samo sedamdesetih i osamdesetih godina XIX veka. Radikali su došli na vlast i vladali su gotovo bez konkurencije. Oni su kasnije preuzeli neke zapadnoevropske forme. Ali time nije povećan prostor za drugi *tabor*. Naprotiv, taj prostor je na nov način apsorbovan.

"Katalogizacija" pripadnika radikalskog *tabora* prilično je jednostavna. Njena osnova je privrženost slovenskoj civilizaciji, odnosno Rusiji kao njenom stožeru: "Mi verujemo čvrsto i nepokolebivo u slavensku pobedu, u buduću slavensku kulturu, u poziv svevišnjim naznačeni slvenskom narodu da oblagorodi i ublaži egoističku borbu zapadne kulture, da dovede u sklad i jedinstvo kulturu sa čistom pravoslavnom hrišćanskom verom, u kojoj hranilac i nosilac je veliki ruski narod".²³

Nešto je složenija "katalogizacija" pripadnika liberalskog, odnosno naprednjačkog *tabora*. Austrija je smatrana paradigmom Zapada, pa je austrofilstvo izjednačavano sa zapadnjaštvom. U isto vreme, među *austrofilima* razlikovani su *zapadnjaci*.

U jednom pismu Stojanu Novakoviću²⁴, jednom od prvaka Napredne stranke, Slobodan Jovanović kaže: "Zamerke koje imate mojoj raspravi"²⁵

¹⁹ "Pismo Nikole Pašića A. I. Zinovjevu"... s. 239.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ Isto, s. 239-240.

²⁴ Arhiv Srbije, Slobodan Jovanović Stojanu Novakoviću, Beograd, 11. novembra 1901. Lični fond Stojana Novakovića, br. 1567.

bez sumnje su osnovane: Meni je samo žao što je mojom neveštinom, ispalo da sam ja napadao Piroćanca. Moja namera to nije bila. Ja sam napao i hteo sam napasti Garašanina²⁶, to ne krijem. Ali, što se tiče Piroćanca, ja sam mislio da pokažem da on nije bio austrofil već *zapadnjak* (podv. L. P.); da se u prilog zapadnjačkoj politici mogu navesti razlozi koji nisu od male vrednosti, i da smo mi od Piroćančeve zapadnjačke politike imali tu korist što smo se, blagodareći njoj, oslobodili onog šovimentnog patriotizma koji nas je ranije na velike pogreške navodio. Može biti, ja sam, kao što vi niste, stavio na račun Piroćanca mnogo više rusofobije no što mu pripada, ali na to me je navela njegova brošura o Međunarodnom položaju Srbije".²⁷

Iako je rano, već na samom početku XX veka, "katalogiziran" kao *zapadnjak*, Milan Piroćanac, ni kao takav a i inače, nije posebno izučavan. Delio je, u tom pogledu, sudbinu Napredne stranke, njene dve vlade (1880–1883. i 1884–1887), kao i njenih drugih vodećih ljudi: Stojana Novakovića, Milutina Garašanina i Čedomilja Mijatovića.

Proučavanje pojedinih razdoblja jednog *tabora* prilikom podele do koje je došlo među pripadnicima malobrojne srpske elite na istorijskoj prekretnici 1878. godine, pa i pojedinih pripadnika toga *tabora*, jedan je od brojnih načina rekonstrukcije celine. To, naravno, važi i za Milana Piroćanca. Ali, sa stanovišta pomenute "katalogizacije" – biografija, mesto u historiografiji, pogledi i shvatanja, te praktičan rad Milana Piroćanca, značajni su i stoga da bi se razumelo šta je značilo biti *zapadnjak* u Srbiji u poslednje dve decenije XIX veka.

a. BIOGRAFIJA

Milan Piroćanac je rođen 7. januara 1837. godine u Jagodini. Bio je sin Stevana Nedeljkovića, rodom iz sela Šugrina, blizu Pirota, otuda – Piroćanac, i Milice, rodom iz Levča.

Mati Milana Piroćanca, pre udaje za njegovog oca Stevana, udovca iz Jagodine, bila je druga žena bivšeg Karađorđevog vojvode, Pavla Cukića, iz Krčmara. Kada je Milicu doveo u kuću, Pavle je već imao venčanu ženu i

²⁵ Reč je o raspravi Slobodana Jovanovića "Srpsko-bugarski rat". *Političke i pravne rasprave. Sabrana dela*, Beograd, 1990, knj. 2.

²⁶ Milutin Garašanin (1843–1898), jedan od osnivača Napredne stranke; predsednik druge naprednjačke vlade (1884–1887).

²⁷ M. S. Piroćanac, *Međunarodni položaj Srbije*, Beograd, 1892.

decu. Posle njegove pogibije, obe njegove udovice nastavile su da žive u istoj kući. Dobri odnosi između ove dve žene sačuvali su se i posle Milićine druge udaje. Prema kazivanju samog Milana Piroćanca, Milan Đ. Milićević je u *Dodatku Pomeniku od 1888.* zapisao:

"Dok Milica nije bila otišla za Stevana, ona je lepo živela sa prvom Pavlovom ženom. I ne samo da su se one lepo slagale, dokle su bile u jednoj kući, nego je Milica, čak sa sinom svojim Milanom, dolazila u Krčmare, u goste, inočici svojoj, prvoj ženi Cukićevoj, i ova je Milici te pohode vraćala, i gostila se u Jagodini kod nje po nekoliko dana!"²⁸

U takvoj patrijarhalnoj atmosferi, Milan Piroćanac je, u Jagodini, završio osnovnu školu. Polugimnaziju je učio u Kragujevcu; gimnaziju i dve godine Liceja u Beogradu.

U Parizu je 1860. godine završio prava, a zatim otišao u Nemačku, gde je učio jezik.

Po povratku u Srbiju, stupio je u državnu službu. Od 1861. do 1868. godine radio je u ministarstvu spoljnih poslova. Zbog izuzetnih sposobnosti, postao je načelnik odeljenja, a poveravane su mu važne misije o kojima govori u svojoj raspravi *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda*.

Posle ubistva kneza Mihaila, Piroćanac je bio prisiljen da napusti ministarstvo. Postavljen je za predsednika beogradskog suda, a zatim za predsednika suda u Gornjem Milanovcu. Na toj dužnosti ostao je do 1874. godine, kad se vratio u Beograd. Započeo je sa advokaturom, ali je ubrzo bio postavljen za člana kasacionog suda. Bio je ministar inostranih poslova u ministarstvu Aćima Čumića (1874–1875), posle čijeg političkog pada se vratio u kasacioni sud.

Publicistički rad Milana Piroćanca je započeo u listu *Šumadija*,²⁹ 1876. godine. Osim jedne recenzije objavljene u *Godišnjici Nikole*

²⁸ Milan Đ. Milićević, "Piroćanac S. Milan, državnik". *Dodatak Pomeniku od 1888. Znameniti ljudi u srpskoga naroda koji su preminuli do kraja 1900. g.*, Beograd, 1901, s. 127.

²⁹ *Šumadija. List za politiku, nauku i književnost*, Beograd, 1876/I. Sačuvan br. 29. Vid. *Anali Leksikografskog zavoda FNRJ*, Zagreb, 1955, sv. 2, s. 316.

Čupića,³⁰ 1879. godine, sve članke i rasprave koje je napisao između 1880. i 1890. godine objavio je u listu *Videlo*.³¹

Piroćanac je imao istaknutu ulogu među onima koji su pokrenuli *Videlo*. List politički, ekonomski i književni.³² Do pojave prvog broja *Videla*, 2. januara 1880. godine, u Srbiji su izlazila samo dva dnevna lista: *Srpske novine* i poluzvanični liberalni *Istok*. Oko *Videla*, jedinog opozicionog lista, okupila se grupa intelektualaca koje nije povezivalo toliko jedinstvo pogleda koliko jedinstven opozicioni stav prema vladajućim liberalima. U ovoj grupi su bili još: Čedomilj Mijatović, Stojan Novaković, Milutin Garašanin, Milan Đ. Milićević, Ljubomir Kaljević i Milan Kujundžić.

U *Videlu* su saradivali i pripadnici već profilisanog drugog *tabora*. Na njegovim stranicama Nikola Pašić je objavio i obrazložio program buduće Radikalne stranke, i pripremio njeno organizovanje. Preko *Videla* Pašić je vodio kampanju povodom smrti opozicionog poslanika Adama Bogosavljevića, koji je umro u zatvoru, i u toj kampanji uspeo da postavi temelje organizacije Radikalne stranke.³³

Posle pada liberalne vlade Jovana Ristića, u oktobru 1880. godine, novo ministarstvo obrazovao je Milan Piroćanac. Prvo, s portfeljom ministra pravde, a zatim ministra inostranih poslova. Pred njegovim ministarstvom stajale su reforme na svim poljima društvenog života. Pre svega grandiozan zakonodavni rad, bez koga se nisu ni mogle utemeljiti nove institucije niti uspostaviti međunarodni odnosi nezavisne države.

Pojava političkih stranaka bila je pripremljena, i ona se najjasnije manifestovala u Narodnoj skupštini. Posle 8. januara 1881. godine, kada se pojavio list *Samouprava* sa Programom Narodne radikalne stranke, na formiranje nove stranke nije trebalo dugo čekati. Samo dva dana kasnije, 10. januara 1881. godine, organizovana je Srpska napredna stranka. U

³⁰ Vid. Milan Piroćanac, "Referat o delu Blunčlijevu. Karakter i duh političkih partija", u prevodu Nikole Kapetanovića, *Godišnjica Nikole Čupića*, Beograd, 1879.

³¹ U najznačajnije radove Milana Piroćanca objavljene u *Videlu* spada njegova rasprava *Ustavnost*. Bez oznake autora, ona je i posebno objavljena. Vid. *Ustavnost. Preštampano iz "Videla"*, Beograd, 1881.

³² Vid. Aleksandra Vuletić, *Videlo kao izvor za politiku Srpske napredne stranke*. Diplomski rad. Univerzitet u Beogradu. Filozofski fakultet, Beograd, 1995. Rukopis, s. 1-104.

³³ Opširnije Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, Beograd, 1995, knj. 3. Vid. u ovoj knjizi: "Politička upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića"...

njenom imenu sadržan je, po Milanu Đ. Milićeviću, i njen karakter: "Skup ljudi koji teže k napretku".³⁴

Milan Piroćanac je bio jedan od osnivača Srpske napredne stranke i, van svake sumnje, njen ideolog. Ali su u stranci veći uticaj od njega imali praktični ljudi.

Posle trijumfalne pobede Radikalne stranke na izborima 7. septembra 1883. godine, Milan Piroćanac je podneo ostavku na mesto predsednika ministarstva. Ovaj čin obrazložio je nemogućnošću vlade da pristupi radu na novom ustavu, "koji bi jemstva, potrebna svestranom razvitku zemlje, doneo u potpunijoj i snažnijoj meri".³⁵ U dva maha, 4. aprila 1881. i 22. juna 1882. godine, Narodna skupština donela je obavezujuća akta o promeni ustava. Međutim, posle septembarskih izbora, vlada, kako je Milan Piroćanac napisao u svojoj ostavci kralju Milanu, "ne bi mogla pristupiti nikakvom redovnom zakonodavnom radu, sa novoizabranom redovnom Skupštinom, pre nego bi se sastala Velika Narodna Skupština, koja je pozvana da reši, hoće li se i kako predložena promena Ustava učiniti".³⁶

U obrazloženju ostavke Milana Piroćanca nema ničega pitijskog.³⁷ On je, doista, u promeni Ustava iz 1869. video glavnu pretpostavku za razvoj Srbije kao moderne, što je pre svega značilo, pravne države.

Od 1807. do 1869. godine Srbija je promenila sedam ustavnih zakona,³⁸ "od kojih su mnogi jedva ušli u praksu, ili gotovo nikako ni ulazili nisu".³⁹ Ustav iz 1869. godine uveo je "predstavnički sistem bez parlamentarne vladavine". Ali je bio prvi ustav "koji je Srbija sama sebi dala, bez ičijeg stranog mešanja". Već zbog te činjenice "imao je istorijski značaj i zaista predstavljao preokret u ustavnoj istoriji".⁴⁰ Ali, sa stanovišta potreba mlade nezavisne države, odnosno njenog razvoja po uzoru na zapadne države, Ustav iz 1869. godine predstavljao je prepreku. Srbiji su, smatrao je Piroćanac, bili potrebni unutrašnji red i spoljna stabilnost, koje je imao da utemelji novi ustav. U suštini, u pogledima Milana Piroćanca na

³⁴ Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, br. 9327. *Dnevnik Milana Đ. Milićevića*, 10. januar 1881.

³⁵ *Srpske novine*, Beograd, 1883, br. 170.

³⁶ Isto.

³⁷ Vid. Stojan Novaković, *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji od 1883. do 1903*, Beograd, 1912, s. 19-20.

³⁸ Od 1807. do 1912. godine, Srbija je imala 12 ustavnih zakona. Isto, s. 11.

³⁹ Isto, s. 10.

⁴⁰ Vid. Milivoje Popović, *Borba za parlamentarni režim u Srbiji*, Beograd, 1939, s.

ustavnost sadržan je celokupan njegov program razvoja Srbije posle sticanja nezavisnosti.

Na putu ostvarenja tog programa stajala su dva snažna protivnika. Jedan je bio kralj Milan. Njemu je odgovarao odnos između vladaoca i narodnog predstavništva uspostavljen Ustavom iz 1869. godine. Taj odnos je najbolje izrazio on sam, rekavši da je Ustav iz 1869. dao vladaocu tri četvrtine prava, a Narodnoj skupštini jednu četvrtinu. Drugi protivnik bila je Radikalna stranka sa svojom ideologijom *narodne države*, u kojoj je narodno predstavništvo trebalo da bude konvent.

Posle ministarstva Milana Piroćanca, Napredna stranka je još jednom, 1884. godine, obrazovala ministarstvo sa Milutinom Garašanićem na čelu. Odnose između ove dvojice prvaka Napredne stranke nisu karakterisali ni saradnja ni poverenje. Ali, nemogućnost ustavne reforme Milan Piroćanac nije doživeo samo kao poraz svog ministarstva. Ni kao vlastiti politički poraz. Doživeo ga je kao poraz zapadnoevropske orijentacije Srbije. Kao dugoročni poraz liberalne demokratije u njoj.

Milan Piroćanac je bio ličnost isuviše velikih sposobnosti, znanja, iskustva i autoriteta, a da se sa njim ne bi pravile različite političke kombinacije. Sistematičan u posmatranju i duboko pronicljiv pri analizi unutarne i spoljne politike Srbije, Milan Piroćanac je bio nezaobilazan sagovornik kralja Milana, političara iz svoje, ali i iz drugih političkih stranaka. Ipak, posle silaska s vlasti, njegova javna politička delatnost je faktički prestala. On se posvetio advokaturi koja mu je, osim visokog profesionalnog ugleda, donela i značajne prihode. Bio je advokat kraljice Natalije u njenoj brakorazvodnoj parnici sa kraljem Milanom.

Zajedno sa drugim školovanim ljudima svoje generacije, Piroćanac je u određenom istorijskom trenutku bio neizbežno uključen u politiku. Ali, za razliku od većine političara toga vremena, Milan Piroćanac, Stojan Novaković i Čedomilj Mijatović imali su i vlastite profesije. Oni bi sa svojim delom opstajali i bez političkog rada. Sva trojica su bili prvi srpski intelektualci u modernom smislu reči.

Milan Piroćanac je napisao nekoliko rasprava, gotovo sve devedesetih godina. Na francuskom jeziku *Balkansko poluostrvo*⁴¹ (1889), a zatim na srpskom jeziku: *Međunarodni položaj Srbije* (1892), *Knez Mihailo*

⁴¹ Pod pseudonimom, ova rasprava je objavljena i na srpskom jeziku u veoma lošem prevodu arhimandrita Nikifora Dučića. Vid. *Balkansko poluostrvo od dr Stefana Bratimića*, Beograd, 1889.

*i zajednička radnja balkanskih naroda*⁴² (1895), *Nekolike napomene povodom bezimene brošure "Srpska narodna misao i M. Piroćanac"*⁴³ (1895), *Beleške povodom jedne "Diplomatske istorije"*⁴⁴ (1896), *Naša završna reč povodom diskusije o politici Kneza Mihaila* (1896).

U pomenutim raspravama Milan Piroćanac je razvio svoje poglede na drugu vladu kneza Mihaila. U isto vreme, naročito u raspravi *Međunarodni položaj Srbije*, koja je tako ljutila Slobodana Jovanovića, napravio je bilans unutarne i spoljne politike Srbije posle 1878. godine. Na osnovu tog bilansa, upustio se i u predviđanje budućeg razvoja. S obzirom na postojanje dovoljne vremenske distance, može se izvršiti valjana istorijska provera te njegove prognoze.

Većinu rasprava Milan Piroćanac je napisao polemišući sa Jovanom Ristićem. Njegovi argumenti i ton, zatim njegov jezik i stil u polemici, odaju čoveka čije je "obrazovanje prostrano, a pravničko znanje temeljno, iscrpno".⁴⁵ Čoveka, koji je "u pisanju silan, precizan".⁴⁶

Osim navedenih rasprava, članaka (naročito u listu *Videlo*), prepiske koja je rasuta po raznim ličnim fondovima, pisanom delu Milana Piroćanca pripada i njegov *Dnevnik*.⁴⁷ Ovaj izvor ima kapitalan značaj za intelektualnu biografiju Milana Piroćanca. I ništa manji značaj nije imao za istoriju Srbije posle sticanja nezavisnosti, kada se ona našla na raskršću između Austrije i Rusije kao paradigmatična zapadnoevropske i slovenske civilizacije, zatim na

⁴² Vid. Jovan Ristić, *Poslednja godina spoljašnje politike Kneza Mihaila*, Beograd, 1895.

⁴³ Vid. Incognitus, *Srpska narodna misao i M. Piroćanac*, Beograd, 1895.

Nepoznati je Aleksandar Protić (1888, Temišvar – 1907, Beograd), pukovnik. Bavio se i istorijom. Napisao nekoliko istorijskih rasprava među kojima i *Naši moderni istoričari*, Beograd, 1899.

Povodom Piroćančeve rasprave, vid. i: Jovan Ristić, *Piroćančeva "istoriska razmišljanja"*, Beograd, 1897.

⁴⁴ Vid. Jovan Ristić, *Diplomatska istorija Srbije za vreme srpskih ratova za oslobođenje i nezavisnost 1875-1878*, knj. 1-2, Beograd, 1896-1898.

⁴⁵ Milan Đ. Milićević, "Piroćanac S. Milan". *Dodatak pomeniku od 1888...*, s. 129.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Rukopis *Dnevnika* čuva se u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti, br. 9987-9989.

Milan Piroćanac je rano počeo da vodi *Dnevnik*. Sve što je napisao do 1877. ušlo je u njegove rasprave *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda* i *Međunarodni položaj Srbije*. Rukopis koji se čuva u Arhivu SANU počinje od 1877. Taj deo je bez oznake dana. Sam Piroćanac kaže da ga je pisao "veoma na brzu ruku" i da bi ga trebalo "dovesti u red". Zatim slede beleške, sa prekidima, od 21. januara 1878. do 17. novembra 1894. Rukopis je obima oko 800 stranica dva različita formata.

prekretnici između *pravne* i *narodne* države, *narodne* i *liberalne* demokratije, građanskog društva, to jest, razvoja prosvete, kulture i privrede, socijalnog strukturiranja i izgradnje institucija i – nacionalne revolucije, odnosno pripreme ratova za dovršenje oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda.

Dnevnik Milana Piroćanca nije objavljen.⁴⁸ Sudeći po broju citata iz njega u prisutnim historiografskim radovima o Srbiji druge polovine XIX veka, on je i vrlo malo čitan. Razlog i za jedno i za drugo pripisivan je rukopisu koji je bio "tako nečitak da neka mesta ni sam on (Piroćanac – L.P.) nije mogao lasno pročitati".⁴⁹

Dnevničke beleške Milana Piroćanca potiču iz pera čoveka koji je mnogo toga imao da kaže. Na njihovim stranicama gotovo da nema ničeg privatnog. Piroćanac ne piše o vremenu, ni o ličnim i porodičnim stvarima. Od bliskih osoba pominje jedino svoju suprugu.⁵⁰ Ali i nju samo u vezi sa njenim audijencijama kod kraljice Natalije, i ukoliko postoji dovoljan razlog da zabeleži neko političko obaveštenje ili poruku.

Na stranicama svojih dnevničkih beležaka Milan Piroćanac je posmatrao, analizirao i zaključivao iz vlastite potrebe. Ali je pisao i za istoriju. Njegov rukopis je slika čoveka u žurbi. On je odmah beležio utiske o događajima i ljudima,⁵¹ kao da je želeo i da ih se što pre oslobodi i da ih fiksira. U toj žurbi, Piroćanac nije mnogo mario za rukopis. Skraćivao je i spajao reči, pisao bez interpunkcije. Ali umeo je i drugačije. U njegovim

⁴⁸ Objavljen je posle izlaska iz štampe ove studije. Vid. Milan Piroćanac, *Beleške*. Pripredila Suzana Rajić. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Biblioteka "Dva stoleća". Knj. 3. Beograd, 2004.

Citati u ovoj studiji su prema rukopisu.

⁴⁹ Milan Đ. Milićević, "Piroćanac S. Milan". *Dodatak Pomeniku od 1888...*, s. 129.

⁵⁰ Piroćanac se dva puta ženio: 1878. – Jelenom Janković, koja je posle godinu dana umrla; drugi put, Amalijom Milovanović, sa kojom je imao čerku Anđeliju, sinove: Stevana, koji je rano umro, Nikolu i Miloša. Vid. Suzana Rajić, "Milan S. Piroćanac Za moju decu, Beograd, 1895". *Miscellanca. Mešovita građa*, Beograd, 2003, knj. XXI.

⁵¹ O mnogim ljudima (Jovan Ristić, Stojan Novaković, Čedomilj Mijatović, Milutin Garašanin) ostavio je dragocene podatke. O nekima, kao o kralju Milanu, čitave portrete. Iz ličnog poriva, ali i iz vlastitog razumevanja istorije, povodom abdikacije kralja Milana, zabeležio je: "U trenutku kad se kralj Milan, nagnan svojim rođenim pogreškama, povlači sa polja javnog reda, šteta bi bilo ako oni koji su imali prilike da ga izbliza posmatraju ne bi zabeležili za Istoriju bar najkarakterističnije crte ove čudnovate pojave na prestolu". Milan Piroćanac, *Dnevnik*, 8. mart 1889; Vid. Latinka Perović, "Milan Piroćanac o kralju Milanu". *Tokovi istorije*, Beograd, 2002, 3-4.

dnevničkim beleškama ima stranica koje su napisane savršeno sređeno, gotovo kaligrafski. Kao da ih je pisao drugi čovek.

Nečitak, rukopis Milana Piroćanca nije i nepročitljiv. Ne radi se o hijeroglifima. Otuda se samo nečitkošću rukopisa ne može objasniti činjenica da dnevničke beleške Milana Piroćanca, čoveka velikih državnčkih sposobnosti i retke misaonosti, više od sto godina čekaju (su čekale) svoga priređivača, svoje čitaoce i tumače. Istina, one dele sudbinu autobiografija, dnevnika, memoara i prepiske ljudi politike i kulture, što je u Srbiji druge polovine XIX veka često nedeljivo. Ni najveći deo te ostavštine nije objavljen.⁵² Nedostatak korpusa te ostavštine, koju bi objavljivanje učinilo šire dostupnom, nije samo na štetu istorijskog saznanja. Uz pomoć ovih izvora lakše bi se identifikovali, dešifrovali i sistematizovali istorijski procesi. Drugim rečima, teže bi bilo mistifikovati prošlost, izmišljati tradiciju i uvek iznova pisati istoriju.

Ali, u slučaju Milana Piroćanca, odnosno reprintovanja njegovih spisa i objavljivanja njegovih dnevničkih beležaka i pisama, radi se i o redukcionističkom odnosu prema prošlosti i selektivnom zaboravu. Liberalna tradicija, čiji je najdosledniji predstavnik u Srbiji druge polovine XIX veka bio upravo Milan Piroćanac, stalno je zanemarivana.

Krhke fizičke konstitucije, "višega rasta", "lica duguljastoga" "slaba vida",⁵³ Milan Piroćanac je dugo bolovao. Umro je relativno rano, u šezdeset prvoj godini, 1. marta 1897. godine, u Beogradu.

Za savremenike, Milan Piroćanac se izdvajao i u malobrojnoj eliti koju je Srbija tada imala. On nije bio čovek koji bi poveo mase. Dobro je zarađivao. Kao advokat, on je "vrlo skupo umeo naplaćivati, a klijenti su mu i bivali sve imućni ljudi ili udruženja".⁵⁴ Sam je bio na plaćanju "vrlo tvrd".⁵⁵ Voleo je "da zida lepe zgrade".⁵⁶ Posedovao je "tri veće kuće, pokazao je da ima i ukusa i dovoljno tehničkog znanja za take radove".⁵⁷

Savremenici su u Milanu Piroćancu videli egocentrika, sujetnog, teško pristupačnog čoveka. Po Ljubomiru Kaljeviću, "Piroćanac je bio razdražljiv, otoritetan (autoritaran – L.P.), čudljiv i veliki gospodin... S toga

⁵² Sliku je, donekle, promenila edicija Srpske književne zadruge "Srpski memoari" i pomenuta biblioteka Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva.

⁵³ Milan Đ. Milićević, "Piroćanac S. Milan". *Dodatak Pomeniku...*, s. 128.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto, s. 130.

⁵⁶ Isto, s. 129.

⁵⁷ Isto, s. 130.

su pravu vrednost Piroćančevu cenili samo bliski prijatelji njegovi. Prostiji naprednjaci kojih je bilo mnogo više na broju nisu marili za njega, a Garašanina su obožavali".⁵⁸

Istoričari su poverovali na reč savremenima i sliku osobenjaka upotpunili još po nekim detaljem, od kojih neke, kao Piroćančeva "dugo vremena izrazita prevelika slabost ili bolje, neotpornost prema vladaocu"⁵⁹, istraživanja ne potvrđuju.

Kralju Milanu je, i u Naprednoj stranci i u vladi, mnogo više odgovarao Milutin Garašanin. Bio mu je "simpatičniji, gipkiji i poslušniji njegovim uplivima no Piroćanac".⁶⁰ Ali je upravo Milanu Piroćancu, koji je bio u žestokim sukobima sa kraljem Milanom oko mnogih pitanja – odnosa sa Austrijom, ustava, Tajne konvencije, Srpsko-bugarskog rata, razvoda sa kraljicom Natalijom kao političkim pitanjem – pripisana "neotpornost prema vladaocu".⁶¹

Vreme, međutim, očisti poglede savremenika od svega efemernog i na površinu izvuče ono što je bitno. Na Milana Đ. Milićevića, narodnog poslanika, mogao je ostaviti utisak izgled Milana Piroćanca za govornicom Narodne skupštine: "... on je obično stajao na jednoj nozi, tek podupirući se drugom nogom, ruke je opružao niza se, a iz usta niz bradu puštao je argumente kojima bi drugi razlamao protivnika!"⁶² Današnji čovek ima pred sobom samo govore Milana Piroćanca: koncizne, precizne, izgovorene uz strogo poštovanje skupštinske procedure. Tako je i sa drugim ocenama savremenika o Milanu Piroćancu. Svaka od tih ocena može se danas i drugačije tumačiti.

Bez premca u kamernim raspravama, Milan Piroćanac nije, ipak, bio kabinetski čovek. On je "rado putovao po okruzima, i razgovarao s ljudima iz naroda".⁶³ Ali, nije bio demagog. Nikad nije podsticao instinkte mase. Bojao se stihije gomile. Živeo je od vlastitog profesionalnog rada. To ga je činilo nezavisnim i davalo mu osećaj unutarnje slobode. Bio je već čovek civilizacije novca. Za svoje advokatske usluge očekivao je, sasvim

⁵⁸ Ljubomir Kaljević, *Moje uspomene*, Beograd, 1908, s. 36.

⁵⁹ Vid. Dragoslav Janković, *Rađanje parlamentarne demokratije. Političke stranke u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1997, s. 269.

⁶⁰ Ljubomir Kaljević, *Moje uspomene...*, s. 36.

⁶¹ Dragoslav Janković, *Rađanje parlamentarne demokratije...*, s. 269.

⁶² Milan Đ. Milićević, "Piroćanac S. Milan". *Dodatak Pomeniku...*, s. 129.

⁶³ Isto.

prirodno, nadoknadu od svakog svog klijenta, ne izuzimajući ni kraljicu Nataliju.⁶⁴

No, kako god se tumačila gledišta savremenika o Milanu Piroćancu, on je morao izazivati zavist i osećati se usmaljenim u sredini koju su, i njoj veoma naklonjeni stranci, kao Alber Male, ovako videli:

"Mana ove zemlje, rado bih napisao njen *porok*, jeste nedostatak širih zamisli. Zabrinuti su jedino za odmah. Iz ovog nedostatka proizlazi potpuna nemoć da se očuva plan celine. *Slučaj* je ovde najveći gospodar, neograničeni gospodar. Kako, uprkos trudu, događajima u najvećoj meri nedostaje doslednost, sve se svodi na to da u njihovom upravljanju nema ni senke doslednosti, prepuštaju se događajima da ih vode. Odsustvo doslednosti u ovim stvarima rađa niz uzaludnih napora. Nijedan akt vlade ne može da donese plodove jer se često dešava da već sutradan po donetoj odluci neki protivrečan događaj donese kao posledicu protirečnu meru, kojom se poništava ona prva odluka".⁶⁵

Raskid sa ovakvim stanjem, što je podrazumevalo mnogo više od promene unutarnje i spoljne politike, bio je cilj velike zamisli Milana Piroćanca. Stariji četiri, odnosno pet godina od ostalih vođa Napredne stranke, Milutina Garašanina, Stojana Novakovića i Čedomilja Mijatovića, Milan Piroćanac je, zajedno sa njima, pripadao istoj političkoj generaciji. Onoj, koja je 1859. godine dočekala kneza Mihaila "s raširenim rukama".⁶⁶ Između ostalog i zbog onoga "što je on mogao naučiti za vreme svoga bavljenja u Evropi".⁶⁷

O ovoj političkoj generaciji, koja se formirala za vreme druge vlade kneza Mihaila, i kojoj su pripadali svi vodeći ljudi potonje Napredne stranke, Stojan Novaković je, na zarancima života, pisao: "Kao i drugima, i meni se čini da su ljudi onoga vremena bili u svakom poslu ozbiljniji, teži,

⁶⁴ "Kraljicu muči da plati i zato mi ništa ne piše. Čudnovat karakter. Pustoš, seljački tvrdičluk i glupost. To su osnovne crte ovog jadnog karaktera". Milan Piroćanac, *Dnevnik*, 20. april 1889.

⁶⁵ Alber Male, *Dnevnik sa srpskog dvora 1892-1894*. Priredila i prevela Ljiljana Mirković, Beograd, 1999, s. 187-188.

⁶⁶ Arhiv Srbije, "Vojvoda Luka Vukalović na dvoru kneza Mihaila". Memoarska beleška Stojana Novakovića. Božićni prilog "Naroda". Lični fond Stojana Novakovića, br. 2909.

⁶⁷ Isto.

iskreniji i odsudniji. Čini mi se da je bilo manje lenosti, manje površnosti, manje gipkosti u rđavom smislu nego danas".⁶⁸

Ovaj Novakovićev portret vlastite političke generacije ujedno je i portret vodećih ljudi Napredne stranke. Svih zajedno, i svakog ponaosob. Za istoričare, oni su bili "intelektualci", "cvet inteligencije".⁶⁹ Za savremenike, dobre poznavaoce Srbije na kraju XIX veka, oni su bili "elita... naroda", čija "slika o svom narodu nije baš laskava".⁷⁰ U ovom poslednjem, njihovi politički protivnici, pripadnici drugog *tabora*, videli su i najvažnije ograničenje, i glavni razlog njihovog neuspeha. Oni sami, pak, u svom realnom viđenju stanja u Srbiji nalazili su snažan motiv za neponovljiva pregnuća na svim poljima mlade nezavisne države. "Teško je samo onome narodu", smatrao je Piroćanac, "koji se na istinu smeje".⁷¹

Vodeće naprednjake nije povezivala nikakva ideja eshatološkog karaktera. Njihova stranka nije bila piramidalno strukturirana organizacija na čijem se vrhu nalazio vođa. Svi su oni bili ljudi od dela i izvan politike. Neki od njih, kao Stojan Novaković, i od takvog dela po kome se prepoznaje narod kome su pripadali. Milan Piroćanac ima posebno mesto i među takvim stvaraocima. Razlog za to nije činjenica da je bio predsednik prve naprednjačke vlade koja je u Srbiji izvršila čitavu zakonodavnu revoluciju. Ni to što je bio ideolog i jedan od osnivača Napredne stranke, u kojoj, i pored svega, nije bio najpopularniji. Istorijska zamisao i povezanost ideja koje je razvio i sa političkim radom koji je praktikovao čine Milana Piroćanca jednom od središnjih ličnosti intelektualne i političke elite u Srbiji posle sticanja državne nezavisnosti. On je formulisao drugu stranu srpske intelektualne kontroverze, onu zapadnoevropsku. U isto vreme, retko ko je, u modernoj istoriji Srbije, kao Milan Piroćanac pokušavao da sa stanovišta te kontroverze razmišlja o budućem razvoju Srbije i srpskog naroda.

Otpor kralja Milana da zemlja dobije liberalni ustav i njegova spremnost da obustavi slobode koje je zemlji dala prva naprednjačka vlada, kao i orijaška agitacija radikala u narodu i njihova opstrukcija reformama u Narodnoj skupštini, doveli su Milana Piroćanca, već krajem 1882. godine, do uverenja da je njegov kabinet "dovršio svoju ulogu".⁷² Za njega je to značilo napuštanje orijentacije da se Srbija posle sticanja državne

nezavisnosti razvija kao moderna država, a objašnjenje je nalazio u samom srpskom narodu: "Ako bude našoj Srbiji suđeno da udari nazad, istorija ne treba da tuži nikoga do neobuzdanu narav srpsku koja je ponizna kad joj se zapoveda a uskomešana i neobuzdana kad joj se slobode dadu".⁷³

U istom je tonu, samo znatno šire, i razmišljanje Milana Piroćanca, koje je zabeležio u *Dnevniku*, posle ostavke svog kabineta, septembra 1883. godine:

"Srpski narod ima krasnih društvenih i familijarnih svojstava, ali i njemu, kao i ostalim Slovenima oskudevaju svojstva discipline državne koja daju narodima mogućnosti da obrazuju i utvrde svoj državni život. Kod sve poezije za veličinom države srpske, narod srpski nije sposoban da pronade i usvoji svoje putove koji tome vode. Naša je cel i težnja da unesemo u naš narod onaj evropski duh koji je tolike jake države obrazovao i utvrdio. Sa samim svojstvima koje Srbin danas ima nije moguće osigurati srpsku državu. Zato treba naučiti narod srpski državnoj disciplini, treba učiniti da mu se ne samo idea srpske države nego i putovi i načini kojima se ista može ostvariti postanu jasni i nepokolebljivi. Naš je rad naišao na tegobe što je slabo ko u zemlji hteo da razume pravi položaj Srbije, što su državna pitanja zatrpala opštu cel i što je političko obrazovanje još dosta slabo za postignuće uzvišene celi".⁷⁴

Silazak sa vlasti 1883. godine nije značio veliku promenu u životu Milana Piroćanca. On je imao unosnu profesiju kojoj je mogao da se vrati. Kako politika za njega nije bila samo praktikovanje vlasti, on ni njome nije prestao da se bavi. Sa misaonom prodornošću, po kojoj je među svojim savremenikima mogao da se meri možda samo sa Stojanom Novakovićem, Milan Piroćanac je analizirao događaje i predviđao njihov tok ne od danas do sutra već u istorijskoj perspektivi. Činio je to u svojim raspravama i dnevničkim beleškama sa osećanjem da političko sazrevanje naroda nije moguće bez realnog odnosa prema prošlosti, koja ima mnogo aktera i u kojoj se ukršta više tendencija. Zato je, po njemu, "najbolje... govoriti za vremena, dok je još suočenje moguće, jer što se docnije bude pisalo važiće, sigurno, mnogo manje".⁷⁵

Među mnogim razlozima zbog kojih je Milan Piroćanac pisao za javnost, i beležio za sebe, nije najmanje važan taj što je u bahatom odnosu

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, Beograd, 1934, knj. 2, s. 310.

⁷⁰ Alber Male, *Dnevnik sa srpskog dvora...*, s. 143.

⁷¹ Milan S. Piroćanac, *Ustavnost...*, s. 22.

⁷² Milan Piroćanac, *Dnevnik...*, 19. novembar 1882.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto, 22. septembar 1883.

⁷⁵ Milan S. Piroćanac, *Naša završna reč. Povodom diskusije o politici Kneza Mihaila*, Beograd, 1896, s. 15.

prema izvorima za proučavanje prošlosti video mogućnost za stvaranje mitova i teškoću za dolaženje do istorijskog saznanja. "Šteta je doista velika", pisao je, "što se državna arhiva ne drži dovoljno u redu, jer onda ovakvim nagađanjima (o odnosu Rusije prema spoljnoj politici kneza Mihaila – L. P.) ne bi bilo mesta. Ali u ovom pogledu, kao i u drugima, Srbija je zemlja mimo ostali svet. Njena najvažnija arhiva razvlači se na četiri strane sveta, i kao god što nam je stara istorija, većim delom, na gatkama i izmišljotinama osnovana, imamo lepa izgleda da će nam tako biti i s novom".⁷⁶ Zato je, možda, bilans svog života i rada izveo u oporuci svojoj deci:

"Vaš otac, deco, nije uspeo u svojoj politici. Njegova je težnja bila da stavi spoljnu politiku zemlje na nezavisnu nogu i da stupi u tesne intimne odnose sa balkanskim državama, da dovede u red administraciju, da osigura pravosuđe i uredi finansije, ojačavajući državna sredstva za rad, da organizuje vojsku. Ni struja u stranci, koja je isto što i druge dve stranke i koja teži za komandom, ni težnje na prestolu, nisu htele ove namere potpomagati. Kralj Milan privezao je svoju politiku za Austriju, administracija mu je bila krasna, nezavisni sudovi nisu mu trebali, a nije voleo ni strogu kontrolu u finansijama, iz poznatih razloga. On je gledao na vojsku kao na svoju ličnu gardu i ništa više, a struja, ona je opet htela mesta vlasti i para za partizane, sve je drugo bila sporedna za nju stvar, s čime se je moglo u lepom razgovoru i džilitati, ali što je slabo za srce prijanjalo.

Vaš otac deco niti je mogao sa dvorom, niti je mogao sa strujom, a nije imao snage na raspoloženju da ih pobedi. Tu leži uzrok njegovom neuspehu".⁷⁷

To, međutim, nije bilo, kako misli Suzana Rajić, argumentovanje njegove naravi. Niti je poraz politike Milana S. Piroćanca bio samo njegov lični poraz.

Milan Piroćanac je predstavljao izuzetnu pojavu u modernoj istoriji Srbije. Međutim, po mestu koje zauzima u historiografiji to se ne bi moglo zaključiti. Selektivni odnos prema istoriji ideja, čije se vrednovanje i značaj odmeravaju samo sa stanovišta njihove primenljivosti, odnosno prihvatljivosti u narodu, rezultirali su marginalizacijom liberalne tradicije u

⁷⁶ M. S. Piroćanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda*, Beograd, 1895, s. 59.

⁷⁷ "Milan S. Piroćanac. Za moju decu. Beograd 1895". *Miscellanea...* s. 143-144.

Srbiji, pa tako i Milana Piroćanca. To počinje sa pobedom onog *tabora* koji je svoj puni izraz i snagu dobio u Narodnoj radikalnoj stranci.

b. ISTORIOGRAFIJA

Jedan od osnivača Srpske napredne stranke i njen ideolog, Milan Piroćanac, pominjan je u studijama o političkim strankama u Srbiji.⁷⁸ Glavni zagovornik promene Ustava iz 1869. i pisac projekta Ustava Napredne stranke, koji je izrađen još pre njenog organizovanja, 1880. godine kada je pokrenuto *Videlo*, on je bio nezaobilazan i za autore rasprava o ustavnom pitanju u Srbiji.⁷⁹ Prva naprednjačka vlada, od 31. oktobra 1880. do 1. oktobra 1883. godine, na čijem se čelu nalazio Milan Piroćanac, predstavlja poglavlje u političkim istorijama Srbije.⁸⁰ I rasprave o Tajnoj konvenciji, koja je sklopljena između Austrije i Srbije za vreme vlade Milana Piroćanca, bave se njegovom ulogom u nastanku ovog dokumenta.⁸¹

Reču, historiografija se, usput, ali ipak najviše bavila radom Milana Piroćanca, a zanemarljivo malo njegovom ličnošću, i pogotovo njegovim idejama.

Već u nekrolozima Milanu Piroćancu⁸² bila je nagoveštena, za istoričare podsticajna, kontroverza. Milan Piroćanac je viđen kao "poznati državnik": "jedan od najodličnijih pravnika u Srbiji"; "politički pisac", čiji su svi "književni prilozi od vrednosti i kao literarni proizvodi i kao značajni prilozi za raspravu pitanja o kojima govore".⁸³

⁷⁸ Jaša M. Prodanović, *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji*, Beograd, 1947, knj. 1; Dragoslav Janković, *O političkim strankama u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1951; Isti, *Radanje parlamentarne demokratije. Političke stranke u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1997.

⁷⁹ Stojan M. Protić, *Odlomci iz ustavne i narodne borbe u Srbiji*, Beograd, 1911, knj. 1-2; Stojan Novaković, *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji 1883-1903*, Beograd, 1912; Jaša M. Prodanović, *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, Beograd, 1936; Milivoje Popović, *Borbe za parlamentarni režim u Srbiji*, Beograd, 1930; Slobodanka Stojičić, *Ustavni razvitak Srbije 1863-1888*, Leskovac, 1980.

⁸⁰ Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, Beograd, 1924, knj. 2; Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, Beograd, 1934, knj. 2-3; *Istorija srpskog naroda*, Beograd, 1981, knj. V/1.

⁸¹ Grgur Jakšić, "Istina o 'Tajnoj konvenciji'". *Iz novije srpske istorije. Abdikacija kralja Milana i druge rasprave*, Beograd, 1953.

⁸² Vid. *Piroćanac, S. Milan*. Milica Bujas, Marija Kleut, Gorana Raičević, *Bibliografija srpskih nekrologa*, Matica srpska, Novi Sad, 1998, s. 267.

⁸³ "Milan S. Piroćanac", *Delo*, Beograd, 1897, br. 13, s. 571-572.

U isto vreme, rečeno je da je Piroćanac "kao državnik bio... veliki austrofil, i u tome je terao do krajnjih granica, koje su se protivile i zdravom razumu i patriotizmu".⁸⁴

Ocenu Milana Piroćanca kao austrofila ponavljaće historiografija sve do objavljivanja njegovih *Beležaka*. "To je privezak", kaže Suzana Rajić, "koji su mu apsolutno neopravdano prikačili radikali, a potonje generacije bezrezervno usvojile. Naprotiv, istorijski izvori pokazuju da je Piroćanac u spoljnoj politici bio sve više nego austrofil".⁸⁵

Tri godine posle smrti Milana Piroćanca, Milan Đ. Milićević, i sam naprednjak, svrstao je Piroćanca u "znamenite ljude u srpskoga naroda", i o njemu izrekao vrlo visoku ocenu: "U procenjivanju prilika i ljudi Piroćanac je bio dubok, širok i pouzdan; u vršenju vlasti čvrst i razborit; u zakonodavstvu jasan i liberalan".⁸⁶

I pisci nekrologa i Milan Đ. Milićević bili su savremenici Milana Piroćanca. A Slobodan Jovanović je upravo povodom smrti Milana Piroćanca napisao: "Ocena savremenika retko kad je pravedna".⁸⁷ Ali ni ocena istoričara nije definitivna: *Roma locuta, causa finita*.

Iz pera Slobodana Jovanovića pojavila se, 1910. godine, prva istorijska rasprava o Milanu Piroćancu. Ona je ostala i jedina, jer posle nje o Milanu Piroćancu gotovo da ništa drugo nije napisano.⁸⁸

Prema Slobodanu Jovanoviću, Milan Piroćanac, za života, nije smatran ni velikim ministrom ni velikim vođom stranke, "ali je cenjen kao politički mislilac retke oštroumnosti i originalnosti".⁸⁹ Srbija nije imala mnogo ljudi koji su, osnovano ili neosnovano, smatrani takvima, pa je Milan Piroćanac već zbog toga zasluživao veću pažnju historiografije.

Za vreme vlade Milana Piroćanca doneti su zakoni koji su omogućili najveće političke slobode koje je Srbija ikada imala. Osim zakona o slobodi štampe, zbora i udruživanja i sudskoj nezavisnosti, donet je i čitav niz

⁸⁴ "Milan S. Piroćanac", *Branik*, Novi Sad, 1897, br. 26.

⁸⁵ Suzana Rajić, Predgovor. Milan S. Piroćanac, *Beležke...* s. XII.

⁸⁶ Milan Đ. Milićević, "Piroćanac S. Milan". *Dodatak Pomeniku...*, s. 129.

⁸⁷ Slobodan Jovanović, "Milan Piroćanac". *Političke i pravne rasprave*, II, Beograd, 1932, s. 160.

⁸⁸ Izuzetak čine Petar K. Vlajić, "Milan Piroćanac, čovek kuraži", *Samouprava*, Beograd, 1937, br. 21; Lazar Vrkatić, "Istorijsko nasleđe i konzervativne političke ideje", *Nenaučena lekcija. Srednjeevropska ideja i srpski nacionalni program, Helsinške sveske*, Beograd, 2001, br. 10.

⁸⁹ Slobodan Jovanović, "Milan Piroćanac"..., s. 145.

drugih zakona kojima su postavljeni osnovi modernih državnih i društvenih institucija. Ipak, za Slobodana Jovanovića, Milan Piroćanac je bio "promašen državnik", kod koga su "još najviše vredele njegove ideje".⁹⁰ Zato je na njih i stavio težište u svojoj studiji.

Ideje Milana Piroćanca o unutarjoj i spoljnoj politici Srbije, Slobodan Jovanović je situirao između liberalizma i socijalizma, odnosno radikalizma u Srbiji. Liberalizam liberala iz 1868. godine, na čijem je čelu bio Jovan Ristić, i čije je glavno delo bio Ustav iz 1869, Milan Piroćanac je smatrao lažnim liberalizmom, lišenim suštine liberalizma u zapadnoevropskom smislu. Na socijalizam, odnosno radikalizam, gledao je kao na refleksi ruskim revolucionarnih ideja u Srbiji.

Suočen sa potrebom promene sistema koji je vladao pod knezom Mihailom, Piroćanac je bio za temeljne reforme "nadahnute praktičnom mudrošću i iskustvom kulturnog zapada, a ne vratolomnim ruskim utopijama".⁹¹ Verovao je "u modernu državu i u budućnost liberalizma".⁹² Njegov projekat Ustava, koji je imao za cilj da utemelji takvu državu, bio je podjednako neprihvatljiv i za kralja, i za socijaliste, odnosno radikale, protagoniste *narodne* države zasnovane na *narodnoj* samoupravi i *narodnoj* partiji kao vezivnom tkivu takve države.

Dvodomnim sistemom, zbog koga je najviše napadan njegov projekat Ustava, Piroćanac je želeo da u Narodnu skupštinu uvede inteligenciju. Drugog oslonca za reforme nije bilo. U Narodnoj skupštini od 1874. godine postojala je vrlo tvrda opozicija, čije su jezgro činili socijalisti, potonji radikali. U suprotstavljanju reformama, odnosno u odbrani patrijarhalnih vrednosti koje su najčešće bile izraz zaostalosti, ova opozicija je imala podršku seljačke skupštine.

Ali, ni inteligencija, nalazio je Slobodan Jovanović, nije bila u stanju da uđe u borbu za reforme, za svoj veći uticaj na državne poslove, "kao čvrsto organizovana falanga".⁹³ Rukovođeni ličnim ambicijama i interesima karijere, njeni predstavnici većinom su nalazili da je bolje "da se stave u službu kralja ili narodu".⁹⁴ Između "apsolutizma odozgo" i "apsolutizma odozdo" ostali su samo doktrinieri.

⁹⁰ Isto, s. 146.

⁹¹ Isto, s. 148.

⁹² Isto, s. 149.

⁹³ Isto, s. 178.

⁹⁴ Isto.

Posle Timočke bune 1883. godine, koja je naprednjake prisilila da uspore reforme, kralj Milan je nalazio da "naš narod nije zreo za političke slobode".⁹⁵ Milan Piroćanac je, međutim, smatrao da je "napredna stranka... dužna da ponovo pokrene ustavno pitanje, čim se red bude povratio u zemlju".⁹⁶

Slobodan Jovanović je Milana Piroćanca upoređivao sa "vigovcima" u Engleskoj i sa predstavnicima buržoazije u Francuskoj pre 1848. godine: "Taj tip političara koji hoće vladu parlamenta ali pod uslovom da u parlamentu zasedava gospoda; koji je pun ljubavi prema političkoj slobodi, a pun nepoverenja prema narodnoj masi; ta vrsta liberala koji nije u isto vreme i demokrat, postojala je i poznata je na zapadu..."⁹⁷ Ako je i tako, Milan Piroćanac je, bez obzira na neuspeh u praksi, nezaobilazna pojava u krhkoj tradiciji liberalne ideje u Srbiji. U suštini, on je formulisao jedan model demokratije u Srbiji, liberalne nasuprot vladajućoj narodnoj. Taj model, uz razvoj nezvisne Srbije kao pravne države i društva u njoj čiji je temelj pojedinac, relativizovao je najdublje ukorenjenu ideju u srpskom narodu, ideju oslobođenja i ujedinjenja. To je odredilo sudbinu Napredne stranke, ali i ocenu Milana Piroćanca.

U spoljnoj politici Milana Piroćanca, Slobodan Jovanović je razlikovao faze, ali je uočavao i jednu konstantu: otklon od Rusije.

Sporeći se sa Jovanom Ristićem o spoljnoj politici kneza Mihaila, Piroćanac je, po mišljenju Slobodana Jovanovića, "uneo u Mihailovu politiku više plana i više ambicije no što ga je u njoj bilo".⁹⁸ U svakom slučaju, Piroćanac je ostao veran osnovnoj ideji te politike, savezu balkanskih naroda. Razlog za "zajedničku radnju" balkanskih naroda leži, po Piroćancu, u činjenici da oni imaju i da će imati zajedničke neprijatelje: u sadašnjosti Tursku; u budućnosti Austriju i Rusiju.

Posle Berlinskog kongresa, Srbija je okrenula leđa Rusiji i približila se Austriji. Sa ovom poslednjom sklopila je, 1881. godine, Tajnu konvenciju, da bi je, 1889. godine, obnovila. Glavnu ulogu u sklapanju Tajne konvencije koja, i po Slobodanu Jovanoviću, nije bila nikakav izdajnički čin već jedna politička nužda, imao je kralj Milan. Ali do obrta u spoljnoj politici, i do Tajne konvencije, došlo je za vreme vlade Milana Piroćanca, i on je fiksiran kao austrofil.

⁹⁵ Isto, s. 170.

⁹⁶ Isto, s. 172.

⁹⁷ Isto, s. 164.

⁹⁸ Isto, s. 185.

Politika dobrih odnosa sa Austrijom nije, za Piroćanca, isto što i austrofilstvo. U svom *Dnevniku* on otkriva stalnu rezervu Beča prema njemu, a veću naklonost prema Milutinu Garašaninu, neotpornom prema uticaju kralja Milana. Takav stav Beča prema Milanu Piroćancu postaje razumljiviji kad se pročitaju njegova pisma kralju Milanu; Jovanu Marinoviću, srpskom poslaniku u Parizu i Milanu Bogićeviću, srpskom poslaniku u Beču, koja je napisao u avgustu i septembru 1882, odnosno u julu 1883. godine.⁹⁹

U pomenutim pismima Piroćanac zastupa gledište da Srbija ne može naći oslonac ni u Austriji ni u Rusiji. Dosledan svojoj unutarnjoj politici, Piroćanac piše: "Toga naslona za ostvarenje svojih težanja i osiguranje svoje narodne političke samostalnosti, mogla bi ona naći u interesima Zapadne Evrope, ali za danas, na žalost, nema Zapadne Evrope".¹⁰⁰ Do boljih prilika, Srbija će morati da lavira između Austrije i Rusije. Bez obzira na Tajnu konvenciju, Milan Piroćanac je srpskom poslaniku u Beču pisao: "Mi nemamo nikakva razloga ne biti u dobrim, prijateljskim odnosima s Austro-Ugarskom, ali... imamo, naročito, razloga obraćati našu osobitu pažnju na sve što bi moglo poslužiti za osvetljenje njenih pravih namera i raspoloženja prema Srbiji".¹⁰¹

I dok su ova pisma Milana Piroćanca, odnosno politika laviranja između Austrije i Rusije, naišla na razumevanje kod Slobodana Jovanovića, Piroćančeva brošura *Međunarodni položaj Srbije*, koja je, za razliku od pisama, napisana posle Piroćančevog silaska sa vlasti, izazvala je oštru kritiku Slobodana Jovanovića. Upravo zbog Piroćančevog stava prema Rusiji. Taj stav, međutim, nije u neskladu sa Piroćančevim ranijim pogledima.

Piroćanac je osećao da je istočno pitanje dostiglo klimaks, i da se sa njim našla na raskršću moderna civilizacija. Ponavljao je da Srbija ne treba da se baca u naručje čas Austrije čas Rusije, već da mora da ima "svoju samostalnu narodnu politiku".¹⁰² Ovaj zaključak izvodio je iz razumevanja opštih interesa koje Evropa ima na Istoku.

Slobodan Jovanović nije Milanu Piroćancu poricao oštroumnost već pragmatičnost. U oceni Piroćančeve rasprave *Međunarodni položaj Srbije*,

⁹⁹ Sva ova pisma su objavljena u: M. Piroćanac, *Naša završna reč povodom diskusije o politici kneza Mihaila*, Beograd, 1896, s. 36-40.

¹⁰⁰ G-nu Marinoviću, poslaniku... Isto, s. 39.

¹⁰¹ G-nu M. M. Bogićeviću, izvanrednom i punomoćnom poslaniku... Isto, s. 42.

¹⁰² M. S. Piroćanac, *Međunarodni položaj Srbije*, Beograd, 1892, s. 52.

on kaže: "Njegova je rasprava hladna, oštroumna, ne mnogo realna; ona odaje jednog čoveka koji spoljašnju politiku svog vlastitog naroda promatra s potpunom intelektualnom nepristrasnošću, koji rezonuje vrlo logično, i koji se logičnošću svog rezonovanja toliko zanosi, da mu izgleda nemoguće da se istorijski događaji razvijaju drukčije, a ne u onom pravcu koji je on izrezonovao. Sve te osobine koje Piroćanac pokazuje u svojoj raspravi, mogu biti vrlo dragocene, ali ne i na polju praktične politike".¹⁰³

Rasprava Slobodana Jovanovića o Milanu Piroćancu podseća na njegovu raspravu o Svetozaru Markoviću i Peri Todoroviću, samo što, za razliku od Svetozara Markovića, Milan Piroćanac i Pera Todorović nisu imali *svog* Jovana Skerlića. Njegovo političko neslaganje sa ličnostima prerasta u antipatiju prema njima. On je Piroćancu prebacivao doktrinarnost, odnosno statičnost, ali, sam je bio doktrinaran i statičan, naročito u nacionalnoj politici. Zato kod Piroćanca i nije bio u stanju da oseti, ili nije hteo da primeti, sposobnost sinteze i moć predviđanja. Po njemu, Piroćanac je "imao više razumevanja za ono što treba da bude ili za ono što posle dužeg vremena mora da bude, nego za ono što u danom trenutku može da bude".¹⁰⁴ Ali, upravo je ova osobina i činila Piroćanca i misliocem i državljanom.

c. POGLEDI I SHVATANJA

Pogledi Milana Piroćanca na unutarnji razvitak Srbije nedeljivi su od njegovih pogleda na njen međunarodni položaj i spoljnu politiku. Formirani nasuprot nacionalnim dogmama, koje su u Srbiji isticane "kao savršena tekovina na polju političke društvene nauke" uvek kad je pokretano pitanje političkog uređenja države, prava njenih građana i granica "gde treba da prestaje mešanje državne vlasti u ličnu privatnu radnju građana"¹⁰⁵ – usamljeni pogledi Milana Piroćanca su apsolutno *manjinski* u istoriji srpske političke misli, ali i u skromnoj istoriji liberalne ideje u Srbiji.

Milan Piroćanac je smatran *zapadnjakom*.¹⁰⁶ Za njegov pravac, kao izvedena, može se upotrebiti oznaka *zapadnjački*. U suštini, Milan Piroćanac je konstituisao jednu od mogućnosti razvitka Srbije posle sticanja

¹⁰³ Slobodan Jovanović, "Milan Piroćanac"..., s. 197.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Milan S. Piroćanac, *Ustavnost*, Beograd, 1881, s. 11.

¹⁰⁶ Slobodan Jovanović – Stojanu Novakoviću, Beograd, 11. novembra 1901.

državne nezavisnosti, stvorio njen program i svojim praktičnim radom postavio osnove za njegovo dalje izvođenje. Zbog toga je, za savremenike, koji su to više osećali nego što su do kraja razumevali, i bio "čovek s krupnim darom uma".¹⁰⁷ Bez obrazloženja, ali očito iz istih razloga, prema svom jedinom istoričaru, bio je "cenjen kao politički mislilac retke oštroumnosti i originalnosti".¹⁰⁸

Ređi savremenici Milana Piroćanca nalazili su da njegove objavljene rasprave "imaju trajnu istorijsku vrednost". Utoliko veću što, za razliku od zemalja – "koje imaju i dobre arhive i jake tradicije, i bogatu književnost političku... mi od svega toga nemamo ništa".¹⁰⁹

I za Milana Piroćanca prošlost je važan činilac napretka naroda. Ali pod dva uslova. Prvi je pamćenje "svega onoga što je bilo, što je i kako rađeno".¹¹⁰ Drugi je kritički odnos prema tome. Jer, "bez razumne ocene zašto je to bilo i moralo biti, zašto je ovako a ne onako urađeno",¹¹¹ bez ispitivanja koliko su ustanove i zakoni, narodni pokreti, ideje i težnje doprineli da "vrline društvene održavaju prevagu nad protivdruštvenim nagonima samoljublja i zločinih težnja",¹¹² da se pojam opšteg dobra ukoreni i razvije do nivoa ličnog i društvenog kriterija, "ne može biti korisnog iskustva, pa ne može biti ni napretka".¹¹³

Slično gledište zastupa i Slobodan Jovanović u svom već pomenutom pismu Stojanu Novakoviću. Ukazujući na neophodnost istorijskih rasprava, on kaže: "Dokle se god politika ne bude vodila stvarnim poimanjem naše istorijske uloge, ona će se raditi rđavo".¹¹⁴

Ovo stvarno poimanje, koje ima u vidu Slobodan Jovanović, nije moguće bez ispitivanja pogleda i rada najvažnijih aktera "svega onoga što je bilo", i bez objašnjenja i razumevanja zašto su oni "ovako a ne onako radili". Ovo samo po sebi znači i proveru ocena koje su o njima ranije izrečene. Među njima i ocene samog Slobodana Jovanovića da je "Piroćanac bio sposobniji za rezonovanje o politici nego za praktičan rad", i

¹⁰⁷ Milan Đ. Milićević, *Dnevnik*, 1. mart 1897.

¹⁰⁸ Slobodan Jovanović, "Milan Piroćanac", s. 146.

¹⁰⁹ S. M. P. "Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda od M. S. Piroćanca", *Delo*, Beograd, 1895, V, s. 517.

¹¹⁰ Milan Piroćanac, *Ustavnost...*, s. 2.

¹¹¹ Isto.

¹¹² Isto, s. 3.

¹¹³ Isto, s. 2.

¹¹⁴ Slobodan Jovanović – Stojanu Novakoviću, Beograd, 11. novembra 1901.

zato "čuven kao publicist", a "promašen kao državnik".¹¹⁵ Ali, to nije glavni razlog zbog koga se pomenuta ocena održala. Ona je neodvojiva od ocene Napredne stranke i njenih vodećih ličnosti, kao i od ocene njene prve vlade, na čijem čelu se nalazio Milan Piroćanac, i koja je izvršila fundamentalne reforme u pravcu razvitka Srbije kao moderne evropske države. Glavni razlog leži u izostalom identifikovanju srpske intelektualne kontroverze u okviru koje su se profilisali različiti programi formirali različiti politički obrasci.

Sudeći po dnevničkim beleškama i prepisci Milana Piroćanca, njemu je, po pogledima i shvatanjima, najbliži bio Stojan Novaković. Njih dvojica su vodeći intelektualci u Srbiji prelomnih osamdesetih i devedesetih godina XIX veka. Sa njima u Srbiji i počinje istorija intelektualaca u modernom smislu reči. Po definiciji, takvi su svuda i uvek činili uzak krug. U siromašnoj, egalitarnoj i neprosvećenoj Srbiji s kraja XIX veka, pogotovo. Obrazovani, vrhunski stručnjaci – jedan pravnik, drugi filolog i istoričar; materijalno osigurani, Milan Piroćanac i Stojan Novaković su poliglotti, ljudi znatne kulture i širine.

Između tog uskog kruga elite u obrazovnom i vrednosnom smislu,¹¹⁶ i neprosvećene mase, stoji sloj inteligenata, svršenih i nesvršenih đaka. Predstavници ovog sloja dolazili su direktno iz naroda čijih je devet desetina činilo nepismeno seljaštvo. Oni, kako je govorio već citirani Svetozar Marković, "sinovi ili unuci seljaka... odrasli na 'proji' i 'skrobu'", po samoodređenju su *narodna inteligencija*.¹¹⁷ Oni smaraju svojim moralnim dugom prema narodu da se od njega ničim ne razlikuju, ali ni da nikom drugom to ne dopuste. Njihova identifikacija sa narodom je totalna; interesi su nedeljivi. Obrazovanje ih samo obavezuje da interese naroda, zato što najbolje poznaju njegove potrebe, formulišu i isključivo oni zastupaju. Otuda svako ko nije delio njihova uverenja, nije ni smatran pripadnikom naroda".¹¹⁸

¹¹⁵ Slobodan Jovanović, "Milan Piroćanac"..., s. 307.

¹¹⁶ Vid. u ovoj knjizi: "Intimni svet naučnika i političara i naučnika. Kroz porodičnu prepisku Stojana Novakovića"...

Milan Piroćanac je smatran za "političkog čoveka od zakona". Vid. M. S. Piroćanac, "Beleške povodom jedne Diplomatske istorije"..., s. 21. Njegovo držanje u slučaju ubistva Jevrema Markovića, zatim Ilke Marković i dr. pokazuje da je on zakon stavljao iznad razloga političkog oportuniteta.

¹¹⁷ Vid. Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 3, Beograd, 1995, s. 22; Vid. u ovoj knjizi: "Programi narodne demokratije u Srbiji druge polovine XIX veka".

¹¹⁸ Vid. Nikola Pašić u *Narodnoj skupštini*, knj. 1, s. 36.

Pripadnici *narodne inteligencije* bili su tvorci onoga što je Milan Piroćanac nazivao "aksijomima": narodni duh; vlast kao prosti odraz naroda u totalitetu; zaostalost kao prednost; postepenost u razvitku da bi se iskoristili rezultati nauke i tehnike, a koreni narodni ostali sačuvani. Ustvari, ovi "aksijomi" bili su konstitutivni elementi jedne ideologije koja je, pre nego što je postala delatna početkom osamdesetih godina XIX veka, već imala svoju istoriju. Njeno teorijsko uporište bilo je u ruskom narodnjaštvu. Iz njega je ona crpla snagu kao što deo crpi iz velike celine. Ali ona je bila i autohtona. Kao odgovor srpskog patrijarhalnog društva na izazov modernizacije, bila je neizbežna. Kao što je to bila i reakcija na nju, koja je svoje predstavnike našla u uskom krugu tadašnje intelektualne elite u Srbiji.

Za Milana Piroćanca *narodna inteligencija* je "nazovi-inteligencija", jer "ne veruje iskustvu, ruga se nauci što je ne poznaje, poriče istorijski razvitak i svojega i ostalih naroda, i, kao svako površno znanje ili, bolje, duboko neznanje, razmeće se bez obzira i bez zazora".¹¹⁹ Obaranje njenih "aksijoma" bilo je, po Milanu Piroćancu, bitan uslov za razvitak moderne države i društva. U svojim člancima i raspravama, i pre stvaranja Napredne stranke i pre njenog dolaska na vlast, on je upravo to i činio. U Narodnoj skupštini, pak, kao predsednik prve naprednjačke vlade, on je čitavim korpusom modernih zakona, koji su u istoriografiji nazivani "revolucijom odozgo"¹²⁰, trasirao pominjanu drugu mogućnost Srbije posle sticanja državne nezavisnosti, koja je predstavljala alternativu ideologiji *narodne inteligencije*, odnosno *narodnoj partiji*, koju je ona i stvorila, i *narodnoj državi* koja je bila njen cilj.

Misija *narodne inteligencije* s vremenom se pretvorila u demagogiju, da bi, posle stranačkog organizovanja, postala partijski interes. Stavljajući "sve težište vlasti na masu naroda, koja nije spremna da državne poslove rukovodi"¹²¹, i unutarnjoj i spoljnoj politici Srbije dat je, smatrao je Milan Piroćanac, pogrešan pravac. Tako utemeljen, uz mobilizaciju mase, taj se pravac više nije mogao lako promeniti. Upravo zato što uloga mase u njemu nije bila samo instrumentalna. Upotrebljena u stvaranju većinske orijentacije u državnom i društvenom razvitku Srbije posle sticanja državne nezavisnosti, masa je potom, preko narodne partije i narodnog

¹¹⁹ Milan S. Piroćanac, *Ustavnost...* s. 26.

¹²⁰ А. Л. Шемякин, *Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция (1868-1891)*, Москва, 1998, s. 185.

¹²¹ Milan Piroćanac, *Međunarodni položaj Srbije*, Beograd, 1892, s. 54.

predstavništva, bitno uticala na karakter tog razvitka i diktirala njegov ritam. Odnosno, po njenoj meri je formiran dominantan obrazac u političkoj kulturi Srbije.

U osporavanoj brošuri *Međunarodni položaj Srbije*, koju je objavio 1892. godine, Milan Piroćanac je napravio bilans dotadašnjeg razvitka Srbije u pravcu koji je trasirala *narodna inteligencija*. Tada je već došlo do njenog pomeranja od misije ka demagogiji. U isto vreme, već se bila očitovala pomenuta dvostruka uloga mase.

Šest godina posle povlačenja iz svakog javnog političkog rada, ali i posle Ustava iz 1888. godine, abdikacije kralja Milana, drugog namesništva za dvadeset godina i dolaska Narodne radikalne stranke na vlast, Milan Piroćanac je pisao:

"Politička utakmica i sarevnjivost na svim tačkama državnog života nadmetale su se u laskanju, obmanjivanju i obećanjima masi naroda sa kojom su se prevrati vršili. U Srbiji sve su do sad bune pokretane bile najviše stavljanjem u izgled manjih dacija državi, a male dacije uslovljavale su rdave mostove, izrivene drumove, javnu nesigurnost, neuređenu administraciju, nesigurnu pravdu, nepouzdanu izvore državne, slabu, neorganisanu i nenaoružanu vojsku, i usled toga slabi ili nikakvi značaj Srbije u pitanjima međunarodnim, koja se njene sudbine najživlje tiču. *Sve skoro mere, koje je država preduzimala, nosile su na sebi pečat brige da li su dovoljno popularne* (podv. L.P.). Kad se to sve skupa uzme u račun, postaje nam sa svim jasno, za što je srpska država do danas u suštini zadržala tip primitivne, moderno nepotpuno organizane države, sa nesavršenim organima za rad u svakome pravcu; kako je moglo biti da se i u samim poslednjim danima dade zemlji onaki isti ustav (Ustav iz 1888. – L.P.), kakvi vlada u Engleskoj i Belgiji, sa još širim izbornim pravom, a da se Narodna skupština napuni sa jedva pismenim seljacima, da po tome Ustavu zemaljske poslove vrše; i na posletku sve nam to čini razumljivim za što u mesto da inteligencija i spremni za državne poslove ljudi podižu narodne osećaje i njihove pojmove o državnim pitanjima na visinu, na kojoj oni stoje, oni se na protiv spuštaju do nizine u kojoj se masa biračka nalazi".¹²²

Navedeni bilans posredno govori i o političkoj filozofiji Milana Piroćanca i uskog kruga intelektualne elite u Srbiji na kraju XIX veka. Oni

¹²² Isto, s. 49-50.

su bili ne samo manjina u odnosu na većinu inteligenata. Bili su usamljeni i u vlastitoj stranci.¹²³

Milan Piroćanac je poznavao glavne struje svoga vremena i nastojao je da Srbija ne ostane izvan njih. On je znao "*da sa duhom vremena ne vodi se šala*" (podv. – L.P.).¹²⁴ Zato su njegovi pogledi na spoljnu politiku Srbije i njen unutarnji razvitak, i u bitno izmenjenom istorijskom okviru, sačuvali trajan značaj. Tajna njihove trajnosti leži u sposobnosti Milana Piroćanca da predviđa. On je išao daleko ispred svojih savremenika, ali je ostao višestruko udaljen i od potomaka.

d. MEĐUNARODNI POLOŽAJ I SPOLJNA POLITIKA

Pogledi Milana Piroćanca na međunarodni položaj i spoljnu politiku Srbije temelje se na načelu da je "dužnost kako velikih tako isto i malih naroda, da imaju svoju samostalnu politiku sve donde, dogod imaju uslova da kao samostalan narod opstanu".¹²⁵ Sasvim, dakle, suprotno determinističkom, gotovo fatalističkom stanovištu po kome je Srbija, zbog svog geografskog položaja i činjenice da je mala i slaba zemlja, osuđena da bude na strani jedne od velikih država. Na pitanju izbora spoljnopolitičkog oslonca i nastajale su glavne unutrašnje podele: "U zebnji od Austrije, jedni

¹²³ Jedan od razloga što je u Naprednoj stranci Milutin Garašanin održao pobjedu nad Milanom Piroćancem, Slobodan Jovanović je nalazio u tome što je "Garašanin... nesporno imao tribunskih osobina, umeo da obrće masu kako mu je kad trebalo". Slobodan Jovanović, "Milan Piroćanac...", s. 175.

Razlika između dvojice vođa naprednjaka osetila se i nakon njihove smrti. Smrt Milana Piroćanca bila je zabeležena konvencionalnim informacijama u nekoliko listovima. Smrt Milutina Garašanina imala je veliki odjek u Srbiji. Objavljeni su opširni nekrolozi, a sahrana je imala državni karakter. Vid. "Milutin Garašanin": Pera Todorović, *Pisma, ličnosti i ličnost*. Priredila, uvodnu studiju i komentare napisala Latinka Perović, Beograd, 2000, s. 435-436.

Sam Milutin Garašanin smatrao je da je Milan Piroćanac bio "u politici idealista". Govoreći Greju (Edward Grey) da je rešen "da upotrebi sva sredstva koja mu stoje na raspolaganju za uspeh na izborima", jer zašto bi se on ženirao da to radi "kad bi Ristić sa radikalima da su na vlasti, to isto učinili", Garašanin je dodao: "U Srbiji... samo Piroćanac niti se je služio, niti bi se služio tim sredstvima". Milan Piroćanac, *Dnevnik*, 28. april 1886.

¹²⁴ Milan Piroćanac, *Ustavnost...*, s. 47.

¹²⁵ Milan S. Piroćanac, *Međunarodni položaj Srbije...*, s. 52.

se tako bacaju u naručje Rusiji, a da bi se opet spasili od ove, drugi se predaju Austriji".¹²⁶

Milan Piroćanac je razlikovao dobre odnose jedne male zemlje sa velikim državama¹²⁷ od njenog vlastitog izbora da bude puki privesak jedne od tih država.¹²⁸ Prvo je smatrao interesom Srbije, a drugo nikako njenom istorijskom sudbinom. Polazio je od toga da je Srbija od postanka, iako vazalna, "postala zaseban organski deo velike porodice evropskih naroda, i kao takva, da je morala imati i svoje zasebne interese".¹²⁹ I svoje spoljnopoličke ciljeve: oslobođenje od Turaka i pribiranje srpskog elementa. U težnji da oceni međunarodni položaj Srbije na kraju XIX veka, Milan Piroćanac je nastojao, pre svega, da *razume vreme*. Zato je, u prvom redu, bilo potrebno učiniti jasnim "pravac, kojim ide savremena kultura evropskih naroda"¹³⁰. A zatim, ne posmatrati položaj Srbije između "simpatije i neprijateljstva... niti mržnje, niti ljubavi prema drugima"¹³¹, već "u ogromnoj masi raznih interesa, bližih ili daljih, koji se na Istoku susreću".¹³² Na istorijskom raskršću, kome je vodilo približavanje kraja Turske, valjalo je uočiti posebnost, međuzavisnost i suprotnost interesa Rusije, Austrije, Zapadne Evrope i balkanskih naroda, kao činilaca koji su bili bitni za međunarodni položaj Srbije i spoljnu politiku koja bi tom položaju odgovarala.

Kako je Milan Piroćanac video svaki od pomenutih činilaca? Po njemu, Rusi su jedini među slovenskim plemenima pokazali sposobnosti "koje stvaraju velike države i snažne narode".¹³³ Ali Rusija je, bez obzira na ogroman napredak, još uvek zaostajala, i to iz dva razloga. Prvi je što je kasno počela. Drugi je u brzom razvitku moderne evropske kulture, koja

¹²⁶ Isto, s. 53.

¹²⁷ "... što mi ne želimo da danas kao što nismo nikad odobravali, da se u Srbiji vodi politika austrijska umesto srpske, iz toga se može slabo izvesti da smo mi protivnici politici dobrih odnosa sa Austrijom, samo treba da je svaki gospodar u svojoj kući". Milan S. Piroćanac, *Dnevnik...*, 3. decembar 1885.

¹²⁸ "Što se ruske politike tiče, i ona je jasna. Rusi ne mogu da podnesu Srbiju samostalnu, za njihov račun ona mora biti ili ruska ili austrougarska... Nažalost naša opozicija o tome vodi malu brigu i po njenom Srbija ne vodi sopstvenu politiku. Iz vlastoljublja zaslepljena nije opozicija u stanju da vidi, koliko napretku svoje zemlje takvim nepatriotskim radom staje na put". Isto, 13. jul 1883.

¹²⁹ M. S. Piroćanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda...*, s. 14.

¹³⁰ M. S. Piroćanac, *Međunarodni položaj Srbije...*, s. 42.

¹³¹ Isto.

¹³² Isto, s. 43.

¹³³ Isto, s. 18.

"ne korača više, ona prosto leti na krilima"¹³⁴, i ne da se sustići. Kako smanjiti zaostajanje?

Milan Piroćanac je nalazio da Rusiji nedostaje vreme "da prirodno i bez opasnosti prekuži krize koje proces rasteinja i staložavanja neizbežno izaziva".¹³⁵ U njoj nijedan stalež nije bio dorastao "za moderni evropski državni život"; slab je bio "onaj elemenat u ruskome društvu, na koji bi se moderne političke ustanove imale da naslone".¹³⁶

U vreme kada je u Rusiji već bila formirana ideologija revolucionarnog narodnjaštva, čije su ključne tačke: mogućnost neponavljanja puta zapadnoevropskih naroda, zaostalost kao prednost, preskakanje kapitalizma, ubrzanje istorije, to jest – politička revolucija da bi se putem revolucionarne vlasti izvršila socijalna revolucija – Milan Piroćanac je pisao da Rusija neće moći da izbegne zapadnoevropski put, ali i da je njen prelaz na taj put "pun opasnosti".¹³⁷ Zbog toga je, za Piroćanca, Rusija na kraju XIX veka bila "još puna tajne".¹³⁸ Ali, bile su mu jasne njene spoljnopoličke težnje.

Rusija je imala za cilj da učvrsti svoj uticaj na Balkanu. Zbog toga joj je bilo važno da istisne Austriju sa Balkana, osigura Bosfor i Carigrad, i prikupi sve Južne Slovence. Protivne interesima "svih država i naroda u Evropi", ove će težnje, smatrao je Piroćanac, "ostati vazda samo jedan zanosan san".¹³⁹ Zbog njihove panslavističke i osvajačke prirode, i svi balkanski narodi počeli su da okreću leđa Rusiji, a "samo se još u Srbiji sa ruskim bratstvom stranke po novinama džilitaju".¹⁴⁰

Austrija je preživljavala svoj sudbonosni čas. Sastavljena od raznih narodnosti, ona je imala dve mogućnosti: centralizam ili neki oblik federalizma. Prvu mogućnost je već bitno umanjilo uspostavljanje dualizma. Od druge je Austriju udaljavalo suprotstavljanje pokretima slovenskih naroda. Od ishoda procesa raspadanja Austrije zavisili su "mir konservativne Evrope i sudbina moderne civilizacije".¹⁴¹ Njena osvajačka politika imala je protiv sebe sve evropske države osim Nemačke.

¹³⁴ Isto, s. 19.

¹³⁵ Isto.

¹³⁶ Isto.

¹³⁷ Isto, s. 20.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ Isto, s. 22.

¹⁴⁰ Isto, s. 23.

¹⁴¹ Isto, s. 30.

Politička karta Evrope bila je dovršena: granice između država i naroda postale su stalne. Nijedna država u njoj nije mogla da iščezne, a da se sve ne zaljuljaju. Piroćanac je uočavao da Evropa "počinje u neku ruku da dobija oblik jedne iz različitih delova složene celine".¹⁴² Međusobni odnosi evropskih država zasnivaju se na visoko modernim načelima: slobodi i narodnosti. Što je ličnost u državi, to je narodnost među državama. Ali, princip narodnosti treba razumeti u granicama razuma. On se mora dovesti u sklad sa istorijom, opštim interesima i zahtevima novog vremena.¹⁴³

Iz ovakvog razumevanja načela narodnosti proizlazilo je i Piroćančevo stanovište da bi svako narušavanje ravnoteže u Evropi bilo ne samo anahrono, nego bi ugrožavalo načelo slobode koje je unutrašnji regulator odnosa u Evropi kao celini sastavljenoj od raznih naroda i država. Drugim rečima: "Ne bi li izgledalo smešno otvoriti danas opšte lično glasanje, po kome bi svako lice, svaka opština ili pokrajina mogle tamo ići, kud im se dopada, ili po kome bi svaka država mogla pogledati pravo u pojedine članove svoje narodnosti, koji su se u sredini kakve druge narodnosti od vekova nastanili. Ne bi li se očigledno doteralo u politici do pravog kretenizma, ako bi svako pleme jedne iste narodnosti tražilo da se na osnovu toga načela kao zasebna narodnost obrazuje".¹⁴⁴

Milan Piroćanac nije gubio iz vida da se u Evropi, koju je on već smatrao celinom, sukobljavaju dve tendencije: tradicionalistička i moderna. Prvu karakteriše "usko razumevanje patriotizma kako ga je dosadanja Istorija osvetljavala i narodni pesnici proslavljali, u kome se slavilo otimanje tuđeg imanja, i poništavanje slobode drugih naroda".¹⁴⁵ U osnovi druge tendencije su dostignuća u nauci, obrazovanosti, privređivanju, porodičnim i društvenim odnosima, demokratskom osećaju u svim društvenim slojevima. Između ove dve tendencije vodi se živa borba, i uz zveket oružja. Ali i tu je ishod već jasan: "iz današnje kulture narodi evropski ne mogu natrag u varvarstvo".¹⁴⁶

Kako će se balkanski narodi snaći u novoj konstelaciji, zavisilo je, po Milanu Piroćancu, ponajviše od njihovih obrazovanih ljudi, od toga kako će oni razumeti duh vremena. Stanje mu nije davalo osnove za veliku nadu:

¹⁴² Isto, s. 5.

¹⁴³ Isto, s. 8.

¹⁴⁴ Isto.

¹⁴⁵ Isto, s. 6.

¹⁴⁶ Isto.

"Jest, doista kad razborit čovek pogleda na ovaj jad, na ovaki politički kretenizam, mora da ga muka spopadne, i da se od čuda prenerazi, kad vidi: koliko malo baš u obrazovanoj društvenoj klasi balkanskih naroda pravilne misli korena zahvataju, i koliko se pravi interesi narodni pogrešno shvataju".¹⁴⁷

Milan Piroćanac je polazio od toga da su balkanski narodi "prirodni zamenici turske carevine", ali samo pod uslovom da postanu elemenat napretka. U protivnom, "gde bi bio razlog da se Turska ruši, pa da se na njeno mesto tako isto ili gore stanje stvara".¹⁴⁸ Iz toga je proizlazila zainteresovanost Zapadne Evrope za Balkan. Sa stanovišta opštih interesa evropskih naroda "ne može biti sve jedno... kako se balkanski narodi razvijaju, koliki napredak pokazuju i da li predstavljaju onaj elemenat, koji bi Istok morao da preporodi i da ga za evropsku opštu kulturu zadobije".¹⁴⁹

Budući prostorna celina, balkanski narodi imaju zajedničku budućnost. Njihov sporazum, odnosno njihova federativna zajednica kao "istoriska i geografska potreba",¹⁵⁰ ili konfederacija, odgovarao bi i njihovim vlastitim interesima i opštim evropskim interesima. Sporazum balkanskih naroda osujetio bi pretenzije i Austrije i Rusije. Balkanski narodi mogli su, konačno, da se okrenu sebi i posvete "unapređenju kulture i blagostanja".¹⁵¹ To je, smatrao je Piroćanac, jedini način da prestanu da budu "igračka šoviniistički usijanih glava, kojih u svakom narodu ima dosta", ali i "žrtva intriga, koje bi sa strane dejsstvovale", te "leglo nereda i uznemirenja".¹⁵²

Milan Piroćanac je ostao dosledan politici sporazuma balkanskih naroda. Izvan te politike on nije video mogućnost napretka i mira na Balkanu. Ta je mogućnost, po njemu, bila realna, jer su se u njoj sretali opšti interesi evropskih država i zasebni interesi balkanskih naroda. Glavnu prepreku ostvarenju te mogućnosti Piroćanac je nalazio u povezanosti šovinizma i mržnje koja se razvila u stranačkoj borbi u Srbiji. Nesposobne da Srbiju izgrađuju kao modernu državu, partijske elite su, uz pomoć

¹⁴⁷ Isto, s. 33.

¹⁴⁸ Isto, s. 48.

¹⁴⁹ Isto.

¹⁵⁰ Isto, s. 40.

¹⁵¹ Isto, s. 36.

¹⁵² Isto, s. 40.

kralja,¹⁵³ politički opstajale tako što su lavirale između Austrije i Rusije,¹⁵⁴ i što su zaostajanje Srbije na svim poljima državnog i društvenog života pokušavale da nadoknade nadmetanjem u patriotizmu. Stranačka borba u Srbiji nije dovela ni do poimanja opšteg dobra, ni do razumevanja stvarnog interesa Srbije. Naprotiv, "ta odvratna borba dospela je do rugobe i besnila; ona vodi našu zemlju izvesnoj propasti".¹⁵⁵ Zbog toga je, imajući u vidu, pre svega, inteligenciju, Milan Piroćanac sugerirao: "Na mesto raslabljenosti, ojačanje unutra, na mesto šovinizma, širok pogled na pitanja evropskog Istoka i na zajednički rad sa Južnim Slovenima i balkanskim narodima – eto to su prvi uslovi za uspeh u našoj spoljnoj politici i za naše narodno ujedinjenje".¹⁵⁶

e. USTAVNOST – SREDIŠNA TAČKA UNUTARNJE POLITIKE

Među pitanjima koja su zaokupljala pažnju Milana Piroćanca od početka njegovog političkog rada do kraja njegovog života – pre dolaska na vlast, na vlasti, posle silaska sa vlasti i povlačenja iz javnog života – pitanje ustavnosti je, sasvim sigurno, zauzimalo prvo mesto.

Stojan Novaković kaže da se Milan Piroćanac o izradi novog ustava brinuo još kao šef odbora za uređenje lista *Videlo* 1880. godine: "Toga radi su tada u leto u njegovom stanu držani sastanci, na kojima je razmatran i ispravljan nacrt koji je M. S. Piroćanac sam bio izradio po evropskim ustavima".¹⁵⁷ Na tim sastancima koji su se "produžili kroz ceo mesec dana...

¹⁵³ O kralju Milanu Piroćanac je pisao: "Više mi je izgledao kao partizan neke političke grupe, kome je sve dozvoljeno praviti samo da se održi na vlasti..." Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 9. jun 1886.

¹⁵⁴ Posle jednog razgovora sa Persijanijem, ruskim poslanikom u Srbiji, Milan Piroćanac je zabeležio: "Mala i slaba zemlja a složene pretenzije, i od strane Austro-Ugarske i Rusije. Diplomacija nije stvorila Srbiju, diplomacija će ju slabo i održati... Narod treba potpuno da zna kakve su težnje i Austrije i Rusije i prema tome da se okrene sam sebi i da nauči da prema dobrim prilikama može da radi isključivo prema svojim interesima i za svoje srpske interese. Učiti narod kao što čine Kralj (Milan – L.P.) i Garašanin (Milutin – L.P.), da je Austrija Srbiji prijatelj grešno je toliko isto, koliko učiti ga kao što čine liberali i radikali – da Rusija samo za njegovu veličinu radi. Treba ga, naprotiv, učiti da svaka zemlja radi za sebe, i da nama tome primeru treba sledovati". Milan Piroćanac, *Dnevnik*, 12. novembar (1887).

¹⁵⁵ M. S. Piroćanac, *Međunarodni položaj Srbije...*, s. 54.

¹⁵⁶ Isto.

¹⁵⁷ Stojan Novaković, "Nacrt ustava za Kraljevinu Srbiju vlade M. S. Piroćanca od 1883". *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji 1883-1903*, Beograd, 1912, s. 299.

je pretresen i utvrđen nacrt ustava Napredne stranke".¹⁵⁸ Sve to pre nego što je Milan Piroćanac postao predsednik ministarstva, i pre nego što je stvorena Napredna stranka.

U isto vreme, Milan Piroćanac je, 1880. godine, objavio u *Videlu* obimnu raspravu pod naslovom "Ustavnost". U pomenutoj raspravi je izneo razloge za promenu Ustava iz 1869, i izložio načela predstavničkog sistema kao osnove novog ustava.

Predstavnički sistem odgovarao je duhu vremena. I pre 1880. godine, Milan Piroćanac je pisao: "Apsolutizam, ma kakve prirode bio, preživeo je svoj vek. U današnje doba duva opšti vetar u korist narodne predstavničke vladavine, koja je sad najsavršenija forma državne uprave..."¹⁵⁹

U predstavničkom sistemu, koji vodi usavršavanju pojedinaca kao cilja države, Milan Piroćanac je video jedini način da Srbija ne ostane večiti zarobljenik formule: siromaštvo i niska obrazovanost onemogućavaju političke slobode, političke slobode same po sebi ne doprinose većem blagostanju i višoj obrazovanosti. Pomoću te formule je vladao knez Mihailo.¹⁶⁰ Ali, pomoću nje moguće je svaki apsolutizam: ličnosti, klase, gomile, autokratije, teokratije.

Sa svoje strane, ovu formulu je učvršćivala i inteligencija sledećim stanovištima: da svaki narod zaslužuje vlast kakvu ima; da je u razvitku političkih ustanova nužna postupnost; da političke ustanove "treba da odgovaraju narodnom duhu i njegovim osobinama".¹⁶¹ Milan Piroćanac je doveo u pitanje sva ova stanovišta.

Svaki narod ima pravo na dobru upravu, pisao je Piroćanac; "manje obrazovani narodi imaju jače pravo na dobru upravu, što su nemoćniji da

¹⁵⁸ Isto.

¹⁵⁹ M. S. Piroćanac, "Referat o Blunčlijevu spisu. 'Karakter i duh političkih partija'..." s. XLI.

¹⁶⁰ "Kad su mu (knezu Mihailu – L.P.) govorili o političkim slobodama, on se je samo gorko smešio, i pokazujući na skoro prepotopske, četvrtaste točkove na kolima naših seljaka, i na njihove krčljave volove, on je obično govorio: 'Nije sloboda u paragrafima, prave slobode može biti u blagostanju, napretku i obrazovanosti naroda. Neka moji Srbi postanu bogati i obrazovani, oni će tim samim postati i politički slobodni. Ko može tiranisati obrazovan, i imućan narod? A dokle je god on siromašan i neobrazovan, sve političke slobode koje bih mu ja dao, on bi upotrebio samo na svoju rođenu štetu, i svaki koji bi hteo, mogao bi mu ih oduzeti kad god bi hteo.'" M. S. Piroćanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda...*, s. 11.

¹⁶¹ M. S. Piroćanac, *Ustavnost...*, s. 11.

rad upravin kontrolišu",¹⁶² a slabija kontrola dovodi do zloupotrebe poverenja.

Što se postupnosti tiče, ona je "već u samoj prirodi stvari".¹⁶³ Ne treba je potrzati i tamo gde joj mesto nije, to jest i kad se radilo o ličnoj sigurnosti građana, slobodi štampe, nezavisnosti sudstva i kontroli javnog rada vlasti. U čijem je interesu, osim u sebičnom interesu onih koji vladaju, mogla biti postupnost u ovim pitanjima?

Među pomenutim stanovištima, najveće posledice po razvitak Srbije imalo je stanovište da njene političke ustanove moraju "odgovarati narodnom duhu shodno narodnim osobinama",¹⁶⁴ a da, pri tom, nikad nije jasno rečeno koje su to osobine. Pomenuto stanovište petrifikovalo je zaostalost i zatvaralo Srbiju za uticaj najnovijih tekovina nauke. Pozivajući narod da se čuva "od podražavanja tuđinskih političkih ustanova, koje su u lepom stilu i stranim biljem nazivane",¹⁶⁵ ovo je stanovište, povlačeći oštru granicu između *narodnog* i *tuđinskog*, postalo kriterijum za podelu srpske inteligencije na *patriote* i *izdajnike*.

Stanovištu o nužno narodnom karakteru političkih ustanova, Milan Piroćanac je suprotstavljao stanovište o univerzalnom karakteru nauke. Nijedna nauka, pa ni politika kao društvena nauka, ne zavisi od narodnih osobina. Ove osobine pripadaju "pojeziji, veštini, narodnim običajima".¹⁶⁶ Narodu pripada "slobodan izbor u svemu što nije stvar stroge nauke",¹⁶⁷ a čoveku u političkom društvu sloboda "za sve što ne vređa tuđe interese".¹⁶⁸

Protiv stanovišta o narodnom karakteru političkih ustanova stajale su, po Milanu Piroćancu, i neke vrednosti imanentne svakom čoveku. Neke, dakle, opšteljudske vrednosti. Malo je onih u Srbiji druge polovine XIX veka koji su kao Milan Piroćanac razvitak vlastitog naroda smatrali nedeljivim od tih vrednosti: "I u Engleza i u Srba treba držati zadatu reč,

¹⁶² Isto, s. 16.

¹⁶³ Ta vrsta postupnosti učiniće "da u nas još za dugo sudija neće moći postati sveštenik pravde, da javna reč još za dugo neće moći biti onakva kakva bi trebala da je, da naše ratarstvo izostaje još zadugo iza ratarstva drugih naroda, da naša marva bude slabija i kržljivija, nego što je na drugom mestu; ona će uticati da su naši drumovi nenasuti, mostovi neutvrđeni, reke neregulisane; učiniće da srpski građani slabo mare za javne poslove i mlitavo brane svoja ustavna prava". Isto, s. 20.

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ Isto, s. 21.

¹⁶⁶ Isto, s. 23-24.

¹⁶⁷ Isto, s. 24.

¹⁶⁸ Isto.

treba ljubiti pravdu mimo ličnih interesa, *treba biti čovečan* (podv. L.P.), treba se žrtvovati za familiju i za narod kad potreba zahte, treba imati kuraži, samopregorevanja, ustalaštva, *obrazovati se i raditi*¹⁶⁹ (podv. L.P.).

Da bi postavio pitanje "o političkom ustrojstvu zemlje, o pravima koja pripadaju građanima i državi",¹⁷⁰ Milan Piroćanac je morao dokazivati da Srbija, bez obzira na nizak stupanj obrazovanosti, mora imati dobru upravu. Osim toga, da ni postupnost ni narodne osobine "ne bi mogle poslužiti za razlog" da ona ne uvede "političke ustanove koje su priznate i dobre".¹⁷¹ Pre nego što je razvio svoju misao o ustanovstvi kao središtu unutarnjeg razvitka, u isto vreme kad je počeo i praktično da radi na projektu novog ustava, Milan Piroćanac je jasno obeležio vlastito stajalište.

Sam Milan Piroćanac je navodio više razloga zbog kojih je promena Ustava iz 1869. godine izbila u prvi plan. Od njegovog donošenja bilo je proteklo dvanaest godina. Vreme dovoljno za ocenu pozitivnih efekata, ali i kontradikcija i ograničenja. Nastale su nove okolnosti. Sa punoletstvom kneza Milana prestala je vladavina Namesništva, čije je delo i Ustav iz 1869.¹⁷²

Osim toga, od 1875. godine bilo je više inicijativa za promenu Ustava iz 1869. godine. U svim tim inicijativama tražilo se proširenje vlasti Narodne skupštine. Ali, nijedna od tih inicijativa nije uzeta u razmatranje zbog ratova 1876. i 1877. godine.¹⁷³

Ipak, glavni razlog zbog koga je Milan Piroćanac insistirao na ustavnosti ležao je u činjenici da je Srbija 1878. godine postala nezavisna država. Postavljalo se pitanje pravca njenog unutarnjeg razvitka. Novi ustav trebalo je da ozakoni program sveobuhvatnih reformi koji je grupa oko lista

¹⁶⁹ Isto, s. 23.

¹⁷⁰ Isto, s. 11.

¹⁷¹ Isto, s. 24.

¹⁷² Jednim od glavnih ograničenja Ustava iz 1869. Milan Piroćanac je smatrao činjenicu da je donet pod Namesništvom. To je u politički život uvelo partizanštinu: "Mi se još i danas sećamo, kako nam je u ono doba, jedan od namesnika, u zanosu svoje sile govorio: 'Mi se ne obziremo: ni na sposobnost ni na karakter, u ovoj državi ima mesta samo za naše prijatelje'. A njegov ministar policije prevodio je ovu državničku mudrost na ovaj mnogo razumljiviji jezik:

'Ko je s nama učinićemo za njega sve što možemo. Ko je neutralan nema se od nas ničemu nadati. Ko je protiv nas, njega ćemo sikirom po glavi!'. M. S. Piroćanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda...*, s. 6.

¹⁷³ Milivoje Popović, *Borbe za parlamentarni režim u Srbiji*, Biblioteka "Politike", 4, Beograd, 1939, s. 52.

Videlo već bila jasno obeležila. Toj grupi bio je potreban pravni instrumentarijum za izvođenje pomenutih reformi s vrha. Zato je promena postojećeg ustava postala "najpreči posao".¹⁷⁴

Ustav iz 1869. nije dosledno izveo predstavnički sistem. Zakonodavna vlast narodnog predstavništva bila je ograničena. Iz njegovog sastava bila je isključena "skoro sva inteligencija zemaljska".¹⁷⁵ Institucija vladinih poslanika ojačala je izvršnu vlast. U isto vreme, odredila je karakter opozicije "te se i onako prirodni u mladih naroda sistem opozicije za ljubav same opozicije razvijao nerazložno; učinio je te se svaka opozicija, bila ona razložna i nerazložna, primala kao delo patriotsko u narodu".¹⁷⁶

Kao merilo valjanosti državnog sistema, Milan Piroćanac je uzimao izgleda koje taj sistem daje čoveku da usavršava "svoje sposobnosti u svima pravcima svoga rada".¹⁷⁷ Upravo sa ovog stanovišta, predstavnički sistem i jeste najbolji. Svi uslovi koje on podrazumeva – lična i imovinska sigurnost čoveka, sloboda govorenja i dogovaranja, sloboda štampe, sudska nezavisnost, samostalnost opština i okruga u granicama njihovih nadležnosti, kontrola javnog rada državnih organa – zahtevaju od građanina "više da misli i više da radi, a ništa nije udesnije za usavršavanje čovekovo od misli i rada".¹⁷⁸

Usavršavanje čoveka kao cilja države predstavlja osnovu nacrtu ustava koji je Milan Piroćanac izradio još 1880. godine. Promenu Ustava iz 1869. on je smatrao glavnim zadatkom svoje vlade, i bio uvek spreman da ako do promene ne dođe, odstupi.¹⁷⁹ Na strani čvrste namere Milana Piroćanca da izvrši promenu Ustava iz 1869, stajale su odluke Narodne skupštine i podrška Napredne stranke, koja je, uz izvesne izmene, prihvatila kao svoj Nacrt ustava koji je Milan Piroćanac izradio 1880. godine. Ali je konačna odluka zavisila od kralja Milana.¹⁸⁰

¹⁷⁴ M. S. Piroćanac, *Ustavnost...*, s. 105.

¹⁷⁵ Isto, s. 100.

¹⁷⁶ Isto, s. 32.

¹⁷⁷ Isto, s. 33.

¹⁷⁸ Isto, s. 33.

¹⁷⁹ Početkom 1883. Milan Piroćanac piše da je vreme da Kralj odluči o promeni kabineta, i nastavlja: "On zna da mi ne možemo odstupiti od programa za promenu ustava, on zna da je to od velikog značaja stvar a poznaje i okolnosti u kojima bi se to delo imalo izvesti". Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 18. februar 1883.

¹⁸⁰ Vid. Stojan Novaković, "Nacrt ustava za Kraljevinu Srbiju vlade M. S. Piroćanca od 1883"..., s. 299-300.

Istoričari ustavnog razvitka Srbije, i srpski istoričari uopšte, ostali su trajno rezervisani prema Piroćančevom Nacrtu ustava, uglavnom, zbog dve njegove odredbe: dvodomnog sistema¹⁸¹ i izbornog cenzusa.¹⁸²

Ustanovu senata Milan Piroćanac je obrazlagao potrebom da se promeni sastav Narodne skupštine: "Seljačka skupština ne može više da odgovara potrebama moderne Srbije. Inteligenciji kakva je takva je moraju se poveriti poslovi zemaljski".¹⁸³

Kralj Milan je bio protiv dvodomnog sistema, ali je *post festum* i interno davao za pravo Milanu Piroćancu.¹⁸⁴ Stojan Novaković kaže da ni prvaci Napredne stranke "nisu svi mislili da ustav ne može bez Senata".¹⁸⁵ Jovan Ristić, vođa liberala, nalazio je "da su dva doma mnogo sigurnija za pravilan razvitak zemlje, ali da bi to teško uspelo u narodu".¹⁸⁶ Radikali su bili odlučni protivnici dvodomnog sistema. To je bio čitav front: "Liberali traže obično sve protivno onome što bi dali. Pre nekoliko meseci tražili su dva doma pa čak i neki savet ili komitet bez čijeg odobrenja i pored dva doma nebi zakoni važili. Sad pak misle da i Kralju ne odgovara ustanova dva doma, oni traže jedan dom... Što se pak radikala tiče, ono što oni traže to ide na rasulo državno i što će... docnije povesti zemlju nemiru i rastrojstvu".¹⁸⁷

Izbornim cenzusom, kao i dvodomnim sistemom, Milan Piroćanac je nastojao da Narodnu skupštinu učini kompetentnom za "modernisanje države koje je bilo isto toliko nepopularno koliko je bilo potrebno".¹⁸⁸

Radikalska opozicija u Narodnoj skupštini je već početkom 1882. godine tražila donošenje novog ustava, "u kome bi se ogledao duh celoga naroda". Ustava, koji bi omogućio da se sprovede "načelo narodne

¹⁸¹ Vid. "VI O Senatu", čl. 53-63, Isto, s. 315-317.

¹⁸² Prema Piroćančevom Nacrtu ustava, izbori bi bili vršeni u tri biračka odseka. Pravo glasa imali bi građani koji državi plaćaju godišnje najmanje 50, odnosno 30 dinara neposrednog danka. Od plaćanja danka u svima odsecima bile bi izuzete sve liberalne profesije, učitelji, svi državni činovnici i penzioneri. Vid. "V O Narodnoj skupštini", čl. 54-58. Isto, s. 343-344.

¹⁸³ M. S. Piroćanac, *Dnevnik*, 25. decembar 1885.

¹⁸⁴ M. S. Piroćanac, *Dnevnik*, 31. januar 1889.

¹⁸⁵ Stojan Novaković, "Nacrt ustava za Kraljevinu Srbiju vlade M. S. Piroćanca od 1883", s. 299.

¹⁸⁶ M. S. Piroćanac, *Dnevnik*, 16. jul 1887.

¹⁸⁷ Isto, 21. avgust 1883.

¹⁸⁸ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, II, s. 382.

samouprave kroz sve grane unutrašnjeg života".¹⁸⁹ U tom smislu je bio i njen formalni zahtev za promenu Ustava iz 1869.

Krajem 1882, odnosno početkom 1883. godine, Glavni odbor Narodne radikalne stranke izradio je svoj Nacrt ustava i tajno ga poslao na razmatranje svim mesnim odborima stranke. Između naprednjačkog i radikalskog nacrt ustava postojala je suštinska razlika. Prvi je usavršavanje čoveka smatrao ciljem države. Drugi je kao njen cilj označio blagostanje, umni i fizički razvitak naroda, njegove spoljašnje oslobođenje i ujedinjenje. Radikalski nacrt ustava dosledno je sproveo načelo narodnog suvereniteta. Sva vrhovna vlast pripadala je narodnom predstavništvu.

Vladi je došao u ruke tajni Nacrt ustava koji je izradio Glavni odbor Narodne radikalne stranke. Ako su u reakciji na njega Milan Piroćanac i naprednjaci uopšte preterivali, tvrdeći da radikali "hoće raspad državne celine i poricanje države",¹⁹⁰ ne može se prevideti, da je radikalski nacrt ustava "u svojoj suštini... išao na rušenje tadašnjeg državnog sistema".¹⁹¹ Zemlja se, nema sumnje, nalazila u stanju između revolucije i državnog udara.

Kralj Milan je dva puta u prestonoj besedi izjavio "da je promena ustava nužna i korisna", i "potpisao je predlog za promenu ustava".¹⁹² Naprednjački Nacrt ustava pretresan je na ministarskim konferencijama. Malo je trebalo da neznatna kolebanja oko nekih tačaka nacrt ustava bude prevladana, i posao dovršen. Šta je onda omelo prvu naprednjačku vladu da ostvari promenu ustava, koja je bila njen glavni cilj? Pogotovo ako se ima u vidu radikalski Nacrt ustava. Odnosno, ono što je iza tog nacrt stajalo: snažna organizacija i veliki uticaj Narodne radikalne stranke u narodu; njena tvrda opozicija opsežnim liberalnim reformama koje je intenzivno, naročito na polju zakonodavstva, vršila prva naprednjačka vlada; opstrukcija radikalskih poslanika; najzad, njihovo napuštanje Narodne skupštine s ciljem da se parališe njen rad i izazove kriza.¹⁹³

Glavni razlog što se rad na dovršenju naprednjačkog nacrt ustava otezao, Milan Piroćanac je nalazio u stvarnoj nespremnosti kralja Milana za promenu ustava. Iako mu je pomenuti nacrt bio poznat dve godine, kralj

¹⁸⁹ Nikola Pašić u *Narodnoj skupštini*, 1. ... Dok. 298, s. 704-705.

¹⁹⁰ Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 21. avgust 1883.

¹⁹¹ Slobodanka Stojičić, *Ustavni razvitak u Srbiji 1869-1888*, Leskovac, 1980, s. 187.

¹⁹² Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 10. jun 1885.

¹⁹³ Vid. u ovoj knjizi: "Narodna radikalna stranka kao stranka hegemon"...

Milan je odbacio prividnu spremnost "kad je došlo da se stvar rešava".¹⁹⁴ Tek kad je na ministarskim konferencijama, kojima je i sam prisustvovao, počelo da se raspravlja o Nacrtu ustava Napredne stranke, kralj Milan je otvoreno saopštio njenim prvacima da je njihov Nacrt ustava "suviše radikalan, i da se on grozi", "da mu je krivo" što su "sa takvim predlogom izašli".¹⁹⁵

Mišljenje Milana Piroćanca o glavnom razlogu koji je onemogućio promenu Ustava iz 1869. delio je i Stojan Novaković: "Da je kralj Milan bio raspoložen da u taj posao uđe, sve bi se jednim razgovorom raspravilo. Ovako su okolnosti učinile te se sa ustavom čekalo još šest godina, a poslovi su zemaljski okrenuli drugojačijim pravcem".¹⁹⁶

Nemogućnost promene ustava nije bila izgovor već razlog povlačenja prve naprednjačke vlade. Ministri su podneli ostavke kralju još 20. jula 1883. Toga dana Milan Piroćanac je zapisao: "Pošto nam po svemu izgleda da je Kralj tvrdo uveren da nije vreme za promenu ustava, to se mi još od danas smatramo za ministre u ostavci; što smo uostalom i Kralju kazali", i dodaje: "Ova je godina veoma značajna i za pitanje promene ustava".¹⁹⁷

Ministri su bili uvereni "da je promena ustava preko potrebna", jer ako "Srbija ne dobije bitku na ovom putu... razvitka, njena je politička budućnost dovedena u pitanje".¹⁹⁸ Oni su strpljivo čekali "pitanje na kome se kabinet po svima izgledima mora ukloniti, a to je pitanje promene ustava".¹⁹⁹

Posle pobede radikala na izborima 7. septembra 1883. godine,²⁰⁰ vlada Milana Piroćanca i formalno je podnela ostavku. Osvrćući se na njen rad, on je kao glavnu teškoću vlade označio to "što je slabo ko u zemlji hteo da razume pravi položaj Srbije".²⁰¹ U prvom redu, kralj Milan. On je bio protivan promeni postojećeg "kajišarskog ustava zemaljskog", a zemlji je

¹⁹⁴ Milan. S. Piroćanac, *Dnevnik*, 20. jul 1883.

¹⁹⁵ Isto.

¹⁹⁶ Stojan Novaković, "Nacrt ustava za Kraljevinu Srbiju vlade M. S. Piroćanca"..., s. 301.

¹⁹⁷ Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 20. jul 1883.

¹⁹⁸ Isto.

¹⁹⁹ Isto, 2. avgusta 1883.

²⁰⁰ Od 132 mandata, radikali su dobili 72, liberali 30, a naprednjaci 44.

²⁰¹ Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 22. septembra 1883.

bio neophodan "savremeniji ustav", u kome bi bili "ne samo politička prava građana, nego i stalnost i autoritet zemlje... ujamčeni".²⁰²

Piroćanac je smatrao da "zemlja nije radikalna u onome duhu u kome su poslanici radikalni". Rezultat izbora je, po njemu, bio "čisto stvar obmane". On je dobijen sredstvima i načinom agitacije kojima se podilazilo masi: "po obećanju smanjivanja plata i poreza i omalovažavanjem i rastrojstvom državnog organizma". Narod tu politiku ne može slediti, jer "u njega je fond konzervativan, pri svom opozicionarstvu, koji je prema vlasti još od turske vladavine nastao"; ipak, Milan Piroćanac je strahovao "da se ustavne tekovine ne dovedu u pitanje".²⁰³ Zbog nepredvidivosti reakcije kralja Milana na pobedu radikala, Piroćanac se, sa zebljom, pitao "kakva iskušenja predstoje... zemlji".²⁰⁴ Malo je vremena bilo potrebno da se potvrdi sva opravdanost ovih zeblja.

Kralj Milan je odbio da prizna pobedu radikala, i vladu je poverio Nikoli Hristiću, koga je uvek imao u rezervi.²⁰⁵ Iskusni policajac, Hristić je odmah stavio do znanja "da on misli dovesti partijski mir u zemlji načinom vanparlamentarnim".²⁰⁶ Skupština izabrana na septembarskim izborima jednim je ukazom otvorena, a drugim odložena.

Kao rezultat primene zakona o stajaćoj vojsci, umesto narodne vojske, od naroda je sakupljano oružje. U nekim selima Istočne Srbije ova je akcija dovela do sukoba naroda sa organima vlasti. Ustanova narodne vojske bila je važno sredstvo Narodne radikalne stranke u borbi protiv kralja Milana, koga je ona smatrala nosiocem austrougarske politike, i zbog toga izdajnikom.

Ustanova narodne vojske imala je važno mesto i u radikalskom Nacrtu ustava. Zbog toga je, verovatno, Milan Piroćanac, inače zagovornik isključivo političke borbe sa radikalizmom, i smatrao da se protiv radikalskog Nacrta ustava treba boriti "ne samo prema ubeđenjima, nego i

²⁰² Isto.

²⁰³ Isto, 8. septembar 1883.

²⁰⁴ Isto, 10. septembar 1883.

²⁰⁵ Kako je Piroćanac video Nikolu Hristića govori njegov dnevnički zapis: "To je jedna neobrazovana, sebična priroda, a utoliko i vlastoljubiva. On se ponosi što još nije seo na železnicu, on se ponosi što je od pisara mitrovačkog dospao do visokih položaja u Srbiji. On se ponosi što nezna sve ono što državnik u današnje doba nemože neznaći"... Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 29. maj 1887.

²⁰⁶ Isto, 22. septembar 1883.

silom", "kao što bi se Srbija borila protiv vojničke najezde svojih neprijatelja".²⁰⁷

Sukobi u Istočnoj Srbiji prerasli su u organizovanu bunu, čije je širenje zaustavljeno korišćenjem vojske. U međuvremenu, u pobunjenim srezovima zavedeno je vanredno stanje. Ustanovljen je preki sud, koji je više stotina pobunjenika osudio na smrt, robiju, zatočenje i zatvor.²⁰⁸ U celoj zemlji ograničena je sloboda štampe i suspendovan izborni zakon. Svi članovi Glavnog odbora Narodne radikalne stranke, sem predsednika, Nikole Pašića koji je napustio zemlju, bili su uhapšeni i osuđeni.²⁰⁹

Timočka buna sa svojim krvavim epilogom uticala je na glavne političke činioce u Srbiji, na kralja Milana i sve tri stranke – Naprednu, Liberalnu i Narodnu radikalnu stranku. Ali, ona je, pre svega, postavila granicu liberalnim reformama koje je sprovodila vlada Milana Piroćanca. U njegovim očima, druga naprednjačka vlada sa Milutinom Garašanimom na čelu, koja je formirana 5. februara 1884. godine, nije nastavila politiku prve naprednjačke vlade. U spoljnoj politici, Piroćanac je Garašaninovo vladi zamerao suviše veliko oslanjanje na Austriju, i naročito rat Srbije sa Bugarskom 1885. godine. Na unutarnjem planu, politiku neizdrživo visokih poreza i način usvajanja poreskih zakona aklamacijom, bez debate. U središtu svih ovih razlika bio je, po mišljenju Piroćanca, odnos Milutina Garašanina i njegovih ministara prema kralju Milanu: "Oni su za kratko vreme pretvorili Naprednu stranku u Kraljevu stranku, jer sad Kralj i vlada i upravlja..."²¹⁰

Milan Piroćanac se našao u teškom položaju. Nije se slagao sa politikom vlade: "Ja sam kazao gospodi iz kabineta da sam sasvim odvojen od politike, koju oni danas vode, i da ću da ostanem slobodan u svojim javnim ocenama".²¹¹ U isto vreme vezivala mu je ruke lojalnost prema stranci: "Ako javno objavim da se u politiku aktivnu ne mešam time ću

²⁰⁷ Isto, 10. septembar 1883.

²⁰⁸ Na smrt je bilo osuđeno 97, na robiju 567, na zatočenje 5, na zatvor 68 učesnika bune.

²⁰⁹ O uzrocima, toku i posledicama Timočke bune opširnije: Latinka Perović, *Pera Todorović*, Beograd, 1983; Ista, *Srpski socijalisti 19. veka*, 3, Beograd, 1995; Ista, "Usredsređenost na nacionalno oslobođenje i ujedinjenje": *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, 1...

²¹⁰ Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 24. juna 1884.

²¹¹ Isto, 10. oktobar 1884.

oslabiti kabinet, ako ćutim biću okrivljen za stvari na koje nisam imao ni najmanje uticaja".²¹²

Težina položaja Milana Piroćanca, i cele Napredne stranke, naročito je došla do izražaja posle sjedinjenja između Bugarske i Rumelije, 7. septembra 1885. godine. Iako se nalazio na čelu stranke i rukovodio njenim listom, Milan Piroćanac je držan po strani. Kraljev rad na cepanju Napredne stranke bio je već toliko uspeo da je vlada Milutina Garašanina bila sigurna da joj ništa ne stoji "na putu da sama, bez sporazuma sa strankom, radi".²¹³

Vodi Napredne stranke bili su "u neznanju" o namerama sa kojima je vlada Milutina Garašanina trebalo da izađe pred Narodnu skupštinu, 19. novembra 1885. godine, u Nišu. Na sastanku sa kraljem, tri dana pred zasedanje Narodne skupštine, oni su postigli saglasnost o formiranju odbora koji je tražio "da se vlada formalno obveže prema stranci, da neće ulaziti ni u kakav ozbiljan rad bez sporazuma sa odborom, koji je radi toga i izabrat".²¹⁴ Na čelu odbora nalazio se Milan Piroćanac. I, bez obzira na to, on, na dan početka rata između Srbije i Bugarske, beleži: "Ja i Novaković za nj (rat – L.P.) smo saznali pošto je već bio oglašen. Sad ne ostaje drugo nego gledati da se iz ovog budalastog preduzeća iznese čist obraz".²¹⁵

Milan Piroćanac je bio za diplomatsku, a protiv vojne akcije. Upozoravao je da "organizacija vojske još nije potpuno izvršena", da municije nema dovoljno, a artiljerije uopšte nema. Osim toga, Srbija je bila bez saveznika: iz Beča nije dobijen "nikakav mig za ratovanje". "Evropska štampa, a naročito ruska i češka", bile su protiv Srbije.²¹⁶ Ali, najvažniji razlog protiv rata Piroćanac je nalazio u proceni da prisajedinjenje Rumelije Bugarskoj nije svršetak, nego početak balkanskog pitanja, i da "zato treba sačuvati i pribirati svu snagu za pravi momenat, a ne pucati u vetar".²¹⁷

Vojni porazi Srbije u ratu sa Bugarskom; panika kralja i spremnost na abdikaciju; žrtve, tereti, osećanje poniženja; pretnja od unutrašnjih sukoba, razbojništva i hajdučije, naterali su Milana Piroćanca da se angažuje. Predlagao je da kralj, kraljica i vlada "pozovu važnije političke

²¹² Isto.

²¹³ M. S. Piroćanac, *Naša završna reč povodom diskusije o politici Kneza Mihaila...*, s. 42.

²¹⁴ Isto.

²¹⁵ Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 2. novembar 1885.

²¹⁶ Isto, 3. novembar 1885.

²¹⁷ Isto, 13. oktobar 1885.

ljude, bez obzira na političku boju da se sporazumu za odbranu zemlje".²¹⁸ Jer, "Srbija nije samo otadžbina naprednjaka nego opšta".²¹⁹

Milan Piroćanac i Stojan Novaković, u ime Napredne stranke, sreli su se sa vođama Liberalne stranke Jovanom Ristićem i Radivojem Milojkovićem. Rezultat toga susreta bio je njihov *Aide – Mémoire* kraljici, 14. decembra 1885. godine. Da bi se izbegla opasnost da kriza ne bukne "u akutnu opasnost, koja bi zemlju i principe rada i zakonitosti ko zna do koje mere oštetila",²²⁰ predlagali su promenu ustava. Nalazeći da je, po opštem uverenju, "dosadašnji sistem uprave potpuno iscrpljen",²²¹ isticali su "da kulturni napretci i državni traže Ustav, koji bi u sebi sadržavao potpune ustavne garancije u svakom pogledu".²²²

U susretu sa pomenutom četvoricom političkih prvaka, kralj je nastojao da proveri da li su uklonjene razlike koje su u pitanju ustavne promene postojale između liberala i naprednjaka. U svakom slučaju, ostavio je utisak "da bi se starao da tu promenu, koju nikad nije hteo i ovom prilikom osujeti".²²³

Naprednjacima koji su, kao Milan Kujundžić, smatrali "da se sa liberalima ne treba sporazumevati jer bi to njih iz groba i ništavila podiglo, a stvar nebi unapredio"²²⁴ – Milan Piroćanac je odgovarao da su se on i Stojan Novaković sporazumeli sa liberalima "da zajednički s njima radimo na Ustavu, koji smo mi sami bili spremili (naprednjački nacrt ustava iz 1883. – L.P.) a nismo ga bili u stanju zemlji dati"²²⁵. To su stanovište njih dvojica zastupali i na sastanku odbora Napredne stranke, koji se sastao 3. januara 1886. Nalazili su da liberali, kao i oni sami, traže "ustav sa svima garancijama, kao što ga imaju sve obrazovane zemlje"²²⁶. Ako sami ne mogu da donesu zemlji promenu ustava, a isključe liberale kao saveznike, ostaju radikali. Ovi, pak, traže ustav koji bi "porušio svaki autoritet državni

²¹⁸ Isto, 16. novembar 1885.

²¹⁹ Isto.

²²⁰ Isto, 15. decembar 1885.

²²¹ Isto.

²²² Isto.

²²³ Isto.

²²⁴ Isto, 16. decembar 1885.

²²⁵ Isto.

²²⁶ Isto, 5. januar 1886.

i stvorio polje za anarhističku akciju".²²⁷ Rečju, njihov bi ustav bio "za zemlju mnogo opasniji"²²⁸ od postojećeg ustava.

Većina članova Odbora Napredne stranke nije prihvatila sporazum sa liberalima. U tome su sledili kralja, koji je već jasno obeležio pravac kojim će ići. Uznemiren sporazumom između Milana Piroćanca i Jovana Ristića, on je, spremajući "vojsku kojom će da se bori protiv ustavne reforme"²²⁹, počinjao da radi na sporazumu sa radikalima. U zatvoru je, tajno, posetio Peru Todorovića, prvaka Narodne radikalne stranke koga je na prekom sudu 1883. dao osuditi na smrt, da bi mu smrtnu kaznu zamenio desetogodišnjom robijom.²³⁰ Tim povodom Milan Piroćanac je zabaležio: "Danas po svoj prilici Kraljev odlazak u grad noću bez pratioca imaće za cilj da se sa zatvorenim radikalima razgovori o politici koja bi mogla da osujeti saglasije između nas i liberala, i da spreči promenu ustava. Ovo je možda prvi slučaj u istoriji naroda da se vladalac obraća onima, koji se u zatvoru nalaze, da mu kažu šta o politici misle i da njihovu pomoć zatraži.

Danas sutra možda ćemo čuti da je Kralj osuđenike pomilovao, a već odatle do ministarskih stolica neće biti dalek put..."²³¹

Zaista, na ovo nije trebalo dugo čekati. Već 1. januara 1886. došlo je do amnestije svih osuđenih radikala, osim Nikole Pašića. Kao jedan od kraljevih uslova za sporazum sa radikalima bio je i uslov da se ustav, kao "ugovor između naroda i vladaoca", "bez vladalačkog odobrenja i pristanka ne može promeniti".²³²

Posle ishoda u Odboru Napredne stranke, Milan Piroćanac i Stojan Novaković su odlučili da se povuku iz javnog života, i na taj način obelodane političke razlike u Naprednoj stranci: "bolje je da stranka prestane živeti nego da svojim lažnim životom potpomaže vladi..."²³³

Odbor nije pokazao spremnost da oceni stvarne posledice vlade Milutina Garašanina po međunarodni položaj i unutarnje stanje u zemlji, a

²²⁷ Isto.

²²⁸ Isto.

²²⁹ Isto, 1. januar 1886.

²³⁰ Opširnije Latinka Perović, *Pera Todorović...*

²³¹ Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 25. decembar 1885.

²³² Kralj je najavio da će formirati Odbor za izradu Nacrta ustava. Odbor bi bio sastavljen od predstavnika svih političkih stranaka, a Nacrt bi se imao izraditi u roku od mesec dana. Kralj bi dao primedbe na Nacrt, ako bi ih imao, a zatim bi o njemu dala svoje mišljenje redovna skupština. Najzad, kralj bi sazvaio veliku skupštinu "koja bi imala prosto da primi taki novi ustav bez izmene". Isto. 5. avgust 1886.

²³³ Isto, 5. januar 1886.

samim tim i po budućnost Napredne stranke: "U njemu danas nema ni političkih misli, ni volje da se one izrade. Sve je obuzela briga da svoje lične koristi osiguraju i da se ovi ljudi što duže na vlasti drže, a o zemlji niko i ne pomišlja" (podv. – L.P.).²³⁴

Milan Piroćanac i Stojan Novaković su precizno izrazili razlike koje ih dele od politike Milutina Garašanina, odnosno njegove vlade, koja je imala ne samo podršku kralja, nego i podršku većine u Naprednoj stranci: "Mi zameramo njegovoj spoljnoj politici, njegovom nemaru u svima granama državne uprave, njegovom napuštanju programa Napredne stranke, njegovoj servilnosti prema Kralju u kojoj nema opasnosti samo za zemlju nego i za samog Kralja."²³⁵

Teške posledice rata sa Bugarskom; politički sukobi u zemlji; mešanje kralja u stranačke borbe i njegove kombinacije; stalno odlaganje, ustvari, odbijanje promene Ustava iz 1869. godine da bi se sačuvao lični režim vladavine – sve je to bilo još i u senci brakorazvodne parnice kralja i kraljice. Kao kraljičin advokat u ovoj parnici, Milan Piroćanac je defitivno okrenuo kralja protiv sebe, a Milutin Garašanin, koji se protivio razvodu, morao je da ostupi.²³⁶

Posle propalog pokušaja kraljevog da dođe do sporazuma između naprednjaka i radikala, došlo je, aprila 1886. godine, do sporazuma radikala i liberala.

Namesto druge naprednjačke vlade, 1. juna 1887. godine, obrazovana je koaliciona vlada liberala i radikala. Njeno kratko trajanje obeleženo je brutalnim obračunom sa naprednjacima.²³⁷ Počelo je u Beogradu napadima na kuće Milutina Garašanina i Milana Piroćanca.²³⁸ Nastavilo se u celoj zemlji: ubijanjem, pljačkanjem, paljenjem kuća, jahanjem ljudi. Ali, i veoma svirepim zločinima. *Videlo* ih je precizno registrovalo, a Milan Piroćanac unosio u *Dnevnik*:

"Obren Rosić penzionisani učitelj iz Tropolja, ubijen nožem, svučen go nag, nataknut na raonik i tako bačen na drum."²³⁹

²³⁴ Isto.

²³⁵ Isto.

²³⁶ Isto, 4. jun 1887.

²³⁷ Vid. U ovoj knjizi: "Politički protivnik kao neprijatelj"

²³⁸ Milan Piroćanac je smatrao da je vlada napadom na njegovu kuću htela "da dobije jedan fakat", koji bi mogla politički upotrebljavati: da ga je "spasla od gnjeva narodnog", a nije se pitala "otkuda i sa čega taj gnjev". Isto.

²³⁹ Isto, 25. jun 1887.

"Jedan čovek iz Jezera zaklan nožem"²⁴⁰

"U Drenovcu gomila sveta u pola noći napala na kuću kmeta Laze, gde se desio i opštinski pandur. Oboicu gomila ubije i kmetu zabode kolac u trbuh."²⁴¹

"Ubistvo Jovana Živkovića u Čigoti ovako je izvršeno. Dok su ga tukli u mehani gomila je vodila kolo, i kad je Jovan počeo obamirati onda su ga izneli na polje, bacili pred mehanu, polili vodom i povratili u život. I tu je igralo kolo. Zatim su ga uneli ponovo u kafanu tukli uz svirku i igru. Ovo se ponavljalo više puta. Kad je Jovan umro odsekli su mu uši i nos i razvalili donju vilicu i zatim bacili ga na drum."²⁴²

Pažnji jednog Milana Piroćanca nije moglo izmaći da je atmosferi nasilja, koje se poput požara širilo Srbijom, doprinosi i štampa. Zabrinut i ogorčen, on je pisao: "Mora čovek danas da se zgrozi pred načinom pisanja po novinama beogradskim. To je taka hajka u kojoj se ništa više ne poštuje, u kojoj su opadanje i klevetanje na prvom mestu. Ovakvim pisanjem narod će se dovesti do ludila i do najužasnije anarhije i nažalost ovom stanju nema leka."²⁴³

Brojni slučajevi nasilja u celoj Srbiji, uz činjenicu da su počinioci ostali nekažnjeni, govorili su o podstrekačkoj ulozi vlasti: "Optuženi vele da im je kazano da za 15 dana mogu raditi naprednjacima šta hoće pa da zato neodgovaraju".²⁴⁴ Lepeza akata nasilja, a naročito svirepa ubistva, pokazuju da su bili probuđeni najniži instinkti: "Gde se je dosad videlo da komšije jedan drugog nabijaju na kolje"²⁴⁵

Brojne stranice Piroćančevog *Dnevnika* odišu velikom zebnjom za budućnost zemlje izazvanom provalom nasilja u Srbiji. On je otvoreno upozoravao kralja na višestruke i dugoročne posledice nasilja, koje je bilo politički motivisano. Puštanje krvi naprednjacima, koje je nazivano *veličanstvenim narodnim odisajem*, predstavilo je, smatrao je Piroćanac, "naš narod kao najdivljačkiji narod u Evropi".²⁴⁶ Politički zločini nosili su opasnost "da će ajdukovanje i razbojništvo pod okriljem političke vlasti"²⁴⁷

²⁴⁰ Isto.

²⁴¹ Isto.

²⁴² Isto, 27. jul 1887.

²⁴³ Isto, 6. jul 1887.

²⁴⁴ Isto, 17. jul 1887.

²⁴⁵ Isto, 29. jul 1887.

²⁴⁶ Isto, 29. jul 1887.

²⁴⁷ Isto, 8. oktobar 1887.

dostići takve razmere da će im se kasnije teško stati na put. Osim toga, režim političkih ubistava kompromitovao je parlamentarizam tako što je "primorao svakog poštenog čoveka, ma kojoj stranci pripadao da razmisli i sebe zapita zar ovakvim rezultatima vodi parlamentarna politička borba".²⁴⁸

Kralj je sumnjičio i kraljicu, ali je svu odgovornost za nasilje prebacivao na vladu liberala i radikala: "to rade radikali", ali je i "Ristiću tu milo što biva".²⁴⁹

Podsticanje nasilja i uvođenje zemlje u anarhiju bili su, po mišljenju Milana Piroćanca, rezultat dvostrukog interesa i podjednagog igranja vatrom: "Današnja vlada nada se da iz njega (stanja posle ostavke druge naprednjačke vlade – L.P.) istera revoluciju koja bi prevrat izvršila. Kralj se opet nada da će ono dovesti anarhiju koja bi mu dala povoda za samovlast i diktaturu..."²⁵⁰ Ipak, Piroćanac je, pre svega, upirao prstom u kralja i otvoreno mu govorio da on snosi najveću odgovornost za stanje u zemlji: "Radikali su danas na vlasti a i o njima se danas ne može govoriti kao kad su bili na ulici... i ja mislim da Ristiću nisu mili ti pojavi u ovome obliku... Dužnost bi bila V.(ašeg) Velič.(anstva) da o ovom stanju najpre brigu vodi."²⁵¹

Sedmomesečni linč nad naprednjacima, koji je imao za cilj da ih zatre, predstavljao je, za Milana Piroćanca, takvu pojavu u političkom životu zemlje koja se ne bi smela predati zaboravu. Govorio je kralju "da ne bi trebalo gubiti iz vida, da bi svaki presedan nekažnjen i neosuden mogao dovesti u borbu političkih stranaka takve načine koji bi se graničili sa divljaštvom i koji bi budućnost naše zemlje doveli u opasnost". Sugerisao je kralju da "u prvoj datoj prilici" osudi "zločine zbog politike". Time bi učinio dobro zemlji, "a i sebe bi... zaklonio od pokora da je na stvar tako opaku ravnodušno gledao".²⁵²

Kralj je nastojao da izbegne promenu ustava, "ali opet da krivica ostane na političkim strankama kao 1883.će godine"²⁵³. Piroćanac je, naprotiv, smatrao da kriza koalicione vlade treba da se reši tako što bi radikali preuzeli upravu zemlje, "jer su oni u većini"²⁵⁴. Svako drugo rešenje

²⁴⁸ Isto, 8. januar 1888.

²⁴⁹ Isto, 29. jun 1887.

²⁵⁰ Isto, 4. jul 1887.

²⁵¹ Isto

²⁵² Isto, 8. januar 1888.

²⁵³ Isto, 17. oktobar 1887.

²⁵⁴ Isto, 13. oktobar 1887.

vodilo bi reakciji, a to je značilo opet napuštanje "pitanja promene ustava."²⁵⁵

Kad je, konačno, obrazovana radikalna vlada, Piroćanac je smatrao da će radikali imati da biraju između nastavljanja neobuzdane agitacije i pravilnog rukovođenja državnim poslovima. Kralj je bio nepoverljiv prema radikalima. Sumnjao je "da je ruska radnja u taj pokret umešana."²⁵⁶ Ustvari, formiranjem radikalne vlade, kralj je hteo da, uoči ustavne promene, "opropa" radikale, ali ne i da njihovoj vladi poveri sprovođenje ustavne reforme.²⁵⁷

Posle vlade radikala, na vladu je opet došao Nikola Hristić, čovek za koga je bila "policijska prva i poslednja slovo celokupne politike jedne zemlje."²⁵⁸ Hristićeva vlada stavila je sebi u zadatak da iskoreni korupciju, a tri njena člana stajala su pod sumnjom "da uzimaju novac prilikom svoga zvaničnog rada."²⁵⁹ Kralj je, međutim, "ovakvi kabinet sastavio jednostavno sa računom na raspravu pitanja s Kraljicom."²⁶⁰

Brakorazvodna parnica kraljevskog para postala je prvorazredno političko pitanje koje je uticalo i na sva druga pitanja. Piroćanac je bio uveren da bi razvod bacio Srbiju u novi vrtlog, posle koga je neizvesno šta bi od Srbije uopšte ostalo. Na ovakva razmišljanja navodilo ga je iskustvo sa kraljem Milanom, odnosno slika koju je o njemu, kao vladaocu i čoveku, formirao.²⁶¹ Odnos prema razvodu kralj je uzeo kao merilo za ocenu političkih stranaka i ljudi. To je bio jedan od razloga zbog koga Piroćanca nije uzeo za člana Ustavotvornog odbora.²⁶² Iz straha i servilnosti, za

²⁵⁵ Isto.

²⁵⁶ Isto, 14. mart 1888.

²⁵⁷ Slobodanka Stojičić, *Ustavni razvitak Srbije 1869-1888...*, s. 234.

²⁵⁸ Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 16. april 1888.

²⁵⁹ Isto, 22. april 1888.

²⁶⁰ Isto, 4. maj 1888.

²⁶¹ "Kad bi Kralj bio vladalac koji voli ovu zemlju, koji vodi brigu više o svojoj misiji nego o svojim ličnim ugodnostima, koji bi bio garancija rada i zaloga budućnosti i napretka za Srbiju, naravno da bi se morala žrtvovati jedna ličnost ma kako ona bila simpatična višim interesima zemlje, ali kad sve to stoji pod sumnjom onda bi razvod braka postao izvor novim neprilikama Kraljevima. Nasigurno razvodu bi sledio novi brak, i čim bi Kralj dobio muška potomka od druge žene, počeo bi, po svoj prilici, da radi na tome da se prvi njegov sin od Kraljice Natalije liši prava na presto... A dotle dok bi se sve to svršilo, šta bi bilo od Srbije*" Isto, 26. maj 1888.

²⁶² Kralj je otvoreno rekao Piroćancu: "Ja sam se protivio Vašem ulasku u Komisiju iz dva razloga: Prvi je politički što nisam želeo da se vi sa Ristićem složite pošto su se

kraljem su se povodili mnogi. I Milan Piroćanac je to, naravno, osećao: "Odkako sam se primio da zastupam Kraljicu u parnici o razvodu... prilično me izbegavaju".²⁶³

Piroćanac je sumnjao u prave namere kralja Milana. Nalazio je da je razvod braka doveo kralja u škripac, iz koga je pokušao da se izvuče najavom promene ustava. Iako je u tom cilju bio stvorio Ustavotvorni odbor,²⁶⁴ Milan Piroćanac nije isključivao da kralj "kad ovo (teškoće izazvane razvodom – L.P.) bude leglo... sa odborom koji je sam sastavio sahrani pitanje promene ustava ili bar da dotera dotle da dobije ustav kakvi se njemu dopada".²⁶⁵

U isto vreme, Piroćanac je smatrao da se prilika ne sme propustiti, treba "dobiti promenu po svaku cenu, ako se ne može postići sve, treba bar postići što god, jer je sadašnji Ustav izvor svakom zlu".²⁶⁶

Sa promenom ustava – ako bi ona donela sudsku nezavisnost, slobodu štampe, pravilno rešavanje i važnost budžeta za godinu dana, otvaranje vrata Narodne skupštine inteligenciji . "lični režim Kralja pretrpeće svakojaka ograničenja..."²⁶⁷ A to je, smatrao je Piroćanac, bitno.

Zainteresovane za promenu ustava, političke stranke su bile spremne na ustupke kralju. Čak, kao Narodna radikalna stranka, i po cenu vlastitog rasepa. Vladalo je uverenje "da kad se Kralj i stranke slože može se činiti šta se hoće".²⁶⁸ Za zakon se nije marilo: "Zakon je njihov sporazum."²⁶⁹ Po ovoj logici primljen je, 22. decembra, Ustav iz 1888. godine: većinom, bez debate, "od korice do korice". Milan Piroćanac je, ipak, smatrao "da je ustavom sve učinjeno da se ličnoj vladavini stane na put".²⁷⁰ Ali, da li će

radikali već bili složili jer bi u tom slučaju Ristić postao svemoćan. Drugi je razlog privatan. Vi ste stali otvoreno na stranu Kraljice." Isto, 8. januar 1888.

²⁶³ Isto, 21. novembar 1888.

²⁶⁴ Ustavni odbor (82 člana, 3 potpredsednika i 12 sekretara) sastavio je kralj Milan zadržavši mesto predsednika za sebe. Ovaj Odbor izabrao je uži odbor (tri potpredsednika, tri člana iz svake političke stranke, tri sekretara), koji je za mesec dana (24. oktobar – 24. novembar 1888) izradio Nacrt Ustava iz 1888. Odbor, voljom kralja, nije odlučivao većinom već kompromisom.

²⁶⁵ Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 17. oktobar 1888.

²⁶⁶ Isto, 20. oktobar 1888.

²⁶⁷ Isto, 20. oktobar 1888.

²⁶⁸ Isto, 17. novembar 1888.

²⁶⁹ Isto.

²⁷⁰ Isto, 28. decembar 1888.

predstavnički sistem moći i stvarno da se uvede još uvek je zavisilo od dva činioca: kralja Milana i Narodne radikalne stranke.

O kraljevom razumevanju Ustava iz 1888. govore njegove tadašnje izjave "da će vladati sasvim parlamentarno samo neka ga sad mlogo ne pasiraju i neka mu ostave određene ruke".²⁷¹ Ali radikalima se žurilo da dođu na vlast. Oni su kralju odgovorili "da se državni poslovi vrše a nikad svršavaju i zato da treba nji kao većinu pozvati na upravu".²⁷²

Prezadužen, razveden, sa ustavom u koji nije verovao,²⁷³ ali i bez snage "da sjuri sebi revolver u čelo", kralj Milan je, 22. februara 1889. godine, abdicirao u korist svoga maloletnog sina preko koga je nameravao da nastavi da vlada. Piroćanac je tim povodom u *Dnevniku* ostavio zanimljiv psihološki portret kralja Milana, ali je i izveo bilans gotovo jednovjekovne istorije Srbije, i prognozirao sudbinu dinastije Obrenović: "Žalostna je doista sudbina ove naše zemlje. Karađorđe ubijen. Aleksandar Karađorđević proteran.

Mihailo proteran pa ubijen. Milan odrekao se prestola. Dva namesništva u toku od 20 godina. I danas dinastija Obrenović visi o koncu: jedno dete i tu je kraj."²⁷⁴

Na prvim izborima za vanrednu Narodnu skupštinu, koja je imala da sprovede Ustav iz 1888, Narodna radikalna stranka je od 117 dobila 102 mandata, Liberalna stranka 15, dok Napredna stranka nije ni izlazila na izbore. Nikola Pašić, koji je izabran za predsednika Vanredne Narodne skupštine, ocenio je njen zadatak kao veoma težak. Ona se sastaje posle jedne "strašne vladavine... koja je napustila tradicionalnu narodnu politiku".²⁷⁵ Narodna skupština se "konstituisala kao čisto partijska skupština". Iz nje je proizišla homogena radikalna vlada. Radikali su imali većinu u Državnom savetu, u kasaciji i apelaciji, u Glavnoj kontroli. "Radikalna stranka, dotle moćna samo "dole" u narodu, sad je, temeljno, učvrstila svoj položaj "gore" u vrhovima države. Sve što se moglo u državi poradikaliti, poradikaljeno je, i na vrh piramide sa radikalnom osnovom i bokovima, stajalo je i balansira-

²⁷¹ Isto, 16. januar 1889.

²⁷² Isto, 21. januar 1889.

²⁷³ Piroćanac citira Mitu Rakića, o kome je kralj govorio "da Ustav neće trajati više od tri godine". Isto, 31. januar 1889.

²⁷⁴ Isto, 22. februar 1889.

²⁷⁵ Nikola Pašić u *Narodnoj skupštini*, knj. 2. s. 20.

lo neradikalno Namesništvo."²⁷⁶ Posle smrti Koste Protića, jednog od namesnika, Nikola Pašić je hteo da zauzme njegovo mesto, i tako "jurišao na jedinu, u to vreme preostalu 'neradikalnu' političku citadelu u Srbiji".²⁷⁷

Stanovište Milana Piroćanca da je priroda svakog apsolutizma, ličnog, partijskog, klasnog – uvek ista, dobilo je snažnu potvrdu. Iako je izjavljivao da je njegov cilj da Srbiju uvede "u kolo liberalnih država", kralj Milan se protivio liberalnom ustavu, da bi, najzad, javno saopštio svoje uverenje prema kome je "ustavni vladalac na Istoku prava besmislica".²⁷⁸ U isto vreme, Narodna radikalna stranka, koja se identifikovala sa narodom, i zato u svakoj drugoj stranci gledala neprijatelja a ne političkog protivnika,²⁷⁹ uspostavila je partijski apsolutizam.²⁸⁰ "Jadan Usav... Prosta parodija" – zapisao je Milan Piroćanac povodom napada na Zbor Narodne stranke 14. i 15. maja 1889. godine.²⁸¹

Čitavu deceniju posle donošenja liberalnog Ustava iz 1888. godine zemlja je prolazila kroz političku agoniju. Jedna kriza smenjivala je drugu: izgon kraljice Natalije iz zemlje; državni udar kralja Aleksandra pre punoletstva; povratak kralja Milana u zemlju; suspendovanje Ustava iz 1888. i povratak na snagu Ustava iz 1869; Ivanjdanski atentat na kralja Milana i njegov obračun sa radikalima. Sve je to Piroćancu govorilo da je "Ustav po kome se sav ovaj vašar vrši i sa strane Liberala i Naprednjaka i Radikala i kralja Milana smatran... samo kao prosta sigračka" i da je "u stvari više mrtav nego živ".²⁸²

Glavne razloge što "najsavršeniji ustav" nije dao očekivane efekte, Piroćanac je nalazio u nemirenju kralja Milana sa ustavnim ograničenjima lične vladavine, kao i u dominaciji partijskog interesa nad "zemaljskim" interesima, ličnim slobodama i dostojanstvom čoveka. Ako je za prvi razlog odgovornim smatrao vladaoca, za drugi je svu odgovornost stavljao na inteligenciju. Ona je, po njemu, pre svega, bila pozvana "da podigne značaj

²⁷⁶ Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, 3, Beograd, 1924, s. 37

²⁷⁷ Andrej Leonidovič Šemjakin, "Ustav osuđen na neuspeh. Srpski ustav iz 1888. godine. Društvene pretpostavke i modernizacijski okviri: historiografski stereotipi i dileme". *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd, 2000, 2-3, s. 187.

²⁷⁸ Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 8. mart 1888.

²⁷⁹ Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori*, s. 333...

²⁸⁰ Vid. U ovoj knjizi: "Narodna radikalna stranka kao stranka hegemon"

²⁸¹ Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 14. maj 1889.

²⁸² Isto, 2. april 1893.

znanju i radu"²⁸³ i pokaže kakvu opasnost za zemlju predstavlja "kad poznato nesposobni ljudi zasednu na svima važnim mestima državne uprave".²⁸⁴ Ako inteligencija ne bude u stanju "da izvrši taj posao, njega će morati izvršiti apsolutizam, i tako će srpski narod biti osuđen, da se kroz decenije bori za političke slobode, a čim ih dobije, da ih na štetu svoje zemlje upotrebi, te da ih ponovo gubiti mora"²⁸⁵. Da obavi svoju ulogu, od inteligencije se ne traži "ništa više" nego da žrtvuje svoje "uzajamne mržnje".²⁸⁶ Ovaj opori poziv koji je Milan Piroćanac uputio svojim savremenikima na kraju XIX veka nije izgubio važnost ni posle Majskog prevrata 1903. godine, koji je nazivan revolucijom. Dinastija Obrenovića bila je iskorenjena. Posle onog od 1878. godine, nastupilo je još jedno "novo doba"; ovo u znaku dinastije Karađorđević, druge vladavine radikala i ratova za oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda.

f. POLITIČKI RAD:

Pokretanje dva glasila, prva naprednjačka vlada i stvaranje Srpske napredne stranke predstavljaju najvažnije poduhvate u političkom radu Milana Piroćanca. U odnosu prema njegovim pogledima i shvatanjima, pomenuti poduhvati su isto što i sredstva prema cilju.

Glasila

Uoči Srpsko-turskog rata 1876. godine, Milan Piroćanac je, zajedno sa nekolicinom prijatelja pokrenuo list *Šumadija* za koji je sam napisao dva članka, 30. marta 1876. i 9. maja iste godine. Njegova je namera bila da, ne nanoseći štetu ustanku u Bosni i Hercegovini, "opomene na opasnost koja bi nastupila po Srbiju, ako bi sama i u nevrete u rat ušla"²⁸⁷. Za ovu opomenu razlog je nalazio u stanju ni rata ni mira, u kome su liberali držali

²⁸³ M. S. Piroćanac, *Međunarodni položaj Srbije...* s. 54.

²⁸⁴ Isto, s. 55.

²⁸⁵ Isto.

²⁸⁶ Isto.

²⁸⁷ M. S. Piroćanac, *Beleške povodom jedne "Diplomatske Istorije..."*, s. 43.

Srbiju godinu dana. Posledice takvog stanja bile su grozničavost u narodu, odsustvo svakog dugoročnog rada i šteta po ekonomske interese zemlje.²⁸⁸

Snažnu agitaciju za ulazak Srbije u rat započeo je *Istok*, organ vladajućih liberala, već na vest o ustanku u Bosni i Hercegovini.²⁸⁹ Podgrevane su strasti, gušen je svaki glas protiv rata, a laž o vojnoj spremi Srbije i međunarodnim okolnostima postala je glavno sredstvo stvaranja utiska da je u Srbiji preovladalo raspoloženje za rat.

Pokrećući *Šumadiju*, Milan Piroćanac je hteo da stane na put ovoj agitaciji "bez uzde i granica, bez razloga i obraza"²⁹⁰. Među parolama *Istoka* izdvajao je fatalističku parolu "da Srbija postane Kraljevinom ili da je nema", i pisao da ona "priliči više kafanskim deklamacijama no ljudima koji vode ozbiljnu brigu o sudbini ove zemlje".²⁹¹ Strastima, koje su delile ljude na patriote i izdajnike, suprotstavio je "promišljeni i dobro shvaćeni interes".²⁹² U datoj situaciji, to je značilo: Srbija može da uđe u rat samo onda, kad po dobro shvaćenom računu, bude imala izgleda na uspeh.²⁹³ Oni koji njome upravljaju, moraju, prilikom donošenja odluke za rat, uzimati u obzir mnoge okolnosti: vojnu spremu Srbije, snagu protivnika, saveznike i njihove interese. Ali, pre svega, okolnost da je istočno pitanje od evropskog značaja, i da je savez istočnih naroda uslov da *Istok* njima i pripadne. Milan Piroćanac bio je protiv ulaska Srbije u rat, jer "srpsko pitanje imaće da se reši kad i istočno, i zato se ne treba zavaravati stranputicama"²⁹⁴.

²⁸⁸ Isto., s. 49.

²⁸⁹ Milan Piroćanac je naveo parole koje je *Istok*, iz dana u dan, ponavljao: "Hoće li Srbija ćutati"; "Vuk Branković je izdajica, jer narod još živi posle njegove izdaje, ali ko sad izda narodnu misao, taj će biti narodni ubica"; "Krstaš barjak u ruke pa u Bosnu"; "Rat s Turcima"; "Ili, ili, ili ćemo živeti kao ljudi, ili da se kao kukavice zakopamo u ledeno groblje"; "Vlada, skupština i narod dobro neka paze kakvu zadaću ima Srbija 1876-te godine, ako neće da ih preziru suvremenici, žigoše istorija, i proklinje potomstvo"; "Srbija je i tražila i želela da se razvije barjak narodne slobode, napred dakle Srbijo i Crna Goro"; "Na nas je došao red i mi ne smemo od stida oklevati"; "Stupajmo dakle u akciju s najvećim oduševljenjem"; "Na Kosovo dakle junaci"; "Sad ili nikad"; "Rat na život i smrt, Srbija ne može više natrag"; "Spasavaj dakle život Srbijo"; "Ratujemo dokle je izvesno da ćemo pobediti"; "Rešavajmo se belo ili crno, rat ili mir. Častan rat za život, sraman mir za smrt". Isto, s. 12-13.

²⁹⁰ Isto, s. 41.

²⁹¹ Isto, s. 48-49.

²⁹² Isto, s. 50.

²⁹³ Isto, s. 45.

²⁹⁴ Isto, s. 47.

Dvadeset godina posle ratova 1876. i 1878. godine Piroćanac je bio uveren da su osobito ovi ratovi za Srbiju predstavljali nenadoknativ gubitak vremena i energije, da je ona ratovala "bez cilja, po tuđem planu, a za tuđ račun".²⁹⁵ On je nalazio da je vojni i politički interes Srbije bio "da pođe na Zapad, a ruski, naprotiv, da se uputi na Istok".²⁹⁶ Jedan od razloga što je Milan Piroćanac i ušao u polemiku sa Jovanom Ristićem bio je upravo taj što je Ristić, kao jedan od ključnih političkih činilaca u pripremi i vođenju rata, samo pitanje rata ostavio "kao u nekom sutonu"²⁹⁷.

Protiveći se vojnoj akciji Srbije protiv Bugarske, Milan Piroćanac se vraćao ratovima 1876. i 1878. godine. Ako je, po njemu, rat Srbije sa Bugarskom 1885. godine bio "sram i pokor za Srbiju", "rat od 1876. god. iskopao je budućnost srpske države ili je bar njen razvitak na dugo otisnuo..."²⁹⁸

Protiv *Šumadije* bili su ruska diplomatija, srpska vlada, knez Milan. Razumljivo je što je izlaženje lista brzo zaustavljeno. Ali Milan Piroćanac je stigao da u pomenutim člancima jednim konkretnim povodom, ali u trenutku koji je on smatrao sudbonosnim za budućnost Srbije, iznese stanovište da se zemlja u spoljnoj politici mora rukovoditi interesima, a ne osećanjima. To je stanovište jedna od konsanti njegovih pogleda i shvatanja, koju je najpotpunije razvio u raspravi *Međunarodni položaj Srbije*.

U situaciji nastaloj posle velikih napora i žrtava u dva rata, a naročito stvorenoj novim položajem Srbije kao nezavisne države, Milan Piroćanac je, zajedno sa grupom intelektualaca, pokrenuo list karakterističnog imena – *Videlo*. Prvi broj lista izašao je 2. januara 1880. godine. Tada se "pribira jedno kolo ljudi" koje iznosi "jasan program svoje vere".²⁹⁹ To je bila najava organizovanja političke stranke i prva objava njenog programa. "Zakon, sloboda, napredak, to su tri glavne boje u zastavi koju evo razvijamo, to su tri nerazlučna osnova istinske ustavnosti."³⁰⁰

Grupa oko *Videla* najavila je, pre svega, borbu za političke slobode: slobodu štampe, sastanaka i udruženja. A zatim, borbu za potpunu ličnu bezbednost, odgovornost ministara, učešće inteligencije u radu narodnog

²⁹⁵ Isto, s. 63.

²⁹⁶ Isto, s. 62.

²⁹⁷ Isto, s. 7.

²⁹⁸ M. S. Piroćanac, *Dnevnik*, 29. april 1887.

²⁹⁹ Uvodnik bez naslova sa potpisom: Odgovorni urednik A. Novaković, pravozastupnik. *Videlo. List politički, ekonomski i književni*, Beograd, 2. januara 1880. Godina I.

³⁰⁰ Isto.

predstavništva; opštinsku samoupravu "koliko god većma dopuštaju obziri na državni život".³⁰¹ Sve je to već sadržavalo u sebi zahtev za promenu Ustava iz 1869.

U isto vreme, *Videlo* je tražilo reforme u prosveti, privredi, finansijama. Cilj tih reformi bio je da Srbija posane "istinski ustavna i kulturna narodna država".³⁰² To se podudaralo sa otvorenom težnjom *videlovaca* da Srbija stane u red "naroda jevropskih", prema čijoj civilizaciji su iskazivali visoko poštovanje.³⁰³

Videlovci su se izjasnili za "zajednicu duševnu i čuvanje dragocenih narodnih osobina u Srba i izvan granice srpske kneževine"³⁰⁴. Posebno su se zalagali za dobre odnose sa susednim narodima, čiji je savez jedino mogao dati "života i smisla načelu: da istok pripada samo istočnim narodima".³⁰⁵

Objavljujući svoja programska načela, *Videlo* je pozivalo na javnu diskusiju, sa uverenjem da jedino ona neće dopustiti "da se politički pravci, dela i događaji predstavljaju jednostrano i samo sa gledišta zvaničnih interesa"³⁰⁶. *Videlo* je, tako, legitimisalo opoziciju liberalima. U tom naporu sledili su ga i radikali. Bez svoga glasila, oni su, preko *Videla*, objavili svoj program i praktično organizovali svoju stranku.

Kao ideolog grupe, Milan Piroćanac je programska načela lista brzo podigao na nivo jednog političkog pravca. U raspravi "Ustavnost", koju je objavio na stranicama *Videla*, zaokružio je program razvitka Srbije kao ustavne monarhije zasnovane na principima predstavničke demokratije. U suštini, najdoslednije je razvio koncepciju liberalne demokratije, čije je polazište i cilj, slobodan pojedinaca, za razliku od narodne demokratije, čija je osnova narod kao celina, a cilj, suverenitet naroda koji se ostvaruje kroz jedinstvo vlasti, i samoupravu, čije je vezivno tkivo narodna partija.

Prva naprednjačka vlada

Posle bezmalo dvanaestogodišnje vladavine, Jovan Ristić je odstupio 14. oktobra 1880. godine. Formalno, na pitanju Trgovinskog ugovora sa

³⁰¹ Isto.

³⁰² "U Beogradu, 1. januara". Isto.

³⁰³ Uvodnik bez naslova. Isto.

³⁰⁴ Isto.

³⁰⁵ Uvodnik bez naslova. Isto.

³⁰⁶ "U Beogradu, 1. januara." Isto.

Austrougarskom.³⁰⁷ Knez Milan je pozvao Milutina Garašanina da sastavi vladu, ali kako ovaj nije uspeo, mandat je poveren Milanu Piroćancu. Sa čime je morala da računa njegova vlada, kakvi su bili njeni efekti i koji su razlozi doveli do njenog odstupanja?

U zemlji su bile još sveže ekonomske i političke posledice ratova 1876. i 1878. godine. Zemlja se nalazila u stanju bankrotstva. Nije ni dugove vraćala. Trgovina je bila stala, "proizvodnja oslabila, a novac se retko vidao"³⁰⁸. Narod se hranio koliko da utoli glad, odevao koliko da ne ide nag, živeo u kućama koje nisu bile više od strehe.

Ratno stanje iskorišćeno je za obračun sa političkim protivnicima: Jevrem Marković je streljan; Aćim Čumić i Ilija Kolarac osuđeni, tadašnji socijalisti, potonji radikali, prognani.

Politika vlade zavisila je i od vladaoca, a knez Milan je, prilikom prvog susreta sa novim mandatarom rekao "da on poznaje iz *Videla* naš (Piroćančev – L.P.) politički program i da ga ne prihvata"³⁰⁹. Iako je kneževa Beseda u Narodnoj skupštini "sažimala" program vlade³¹⁰, Piroćanac je bio svestan da će njegova vlada imati "da izvrši mnoge i važne poslove u zemlji", sa vladaocem čiju naklonost ne uživa.³¹¹

Okolnosti su postale složenije i teže nakon novembarskih izbora 1880. godine. U Narodnoj skupštini došlo je do odvajanja radikala od naprednjaka. Sa pokretanjem *Samouprave*, koja je označila početak političkog organizovanja radikala, vlada je u njima dobila više od snažne opozicije. Oni su predstavljali poseban tabor, a njihova borba protiv vlade stvarala je predstavu o "dve skupštine"³¹². Vlada je napadana "kao izdajnička" i Milan Piroćanac nije bio daleko od istine kada je u Narodnoj skupštini rekao: "Nema vlade u Srbiji koja je bezobzirnije i nepravednije napadana nego što smo mi."³¹³

U središtu nepomirljivih sukoba između vlade i opozicije bila je spoljna politika. Vladalac i vlada tražili su oslonac u Austrougarskoj,

³⁰⁷ Milan Piroćanac beleži da se Jovanu Ristiću "činilo ugodno da na pitanju odnosa sa Austro-Ugarskom odstupi od uprave i sakuje sebi oruđe za buduću političku borbu". Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 19. oktobar 1880.

³⁰⁸ Isto, 22. septembar 1883.

³⁰⁹ Isto, 19. oktobar 1880.

³¹⁰ Isto.

³¹¹ Isto.

³¹² *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1882*, Beograd, 1882, s. 801.

³¹³ Isto.

opozicija u Rusiji. Kako je jedan od najvažnijih spoljnopolitičkih akata donetih za vreme prve naprednjačke vlade, Tajna konvencija (16. jun 1881), postao poznat tek 1893. godine, glavni sukobi u vezi sa spoljnom politikom ticali su se Trgovinskog ugovora između Austrougarske i Srbije (24. april 1881). Srbija je imala da bira između carinskog rata sa Austrougarskom i Trgovinskog ugovora, koji joj je davao status najvećeg povlašćenja bez uzajamnosti.

Opozicija je smatrala da Trgovinski ugovor dovodi Srbiju u položaj kolonije i tražila je od Narodne skupštine da ga ne usvoji. Vlada je nalazila da bi carinski rat više štetio Srbiji nego Austrougarskoj. Osim toga, smatrala je da je Trgovinski ugovor, koji je favorizovao razvoj poljoprivrede, u situaciji kad nije bilo uslova za razvoj industrije (nedostatak domaćeg kapitala, radne snage i tržišta), u interesu Srbije.

Iako je Trgovinski ugovor sa Austrougarskom, "ma kako se inače o njemu sudilo, zadovoljavao potrebe našeg seljaka – poljoprivrednika"³¹⁴, žestina sa kojom je vođena rasprava o njemu³¹⁵ može se uporediti samo sa onom koja je ispoljena u raspravi o izgradnji prve železničke pruge u Srbiji.³¹⁶

Ne treba zaboravljati da su pripadnici opozicije bili načelni protivnici kapitalizma. Sa ne manjom nepomirljivošću, oni su se suprotstavljali svakom iz seta trgovinskih ugovora koje je zaključila prva naprednjačka vlada (sa SAD, Velikom Britanijom, sa Austrougarskom o plovidbi Dunavom). Svaki od ovih ugovora, kao, uostalom, i svaki od reformskih zakona vlade, oni su procenjivali sa stanovišta koliko on učvršćuje odnose Srbije sa zemljama sa kojima nju vezuju "istovetna sudbina i istovetni interesi"³¹⁷. Odnosno, sa stanovišta koliko oni učvršćuju "simpatije ruskog naroda i njegova dvora spram Srbije", kao uslova pod kojim bi "srpski narod pouzdano i spokojno iščekivao bolju budućnost".³¹⁸

Osim zakona o slobodi štampe, zakona o zborovima i udruženjima i zakona o studijama, svi ostali zakoni prve naprednjačke vlade (o stajaćoj vojsci, osnovnim školama, narodnom zdravlju i zaštiti stoke, ugovor o gradnji železnice) naišli su na oštro protivljenje opozicije. Oni su odbacivani u ime zaštite materijalnih interesa naroda, ali i odbrane njegovog identiteta,

³¹⁴ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, II, s. 332.

³¹⁵ Nikola Pašić u *Narodnoj skupštini*, I.

³¹⁶ Vid. u ovoj knjizi: "Prva železnička pruga u Srbiji".

³¹⁷ *Stenografske beleške Narodne skupštine za 1882*, s. 64.

³¹⁸ Isto, s. 65.

koji je često, iz neznanja za druge vrednosti, ili iz demagoških razloga, poistovećivan sa raznim vidovima zaostalosti. Tumačeći ih kao rezultat tuđinskog, odnosno zapadnog uticaja, opozicija je reforme prve naprednjačke vlade odbacivala u ime postepenosti i narodnog duha: "... finansijski zakoni o novim izvorima izvedeni su na osnovi koja je protivna duhu i osobinama našeg naroda".³¹⁹ Ali, i iz straha da te reforme ne udalje Srbiju od srpskih zavetnih ciljeva, to jest od borbe za oslobođenje i ujedinjenje. Baš kao što su ruski revolucionari strahovali da će ih reforme Rusije udaljiti od revolucije kao eshatološkog cilja.

Kriza vlade koja je izbila 1882. godine, povodom Bontuove (E. Bontoux) afere, naterala je kralja da pomišlja na ograničenje datih sloboda. On je govorio Piroćancu: "Ja ću da govorim ne vašu besedu kao dosada nego moj manifest na narod. Ja ne mogu da pristanem na liberalni ustav."³²⁰ Piroćanac je uzvratilo da put kojim kralj smera "ne uklanja teškoće nego ih povećava". Uostalom, "za taki pravac potrebni su neki drugi ljudi, koji bi bili uvereni da je on sposoban"³²¹. Sebe, sasvim sigurno, nije u takve ljude ubrajao.

Milan Piroćanac je bio svestan efekata svoje vlade.³²² Ali, i uzroka njenog pada. Na prvom mestu bilo je, po njemu, povećanje poreza, "što nijedan narod rado ne prima, pa ma koliko to podizanje njegovu privrednu snagu ojačavalo, ma koliko otvaralo polet njegovoj trgovini"³²³. Svi reformatori posle Milana Piroćanca iskusili su da se "prvo... oseća, za drugo se drži da samo po sebi dolazi".³²⁴ Taj procep je zaustavio najznačajnije reforme u Srbiji posle sticanja nezavisnosti.

Na drugo mesto, Piroćanac je stavljao opoziciju, koja je svojom bezobzirnošću i nesavesnošću "poslužila ruskim interesima".³²⁵

Na treće, policiju, "koja se našla u čudu prema novom političkom životu" i pustila da bezobzirna agitacija uzme takvog maha, da dovede u opasnost "same političke slobode koje smo mi zemlji dali".³²⁶

³¹⁹ Isto.

³²⁰ Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 19. novembar 1882.

³²¹ Isto.

³²² Pozivao se na strance: "Stekoj kaže da je Srbija za dve i po godine toliko napredovala, da je on skoro ne može poznati, a Stekoj je pre tri godine bio u Beogradu." Isto, 26. jun 1883.

³²³ Isto, 22. septembar 1883.

³²⁴ Isto.

³²⁵ Isto

Najzad, ali ne i najmanje, kralj, koji je oklevao da pristupi promeni ustava, jer se bojao da mu "savremeniji utsav" ne bi dao "absolutni uticaj" na Skupštinu.³²⁷

Uz takvog kralja, odnosno uz ličnu vladavinu (*regime personnel*); uz "politički neobrazovane" partije i narod koji "u masi ne razume politička pitanja", Milan Piroćanac je nalazio da su "slabi izgledi" da se "stalni razvitak" zemlje osigura.³²⁸ Sa takvim uverenjem završio je on svoj mandat.

Srpska napredna stranka

Glavnim karakteristikama epohe Milan Piroćanac je smatrao preživost svake vrste apsolutizma i kretanje društva u pravcu narodne predstavničke demokratije, koja je "jedina sposobna da izazove obrazovanje političkih partija".³²⁹ Ocenjujući prilike u Srbiji sa stanovišta ovog poslednjeg, nalazio je da se na partije još "gleda dosta prekim okom"³³⁰ i da se pojmovi o njihovom karakteru i težnjama "nahode u neodređenom, maglovitom stanju".³³¹

U isto vreme, smatrao je Piroćanac, "razviće političkog života u našoj kratkoj novoj istoriji", i politička dela ljudi u tom periodu, pokazuju da je već tada nastala politička grupacija "koja je snažno stala nasuprot apsolutističkim težnjama vladavine", i dala narodu "zakone i ustanove, koje su mu zaštitile ličnu sigurnost, čast i imanje".³³²

I u deceniji posle Ustava iz 1869. postojala je politička podeljenost. Svi oni ljudi koji su pomagali, "bilo sa stola vladinog bilo sa sedišta poslaničkog, u glasanju za zakon o slobodnoj štampi, o ličnoj bezbednosti, o opštinskoj samoupravi... *moraju biti liberali* (podv. L.P.), ma kako se oni nazivali".³³³ Po ovoj istoj logici, "oni koji su stajali na put da se ove

³²⁶ Isto.

³²⁷ Isto.

³²⁸ Isto.

³²⁹ Milan S. Piroćanac, "Referat o delu Blunčljevju 'Karakter i duh političkih partija'", s. XLI.

³³⁰ Isto, XLII.

³³¹ Isto, XLIII.

³³² Isto.

³³³ Isto, s. XLIV.

ustanove uvedu u život, koji su ugušivali svaki pokušaj slobodne kritike, *ne mogu biti liberali* (podv. L.P.), ma ih ceo svet tim imenom krstio".³³⁴

U Srbiji nije bilo organizovanih političkih partija. Ali, političko grupisanje, koje je bilo u prirodi stvari, neprestano se vršilo: ustavobranitelji ili starokonzervativci (1830); svetoandrejski liberali (1858); liberali (1868); socijalisti, odnosno radikali (1869).

Posle podele u Ujedinjenoj omladini srpskoj, pokret Svetozara Markovića sa svojim listovima i časopisima; organizacijom; vezama sa revolucionarnim krugovima u Rusiji i ruskom revolucionarnom emigracijom u Švajcarskoj, sa svojim predstavnicima u skupštinskoj opoziciji, već je predstavljao stranku. Nikola Pašić je 1869. godinu, to jest razilaženje socijalista sa liberalima zbog njihovog sporazuma sa Namesništvo, uzimao kao početak istorije Narodne radikalne stranke.³³⁵

Liberali, koji su posle ubistva kneza Mihaila 1868. godine ušli u vlast, a zatim dali zemlji Ustav iz 1869; vodili ratove 1876. i 1878. godine; imali da privole seljačku Narodnu skupštinu da prihvati Berlinski ugovor, i započnu sprovođenje njegovih odredaba, dobili su u Jovanu Ristiću vođu doraslog ovim velikim i teškim zahtevima vremena. Budući više godina na vlasti, liberali su imali i program i stranački interes koje je, kao njihov organ, zastupao list *Istok*. I pre svog formalnog organizovanja, oni su bili više od jedne političke grupacije. Za socijaliste, odnosno radikale, oni su bili izdajnici načelne opozicije, a zatim nosioci zapadne orijentacije.³³⁶ A za mladokonzervativce bili su takođe izdajnici, ali izvornih načela liberalizma. Odnosno, lažni liberali.

Iz ustavobraniteljskih konzervativaca izrasli su mladokonzervativci. Krajem 1879. godine Stojan Novaković je pisao Aleksandru Sandiću o pokretanju lista *Videlo*, koji je bio "organ nove borbe za popravku unutrašnjega našega stanja, ne manje *organ samostalne partije*" (podv. L.P.), čiji bi cilj bio "borba protiv pseudoliberalizma, a za iskrenu radnju

³³⁴ Isto.

³³⁵ Vid. Latinka Perović, "Nikola Pašić o Radikalnoj partiji pre njenog formalnog organizovanja": Zbornik radova *Nikola Pašić, Život i delo*, 1997, s. 61.

³³⁶ Vid. Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 2, s. 245-259. Ista, sa Andrejom Šemjakinom, Nikola Pašić, *Pisma, govori i članci* (1872-1891).

oko utvrđivanja savremenih, istinitih, liberalnih i državnih osnova".³³⁷ Grupa oko *Videla* imala je stranačka obeležja.³³⁸

Zato mladokonzervativnim poslanicima u Narodnoj skupštini i nije bilo teško da, dva dana posle pojave *Samouprave* kao organa Narodne stranke, koja je objavila i program stranke, održe svoj skupštinski zbor, i odluče da se stranka "u celini udruži i pravilno organizuje".³³⁹

Skupštinski zbor, ili poslanički klub, usvojio je statut, odnosno Pravila Srpske napredne stranke.³⁴⁰ Ovim pravilima organizacija stranke bila je izvedena do kraja. U svim mestima Srbije, u kojima "građani usvajaju i voljni su da rade" po programu stranke,³⁴¹ formirani su mesni odbori, a u prestonici glavni odbor stranke. U Narodnoj skupštini formiran je poslanički klub koji je, za vreme skupštinskih sednica, imao "sva prava i dužnost glavnog odbora".³⁴²

Pravila su štampu tretirala kao "najmoćnije sredstvo za održanje, učvršćenje i formiranje stranke"³⁴³, i zato su predviđala osnivanje posebne štamparije stranke. U isto vreme, "da bi se množila umna i brojna snaga... stranke", najveći značaj pridavan je kvalitetu i rasprostranjenosti lista *Videlo*.³⁴⁴

Skupštinski zbor je, kao program stranke, usvojio program *Videla*, koji je objavljen u njegovom prvom broju, a utvrđen i osveštan u Prestonjoj

³³⁷ Vid. Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd, 1991, s. 9.

³³⁸ Pokretači *Videla* bili su: Milan S. Piroćanac, član kasacionog suda; Milutin Garašanin, ekonom iz Grocke; Stojan Novaković, prof. Velike Škole; Đoka Pavlović, član kasacionog suda; Dimitrije Radović, član kasacionog suda; Čeda Mijatović (pre toga ministar u vladi Jovana Ristića i vladi Jovana Marinovića – L.P.); Ljuba Kaljević, pred. Ministar – predsednik; Dimitrije Marković (član kasacionog suda . L.P.); Marko Stojanović, javni pravozastupnik; Đorđe Pantelić, član kasacionog suda; Milan Đ. Milićević, sekretar ministarstva prosvete i crkv. poslova; Milan Kujundžić, prof. Vel. Škole; Mita Rakić, sekretar min. Finansija; Moja Gavrilović, državni savetnik. – *Beli Orao. Ilustrovani kalendar za prostu 1897. godinu*, Beograd, 1897, s. 46.

³³⁹ Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti...*, s. 117.

³⁴⁰ Ministar unutrašnjih dela odobrio je Pravila Srpske napredne stranke 18. septembra 1881.

³⁴¹ "Pravila Srpske narodne stranke", Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka...*, s. 111.

³⁴² Isto.

³⁴³ Isto, s. 112.

³⁴⁴ Isto.

besedi 4. januara 1881. i Adresi Narodne skupštine istog zasedanja.³⁴⁵ Odnosno, bio je to program vlade Milana Piroćanca.

Opšta mesta historiografije o Naprednoj stranci su: njena slaba organizacija i štampa: činovnički sastav i podređenost vladaocu. Prve dve tvrdnje nije teško osporiti, druge dve podležu ispitivanju.

Istorija Srpske napredne stranke je istorija mogućnosti liberalne demokratije u Srbiji posle sticanja državne nezavisnosti. Ona nije bila seljačka stranka u onom smislu u kom je to bila Narodna radikalna stranka. Njeni organizatori pripadali su intelektualnoj eliti, ali u njoj je bilo i seljaka.³⁴⁶ Što se tiče njenog odnosa sa vladaoem, treba razlikovati nekoliko faze.

Vlada Milana Piroćanca delovala je u okvirima Ustava iz 1869, ali je on lično uspevao da održi znatnu samostalnost izvršne vlasti prema vladao-cu i očuva ravnotežu u Narodnoj skupštini uprkos nepomirljive opozicije. Granice tog razdoblja, u kome su izvršene izuzetno značajne reforme, i Srbija proglašena za Kraljevinu, postavila je Timička buna 1883. godine.

Drugu naprednjačku vladu, koju je, 1884. godine obrazovao Milutin Garašanin, u unutarnjoj politici karakterisala je povećana stega, a u spoljnoj politici maksimalna zavisnost od Austrougarske. To je dovelo do cepanja u Naprednoj stranci, što je i bio cilj kralja Milana. Piroćanac je smatrao da gubitak svakog autoriteta vlade u očima kralja, stavlja Naprednu stranku u težak položaj i da će je definitivno oslabiti.³⁴⁷ Neobavezan odnos vlade prema programu stranke i njena potpuna vezanost za kralja došli su naročito do izražaja u toku rata sa Bugarskom.

Odnosi između vlade i stranke, kojom je u toku rata rukovodio Milan Piroćanac, zaoštrili su se naročito početkom 1886. godine. Vođstvo stranke ocenjivalo je da je stanje u zemlji veoma teško. Korupcija činovništva bila je dostigla velike razmere, naročito prilikom mobilizacije: "Plaćalo se svagda sa uspehom da se u vojsku ne ide."³⁴⁸ Činjene su liferacije na štetu države. U spoljnoj politici vlada je "toliko zabrazdila u austrijske vode, da

³⁴⁵ "Skupštinski zbor Napredne stranke". Isto, s. 115.

³⁴⁶ Socijalni sastav predsednika, potpredsednika i sekretara svih sreskih odbora Srpske napredne stranke, kao i poverenika po svim opštinama, pokazuje ne samo da je u njima, uz slobodne profesije i zanatlije, bilo i "zemljodelaca", nego da su oni među poverenicima po opštinama preovlašivali. Vid. "Šematizam Napredne stranke za 1897. godinu". *Beli Orao...*, s. 11-42.

³⁴⁷ Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 26. decembra 186.

³⁴⁸ Isto, 5. januar 1886.

se... u Beču sve bez razlike srpske stvari rešavaju".³⁴⁹ Jednom reči: "Žalosna Srbija, ni vojske ni para ni kredita ni prestiža"...³⁵⁰ Takva politika, smatrao je Piroćanac, "vodi samo poniženju, izolovanju Srbije i konačnoj propasti srpske države."³⁵¹ "Zato se toj politici mora stati na put".³⁵²

Milan Piroćanac je tražio da se, odmah po zaključenju mira sa Bugarskom, pokrene pitanje promene Ustava. Garašanin je na taj zahtev odgovorio da za promenu Ustava "sada nije vreme"³⁵³. U tom odgovoru, koji je značio izbegavanje da se okonča lična vladavina kao glavni izvor zla i u unutarnjoj i u spoljnoj politici, Piroćanac je video samo refleks stanovišta vladaoaca. Bez uvijanja, kralj je Milanu Kujundžiću stavio do znanja da će on, "ako dođe do toga da se ustav menjati mora, praviti seljački ustav protiv činovnika i kaputaša, ustav koji će njemu svu vlast da zadrži".³⁵⁴

Nalazeći da u odboru koji je rukovodio radom Napredne stranke, a na čijem je čelu on sam bio, "ne samo nema odlučne većine zajedne misli nego nema nikakvog praktičnog puta za dalji uspešan rad",³⁵⁵ Milan Piroćanac je, posle sednice odbora od 3. januara 1886. godine, odlučio da napusti javni politički rad.

Kralju Milanu nije odgovarala nezavisna pozicija Milana Piroćanca. Govorio mu je: "Moje je mnenje ko hoće da rukovodi politikom jedne zemlje mora da je u vladi."³⁵⁶ Međutim, Milan Piroćanac je "politiku ostavio... kad je Garašanin udario putem" za koji je on "držao da je štetan".³⁵⁷ Taj put je uključivao i servilan odnos Milutina Garašanina prema kralju, koji je Naprednu stranku upotrebljavao, cepao i, najzad, ostavio. Milan Piroćanac je smatrao da u stranku može da se vrati "kao šef, a ne kao pomagač ljudi bez mozga bez ikakve političke vrednosti".³⁵⁸ Ali, za to je bilo sve manje mogućnosti.

Među političkim strankama u Srbiji druge polovine XIX veka, Srpska napredna stranka je najviše bila politička partija u modernom smislu reči.

³⁴⁹ Isto.

³⁵⁰ Isto, 5. avgust 1886.

³⁵¹ Isto, 5. januar 1886.

³⁵² Isto.

³⁵³ Isto, 14. april 1886.

³⁵⁴ Isto, 5. januar 1886.

³⁵⁵ Isto, 5. januar 1886.

³⁵⁶ Isto, 1. jun 1886.

³⁵⁷ Isto, 29. jun 1886.

³⁵⁸ Isto, 23. mart 1886.

Liberali su od 1868. godine imali autoritativnog vođu. Kao namesnik posle ubistva kneza Mihaila i višegodišnji predsednik vlade, Jovan Ristić je određivao njihovu spoljnu i unutrašnju politiku. Sa najviše pozicije vlasti u zemlji, koju je godinama držao, on je prezirao "organizaciju političkog života i partijsku organizaciju".³⁵⁹ Organizovanje liberala, najpre u naizgled nepolitičku Družinu za potpomaganje srpske književnosti (17. septembar 1881), a zatim u Narodnu liberalnu stranku (17. oktobar 1882), bilo je iznuđeno stvaranjem druge dve stranke. Po vlastitom priznanju, "liberali nisu uzeli inicijativu za obrazovanje stranaka, ali kad su se druge stranke organizovale, nismo ni mi mogli izostati..."³⁶⁰

Narodna radikalna stranka predstavljala je široki pokret sa čvrstom organizacijom u sebi.³⁶¹ Imala je *glavu i telo*. *Glavu* su činile *kritički misleće ličnosti* – vođstvo, *telo* - članstvo piramidalno organizovano: mesni, sreski i okružni odbori; glavni odbor, na čijem je čelu bio neprikosnoveni vođa. Telo je činio seljak, što je značilo narod, sa kojim se stranka poistovećivala.

Nevidenu snagu stranci davala je njena ideologija. Izjednačavan sa verom,³⁶² radikalizam je vodio poreklo od srpskog socijalizma, čiji je koren bio u ruskom narodnjaštvu. Razne varijante narodnjaštva (anarhizam, progresizam, blankizam), od kojih je svaka naišla na odjek u Srbiji, imale su isto jezgro. Po tačnom opažanju V. V. Zverova, "nije celokupno narodnjaštvo socijalističko, ali je celokupno narodnjaštvo antikapitalističko i antiliberalno".³⁶³

U funkciji pomenute ideologije, i vojnički disciplinovana organizacija, bila je hijerarhijski ustrojena. Ona je upravljala pokretom pomoću razuđene propagande koja nije birala sredstva i čiji je rezultat bio razoran. Javno delovanje stranka je kombinovale sa zavereničkim metodima.

³⁵⁹ Dragoslav Janković, *Rađanje parlamentarne demokratije...*, s. 210.

³⁶⁰ Isto, s. 212.

³⁶¹ O idejnom poreklu stranke ovog tipa: Latinka Perović, "Petar Lavrovič Lavrov", u Petar Lavrov, *Istorijska pisma*, Podgorica, 2000.

³⁶² O verskom karakteru radikalizma: *Govor J. Žujovića na zboru samostalnih radikala u Jagodini 10. avgusta 1903*; Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, III; Pera Todorović, *Krvava godina*. Priredila Latinka Perović, SKZ, Srpski memoari, knjiga četvrta, Beograd, 1991.

³⁶³ Cit. Prema Andrej Leonidovič Šemjakin, "Ustav osuđen na neuspeh. Srpski ustav iz 1888. godine. Društvene pretpostavke i modernizacijski okviri; istoriografski stereotipi i dileme"..., s. 175.

Iz karaktera ideologije Narodne radikalne stranke proisticao je model njene političke borbe. U drugim političkim strankama ona je videla neprijatelje, strano telo u narodu koje razbija njegovo jedinstvo. Sa ovim je, dakako, bio tesno povezan njen odnos prema opoziciji u Narodnoj skupštini, ali i odnos prema svakoj razlici u vlastitoj stranci. Narušavanje unutarnjeg jedinstva bilo je ravno izdaji ne samo stranke nego i naroda, pri čemu je Narodna radikalna stranka jedina polagala pravo na zastupanje njegovih interesa.

Srpska napredna stranka nije imala vojnički čvrstu organizaciju, pa ni vođu. Njeno stvaranje podstakli su i izveli predstavnici intelektualne elite, među kojima su se izdvajali: Milan Piroćanac, Stojan Novaković, Milutin Garašanin i Čedomilj Mijatović. U njihovom programu bila je, posle sticanja državne nezavisnosti, izgradnja Srbije kao moderne evropske države. Uvereni, najviše Milan Piroćanac, da institucije modernog društva neće, same po sebi, dovesti do promene patrijarhalnog društva,³⁶⁴ oni su modernizaciju Srbije razumevali kao sinhron proces: političke slobode (štampe, govora, udruživanja); nezavisno sudstvo; prosveta (obavezno osnovno obrazovanje); zdravstvena zaštita naroda i podizanje zdravstvene kulture; privreda (izgradnja železnice, osnivanje banke); trgovina (čitav set trgovinskih konvencija sa evropskim državama i SAD); stajaća vojska; odvajanje crkve od države.

Program Srpske napredne stranke zasnivao se više na spoljnim i unutarnjim interesima zemlje nego na ideologiji. Tako profilisan, on je i mogao da privuče pripadnike raznih profesija i slojeva srazmerno njihovom učešću u ukupnom broju stanovnika Srbije čijih je devet desetina činio seljak.

Naprednjaci se nisu zadovoljavali time da patrijarhalni sadržaj samo odenu u evropsko ruho. Oni su težili, naročito za vreme vlade Milana Piroćanca, da dovedu do brze promene samog sadržaja. U tom naporu oni su se, posle Berlinskog kongresa, oslanjali na Austrougarsku.

Već samim tim što su težište stavili na razvitak Srbije kao moderne države, što su, kako je Nikola Pašić pisao važnom ruskom diplomati, "hteli

³⁶⁴ O odnosu modernih institucija i predmodernog srpskog društva od 1878. do 1914. godine: Olga Popović Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903-1914. godine*, Beograd, 1998; Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija*, Beograd, 2004. RD 17 157, Univerzitetska biblioteka Svetozar Marković, Beograd; Andrej Leonidovič Šemjakin, "Ustav osuđen na neuspeh. Srpski ustav iz 1888. godine. Društvene pretpostavke i modernizacijski okviri: Istoriografski stereotipi i dileme".

s mesta da Srbiju pretvore u kakvu zapadnu državicu"³⁶⁵, naprednjaci su se, po radikalima, udaljili od zavetnih ciljeva, od oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda. Bilansirajući negativne učinke vladavine Srpske napredne stranke, Nikola Pašić je, sa mesta predsednika Vanredne Narodne skupštine koja se sastala 1. oktobra 1889. godine u Beogradu, ukazao upravo na njen raskid sa tradicionalnom politikom, što je značilo, sa vrednostima imanentnim slovenskim ustanovama u unutrašnjoj i, sa osloncem na Rusiju u spoljnoj politici.³⁶⁶ Zbog toga naprednjaci nisu bili samo stranka koju je trebalo skinuti sa vlasti, već neprijatelj naroda koga je trebalo fizički uništiti i iskoreniti. Obračuni 1887. i 1889. godine, oba puta za vreme vlade radikala, imali su upravo to za cilj.

Srpska napredna stranka nije se zapravo nikad oporavila od udaraca koje je zadobila posle ostavke vlade Milutina Garašanina 1887. godine, a za vreme koalicione vlade liberala i radikala. U obračunu sa njom, koji su radikali nazivali *veličanstvenim narodnim odisajem*, njeni pripadnici su svirepo ubijani, pljačkani, desetine porodica je bilo primorano da napusti Srbiju, uništavana je imovina stranke, uništena je njena štamparija.³⁶⁷ Šokirana, zastrašena, ali i stvarno oslabljena, Srpska napredna stranka doživela je težak poraz na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1888. godine, a na izbore za Vanrednu Narodnu skupštinu, koja je imala da sprovede Ustav iz 1888. godine, nije ni izlazila. Obustavila je rad.

Sa novim programom, u kome je iscrpno saopštila rezultate svoje vladavine, Srpska napredna stranka pokušala je, 1889. godine, da obnovi rad.³⁶⁸ Ali, doživela je da radikali, i pored liberalnog Ustava, ponove *narodni odisaj*. Zbor stranke koji je održan 14. i 15. maja iste godine u Beogradu, bio je napadnut "kamenjem i motkama", pod parolom: "Napred! Radikali!"...³⁶⁹ Milutin Garašanin, koji je u to vreme rukovodio radom stranke, bio je stavljen u pritvor zbog sumnje da je u samoodbrani ubio

³⁶⁵ Nikola P. Pašić, *Pisma, članci, govori (1871-1891)*, s. 238-239.

³⁶⁶ Nikola Pašić u *Narodnoj skupštini*, knj. 2, s. 20.

³⁶⁷ U istoriografiji je izraženo mišljenje da su brojke o linčovanju naprednjaka "verovatno preterane iz partijskih razloga" (Dragoslav Jovanović, *Rađanje parlamentarne demokratije...*, s. 290). To je moguće. Ali, činjenica je da je *narodni odisaj*, koji je mnogo manje incident a mnogo više obrazac političke kulture, ostao neistražen. Vid. u ovoj knjizi: "Politički protivnik kao neprijatelj".

³⁶⁸ "Program Napredne stranke", Vasilije Krestić, Radoš Ljujić, *Programi i statuti...*, s. 183-187.

³⁶⁹ Čed. Mijatović, "Mučenici za slobodu", *Beli orao...*, s. 49.

jednog napadača. Oslobođen optužbe, napustio je Srbiju na godinu dana. Stranka je obustavila rad, a *Videlo* je prestalo da izlazi.³⁷⁰

Za Čedomilja Mijatovića, ponovni napad radikala na naprednjake bio je "zločin i protiv ustava, i protivu zakona, i protivu savesti poštenih ljudi".³⁷¹ A Laza Komarčić, urednik *Videla* i pripovedač, koji je opisao stanje iz kojeg je mogao proizići politički vandalizam,³⁷² ovako je okarakterisao ponavljanje *narodnog odisaja*: "Kad Ciganinu padne šaka carstvo, onda on prvo svoga oca ubije. Tako veli narodna poslovice. Radikali su izglasali novi ustav, ustav od 1888. godine, izglasali su ga od korica do korica; ali su ga oni za to prvi pogazili, a politička prava, koja je ustav srpskim građanima zajemčio, kamenovali, izmrcvarili i krvlju srpskih sinova poprskali!... I 'Odjek' je, rođeni sin radikalske 'Samouprave', svečano proklamovao da je to delo narodno."³⁷³

Srpska napredna stranka je još jednom, na kratko, obrazovala vladu (26. jun 1895 – 17. decembar 1896), da bi odmah po padu vlade bila raspuštena. Sa novim programom i statutom,³⁷⁴ obnovljena je početkom 1906. godine. Tada već nije bilo ni Milana Piroćanca ni Milutina Garašanina. Na čelo stranke došao je Stojan Novaković. Prema obnovljenom *Videlu*, "reorganizovana na konservativnoj osnovi, Napredna Stranka odgovara jednoj nesumnjivoj potrebi svake moderne i kulturne države. Stojeći prema ostalim, demokratskim, strankama našim kao stranka postepenoga (evolucionoga) razvoja društvenog organizma, Napredna partija će, više ili manje, prema svojoj snazi i umešnosti, zadržavati i ublažiti onu, često i suviše nerazmišljenu, naglost demokratskih grupa, bilo u postavljanju novih političkih načela bilo u njihovom izvođenju. Na taj način obezbediće se, u društvenom životu našem, izvesna ravnoteža, bez koje ni tu, kao ni u fizičkom svetu, ne može biti napretka".³⁷⁵ U tom pravcu delovala je naročito grupa naprednjačkih intelektualaca, koji su sebe nazivali konzervativcima, okupljena oko lista *Nedeljni pregled* (1908-1911).

Po treći put, kada već nije bilo ni Stojana Novakovića, Srpska napredna stranka obnovljena je 1920. godine. Na njenom čelu nalazio se

³⁷⁰ Vasilije Krestić, Radoš Ljujić, *Programi i statuti...*, s. 187.

³⁷¹ Čed. Mijatović, "Mučenici za slobodu"..*Beli orao...*, s. 49.

³⁷² Vid. Laza Komarčić, *Pripovetke*, Beograd, 1894; Isti, *Slike i pripovetke*, Beograd, 1906.

³⁷³ Laza Komarčić, "Videlo", *Beli orao...*, s. 46.

³⁷⁴ "Načela Srpske napredne stranke"; "Statut Srpske napredne stranke". Vasilije Krestić, Radoš Ljujić, *Programi i statuti...*, s. 335-343.

³⁷⁵ Cit. Prema: Vasilije Krestić, Radoš Ljujić, *Programi i statuti...*, s. 344.

tada Mileta Novaković, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, sin Stojana Novakovića.³⁷⁶ Bez formalnog raspuštanja, Srpska napredna stranka definitivno je prestala da postoji 1925. godine.

Zašto stranka, koju su stvorili i vodili najobrazovaniji ljudi u Srbiji druge polovine XIX veka i čiji je program bio evropeizacija Srbije, izgradnja moderne države i društva, relativno rano završava svoju istoriju, praktično već 1887. godine? Tražiti odgovor na ovo pitanje u istrošenosti Srpske napredne stranke na vlasti, ili u tome što nije ostvarila ono što je obećala, znači ići pogrešnim putem. U krajnjem rezultatu, taj put dovodi do toga da tumači prošlosti, uprkos prednosti koje im daje teorija distance, ostaju ispod nivoa razumevanja koje su imali sami akteri prošlosti.

Srpska napredna stranka bila je na vlasti nešto više od šest godina. To nije mnogo. U svakom slučaju, u poređenju sa Narodno-liberalnom strankom i Narodnom radikalnom strankom, Srpska napredna stranka je bila na vlasti najkraće. Za vreme njene prve vlade došlo je do Timočke bune, a za vreme njene druge vlade, do Srpsko-bugarskog rata. Oba događaja modifikovala su program modernizacije i usporila njen ritam.

Glavni razlog poraza Srpske napredne stranke leži upravo u onome čemu je ona težila: primat ličnosti nad kolektivitetom, zakona nad običajem, slobode nad jednakosću. Njenim težnjama suprotstavljala su se dva različito motivisana, ali za spoljnu i unutrašnju politiku odlučujuća činioca: kralj Milan i Narodna radikalna stranka. I, razume se, Rusija.

U spoljnoj politici, kralj Milan se oslanjao na Centralnu Evropu. Bio je uveren da će ona imati "predominirajućeg uticaja u rešavanju pitanja na Istoku"³⁷⁷, i da, "naslon na Centralne snage uslovljava progres u Srbiji".³⁷⁸ Pomagao je unaturne reforme, ali samo dok one nisu dovodile u pitanje njegovu ličnu vlast. Zato su mu smetale jake političke stranke, a pre svega promena Ustava iz 1869. Ovo poslednje bilo je, pak, za Milana Piroćanca *alfa i omega* moderne države i liberalne demokratije.

Oslonjena na Rusiju, pomagana i korišćena od slovenofilskih krugova u njoj, Narodna radikalna stranka dala je primat kolektivitetu, čiji je socijalni sadržaj nedeljiv od nacionalnog. U ime jednakosti i blagostanja naroda, ona je odbacivala kapitalizam, to jest podelu naroda na staleže. U

³⁷⁶ O Mileti Novakoviću: Vid. u ovoj knjizi: "Intimni svet naučnika i državnika. Kroz porodičnu prepisku Stojana Novakovića".

³⁷⁷ Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 16. oktobar 1884.

³⁷⁸ Isto.

ime nacionalnog ujedinjenja, protivila se unutarnjim reformama. Sloboda "celog srpskog naroda" bila je, za Nikolu Pašića, "veći ideal no što je bila građanska sloboda Srba u Kraljevini".³⁷⁹

Po samorazumevanju, Narodna radikalna stranka bila je otelotvorenje "duha naroda". A kako je "duh naroda" postojan, to državne ustanove i zakoni, koji bi svi trebalo iz njega da proizlaze, "mogli bi se razvijati vekovima, ne menjajući svoje osnove".³⁸⁰ Na tome se temeljila kritika celokupnog razvitka srpske države posle ustanka na početku XIX veka. Ona je bila intenzivna za sve vreme vladavine liberala, ali je vrhunac dostigla za vreme prve naprednjačke vlade. Sa razlogom. Taj trenutak jeste bio preloman. Na program izgradnje moderne države, čiji je cilj usavršavanje pojedinca, radikalni su odgovorili programom narodne države, koja bi nosila "pečat njenog tvorca – gunjca i opanka", i bila podjednako antiteza i apsolutističkoj i liberalnoj državi.

Taktika "što gore to bolje", okrenula je radikale protiv svih mera naprednjačke vlade bez obzira na njihov efekat po stvarne interese naroda. Ta taktika je bila svojstvena stranci koja je sebe videla kao jedinog autentičnog tumača socijalnih i političkih interesa naroda kao celine. Na nespornoj činjenici da je za njom išao bezmalo ceo narod, ona je zasnivala svoje istorijsko pravo na večan mandat. Svaka druga stranka bila je ne samo izlišna nego i neprijateljska.³⁸¹

Identifikovana sa narodom, Narodna radikalna stranka je postala stranka hegemon. Preko *narodne države*, koja je nužno bila partijska država, ona je uticala na stvaranje monističke političke kulture i modela narodne demokratije, koji od svog nastanka ima totalitarne karakteristike. Jedan cilj, socijalni ili nacionalni, prožima sve i određuje svakoga. Razlike se nivelišu, a posebnosti isključuju. Usredsređenost na cilj pretpostavlja monolitno jedinstvo. Sve što ga narušava, objektivno je izdaja.³⁸² U tom istorijskom kontekstu određena je sudbina Srpske napredne stranke i političke filozofije Milana Piroćanca, čiji su osnovni principi bili pojedinac i jednakost pred zakonom, odnosno sloboda.

³⁷⁹ Nikola Pašić, "Moja politička ispovest", *Serbia i komentari*, Zadužbina Miloša Crnjanskog, Beograd, 1989, knj. 1, s. 129.

³⁸⁰ "Šta kaže Nikola Pašić?" Arhiv Srbije. Fond Pokloni i otkupi. Zbirka Riste Odavića. Kutija XI, br. 44.

³⁸¹ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka...*, knj. 3, s. 121-124.

³⁸² Vid. u ovoj knjizi: "Programi narodne demokratije u Srbiji druge polovine XIX veka: kolektivizam kao zajednički imenitelj"...

g. OSOBENOST POJAVE

Stanovište o određenom mestu Milana Piroćanca "u istoriji srpskog liberalizma"³⁸³ nije više od pretpostavke. U historiografiji, ono je dvostruko bez utemeljenja. O ličnosti, shvatanjima i političkom radu Milana Piroćanca gotovo da nije pisano.³⁸⁴ Nije napisana ni istorija srpskog liberalizma, preciznije – srpske liberalne misli.³⁸⁵ Ovakav poduhvat nezamisliv je bez pouzdanih i teorijskih i istorijskih kriterija. Prvi je, čini se, te kriterije postavio upravo Milan Piroćanac u svom već citiranom referatu o Blunčljevom spisu *Karakter i duh političkih partija*. Za izostajanje daljeg izgrađivanja pomenutih kriterija ima više razloga.

Kao i sve druge ideje, i liberalna ideja u Srbiji nije autohtona. Sve ideje, u seljačku, siromašnu i neprosvećenu zemlju, donosili su njeni prvi, na strani školovani ljudi. Naravno, radilo se uvek o prilagođavanju ideja, o njihovoj preradi u kojoj je prestao da se prepoznaje njihov izvor. U Srbiji nema liberalizma kao doktrine koja se rađa u borbi mlade buržoazije i feudalnog plemstva. U njoj je, 1889. godine, posed ispod pet hektara činilo 72,6% od ukupno obradive površine, dok je posed veći od pedeset hektara iznosio samo 0,06%. Liberalna misao zaokupljena je, pre svega, borbom za političke slobode.

Osim ovih posebnosti koje važe za sve društvene ideje u Srbiji druge polovine XIX veka, treba imati u vidu i nešto što uopšte važi za liberalnu ideju. Od nje "nema kontroverznije političke ideje"³⁸⁶. Istorija ideja više podseća na hemiju nego na fiziku. Ideje se i dodiruju, a ne samo isključuju. Liberali se u Srbiji javljaju pod raznim nazivima: naprednjaci, konzervativci³⁸⁷, socijalisti³⁸⁸. Osim toga, njihove su ideje često dihotomne.

³⁸³ Boris Begović, "Liberalna misao u Srbiji. Dva veka na početku", *Danas*, Beograd, 13-14, april 2002.

³⁸⁴ Čak ni zbornik radova *Liberalna misao u Srbiji. Prilozi za istoriju liberalizma od kraja 18. do sredine 19. veka*, Beograd, 2001 – nema prilog o Milanu Piroćancu. Pretpostavka da se radi "o neuspehu urednika da obezbede tekstove", upravo svedoči o neistraženosti Milana Piroćanca, koje, valjda, prethodi određivanju mesta. Vid. Boris Begović, Isto.

³⁸⁵ Prvi ozbiljniji rad na ovu temu objavio je Milan Subotić, *Srčanje slobode. Studije o počecima liberalne političke misli u Srbiji*, Niš, 1991.

³⁸⁶ Miodrag A. Jovanović, "O liberalizmu Gige Geršića". Zbornik radova *Liberalna misao u Srbiji...*, s. 214.

³⁸⁷ Olga Popović-Obradović, "Živojin Perić – između liberalizma i konzervatizma". Isto.

Vladimir Jovanović, koji se smatra apostolom liberalizma u Srbiji³⁸⁹, protagonist je individualne slobode i privatne svojine. Ali, kao nacionalni romantičar, smatrao je da razvoj civilizacije u Srbiji treba da ima narodne osnove, koje je nalazio u srednjovekovnoj prošlosti srpskog naroda. Tačnije, u onim njegovim ustanovama kroz koje je, pod Turcima, sačuvao svest o sebi: samoupravi, zadruzi, mobi, pozajmici. Suprotstavljao je "Srbendu" "trulome Zapadu", i nalazio da je "savezom oltara i gusala" sačuvan narodni duh, u kome se ogledaju snaga i veličina srpskog naroda.³⁹⁰

Snovi o obnovi srednjovekovne srpske države približavali su liberale slovenofilima i udaljavali ih od Zapadne Evrope. Otuda manija posrbljavanja svega i svačega, koju kod njih uočava Jovan Skerlić, patrijarhalnost i polucivilizovanost, na koje ukazuje Slobodan Jovanović.

Pogledi i shvatanja Milana Piroćanca stoje izvan misaonog polja nacionalnih romantičara. U njima nema šovinizma prema drugim narodima, ni mržnje prema političkim protivnicima. Na kraju XIX veka, on je bio u stanju da nazre budućnost. Da vidi Evropu kao celinu i predvidi njen odlučujući značaj u rešavanju Istočnog pitanja. Zato je, posle sticanja državne nezavisnosti Srbije, težište stavljao na njen unutarnji razvitak u duhu evropskih vrednosti i ustanova, a jedinstvo srpskog naroda razumevao i kao kulturno, a ne samo kao političko jedinstvo. Otuda i njegovo protivljenje svim ratovima Srbije čiji je savremenik bio.

U političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX veka bilo je još pojedinaca koji su se nekim shvatanjima, ili u nekim razdobljima života i rada, približavali Milanu Piroćancu. Ako se uzme u obzir "paradoks o 'privilegiji' podeljenosti",³⁹¹ sa njim bi se mogao upoređivati samo Mihailo Polit-Desančić. Ali, niko nije kao Piroćanac razvio koncepciju liberalne demokratije nasuprot utemeljene i vladajuće koncepcije *narodne demokratije*. Još manje je onih koji su kao on u svom političkom radu ostali dosledni koncepciji liberalne demokratije. Tu leži glavni razlog prećutkivanja Milana Piroćanca. Ono nije počelo pre pola veka, već još za njegova života. I nije dolazilo samo od njegovih političkih protivnika, nego i od stranke koju je on stvorio. Ali, poglavlje koje je Milan Piroćanac

³⁸⁸ Latinka Perović, "Živojin Žujović – između liberalizma i socijalizma". Isto.

³⁸⁹ Dušan Bataković, "Vladimir Jovanović – apostol liberalizma u Srbiji". Isto.

³⁹⁰ Latinka Perović, "Ideologija srbijanske liberalne inteligencije od 1858. do 1868 (Vladimir Jovanović)". *Srpski socijalisti 19. veka...* knj. 2, s. 209-229.

³⁹¹ Sima Ćirković, "Govor prilikom otvaranja skupa Srbija u modernizacijskim procesima XX veka", *Tokovi istorije*, Beograd, 1993, br. 1-2, s. 14.

svojim pogledima i shvatanjima, i svojim političkim radom, ispisao u istoriji modernizacije srpske države i društva posebno je iz još jednog razloga. U tom poglavlju socijalna jednakost i nacionalni kolektivizam odredili su granice modernizacije i u njenim narednim periodima: "Sve se u nas povtorava i na jedan isti način."³⁹² Bar dosad, do kraja XX veka.

III

RAZVOJ REALNE SRPSKE DRŽAVE U FUNKCIJI ZAMIŠLJENE SVESRPSKE DRŽAVE

³⁹² Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 23. maj 1888.

12.

Prva železnička pruga u Srbiji

Hoćemo li mi da kažemo: ne možemo mi da se borimo sa drugima, Srbi su nesposobni za razvitak – oni neće evropske ideje; oni neće metarske mere, oni neće telegrafe, oni neće pošte, oni neće dinarski sistem novca, oni neće zajednicu i prosvetu.

Stojan Novaković, 1883.

Iz različitog shvatanja države proističe i osnovna podela u srpskoj političkoj eliti posle sticanja državne nezavisnosti Srbije. Ta podela ima i spoljnopolitičku dimenziju koja je u istoriografiji dovoljno analizirana. Ali, ona ima i unutarnju dimenziju, koja je izmicala pažnji. Tokom prve vlade Napredne stranke 1880-1883. godine, na čijem se čelu nalazio Milan Porićanac, izvršene su krupne unutrašnje reforme, koje su bile od fundamentalnog značaja za modernizaciju srpske države i društva. Među zakonima koje je donela prva naprednjačka vlada bili su, da ponovimo, zakon o sudskoj nezavisnosti, zakon o slobodi štampe i zakon o slobodi zbora i udruženja. Izvršena je reforma poreskog sistema i prosvete. Uvedena je stajaća vojska. Zaključeni su strani zajmovi. Izgrađena je prva železnička pruga. Osnovana je Narodna banka. Smanjen je značaj i uloga crkve u državnom i društvenom životu.

Svaki od ovih poduhvata nalazio je na opstrukciju radikala, čiji je krajnji cilj bio raspuštanje Skupštine.

U borbi oko svakog od pomenutih zakona, oko svake od pomenutih mera naprednjačke vlade, sukobljavala su se dva shvatanja države: a) narodne, patrijarhalne države, čiju suštinu čini samouprava naroda, kojoj je

svaka centralna vlast tuđa i neprijateljska, i b) moderne, pravne države, zasnovane na vladavini zakona, u čijim granicama – prema utvrđenim kompetencijama – funkcionišu i centralna i lokalna vlast. I dva shvatanja društva: a) patrijarhalnog, zatvorenog društva i b) modernog, otvorenog društva. Ali, ni na jednom pitanju ta podela nije bila tako jasno i potpuno izražena kao na pitanju izgradnje prve železničke pruge u Srbiji.

U narodu u kome se za železnicu nije znalo, pa se čak i "deci pri očiglednoj nastavi železnica pokazuje iz samih slika",¹ jasno je da je bitno stanovište onih koji su najviše znali i prema kojima su se, dakako, opredeljivali i poslanici iz naroda.²

Tri su razloga koji sukobe oko železnice čine karakterističnim za podele u tadašnjoj političkoj eliti. Prvo, Srbija je na izgradnju železničke pruge bila obavezana jednim međunarodnim aktom – Berlinskim ugovorom, kojim joj je garantovana nezavisnost. Drugo, Srbija je sve do 1884. godine, zajedno sa Crnom Gorom bila jedina evropska zemlja bez železničke pruge. Te godine završena je izgradnja železničke pruge Beograd-Niš, vezane mostom preko Save i Dunava. Povezivanje ove pruge sa turskim i bugarskim železnicama 1888. godine ostvarena je neposredna veza Srednje Evrope sa Srednjim Istokom, što je predstavljalo činjenicu od dalekosežnog značaja za razvoj Srbije. Već 1888. godine srpske železnice registraovale su 270.000 prevezenih putnika.³ Treće, radikali, kao nastavljajući ideologije srpskog narodnjačkog socijalizma, u nastojanju da izbegnu "kapitalistički purgatorij", odbijali su proces kroz koji je Zapadna Evropa prošla do visokih rezultata koje je postigla u nauci i tehnici, ali ne i samu primenu tih gotovih rezultata; u slučaju železnice odbacivali su jednu od kapitalnih tekovina nauke i tehnike. Na ovim tačkama manifestovale su se i sve ostale razlike između naprednjaka, kao modernizatora države i društva, i radikala, kao onih koji emaniraju i, u isto vreme kodifikuju patrijarhalnost. Jedino u čemu su se slagali bilo je osećanje da se radi o

¹ *Stenografske beleške Narodne skupštine 1880. i 1881*, Beograd, 1881, s. 1630.

² U skupštinskoj raspravi o železnici učestvovalo je 40 poslanika Radikalne stranke. Ali, njih su predvodili učeni ljudi: inženjeri Nikola Pašić i Pera Velimirović, jedan od najobrazovanijih radikala, profesor Svetomir Nikolajević; obrazovani Raša Milošević. Naprednjake su predvodili ne samo najučeniji među njima, nego i među tada najobrazovanijima u Srbiji: Stojan Novaković, Milan Piroćanac, Čedomilj Mijatović, Milan Đ. Milićević.

³ Dimitrije Đorđević, "Srbija i srpsko društvo 1880.ih godina", *Istorijski časopis*, Beograd, 1982-1983, s. 421; D. Milić, "Beograd kao železnička raskrsnica – promet i saobraćaj": *Istorija Beograda*, II, Beograd 1974. s. 404.

sudbonosnoj odluci,⁴ o tome kome se Srbija priklanja: Istoku, čiji je centar Rusija, ili Zapadu, čijom je paradigmom smatrana Austro Ugarska. Upoređenje argumentacije u raspravi o železnici kojom se služila opozicija, odnosno radikali, sa argumentacijom naprednjačke većine prevazilazi značaj ilustracije u analizi konkretnog slučaja. Ono otkriva pojave karakteristične za otpor prvim, a naročito ostalim radikalnim nagoveštajima modernizacije. A šta je za zatvoreno društvu moglo biti radikalnije i opasnije od stvaranja sredstava za njegovu komunikaciju sa drugima, i to različitima, od njegovog otvaranja spolja?

Tokom čitave rasprave o železnici, u Skupštini je vladala atmosfera ispunjena emocijama, koja je u narodu stvarala osećaj da se zaista odlučuje o biti ili ne biti. Izgradnja železničke pruge u tada besputnoj Srbiji bila je takva revolucionarna novina, koja je prirodno izazivala nepoverenje i oprez. Na toj je, psihološkoj ravni otpor razumljiv. On, međutim, ima i političku ravan, na kojoj upravo oni koji su više znali nisu bili samo naivni patrijarhalci. Železnica je zastrašivala, ali njome se i svesno zastrašivalo. Ona je "crtana kao vampir, od nje se zaziralo kao oko ogorelog panja".⁵ Govorilo se da Srbija od Kosova nije imala da rešava teže i važnije pitanje i opominjalo da se kosovska nesreća "može povtoriti"⁶. Poslanici su upozoravani da stoje pred donošenjem odluke koja može učiniti da, zbog izdaje pradedovskih ideala, zbog izdaje i propasti zemlje, – savremenici ukazuju prstom i na njihovu decu, a buduća ih pokolenja proklinju.⁷

Međutim, u pokušaju da osujeti ugovor o železnici, opozicija se služila i praktičnijim argumentima. Tako se isticalo *da jedan međunarodni ugovor ne može Srbiju ni na šta obavezati*. Najkompetentniji među opozicionim poslanicima, kakav je, nesumnjivo bio inženjer Pera Velimirović, isticali su da ne veruju "u korisnost... ugovora", već su, naprotiv, ubeđeni "da je on štetan i preštetan za našu zemlju u svakom pogledu".⁸ Drugi, ne manje učeni, dokazivali su "da naše kulturno stanje, da naša proizvodnja, naša sirotinja, ne dozvoljava da imamo železnicu, i da ona u ovakvim okolnostima, kakve su kod nas, ne samo da nam ne bi bila od koristi, nego bi bila od savršene štete".⁹ Železnica "kao srpska stvar",

⁴ *Stenografske beleške Narodne skupštine 1880. i 1881*, s. 1558, 1449.

⁵ Jovan Milovanović, *Stenografske beleške...*, Beograd, 1883, s. 121.

⁶ Čedomilj Mijatović, Milija Milovanović, Dimitrije Dimitrijević, Ranko Tajić, Isto, s. 1449, 1485, 1489, 1518.

⁷ Stanko Petrović, Isto, s. 1555-1556.

⁸ Pera Velimirović, Isto, s. 1528.

⁹ Kosta Taušanović, Isto, s. 1606.

nema za Srbiju nikakvog značaja, i Srbija, prema svojim uslovima, nikako nema osnova da je gradi".¹⁰

Sušтина otpora gradnji železnice čini strah od kapitala, uz to još stranog koji će zemlju baciti u novo ekonomsko ropstvo. Železnica je tuđa volja i strani interes, koji će uništiti suštinu srpstva, oličenu u ekonomskoj jednakosti naroda i njegovoj samoupravi. Prihvatanjem železničkog ugovora, Srbiju može stići "ona ista sudba kakva je postigla Indijance otkrićem Amerike... Kolumbo je otkrićem Amerike uneo u Ameriku kulturu evropsku, ali sa njom i lance ropske plemenu i starosedeočima Amerike... ta bi sudba mogla snaći i naš narod od takozvane kulture koju nam se silom nameće sa Zapada".¹¹

Za čoveka patrijarhalnog, zatvorenog društva, makar se on svojim znanjem i statusom izdvajao iz mase, železnica je bila ona strašna novina koja je fundamentalno ugrožavala ideale i istorijske ciljeve srpskog naroda. Ona ga je odvajala od njegovog pradedovskog amaneta, koji se nije sastojao u sticanju materijalnih dobara i trgovanju s njima, već u tome da se "raskomadano srpstvo ujedini". Ona će u Srbiju uneti tuđe ideje i dovesti strane ljude.¹² U železnici je, pre svega, viđeno sredstvo da se Srbija potčini duhovno tuđem, kapitalističkom Zapadu, i tako izda ne samo svoje nego i interese slovenstva. Jer, preko nje, (Srbije – L.P.) "koja je proniknuta slovenskom idejom... treba provući težak lanac železnice, treba provući taj svetski put, i to onda, kada joj nema ni sveze sa Solunom, kako bi srpski narod, a s njim i ostali narodi na istoku ostali roblje njenih kapitalista, kako bi na ovaj način, imanje srpskog naroda prešlo u njihove ruke. I to se sad postizava ne mačem nego ekonomskim pohodima – kapitalima".¹³ Železnica je, dakle, bila "ona ladna guja... koja će se provući kroz srce srpskog naroda i koju srpski narod mora zagrevati, te tako da sam hrani aždaju, koja će ga najzad progutati".¹⁴

Gradnja železnice tumačena je kao odvajanje Srbije od "tradicionalne politike", koja je nju "vezala za istočne narode". Osim toga, železnica ugrožava misiju Srbije na Balkanu. "Meni se čini", govorio je obrazovani Svetomir Nikolajević, "da ćemo mi poklanjanjem stranoj, tuđinskoj politici i izašavši tako reći iz ovoga društva balkanskih naroda, i njihovih ostaviti same

¹⁰ Raša Milošević, Isto, s. 1571.

¹¹ Marko Petrović, Isto, s. 1712.

¹² Proto Milan Đurić, Isto, s. 1482.

¹³ Isto, s. 1596.

¹⁴ Isto.

da se brinu o svojoj sudbini, a mi... da se bacimo na zapad, od kud nam dolazi nauka, kulture, železnica, itd". On je izražavao ubeđenje da će potpisivanje ugovora o gradnji železnice "prouzrokovati žalost ne samo u našoj zemlji, no i u svim zemljama na Balkanu i među Bugarima i Grcima i u našoj Crnoj Gori".¹⁵ Ukazivanje samo na višestruke i dalekosežne štete železnice za srpski narod, a ni na jednu korist, podsticalo je opozicione poslanike da Skupštinu i narod "svakojakim sredstvima" s lakoćom navedu "da se odbije ono što baca alku" na srpski narod i što ga može ubiti.¹⁶

Ako se stanovište opozicionih poslanika iz naroda koji železnicu nikad nisu videli ni na slici, može objasniti strahom od tako radikalne novine, strahom koji je učvršćivalo i držanje učenih ljudi u Skupštini, – čime se može objasniti držanje ovih drugih? Ono što je rečeno za Svetomira Nikolajevića, koji je bio jedan od "najevropsikijih radikala", vredi, delom, i za druge. Na usta Svetomira Nikolajevića je "govorila... patrijarhalna Srbija, ona Srbija koja se sa trešnjemim topovima borila protiv otomanske imperije u oba ustanka. Ta Srbija nije htela modernu državu. I među govornicima protiv Bontuovog ugovora bilo je seljaka i trgovaca, velikih gazda i intelektualaca koji su instinktivno osećali da sa uvođenjem železnice nestaje onog mira, tihog rada i zadružnog života, što je sve našem narodu bilo drago i milo".¹⁷ Deo elite identifikovao se sa masom. Njegov vlastiti mentalitet bio je patrijarhalan. Ali, *taj deo elite je na patrijarhalnosti gradio ideologiju i stvarao organizaciju s ciljem da osvoji vlast i izgradi državu u duhu narodnih tradicija.*

Drugačija je bila logika onog dela elite koja je činila jezgro liberala, odnosno naprednjaka. Ona je svoju argumentaciju o nužnosti modernizacije srpske države, pa i o gradnji železnice, temeljila na činjenici da je Srbija, sticanjem nezavisnosti ušla u red modernih država. To joj nameće nova pravila ponašanja, u koja spada i poštovanje međunarodnih ugovora. Sa ispunjenjem obaveze o gradnji železnice, Srbija je "stajala pred dužnošću da ispuni svoju reč, da ispuni svoju obavezu, da spase svoju čast i svoje novo dostojanstvo nezavisnosti".¹⁸ Jednom reči, da potvrdi svoju zrelost. Jer, "ma koliko Srbija bila mala i slaba, onoga časa kad pokaže da se stara da ozbiljno izvršuje svoje obaveze, koje je kao država na sebe uzela, onoga

¹⁵ Svetomir Nikolajević, Isto, s. 1689.

¹⁶ Milija Milovanović, Isto, s. 1547.

¹⁷ "Svetomir Nikolajević". "Radikalni potsetnik", *Delo*, Beograd, br. 50, 29. septembar 1940.

¹⁸ Jovan Milovanović, *Stenografske beleške...*, Beograd, 1883, s. 120.

časa biće jača i uvaženija, onoga časa biće teža, na kantar u onih, čije simpatije već ima za sebe, pa čak na kantar u onih, koji na nju možda popreko gledaju". Oni, govorio je Milutin Garašanin, koji olako prelaze preko međunarodnih obaveza Srbije, biće kasnije prinuđeni da preko srca pristanu "na teže uslove".¹⁹

Izgradnja železničke pruge imala je, po naprednjacima, dvostruki smisao: spoljnopolitički i unutrašnji. Ona je bila cena za nezavisnost, ali i temelj za modernizaciju države. Dolazak stranog kapitala biće važan činilac unutrašnjeg razvoja jedne privredno i kulturno zaostale zemlje. U Srbiju će doći više od polovine kapitala potrebnog za izgradnju železnice. To će dovesti do velikih promena. "Ne može da bude to, a da se ne oseti u opšte u našoj zemlji. Ne može da bude to, da seljak ne oseti, da ima više pazara, da ima više novca, i da mu se plati sve što mora da proda. Mi upravo otvaramo jedan kanal za oporavljanje našeg ekonomskog života. Otvaramo jedan otvor na koji će da dođe nova krv u narod".²⁰ To je jedini način da se narod podigne, da razvitak ne zaobiđe Srbiju, i da se bude istinski patriota.

Od unutrašnjih snaga u Srbiji zavisi kako će u njoj biti primenjena jedna od najvećih svetskih tekovina, ali od sveta Srbija ne može pobeći. "Ne možemo... begati ispred sveta. Ima negde... tamo u drugom, nekom svetu, naroda jednih, koji beže ispred civilizacije, ali... nisu ni oni daleko utekli".²¹ Ne odbacivanjem tekovina civilizacije, već njihovim prihvatanjem, Srbija će pokazati da je sposobna za samostalan život.

Na primedbe da Srbija, otvarajući vrata stranom kapitalu, rizikuje da postane kolonija, da izgubi svoju samostalnost i tradicionalno prijateljstvo sa slovenskom i pravoslavnom Rusijom, naprednjački pravci nisu olako odmahivali rukom. Srbija je mala i slaba. Za to ona mora više da se napreže u utakmici sa drugim narodima. "Inače", pitao je Stojan Novaković, – "hoćemo li da kažemo: ne možemo mi da se borimo sa drugima, Srbi su neposobni za razvitak – oni neće evropske ideje; oni neće metarske mere, oni neće telegrafe, oni neće pošte, oni neće dinarski sistem novca, oni neće zajednicu i prosvetu".²² Opasnostima koje sobom nosi strani kapital, Srbija se može suprotstaviti samo razvojem vlastite industrije, izgradnjom železničkih i drugih puteva, podizanjem prosvete i kulture. Drugim rečima, ako hoće da opstane, ona mora da se modernizuje, što je značilo da se

¹⁹ Milutin Garašanin, Isto, s. 1712-1713.

²⁰ Čedomilj Mijatović, Isto, s. 1823.

²¹ Milan Đ. Milićević, Isto, s. 1635.

²² Stojan Novaković, Isto, s. 1601.

evropezira. "Mi ne možemo", govorio je Stojan Novaković, "od Evrope. Mi moramo s njom biti u zajednici i društvu. Ako se s njom boriti moramo, mi se moramo boriti onim sredstvima i silama, kojima nam i pretili".²³ Ili to, "ili se moramo načiniti... među narodima čudo kako, – da se ostali svet od nas sklanja i beži" (podv. – L.P.).²⁴

Dramatična rasprava o železničkom ugovoru bila je završena njegovim usvajanjem.²⁵ Ali, time nije bio okončan i sukob između modernizatorskih težnji i duboko ukorenjene patrijarhalnosti. Čitavu prvu deceniju nezavisnosti srpske države karakterisali su potresi, od kojih je sigurno najsnažnija bila Timočka buna 1883. godine, koja je dovela do suspenzije rada Radikalne stranke. Liberalni ustav iz 1888. godine bio je zajedničko delo sve tri tadašnje političke stranke i kralja Milana. Ali, pre njegovog donošenja, Napredna stranka, koja je bila predstavnik srpskog građanstva u začetku, bila je prisiljena da reducira unutrašnje reforme, veže se za dvor i osloni na silu. Nju je, poput snažne stihije, razbila Radikalna stranka, oslonjena na masu čije je patrijarhalne porive i izražavala i učvršćivala. Ekonomska, politička i kulturna modernizacije je sinhron proces. Svaka od njenih formi, kao što na primeru ustavnosti u svim balkanskim zemljama pokazuje Dimitrije Đorđević, ako je izlovana, brzo se prilagođava patrijarhalnim vrednostima i udaljava od sadržaja evropskih uzora.²⁶

Pitanje modernizacije Srbije ostalo je otvoreno i u prvoj deceniji XX veka. Tvrđilo se čak da je Srbija "u nesumnjivom idejnom nazatku", "da je u njoj vrlo malo principa koji se razumeju i sprovode u evropskom smislu reči", da je "opasana kineskim zidom od Evrope".²⁷ Jedan od glavnih razloga za to nalažen je u radikalizmu i Radikalnoj stranci, koja je, pokazala odsustvo osećanja "za državnu zajednicu", nejasna i mutna shvatanja "državnih potreba".²⁸ Zato, prema Jovanu Skerliću, – "sudbina Srbije zavisi od iskorenjivanja tog patrijarhalnog konzervatizma i reakcionarne demagogije, od koje dolazi sve što je rđavo ne samo u radikalizmu no i u celokupnom političkom životu našem. I sa te tačke gledišta sa punim

²³ Isto, s. 1602.

²⁴ Isto, s. 1601.

²⁵ Od 159 poslanika, za ugovor je glasalo 97, protiv 57, a 5 poslanika se uzdržalo. Isto, s. 1718.

²⁶ Dimitrije Đorđević, *Ogledi iz novije balkanske istorije*, Beograd, 1989, s. 129.

²⁷ "Dva radikalizma", *Dnevni list*, Beograd, 17. januar 1910.

²⁸ "Naše političke komedije", *Nedeljni pregled*, Beograd, br. 11, 29. jun 1908.

pravom se može reći: demokratija u Srbiji ili će biti evropska ili je neće biti".²⁹

U nastojanju da objasne sporost evropeizacije Srbije, domaći analitičari stavljali su težište na odgovornost elite. Ocenjujući unutrašnji razvoj Srbije u poslednjim decenijama XIX veka kao pometnju i političko tumananje, oni su isticali da za takav tok stvari "narod nema ni trunke odgovornosti", već da tu odgovornost "ima uzeti na se naša politička inteligencija; naročito: inteligencija iz prestoničkog centra, koja je davala i koja daje impuls unutrašnjoj politici u svima njenim pravcima."³⁰

Strani autori bavili su se više samom inteligencijom u Srbiji. Oni najstroži među njima, njen nepovoljan učinak u razvoju srpskog društva smatrali su neizbežnim. Tako je, u prvoj deceniji XX veka, engleski časopis *The Near East* ukazivao na malo znanje i onih Srba koji su se školovali u Austriji, Ugarskoj, Rusiji Francuskoj. I na njihovo siromaštvo, koje nije mogla da prikrije nikakva glazura. "Oni", piše pomenuti časopis, "nose crno odelo, bave se politikom, neki put i trgovinom... Ako se uzdrže od krađe i drugih sumnjivih sredstava, oni uspevaju da vode jedan vrlo skroman život". Njihove su ideje "površne i nerazvijene", a pojam "o nezavisnosti i karakternosti" vrlo neodređen. Njihov je mentalitet podanički. "Ministri se mogu menjati i dinastije zbacivati prevratima, oni su spremni da služe svakoga ko ima vlast u određenom trenutku, ili da svakoga izdadu ako u tome vide kakvu korist ili ako im je to oportuno. Njihov omiljeni moto jeste: 'mora se živeti' i glavna briga u životu im je da ne izgube plate i penzije koje im izgledaju neophodne i za njih i za njihove porodice".³¹ Drugim rečima, siromašno društvo daje malobrojnu elitu. Malobrojnost elite otežava kompetenciju. Nedostatak kompetencije ustoličuje poluznanje, dovoljno za opsene, ali ne i za stvarna rešenja koja prekidaju lanac siromaštva i otvaraju mogućnost prelaska iz zatvorenog u otvoreno društvo.

²⁹ Jovan Skerlić, *Svetozar Marković...* Isto, br. 11, 29. jun 1908.

³⁰ A. M. S. "Pismo iz naroda. Grehovi naše inteligencije", *Male novine*, Beograd, 1901, br. 114, 26. jul.

³¹ Vidi. "Englezi o Srbima", *Nedeljni pregled*, Beograd, 1908, br. 6, 25. maj.

13. Zdravlje naroda

Lekovi su se obično nalazili tek onda kada su se bolesti naharale, a zakoni su donošeni onda kad se već mnogo nagrešilo. Za patološko-kriminalne demagogije u korenju njihove delatnosti, nije zasad još ništa pronađeno – osim za izvesne posledice te delatnosti

Vladimir Dvorniković

Redovni saziv Narodne skupštine za 1879. godinu bio je, u zakonodavnom pogledu, izuzetno plodan. Za tri meseca doneto je četrdeset zakona. Na dnevnom redu našao se i Zakon o ustanovljenju narodno-sanitetskog fonda, kome je vlada liberala Jovana Ristića pridavala izuzetan značaj.

Predlog zakona je temeljno pripreman. Uprava saniteta proučila je stanje zdravstva za poslednju deceniju i zaključila da su nužne duboke reforme. Njene predloge razmatrala je stručna komisija sastavljena od 9 lekara, 1 pravnik i 1 marvenog lekara. Na osnovu tih predloga, napravljen je Predlog zakona o ustanovljenju narodno-sanitetskog fonda. Poseban odbor Državnog saveta proučio je ovaj predlog i uputio ga Narodnoj skupštini, koja ga je na dnevni red stavila 7. decembra 1879. godine.

Predlog Zakona o ustanovljenju narodno-sanitetskog fonda podelio je već članove finansijskog odbora, koji je bio nadležan da razmotri predlog. Skupštinska manjina dobila je većinu u finansijskom odboru. Članovi finansijskog odbora, opozicioni poslanici Dimitrije Katić, Arsa M. Drenovac, Mihailo N. Terzibašić, Ilija Matić i Nikola Pašić, prihvatili su predlog zakona u načelu, ali su smatrali da treba da se "odloži do boljih

prilika".¹ U prilog svog stanovišta navodili su: oskudicu naroda koju je proizveo trogodišnji rat, nerodnu godinu, slabu trgovinu, glad. "Preče je", rekla je u svom izveštaju većina finansijskog odbora, "da pomognemo narodu u nerodnim pogorelim krajevima da održe svoj život i svoje zdravlje, no da dopustimo, da se iznureni glađu razboljevaju, u kom slučaju ni bolnice ništa im pomoći ne mogu".²

Najznačajnije je bilo to što je većina finansijskog odbora predlagala da se novac godinama prikupljan za sanitet, iako ustav takvu mogućnost nije dopuštao, podeli za potrebe "koje se ne mogu odložiti".³ To je značilo da se podeli narodu u krajevima postradalim u ratu, iako je država već bila donela zakone po kojima su ovi krajevi dobijali materijalnu pomoć i imali druge olakšice. Takav zahtev ne treba tumačiti samo činjenicom da su neki članovi finansijskog odbora bili poslanici upravo tih krajeva. Za to što su oni pomoć postradalima u ratu držali neprestano na dnevnom redu Skupštine, ignorišući ono što je država već učinila, i ne ukazujući na nove izvore sredstava, postojao je i jedan dugoročiji razlog. On je i iznet u Narodnoj skupštini. Pomoć Istočnoj Srbiji trebalo je da posluži kao primer za ugled, odnosno da narod u drugim krajevima Srbije motiviše za buduće ratove.

Manjina finansijskog odbora, koju su činili Svetozar Karapešić, Dimitrije Dimitrijević i Nikola Radovanović, smatrala je da se radi o zakonu od izuzetnog značaja, i kao razloge za njegovo donošenje navodila: veći mortalitet od nataliteta, omogućavanje preventive a ne samo lečenje, smanjivanje ogromnih šteta od stočnih zaraza, inicijative ranijih skupštinskih saziva da se takav zakon donese.

Predlog Zakona o ustanovljenju narodno-sanitetskog fonda, koji je bio deo Zakona o čuvanju zdravlja u narodu i na domaćoj stoci, obrazložio je, kao vladin poverenik, dr Vladan Đorđević. Za tu ulogu, u tadašnjoj Srbiji, nije bilo kompetentnijeg čoveka.

Kao državni stipendista, dr Vladan Đorđević je završio medicinu u Beču. Rano je počeo da objavljuje u bečkim medicinskim časopisima i u *Glasniku Srpskog učenog društva*. Postao je i član dva bečka učena društva. Kao lekar, učestvovao je u Francusko-pruskom ratu. Po povratku u Srbiju, postao je vojni lekar. U srpsko-turskim ratovima, 1876. i 1877-1878.

¹ *Stenografske beleške Narodne skupštine*, koja je održana u Nišu 1879. i 1880. godine, I deo, Beograd 1880, godine, s. 562.

² Isto.

³ Isto

godine, bio je načelnik saniteta sjedinjene moravsko-timočke vojske, odnosno vrhovne komande. Posle ratova, postao je načelnik civilnog saniteta. Napisao je opširniju raspravu *Narodna medicina u Srba*, kao i *Istoriju srpskog vojnog saniteta* u tri knjige. Bio je osnivač Srpskog lekarskog društva i Crvenog krsta.

Obrazloženje predloga Zakona o ustanovljenju narodno-sanitetskog fonda, koje je dao dr Vladan Đorđević, predstavlja studiju o čoveku tadašnje Srbije od rođenja do smrti. Rađena od lekara koji je dobro poznao i svetsku medicinu i narodni život, ova studija nije, ipak, samo potpun uvid u stanje zdravlja naroda: ona je i sveobuhvatna slika života naroda.

Porodaj u apsolutno nehigijenskim uslovima: nepostojanje bilo kakve nege porodilje, a i novorođenčeta; škole bez svetla i vazduha; oskudna ishrana; pogrešno odevanje; stanovanje u kućama građenim od blata i slame; bolovanje bez lečenja; sahranjivanje uz običaje koji doprinose širenju zaraznih bolesti; groblja usred naselja – sve su to bili teški simptomi za nalaz dr Vladana Đorđevića da Srbija, bez obzira na izvesni napredak, na izmaku XIX veka, "još stoji na početku civilizacije, to je, tako reći, još patrijarhalna zemljoradnička i stočarska država."⁴

Zbog opisanih uslova rađanja, življenja i umiranja – Srbija je biološki slabila; epidemije, inače izlečivih bolesti i kratak ljudski vek nanosili su velike gubitke, koje niko nije ni računao, ionako siromašnoj primitivnoj, privredi: opšte zdravstvene prilike uticale su i na vojnu spremnost – dr Vladan Đorđević je pokazao "da su između sviju jevropeskijh stajaćih vojski razboljevanja najmnogobrojnija u srpskoj vojsci".⁵ Regrutne komisije konstatovale su nerazvijenost mladića, ali su ih morale uzimati za vojsku.

Takva država našla se 1878. godine pred istorijskim izazovom: trebalo je nadoknaditi propušteno i pripremiti se za ono što dolazi. Voljom velikih sila, ali i unutrašnjom neizbežnošću svog razvoja, "jer ona država, koja bi u današnje doba htela" – kako je tačno mislio dr Vladan Đorđević – "da se ograniči na rabadžiska kola sa čoškastim točkovima, podpisala bi sebi smrtnu presudu",⁶ Srbija je, i u civilizacijskom smislu, stupala u novu epohu. Izgradnja železnice obeležila je početak te epohe.

⁴ Isto, s. 565.

⁵ Isto, s. 573

⁶ Isto

U svim narodima, izgradnja željeznice izazvala je potres i bila praćena otporima. "Ko god je", rekao je dr Vladan Đorđević u Skupštini, "pratio ovaj ogromni i čudotvorni prevrat u socijalnom životu evropskih i američkih država, koji u njima izazvaše željeznice, taj će se saglasiti s time, da će Srbija sa željeznicama dosta naglo skočiti na srazmerno visok stepen civilizacije".

Ali, upozoravao je dr Vladan Đorđević, civilizacija je medalja sa dve strane. Ona donosi nauku, prosvetu i bogatstvo. Istovremeno, nju prate konkurencija, siromaštvo, bolesti, društveno i materijalno propadanje. Država koja zakoračuje u civilizaciju mora da se pripremi. "Civilizacija je mač oštar sa dve strane", govorio je dr Vladan Đorđević, i "s toga onaj koji hoće njime da se služi, treba da ume dobro njime rukovati", treba da se dobro spremi za tu borbu, u kojoj se može mnogo dobiti, ali i mnogo izbiti. S toga je vrlo srećno što ima mogućnosti da se još pre toga preloma u našem društvenom životu, u našoj državi spremi jedna ogromna mreža ustanova, sa kojima ćemo biti u stanju ne samo da ugušimo boleštine, od kojih naš narod u sadašnjem svom životu strada, ne samo da od sada uštedimo one nebrojane milione koje narod gubi od stočnih zaraza, nego sa kojima ćemo se osigurati i za ono doba, kome idemo na susret i kome moramo ići na susret, svodeći unapred njegove zle osobine na najmanju meru".⁷

Objasnjeno dr Vladana Đorđevića naišlo je na argumentovanu potporu jednog drugog čoveka od struke, poslanika dr Jovana Valente. Zakon o ustanovljenju narodno-sanitetskog fonda spadao je, po njemu, u fundamentalne zakone, u zakone od vitalnog značaja za narod. "Zato", apelovao je dr Valenta na narodne poslanike, "u ime nauke o čuvanju zdravlja, koju ceo moj život proučavam, vas molim, pokažite da pojmite glas nauke, dajte vaše saglasje, odobrite slivanje fonda u jedan, stvorite podlogu, te da u tome dičiti se možemo: naš narod pojmio je glas nauke, rukovodio se savetom i glavom pravih državnika, osigurao je nastavu svoje zdravlje".⁸

Zakon o ustanovljenju narodno-sanitetskog fonda, koji je uslovljavao i donošenje drugih zakona, postavljao je osnove za nastanak i razvoj onih ustanova o kojima je govorio dr Vladan Đorđević. Šta je ovaj zakon donosio, najbolje se vidi iz njegovih glavnih odredbi, kao i iz odredbi zakona čije je donošenje bilo njime uslovljeno: objedinjavanje sredstava

⁷ Isto

⁸ Isto, s. 583

neophodno za veće poduhvate; formiranje posebnog odeljenja pri ministarstvu unutrašnjih dela, u čijoj bi nadležnosti bila briga o zdravlju u celoj zemlji; jedan lekar na svaki srez; opštinski lekar na 10 hiljada stanovnika; opštinska babica na 5 hiljada stanovnika; određivanje statusa privatnih lekara kako bi se suzbile neznanice i nadri-lekari; stvaranje ustanova za sprečavanje prenošenja zaraznih bolesti iz susednih zemalja; mere protiv velikih boginja; mere protiv stočne kuge; propisi o sahranjivanju i uredjenju groblja.

Predlogom pomenutih zakona predviđeno je osnivanje bolnica za duševne bolesnike, zatim doma za slepe, gluvo-neme, nahočad i siročad. Uz to, otvaranje škole za babice i škole za lekarske pomoćnike. Regulisan je položaj apoteka i apotekara i režim držanja i prodavanja lekova i otrova. Utvrđen je program za uredjenje mineralnih voda. Predlozi zakona imali su naglašenu socijalnu dimenziju; u svakoj odredbi vodilo se računa o olakšicama za sirotinju.⁹

Što se tiče finansijskih izvora za sprovođenje ovako temeljne reforme zdravstva, velike sume su već bile prikupljene iz prireza za tu svrhu, i vlada je od narodnog predstavništva tražila samo da se prihod od te sume troši za isti cilj. Uz to, predviđen je prirez od jednog dinara godišnje po glavi stanovnika za izdržavanje sreskih lekara.

Vreme predviđeno za sprovođenje ove reforme iznosilo je osam godina.

Predlog Zakona za ustanovljenje narodno-sanitetskog fonda izazvao je burnu raspravu u Narodnoj skupštini. Za reč se javio 61 poslanik i debatovalo se četiri dana. U više mahova, neki od poslanika smatrali su da je Skupština dovoljno obaveštena i da može da pristupi glasanju. Međutim, predsednik ministarstva, ministar inostranih dela Jovan Ristić intervenisao je da se rasprava ne prekida. "Kad god je bilo važnih stvari ili važnih predmeta na pretresu", rekao je Ristić, "mi smo usvojili saglasno tu praksu da se ostavi poslanicima da govore. Od ovog predloga, koji je na pretresu, skoro nije bilo važnijeg, i kad je stvar ovako važna, a poslanika ima još prijavljenih za govor, to ja nalazim da treba ostaviti poslanicima da govore".¹⁰

⁹ Predlog zakona o uredjenju sanitetske struke i o čuvanju narodnoga zdravlja, *Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine*, koja je držana u Beogradu 1880. i 1881. godine, Beograd 1881, s. 1007-1057.

¹⁰ SB za 1879. i 1880. godinu, I deo, s. 632.

Iz mnogo unutrašnjih i spoljnih razloga, vlada, kako je to na kraju rasprave u Narodnoj skupštini, rekao ministar unutrašnjih dela, nije mogla da pristane na odlaganje Zakona o ustanovljenju narodno-sanitetskog fonda. Ali, Jovan Ristić je isterivao opoziciju na čistinu. Ona je uvek govorila u ime naroda; sada je na dnevnom redu bio predlog zakona koji se tog neprosvećenog i siromašnog naroda višestruko ticao. To su dobro osećali i poslanici. "Predlogom ovim o čuvanju narodnog zdravlja i stoke", rekao je jedan od njih, "ide se na to, da sve, što bi se moglo pojaviti što je protiv zdravlja, da se blagovremeno predupredi, a što dođe da se odmah leči. Ovo je izazvalo vreme i preke potrebe, jer dosadašnjim ustrojstvom koristili su se samo neki srezovi, neki varošani; a sadanjim ovim predlogom ide se na to, da se svi koriste, tj. ceo narod. Usljed ovoga vrlo je žalosno kad se mi o ovako važnom predlogu dvojimo i ne ćemo da se saglasimo, i to uzrokom manjine skupštinske, koja je u ovom predmetu, kako mi se čini, postala većina, i koja je uvek potrzala za narod, a sad, kad se nešto čini na veliku korist naroda, oni odstupaju od svoga gledišta i navode neke nemogućnosti. Predlog ide na to, da se narodu pomogne još danas; a protivnici vele da treba pomoći sutra. Međutim, na prvi pogled izgleda da nema velike razlike; ali kad se zamislimo, da se čovečiji život gubi u trenutku – minutu, onda je grdna razlika od danas do sutra. U mesto da se svi radujemo ovako važnom i plemenitom predlogu, mi mu određujemo drugo ročište"...¹¹

Svesna ovoga, opozicija, neskriveno partijski disciplinovana, i osporavala je predlog zakona tobož opet sa stanovišta interesa naroda.

Sa malim izuzecima, u koje je spadao i Adam Bogosavljević, koji je smatrao "da je danas najpreče, da se narod leči od gladi, koja je proizišla nešto iz ratnih neprilika, a nešto i od gladnih godina", i bio mišljenja "da se ovaj predlog ne samo odloži, nego i da se sa svim odbaci"¹² – opozicija, uglavnom, nije govorila protiv predloga Zakona o ustanovljenju narodno-sanitetskog fonda u načelu. Ali je svim silama, nastojala da se zakon odloži. Ustvari, da se odbaci. Argumentacija opozicije pokazuje da se radilo o razlozima koji su prevazilazili značaj jednog zakona kakav je bio zakon o čuvanju narodnog zdravlja. Na ovom zakonu, koji je imao ogromne biološke, ekonomske, socijalne, prosvetne – rečju, civilizacijske posledice po narod, manifestovali su se oni dramatični sukobi oko orijentacije Srbije posle sticanja nezavisnosti.

¹¹ Isto, s. 641.

¹² Isto, s. 640.

U veoma burnoj raspravi u Narodnoj skupštini teško se prihvatilo obrazloženje zakona koje je dao dr Vladan Đorđević. Slika koju je ono pružalo primana je kao sramoćenje srpskog naroda, koji je, kako je jedan od poslanika rekao, "baš u Evropi jedan ne samo najstariji narod, nego i najzatvoreniji", i "mi smo nekako po našim narodnim običajima mogli dopustiti da se naša narodna krv podmlađuje i snaži mešanjem sa krvlju drugih mladih naroda", već samo "iz svoje sredine svoje sopstvene otuđili i gurali u tuđe narodnosti, dok su ih drugi primali, njima se snažili i množili"...¹³

Egzaktni podaci o stanju zdravlja naroda osporavani su iz lokalnog vidokruga. Nedostajalo je znanje statistike i potreba za upoređivanjem sa drugim narodima. Nije bilo osećanja za državnu celinu, niti shvatanja da se zakon donosi za nju; da je on činilac pravnog izjednačavanja njenih građana.

U zakonu se video strani uticaj, što je bilo dovoljno za otpor. "Mi vrlo često rešavamo predloge zakonske", rekao je opozicioni poslanik, budući predsednik Narodne skupštine Dimitrije Katić, "koji su kopije tuđih zakona i ustanova; ustanova i onih zemalja, koje su ogrezle u grehu, iz koga ne mogu bez velikih promena da se izvuku. Ja nikad nisam želeo da narod srpski pođe putem tih starih grešnica... Skupština je upućivana na takve plemenite besede nekih plemenitih evropskih državnika... Verujte, ja se nikad ne bih pozvao na te reči tih besednika, nego bih gledao na ono što zdrava svest naroda pokazuje, i što je njoj nužno".¹⁴

Činjenica da zakon, koji je viđen kao rezultat stranog uticaja treba još da, zbog nedostatka domaćih lekara, sprovode strani lekari bila je dodatni razlog za otpor, nepoverenje i čak za strah. "Od kuda nama nude te lekare?" – zapitao je opozicioni poslanik Marko Petrović. "Nude nam strance" – odgovorio je i nastavio: "teško kući i onim mrtvim zidinama, u kojima tuđinac... sedi, a kamo li životu i zdravlju narodnom, koga čuva onaj, koji mu je političkim položajem krvni neprijatelj... Dokle će te, gospodo, da nas plašite sa ovim strancima? Ja mislim", zaključio je Marko Petrović, "da je vreme već da prestanete sa tim plašnjama".¹⁵

Ovim razlozima protiv stranih lekara, odnosno protiv Zakona o ustanovljenju narodno-sanitetskog fonda, jedan drugi opozicioni poslanik,

¹³ Isto, s. 591.

¹⁴ Isto, s. 643-644.

¹⁵ Isto, s. 634-635

čuveni prota Milan Đurić, dodao je da će ti stranci još i domaći kapital odneti: "jer kad nemamo svojih sinova da nam budu lekari, onda znači, da bi mi otvorili vrata strancima, i naš novac, koji smo pribrali za desetinu godina, njima izdali, a to je ubitačno".¹⁶

Upozorenje na negativne posledice civilizacije, koje je u obrazloženju zakona izneto kao poziv da se Srbija pripremi kako bi mogla odoleti, opozicija je koristila kao razlog za zatvaranje pred zapadnoevropskom civilizacijom uopšte.

Kao neposredan razlog za odlaganje zakona, opozicija je navodila trenutno stanje: oskudica posle ratova, državni dug, nerodna godina, glad. Naročito je dramatisirano ovo poslednje, da bi se reklo da je između gladovanja i lečenja izbor jasan. Razume se, govorili su opozicioni poslanici, da je "svakom čoveku preča košulja nego haljina", odnosno da će gladan čovek daleko pre "da zakuka da mu se donese 1 oka brašna kukuruza nego prašak".¹⁷ Prirez od jednog dinara, pola dinara na svako polugođe, opozicija je koristila kao najjači argument za odlaganje zakona. Novo opterećenje, govorili su opozicioni poslanici, narod ne može podneti. To čak nisu mogli ignorisati ni poslanici koji su bili za donošenje zakona pa, videćemo, ni sama vlada.

Mnoštvo govornika za odlaganje jednog zakona koji je značio temeljnu reformu načina života, zakona za koji se uzor morao tražiti izvan tadašnje zaostale Srbije i čije je sprovođenje zahtevalo finansijska sredstva, bilo je razumljivo. Ali, za vladu je bilo jasno da takvu govorničku lavinu pokreće i jedna jaka strast i da tako različite ljude među poslanicima disciplinuje neka sila koja je izvan svakog od njih pojedinačno. Jer, na istoj liniji našli su se nepismeni ljudi, narodni tribuni i pripadnici malobrojne inteligencije.

"Glavni besednik ove grupe poslanika", rekao je dr Vladan Đorđević, "koji su u načelu za, ali u izvršenju protiv predloga, a koji traže, da se predlog u samoj stvari odbaci, to je g. Pašić".¹⁸ Vođa opozicije nije pripadao onim poslanicima kojima je trebalo tumačiti šta znači amputacija.¹⁹ Nije bio ni narodni tribun poput Ranka Tajsica i prote Milana

¹⁶ Isto, s. 630.

¹⁷ Isto, s. 597.

¹⁸ Isto, s. 627.

¹⁹ Kada je dr Laza Dokić pročitao odredbu po kojoj se plaća: "Za amputaciju ruku ili nogu, za ekstrakciju katarakt 80 dinara", iz poslaničkih klupa se čulo pitanje: "šta je to". Vladin poverenik dr Vladan Đorđević je rekao:

Đurića. Školovan u Švajcarskoj, uz to član finansijskog odbora, dobro upućen u materijalne mogućnosti zemlje, Pašić je, nema sumnje, veoma dobro shvatio šta znači donošenje sanitetskog zakona u narodu, u kome je, da ostavimo sve drugo po strani, 1879. godine, na 1000 stanovnika umiralo 32, a rađalo se 12 stanovnika. Ali, on je i na tom zakonu rušio vladu liberala zbog njene proevropske orijentacije, koju je on, kako znamo iz njegovih tadašnjih spisa, smatrao izdajničkom u odnosu na slovensku civilizaciju, odnosno na srpsko patrijarhalno društvo.²⁰

Tako je Pašić i u raspravi o pomenutom zakonu bio zagovornik filozofije koja je egzistencijalni minimum prihvatila kao ideal. Prvo se moraju zadovoljiti najnužnije potrebe. "Seljaku koji nema opanaka", rekao je Pašić, "treba kupiti opanke, a ne svilenu maramu da zavija vrat; preče su mu opanke nego šešir".²¹ A što se stoke tiče, ona jeste stradala, ali u ratu se nisu mogle preduzimati mere protiv zaraze. "Mi smo žrtvovali stoku", rekao je Pašić, "da postignemo višu celj".²² Uzgred, štete od stočne kuge 1878. i 1879. godine iznosile su 7,440.000 dinara. Zbog te zaraze Austrougarska je zabranila uvoz stoke iz Srbije sve dok se ne donesu zakoni o suzbijanju zaraze. Na to je Srbiju obavezivala i međunarodna veterinarska konvencija.

Debata o Predlogu zakona o ustanovljenju narodno-sanitetskog fonda otkrila je dva shvatanja države koja su se međusobno isključivala. Jedno shvatanje najjasnije je izrazio Dimitrije Katić. Po njemu, nije se trebalo obazirati na odredbu Ustava, po kojoj se sredstva predviđena za sanitet nisu mogla trošiti u druge svrhe. Fond bolnički je narodni fond, i kad narod zapadne u teškoće, on, po Katiću, ima pravo čak i na to "da mu se da ceo jednogodišnji prihod od tog fonda, pa neka ga i ne vrati, neka ga pojede i nek mu je alal".²³

"Da vam objasnim šta to znači.

Amputacija se zove kad se jedan deo od čovečijeg tela odseče. To je jedna velika operacija za koju lekar treba da ima naročitih sprava, koje koštaju po 20 i više dukata.

Ekstrakcija katarakte to je izvlačenje perdeti iz oka. To je jedna tako fina operacija da ako lekar pri toj operaciji pogreši samo za jednu polovinu linije, onda je cela operacija propala" Skupština je odbacila predlog odborske većine, na koji je pristala i vlada, i izglasala predlog odborske manjine da se za ove operacije plaća 40 dinara. SB za 1880. i 1881. s. 1957, 1958. Vid. u ovoj knjizi: "Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka".

²⁰ Pismo Nikole Pašića A. I. Zinovjevu. Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891)*...

²¹ SB za 1879. i 1880. I deo s. 623

²² Isto.

²³ Isto, s. 645.

Dr Vladan Đorđević, koji je, u ime vlade, polazio od države zasnovane na vladavini zakona, rekao je da se njegova shvatanja blagostanja naroda i ustava bitno razlikuju od Katićevih shvatanja, i da se oni nikada neće razumeti.

Da bi Zakon o ustanovljenju narodno-sanitetskog fonda bio prihvaćen, ministar unutrašnjih dela odustao je od prireza pola dinara za svako polugođe i prihvatio je da se zakon počne primenjivati tek od 1. januara 1881. godine. Glasalo se po prozivu. Za predlog zakona u načelu glasalo je 109 poslanika, protiv 32, 9 se uzdržalo, a 19 je odsustvovalo.

Glasanje, kao i rasprava o zakonu u pojedinostima, pokazali su da opozicija faktički nije bila za zakon ni u načelu, i da je, na svaki način, nastojala da se zakon ne donese. Odustajanje od prireza, koji je prilikom načelne debate bio glavni argument opoziciji za odlaganje zakona, sada je korišćeno kao argument protiv zakona uopšte. Bez prireza, tvrdili su poslanici opozicije, zakon se ne može sprovesti, pa će to uticati na povećanje budžeta. Zakon je usvojen tek uz dopunu da sredstva za sanitet neće biti veća od onih koja predviđa budžet za 1879. godinu.

Zakoni povezani sa Zakonom o narodno-sanitetskom fondu: Zakon o uređenju sanitetske struke i o čuvanju narodnog zdravlja; Zakon o zaštiti od stočnih zaraza uopšte, i o merama za ugušivanje tih zaraza; Zakon o zaštiti od goveđe kuge i o ugušenju te zaraze došli su na dnevni red zasedanja Narodne Skupštine tek marta 1881. godine.

U obrazloženju ovih zakona koje je opet podneo dr Vladan Đorđević, profesionalizam i patriotizam bili su nedeljivi. Od decembra 1879. do marta 1881. godine, uprava saniteta, sa svim raspoloživim lekarima, angažovala se na proučavanju higijenskih uslova u kojima je narod živeo, bolesti od kojih je najčešće bolovao i umirao, a naročito bolovanja i umiranja koja su se dala sprečiti. Dr Vladan Đorđević je detaljno opisao uzroke ovih poslednjih. Ukazao je i na "grozan fatalizam" u narodu, koji se izražava u odbijanju lečenja, odnosno lekara, naročito ako je stranac.²⁴ Onima koji su se pozivali na štednju kao osnov narodnog blagostanja, odnosno jednakosti u siromaštvu, pokazao je da briga za zdravlje ima i svoju ekonomsku i finansijsku stranu. Prema računici koju je izveo, Srbija je, zbog bolovanja, samo u jednoj godini gubila 72/2 miliona radnih dana.

Činjenice su govorile da je vreme od decembra 1879. godine nepovratno izgubljeno. Osvrćući se na raspravu koja je u Skupštini tada

²⁴ Isto, s. 1009.

vođena, dr Vladan Đorđević je pokazao razumevanje za otpor opozicije uvođenju prireza od pola dinara na svako polugođe. Ali ne i za partijsku strast koja je onemogućila da se za desetak godina izvrši "jedna od najvećih, najradikalnijih i najspasonosnijih reformi, što su dosad izvedene u našoj otadžbini".²⁵

Osvrćući se na raspravu u Narodnoj skupštini 1879. godine i na odlaganje donošenja zakona o narodnom zdravlju, dr Vladan Đorđević je rekao: "Kad se pomisli koliko je visoko obrazovanih rodoljuba bilo u redovima tadašnje skupštinske opozicije, bilo bi teško razumeti njeno ponašanje spram ovakvih predloga, da nije bilo onog prireza od jednog dinara za srpske lekare i da nije bilo političko partijskih razloga. Da sam ja imao čast da sedim na klupama opozicije za vreme tog pitanja, možda bih, i ja glasao protiv prireza glave na glavu, jer je to odista vrlo nepravedna podela državnih tereta, ali meni se čini da ja ne bih vodio računa od političke boje, kojoj pripada vlada što je onu reformu predložila, nego bih baš tu priliku prihvatio da pokažem kako ne teram opoziciju rad opozicije, i kako primam predlog i političkih protivnika, ako je doista koristan za narod. Jer u tome nema sumnje, ova je reforma tako nužna, da će je sve vlade NJ.(egovog) V.(isočanstva), pa pripadale one ma kojoj političkoj partiji, dotle predlagati narodnom predstavništvu, dokle god se ne uzakoni".²⁶

Odlaganje, odnosno faktičko odbacivanje, Zakona o narodnom zdravlju, čije su donošenje nalagali biološki, socijalno-ekonomski i vojni razlozi – zakona koji je bio vitalan sa stanovišta nacionalnog interesa; isto postupanje sa zakonom o zaštiti od stočnih zaraza i zakonom o zaštiti od goveđe kuge, kojima se štitio stočni fond, jedan od glavnih izvora prihoda seljaka, te glavnine naroda, o čijem se hlebu toliko govorilo, nisu bili ni prvi ni poslednji zakoni koji su odbijani u ime zaštite stvarnih interesa naroda, već su njegova zaostalost i siromaštvo korišćeni kao sredstvo političke borbe.

Nije bilo teško pretpostaviti kako bi čak i neprosvećen narod primio zakon koji štiti njegov podmladak od preranog umiranja, ili zakon koji pomaže da očuva stoku, sa kojom obrađuje zemlju i prehranjuje porodicu, sa kojom trguje da bi došao do drugih dobara neophodnih za život i rad. "Što se tiče mišljenja narodnjeg o ovome (zakon o narodnom zdravlju – L.P.), rekao je jedan narodni poslanik... predstavništvo narodnje, koje je

²⁵ Isto, s. 1009.

²⁶ Isto, s. 1808-1809.

ovde, zna šta narod misli... što se tiče mase naroda ona je za ovaj predlog".²⁷

Ali, reč i nije o stanovištu neprosveće mase, pa i o nepismenim poslanicima iz naroda. Radilo se o jednoj struji školovanih ljudi koji su poznavali narod, jer su iz njega direktno poticali. I, istovremeno, ljudi, koji su mogli da upoređuju, jer su videli razvijene evropske države. Oni, ne samo da nisu tumačili narodu potrebu sličnih zakona, pa i neizbežnost materijalne žrtve da se oni sprovedu, već su išli niz struju. Svesno ili spontano, to je pitanje koje traži jako preciznu analizu. U svakom slučaju, poistovećujući sebe sa narodom, oni su u rušenju liberala i naprednjaka, čiju su spoljnu i unutrašnju politiku smatrali izdajom interesa naroda, u Narodnoj skupštini glasali protiv tih zakona, a u svojoj štampi vodili pravi propagandni rat protiv njih.²⁸

U načelnoj raspravi u Narodnoj skupštini, 1881. godine, Zakon o narodnom zdravlju i drugi već pominjani zakoni prošli su bez većih teškoća. U raspravi u pojedinostima, ispoljene su stare rezerve i strahovi od: kopiranja tuđih zakona, povećanja činovništva, stranih lekara, finansijskih opterećenja seljaka – pa makar se radilo i o kaznama zbog neubijanja zaraženih grla. Zanimljivo je da je velika pažnja posvećena odredbama zakona o uređenju grobalja: kult smrti kao da je bio jači od kulta života.

U ovoj raspravi vođa opozicije Nikola Pašić nije bio aktivan. Oglasio se kad su opozicioni poslanici tražili da se iz sastava sanitetskog odeljenja izostavi inspektor sanitetskih građevina. Opozicioni poslanici su smatrali da je to samo novo povećanje činovnika i da poslove sanitetskog inspektora može da vrši jedan inženjer ministarstva građevina. Pašić je tada rekao da je "nauka... inženjerska tako razgranata" i da je za poslove sanitetskog odeljenja potreban "specijalan inženjer".²⁹

Dr Vladan Đorđević je zahvalio Pašiću i odao mu priznanje kao čoveku struke. I sam čovek struke, on je u interesu opšteg dobra, izraženog konkretno u zakonima o zdravlju naroda, ali i svestan proverenog uticaja

²⁷ SB za 1879. i 1880. ... I deo, s. 618

²⁸ Drastični primer je stav lista *Samouprava* prema Projektu zakona o merama protivu filokserine zaraze. Pod parolom "što gore to bolje" – vođena je agitacija protiv prskanja vinograda plavim kamenom i tvrdilo se da donošenjem zakona o tome vlada želi da uništi vinograde a ne da ih spase. *Stenografske beleške Narodne skupštine 1882-1883*, Beograd 1883, s. 695 i dalje.

²⁹ Isto, s. 1835.

Nikole Pašića na čitavu opoziciju, naglašeno prihvatio njegovu podršku i biranim rečima istakao njen značaj.

U Besedi kojom je zaključio redovno zasjedanje Narodne skupštine za 1880. i 1881. godinu, knez Milan je, najzad, mogao da kaže: "sanitetskim zakonima dovedena je Srbija u red najnaprednijih evropskih država u tom pogledu".³⁰ Ali pobjeda na normativnom planu, ma koliko značajna, nije još značila i pobjedu u praksi. Toga je bio svestan dr Vladan Đorđević kada je u raspravi o pomenutim zakonima rekao: "ako nismo u ovoj zemlji baš onoliko napredovali koliko smo mogli, nije bilo s toga, što nismo imali dovoljan broj dobrih zakona, i ako je imao dovoljan broj izvršilaca, onda nije bilo dovoljno stručne kontrole i nadzora".³¹

U praksi, norma je relativizovana i drama, suštinski oko koncepcije države, formalno oko zakona, konkretno oko zakona o čuvanju narodnog zdravlja, nastavljena je. To, između ostalog, pokazuju i borbe oko otvaranja medicinskog fakulteta u Beogradu.

*

* *

Na kraju XIX veka Srbija je, uz Crnu Goru i Tursku, bila jedina balkanska država bez univerziteta, a od svih susednih država imala je najmanje lekara po stanovniku.³² Upoređenje sa zapadnoevropskim državama pružalo je još sumorniju sliku.³³ Još uvek je postojao strah od stranih lekara. I, istovremeno, strah da školovanje domaćih lekara na vlastitom medicinskom fakultetu može dovesti do lekarskog proletarijata. Ali, to je već posebna tema. Ili, možda tačnije, novo poglavlje iste teme: odnosa modernog i patrijarhalnog društva, ljudski razumljivog straha od prvog i svesne političke upotrebe drugog.

³⁰ SB za 1880. i 1881, s. 358. Nova paginacija od 4. maja 1881.

³¹ SB za 1880. i 1881. ... s. 1839.

³² Ugaska je imala jednog lekara na 3580 stanovnika, Hrvatska i Slavonija – na 5263, Rumunija – na 5575, Bugarska – na 7328, Srbija – na 12755. Vid. Dr Milan Jovanović-Batut, *Medicinski fakultet srpskog univerziteta*, Beograd 1899, s. 21.

³³ Italija i Austrija imale su jednog lekara na 2500 stanovnika. Francuska i Nemačka – na 1500, Engleska i Japan – na 1200, Severna Amerika – na 600. Isto, s. 22.

14. Položaj žene

Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863-1913)

Svuda je stizala, svuda radila, a mada je često imala gorkog razočarenja, i mada je često nailazila na nezaslужenu nezahvalnost baš kod onih koje je mnogo zadužila, ipak sve to na nju kao prosvetenu, kulturnu ženu nije imalo ubitačnog uticaja. Jasno joj je bilo da oni koji rade moraju ići trnovitom stazom, moraju mnogo što šta oprostiti, što je ona uvek i činila s puno plemenitosti i samopregorevanja.

Časopis *Domaćica* o Katarini Milovuk, upraviteljici Više ženske škole od 1863. do 1893.

Izbor državne ženske institucije tokom čije bi se istorije pratio odnos modernosti i patrijarhalnosti u srpskom društvu druge polovine XIX veka, podrazumevao je dva uslova. Prvo, dovoljno dugo postojanje institucije da bi se mogle uočiti tendencije i karakteristike tog odnosa u pojedinim razdobljima istorije institucije, odnosno društva. Drugo, sačuvanost istorijskih izvora o instituciji na osnovu kojih bi se mogle identifikovati manifestacije patrijarhalnosti i modernosti, i rekonstruisati njihov sadržaj i uzajamni odnos.

Viša ženska škola idealno ispunjava oba ova uslova. Ona spada u jedinstvene institucije novostvorene srpske države koja je kontinuirano trajala pola veka. Osnovana 1863, postojala je do 1913. godine, kada je

pretvorena u potpunu žensku gimnaziju, zadržavši svoje ime, za koje je u Srbiji, tokom pola veka, bio vezan pojam o školovanoj devojci.

O Višoj ženskoj školi sačuvani su izvori na osnovu kojih se može ne samo napisati njena celovita istorija, nego se može sagledati i njeno okruženje i razumeti vreme u kome ona egzistira. Osim dokumenata Ministarstva prosvete i crkvenih poslova Kneževine, odnosno Kraljevine Srbije; zakona, njihovih izmena i dopuna, objavljenih u zbornicima zakona; *Stenografskih beležaka Narodne skupštine*, u kojoj su pretresani i donošeni zakoni; "Prosvetnog glasnika", službenog lista Ministarstva prosvete, koji je izlazio od 1880. godine; onovremene štampe – postoje i godišnji izveštaji Više ženske škole.¹ Oni predstavljaju prvorazredan, retko bogat, u tom smislu i izuzetno značajan, izvor za sveobuhvatno proučavanje odnosa modernosti i patrijarhalnosti.²

Ovim izvorima pripada i spomenica povodom pedesetogodišnjice Više ženske škole.³ Rađena na osnovu pedantno vođene i dobro čuvane arhive škole,⁴ na šta je školu obavezivala i jedna posebna naredba ministra prosvete i crkvenih poslova,⁵ spomenica predstavlja svojevrstnu istoriju škole. Zajedno sa pomenutim izvorima, ona omogućuje da se oceni opšti učinak škole i sagleda uloga raznih činilaca koji su uticali na njen razvitak (dvor, crkva, ministri prosvete, narodni poslanici, naučni i kulturni radnici,

¹ Izveštaje za 1896/1898. sredila je upraviteljica škole, M. S. Vulevićka; za 1898/1900. upravitelj J. Dokić, koji je istovremeno, napisao i istorijat škole do tog vremena; za 1900-1902. – upravitelj S. Pašić. Ostale izveštaje sredila je Kosara K. Cvetković, nastavnica crtanja i pisanja i poslovoda nastavničkog saveta škole.

² Izveštaji daju sliku organizacije škole i pružaju uvid u sadržaj njenog rada: nastavničko osoblje, uredbe i saopštenja ministra prosvete, letopis, naučna sredstva, udžbenici, ekskurzije, školska društva, fondovi škole sa dobrotvorima i iznosima njihovih priloga, lekarski izveštaj o zdravlju učenica, statistika (broj učenica, uzrast, zanimanje roditelja, mesto rođenja, narodnost i veroispovest, uspeh, vladanje), rad školske crkve. Sa stanovišta vaspitnih ciljeva škole, posebno je značajno što su u izveštajima objavljivane svetosavske besede i pismeni sastavi učenica iz srpskog jezika. Za ocenu kvaliteta nastave, pak, posebno su važni pismeni sastavi učenica iz stranih jezika (nemački, francuski, ruski).

³ *Viša Ženska škola u Beogradu, pedeseto-godišnjica 1863-1913*. Podatke sredila K.(osara) K.Cv.(etkovićeva), Beograd, štamparija "Dositaj Obradović", 1913. Opširne delove iz ove spomenice objavio je časopis *Domaćica*, organ ženskog društva i njegovih podružnica, Beograd 1913, br. 7.

⁴ Aktom od 11. maja 1898. godine, ministar prosvete preporučuje "kao priugotovnu meru za očuvanje Državne arhive da se sve državne artije ove škole... zatvore i brižljivo čuvaju do dalje naredbe". – *Godišnji izveštaj o Višoj ženskoj školi u Beogradu na kraju njene trideset-pete a školske 1897-98. god.* U Beogradu, 1898, s. 55.

⁵ *Viša Ženska Škola u Beogradu. Pedeseto-godišnjica 1863-1913...* s. 157.

stranci, imućniji domaći ljudi), a naročito da se osvetli njena ljudska dimenzija (upraviteljke i upravitelji, nastavnici, učenice, nadzornici, članovi ispitnih komisija, školski lekari).

Radom na ovom bogatom historiografskom materijalu oblikovao se model po kome se analizom jedne konkretne institucije otkriva višeslojnost odnosa modernosti i patrijarhalnosti uopšte: društvo se ogleda u školi, škola utiče na društvo. Elementi tog modela su: *zakonodavstvo; institucija; organizacija, činioci – učenici i nastavnici, ciljevi – sadržaj, stepen njihove ostvarenosti; društveno okruženje i pečat vremena; društveni efekti institucije.*

Svaki od ovih elemenata može se posmatrati posebno, jer se u svakom ukrštaju modernost i patrijarhalnost. Ali tek svi zajedno daju celovitu sliku o instituciji. Odnos modernosti i patrijarhalnosti nije stanje, već proces. Inicijalnu ulogu imaju potrebe društva, a artikulišu je pripadnici malobrojne prosvetene elite. Dinamiku procesa, pak, određuju dva činioca: siromaštvo društva, ogroman raspon između potreba koje brzo rastu i mogućnosti koje se sporo uvećavaju, i shvatanja koja izrastaju iz siromaštva i frustriranosti zbog nesavladivosti pomenutog raspona. Ta se shvatanja, u određenoj fazi i svesno koriste u političke svrhe, i tako se stalno reprodukuju. Delom se degenerišu, delom učvršćuju.

a. ZAKONODAVSTVO

Analiza normativnih akata vezanih za Višu žensku školu potvrđuju dva pravila kada je reč o ovom istorijskom izvoru. Prvo, stvaranje norme izaziva uvek neka, makar i nerazvijena, ali realna potreba. Zato se mora videti šta konkretnoj normi prethodi. Drugo, normativni akti često, kao i programski dokumenti, otkrivaju tek namere svojih tvoraca. Ali "istorija je prepuna pravnog cinizma"⁶ – zato se istraživanje ne može zaustaviti na normi: ono mora ići ka praksi.

Pre Više ženske škole u Srbiji su postojale samo privatne škole za žensku omladinu.⁷ Osnivali su ih stranci i oni su, mahom, u njima i

⁶ Vojin Milić, "Upotreba historiografskih podataka. 3. Kritika izvora": *Sociološki metod*, Beograd, 1978, s. 553.

⁷ Prvi pokušaj otvaranja privatne ženske škole u Srbiji učinila je, 1848. godine, Marija Milutinović, udovica pesnika Sime Milutinovića. Nedostatak sredstava osujetio je njenu nameru. Tek 1853. privatnu žensku školu otvorili su Leopold i Klara Špaček i izveli

predavali. Osim nauke hrišćanske, srpskog jezika, istorije i ručnog rada, u ovim školama učili su se strani jezici, sviranje, pevanje i igranje. Učenice su bile iz imućnih i uticajnijih porodica: kćeri Dimitrija Matića, Mladena Žujovića, Đoke Nenadovića, Konstantina Nikolajevića, Rajka Lešjanina i drugih.

Interesovanje za ove privatne škole, kao i školovanje ženske dece iz imućnijih porodica na strani, nateralo je državu "da uzme u svoje ruke više vaspitanje ženske dece".⁸ Šest godina nakon prve službene naredbe o otvaranju osnovnih škola za žensku decu (1857), donet je Zakon o ustrojstvu Više ženske škole u Beogradu (17. juna 1863).⁹ Prva državna srednja škola za žensku omladinu u celom srpskom narodu¹⁰ imala je dva cilja: obrazovanje "ženske mladeži u znanjima višim nego što se u osnovnim školama uči" i pripremu "odraslih devojaka za učiteljke osnovnih škola ženskih".¹¹ U tri razreda, koliko je ukupno škola imala, glavni predmeti su bili: "nauka hrišćanska, srpski jezik s literaturom, opšta i srpska istorija i zemljopis, jestestvene nauke, računica, pedagogika s metodikom i dijetetikom, krasnopis, ženski rad, igranje i veština gotovih jela".¹²

Donošenje pomenutog zakona bilo je delo prosvetljenih pojedinaca – u prvom redu, tadašnjeg ministra prosvete i crkvenih poslova, jednog od prvih državnih pitomaca školovanih na strani, Koste Cukića, kao i načelnika istog ministarstva, Ljubomira Nenadovića, koji je više godina proveo u Pragu, Berlinu, Hajdelbergu (Heidelberg) slušajući predavanja na tamošnjim univerzitetima, a zatim dugo putovao po Italiji i Francuskoj.

Zakon, odnosno otvaranje Više ženske škole (10. oktobra 1863), izazvalo je dvostruku reakciju koja će karakterisati i svaki sledeći korak u školovanju ženske dece i omladine.

Otpori zakonu izrazili su se u Državnom savetu, koji je bio "protivu školovanja devojaka, iz bojazni da pismenost ne bude od razornog uticaja na patrijarhalne osobine porodice (za koju ne dolikuje da devojka posle

prvu njenu generaciju 1855. Njihovu je školu, 1859. godine, preuzela Nemica Cerman. Zna se još za Longovičin zavod, zatim zavod Marije Smutekoviće i školu Marije Garije-Hon. - Opširnije o ovim školama: Bran. Nušić, "Iz istorije devojačkih srednjih škola. Iz poluprošlosti", *Delo*, Beograd 1911, knjiga pedeset deveta, sveska 2, s. 203-208.

⁸ Isto, s. 207.

⁹ *Zbornik zakona i uredaba izdani u Knjažestvu Srbije*, XV, Beograd 1863, s. 26-28.

¹⁰ U to vreme ni Austrougarska nije imala državnih srednjih škola za žensku omladinu.

¹¹ *Zbornik zakona i uredaba... XV... s. 26-28.*

¹² Isto.

sunčeva zalaska sama ulicom pođe, niti može da se pomiri sa novim strujama, a boji se školovane čeljadi koja kida sa tradicijama i ide za novim vremenima").¹³

U isto vreme, otvaranje Više ženske škole naišlo je na podršku tankih imućnijih slojeva srpskog društva (činovnici, trgovci, zanatlije), za kojima su išli i siromašniji (služitelji, na primer).

Po ovom zakonu, Viša ženska škola radila je do 19. januara 1879. godine. Novi zakon, koji je tada donet,¹⁴ zadržao je dvostruki cilj škole, ali je težište stavio na školovanje učiteljki. Uvedeno je pet razreda. U završnom razredu učenice su imale "praktično izučavati školski rad u vežbaonici" i na kraju polagati učiteljski ispit.¹⁵ Povećan je broj predmeta: nauka hrišćanska, srpski jezik, srpska istorija, opšta istorija, istorija srpske književnosti, pedagogika s metodikom, račun, zemljopis, jestastvenica, hemija, eksperimentalna fizika s kosmografijom, ženski rad s krojenjem i šivenjem haljina, krasnopis i crtanje, gimnastika i igranje, muzika: pevanje i sviranje, strani jezici: ruski, francuski i nemački.¹⁶

Zakon je posvetio veliku pažnju organizaciji Više ženske škole kao modernog obrazovnog zavoda. Ponovo je usledila dvostruka reakcija.

Otpor, koji se sada manifestovao u Narodnoj skupštini bio je srazmeran značaju promene koju je zakon, usavršavanjem jedine srednje škole za žensku omladinu u Srbiji, unosi u položaj žene i u čitavo društvo.

U vreme donošenja ovog zakona, ministar prosvete i crkvenih poslova bio je Alimpije Vasiljević, koga je u odsustvu zastupao ministar pravde Dimitrije Matić. Jedan od najgovornijih zagovornika zakona bio je tadašnji ministar finansija Vladimir Jovanović. Sva trojica su pripadala prvom, uskom kolu obrazovanih ljudi u Srbiji: prvi se školovao u Rusiji, drugi u Nemačkoj, treći je već bio proputovao zemlje Zapadne Evrope.

Iako još nije bilo organizovanih političkih partija, u Narodnoj skupštini su se već razaznavale tri orijentacije: konzervativna; liberalna, koja je u vreme donošenja zakona bila na vladi; radikalna, koja se upravo

¹³ Viša Ženska Škola. *Pedeseto-godišnjica 1863-1913...*, s. 1.

¹⁴ Zakon o uređenju Više ženske škole, *Zbornik zakona i uredba izdanih u Knjažestvu Srbiji od 1. novembra 1878. do 6. maja 1879*, 34 (XXXIV), Beograd 1879, s. 134-146.

¹⁵ Isto, s. 138, 139.

¹⁶ Jedan strani jezik, po izboru učenice ili njenih roditelja bio je obavezan. Vanredno su se mogla učiti i druga dva, ali za to se plaćalo.

kristalisala kao nepomirljiva opozicija, na čije je čelo stao Nikola Pašić (na izborima 1878. godine prvi put izabran za narodnog poslanika).

U raspravi o predlogu zakona, za koju se prijavilo više od trideset poslanika, jasno su se izrazila dva pravca. Jedan, koji je zastupala vlada, vodio je usavršavanju Više ženske škole za pripremu učiteljica za masovnije školovanje ženske dece u osnovnim školama, o kojima je takođe bio pripremljen projekat zakona. Opozicija je sledila drugi pravac. Ona je davala primat osnovnim školama, odbacujući istovremeno projekat zakona o pripremi učiteljki za osnovne škole. U suštini, njeni pripadnici su reprezentovali shvatanja patrijarhalnog društva i branili njegove vrednosti od njima *tuđih* vrednosti. I to, bilo da je reč o onim opozicionim poslanicima koji druge vrednosti nisu ni poznavali, bilo o onima koji su vrednosti patrijarhalnog društva demagoški koristili u borbi protiv vlade.

Predstavnici vlade i njeni poslanici insistirali su na tome da je reč o razvitku već postojeće škole, da je unapređenje osnovnih škola nemoguće bez učiteljki koje ona osposobljava: "Nije škola zgrada, nego je učitelj"¹⁷, dokazivali su da Srbija ne čini ništa novo i nepoznato: "Ove su stvari prošle kroz svet... Stotinama godina razvijaju se ljudi u tom pravcu, koji je u predlogu označen, i koji je izdržao kritiku".¹⁸ Ali, baš uveravanje da se "mi ne možemo ograditi kineskim zidom od Evrope",¹⁹ izazvalo je otpor. Uprkos tome što je odnos sa Evropom definisan kao nedvosmisleno očuvanje posebnosti – "narodni duh ostaje u narodu, ali ne da se isključi ono, što mi nazivamo civilizacijom ili prosvetom".²⁰

Opozicija je odbijala predlog zakona o Višoj ženskoj školi, tražeći prvo zakon o osnovnoj školi, odnosno o onome što je elementarno, što pripada celom narodu i zadovoljava potrebe za jednakošću. Ono što se iz njega, iz naroda, – na bilo koji način izdvaja (materijalnim položajem, znanjem, službom) – isticali su opozicioni poslanici, koji su sebe smatrali jednim predstavnicima naroda – njemu više i ne pripada, pa ga ne može ni predstavljati, – "treba od temelja početi".²¹ Predlogom zakona ništa ne postiže "zemljodelska masa",²² već "samo... jedna mala masa... to će se

¹⁷ Panta Srećković, *Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine za 1879*, II deo, Beograd 1880, s. 1363.

¹⁸ Vladimir Jovanović, Isto, s. 1392.

¹⁹ Milovan Spasić, Isto, s. 1386.

²⁰ Isto.

²¹ Miloš Glišić, Isto, s. 1362.

²² Ranko Tajsic, Isto, s. 1387.

samo pomoći nekim gospodskim ćerkama... sve se to sprema za gospodski život".²³ Zato Viša ženska škola i ne treba da bude u Beogradu: "Beograd je mesto gde će se deca više učiti luksuzu i onome, što je protivno običajima narodnim."²⁴

Drugi važan razlog otpora projektu zakona proističe iz shvatanja položaja žene. Kad već postoji, Viša ženska škola treba da pripremi žensko dete za domaćinstvo i porodicu, i da ga vaspita u narodnom duhu, po uzoru na likove iz usmenog narodnog stvaralaštva. Viša ženska škola treba, dakle, da daje "dobre domaćice i dobre majke; majke kao što su bile majka Kraljevića Marka".²⁵

Ali glavni razlog otpora izvira o je iz uverenja opozicionih poslanika da Viša ženska škola, svojim obrazovnim i vaspitnim sadržajima, nosi *tuđinštine*, a podrija vrednost srpskog patrijarhalnog društva. Vladi je zamerano da projektom zakona "nije odgovorila potpuno želji naroda... Predmeti koji se predaju u ovoj školi, nisu izabrani prema potrebi narodnoj i onome što narod u opšte iščekuje".²⁶ Viša ženska škola nije u duhu narodnih običaja: "Mesto ponosa djevojačkog i obhoda – zapadni komplimenti, protivni duhu srpskom".²⁷ Tuđinskim uticajima (strani jezici, estetsko vaspitanje, učenje manirima i formi uopšte) "treba stati na put",²⁸ jer su oni opasna bolest, otrov koji razara supstancu naroda, njegov duhovni život. Sve što škola ženi daje više od onoga što joj je potrebno kao supruzi, majci i domaćici, smatrano je ne samo luksuzom nego i sredstvom njenog odnarođivanja. Zato je traženo, – "da u mesto sviranja bude predavanja o ljubavi prema deci i prema suprugu. U mesto igranke, kuvanje i štednja u kući. U mesto komplimentata, razboj, pletivo, šivenje i.t.d."²⁹ To je išlo do nepomirljivog suprotstavljanja školovane žene i žene kao bića doma: "U jednoj ruci knjiga, a u drugoj pletivo, to ne može biti, one nisu matere nego đinđe."³⁰ Rezultat je bio negiranje potrebe poziva učiteljki: neka i u osnovnim školama za žensku decu budu samo učiteljki.³¹

²³ Aleksa Petković, Isto, s. 1382.

²⁴ Novak Milošević, Isto, s. 1365.

²⁵ Novak Milošević, Isto, s. 1365.

²⁶ Nikola Pašić, Isto, s. 1379.

²⁷ Milan Đurić, Isto, s. 1384.

²⁸ Isto.

²⁹ Ljubomir Didić, Isto, s. 1392.

³⁰ Mata Kara-Marković, Isto, s. 1370.

³¹ Ivan Damjanović, Isto, s. 1388.

Predlog zakona je usvojen,³² ali shvatanja nisu nestala. O tome će morati da vodi računa ne samo prosvetna politika, nego i Viša ženska škola. U njenim će se vaspitnim i obrazovnim sadržajima, kao što će se videti, ogledati shvatanja skupštinske opozicije.

Zakon od 1879. godine pretrpeo je izmene 1886.³³ Najznačajnija je bilo uvođenje šestog razreda. I ministar prosvete Milan Kujundžić, takođe školovan na strani, i zakonodavni odbor Narodne skupštine isticali su da se ova izmena čini "u interesu bolje sprema i održavanja zdravlja" učenica, jer su zbog "nagomilanosti predmeta, a kratkog vremena, časovi... suviše pretrpani".

Nove izmene zakona izvršene su 1898. godine.³⁴ Ovim zakonom uvedene su upisnina u iznosu od pet dinara, obavezna za se učenice, i školarina u iznosu od dvadeset dinara, od koje su bile oslobođene siromašne učenice vrlo dobrog učenja i vladanja.³⁵ Obe ove mere uprava škole je smatrala blagotvornim.³⁶ Druga značajna izmena odnosila se na zamenu reči upraviteljka rečju upravitelj.³⁷ Viša ženska škola, prva i trideset sedam godina srednja ženska škola u Srbiji, tokom svoje poluvekovne istorije imala je tri upraviteljke i četiri upravitelja.³⁸

Razvitak prosvete u Srbiji tekao je između potreba i mogućnosti, ali i između modernih i patrijarhalnih shvatanja. Tvorc i izvršioc i prosvetne

³² Za vladin predlog glasalo je 100 poslanika, 32 su se izjasnila protiv, 2 se uzdržala, a 30 nije došlo na sednicu Skupštine. Isto, s. 1394.

³³ "Izmene i dopune zakona o uređenju više ženske škole od 19-og januara 1879-e godine", *Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji*, izdatih od 25. novembra 1885. do kraja 1886, 42, Beograd 1887, s. 202-204.

³⁴ Zakon o izmenama i dopunama u zakonu o uređenju više ženske škole, *Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji* izdatih od 1. januara 1898. do kraja iste godine, 53, Beograd 1901, s. 274-276.

³⁵ Izmene i dopune Zakona o uređenju više ženske škole od 19-og januara 1879-e godine... s. 273, 274.

³⁶ Upisnina je unošena u fond za siromašne učnice i od tada je blagodejanje za njih prešlo sa države na školu. Školarina je unošena u školsku kasu i korišćena za opremu škole. Iz školarine "izmireni su... mnogi dugovi iz ranijih godina, škola je nabavila priličnu količinu učila i knjiga, i što je najglavnije obnovljen je nameštaj u celoj školi". – *Godišnji izveštaj o Višoj ženskoj školi u Beogradu za školsku 1899-900. godinu*, Beograd 1900, s. 23.

³⁷ Izmene i dopune Zakona o uređenju više ženske škole od 19-og januara 1879-e godine... s. 275.

³⁸ Upraviteljke su bile: Katarina Đorđević-Milovuk (1863-1893), Persida Pinterović (1894-1895), Mileva Sv. Vulović (1895-1898), a upravitelji: Jovan Đ- Dokić (1898-1902), Stevan Pašić (1902-1909), dr Svetolik P. Stefanović (1909-1911), Dimitrije Tucaković (1911-1913).

politike bili su najobrazovaniji ljudi svoga vremena,³⁹ ali su svi zajedno predstavljali neznatnu manjinu u nepismenom narodu.⁴⁰ Svi oni, a među njima najviše Stojan Novaković, nastojali su da u temelje prosvetne politike ugrade: postupnost, kvalitet i racionalnost. I u tim okolnostima Viša ženska škola je, sa brzim porastom broja učenica, a posebno sa stvaranjem ženske učiteljske škole i ženske gimnazije pod njenim krovom, sa njenom upravom i njenim nastavnicima, sve više ličila na staru kuću u kojoj raste mlado drvo. Da se potpuno ne razvali, njena zgrada je, od 1879. godine i bukvano bila "sva opasana šinama".⁴¹

b. INSTITUCIJA - ORGANIZACIJA

Viša ženska škola je bila organizovana kao moderan obrazovni zavod. Već 1864. godine izgrađena je posebna školska zgrada. Postupno škola je opremana kabinetima – ukupno ih je imala deset (fizički, hemijski, minerološko-geološki, biološki, geografsko-istorijski, crtački, za gimnastiku, za školski rad, za muziku, matematička zbirka). Postojale su nastavnička knjižnica (od 1867), đačka knjižnica (od 1893) i knjižnica udžbenika za siromašne učenice (od 1899).⁴² Za "uživanje i odmor učenica" škola je imala "vrlo lepo uređenu baštu".⁴³

Opremanje škole pomagao je dvor, naročito kraljica Natalija, kasnije kraljica Draga, koja je i sama bila učenica škole, i čije je ime škola dobila 1900. godine.⁴⁴ Posle 29. maja 1903. godine, vezu dvora bez kraljice držala

³⁹ Među ministrima prosvete od 1863. do 1913. godine bili su: Kosta Cukić, Dimitrije Matić, Stojan Novaković, Alimpije Vasiljević, Stojan Bošković, Milan Kujundžić, dr Vladan Đorđević, Andra Nikolić, dr Laza Đ. Dokić, dr Milenko Vesnić, Ljubomir Kovačević, Pavle Marinković, Živan Živanović, Ljubomir Stojanović, Dobroslav Ružić, Ljubomir Davidović, Jovan Žujović.

⁴⁰ Na sto stanovnika Srbija je imala pismenih: 1866 – 4,2; 1874 – 6,7; 1884. – 11. – Vladimir Karić *Srbija. Opis zemlje, naroda i države*, Beograd 1887, s. 256.

⁴¹ *Godišnji izveštaj o Višoj ženskoj školi u Beogradu za školsku 1899-900. godinu...* s. 11.

⁴² *Godišnji izveštaj o Višoj ženskoj školi u Beogradu za školsku 1899-900. godinu...* s. 61, 62. – U ovom, kao i u izveštajima za druge školske godine, mogu se naći podaci o broju naučnih sredstava u kabinetima, kao i knjiga u knjižnicama.

⁴³ *Godišnji izveštaj o Višoj ženskoj školi u Beogradu na kraju trideset-četvrtne a školske 1896-97. god.*, Beograd 1897, s. 39.

⁴⁴ Ukaz da se Viša ženska škola u Beogradu od sada naziva "Viša ženska škola Kraljice Drage", i da se Viša ženska škola u Kragujevcu od sada naziva "Viša ženska škola Knjeginje Ljubice" – *Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji*, 55, Beograd 1903.

je princeza Jelena.⁴⁵ Novčana pomoć dvora bila je manje izdašna, a dinastija koja se tek učvršćivala na prestolu uticala je na manifestacije podaničkog odnosa škole.⁴⁶

Posle zenita, nastupilo je opadanje Više ženske škole. Krajem prve decenije XX veka, konstatuje se da su "učionice prepune... ne odgovaraju ni higijenskim uslovima".⁴⁷ Kabineti nisu obnavljeni, i "za njihovo kompletiranje trebaće prilično materijalnih sredstava".⁴⁸ Udžbenici u knjižnici za siromašne učenice su tako pohabani da ih "iz higijenskih razloga ne treba davati učenicama".⁴⁹

Ovakvo stanje imalo je dva uzroka. Jedan je bio razvojnog karaktera: sa nastankom novih vrsta ženskih srednjih škola, Viša ženska škola je gubila primat. Drugi uzrok je ležao u pominjanom rasponu između potreba i mogućnosti, ali i u shvatanjima. I jedno i drugo je uticalo na utvrđivanje prioriteta: nove zgrade podizane su i opremane samo za mušku decu. Obrazovane žene su ovo već osećale kao diskriminaciju.⁵⁰

Ime je ukinuto ukazom kralja Petra I od 10. aprila 1904. – Vid. *Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji*, 59, Beograd 1906.

⁴⁵ Princeza Jelena je prisustvovala časovima, ispitima i svetosavskim svečanostima, kao i službi u školskoj crkvi. Davala je novčane priloge za Učeničku trpezu.

⁴⁶ Škola je slavila rođendan kralja Petra I, kao i rođendane prestolonaslednika Đorđa i princeze Jelene, prekidala je rad da bi učestvovala u dočeku prestolonaslednika po njegovom povratku sa putovanja; nastavnici su se zaklinjali na vernost kralju Petru I. – Vid. *Viša ženska škola i ženska učiteljska škola, Izveštaj za školsku 1903-1904. godinu*, Beograd 1904, s. 53, 55, 62. *Viša ženska škola i ženska gimnazija u Beogradu, Izveštaj za školsku 1908-1909. godinu*, Beograd 1909, s. 13; *Zakon o narodnim školama. Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji*, 59, Beograd 1906, s. 387.

⁴⁷ *Viša ženska škola u Beogradu, Izveštaj za školsku 1909-1910. god.*, Beograd 1910, s. 12.

⁴⁸ Isto, s. 18.

⁴⁹ Isto, s. 12.

⁵⁰ Godine 1913, nastavnica Kosara Cvetković piše: "Ni sada, posle pedeset godina, nema izgleda da će ma koja od ženskih škola u pestonici skoro doći do tako potrebne moderne školske zgrade, dok se za mušku decu diže jedna po jedna palata... Kad je Srbija mogla pre 50 godina za sto učenica da zida školu... u toliko pre treba da učini današnja, naprednija i veća Srbija prema svojim sve većim potrebama za školovanjem i muške i ženske dece". – *Viša ženska škola u Beogradu. Pedeseto-godišnjica 1863-1913...* s. 23, 24. Vid. u ovoj knjizi: "Potisnuta posebnost: Paulina Lebl Albala".

U karakteristike Više ženske škole kao modernog obrazovnog zavoda spadaju i njene veze sa svetom: usavršavanje nastavnica na strani,⁵¹ obaveštavanje o stranim školama,⁵² posete stranih stručnjaka školi.⁵³

I način na koji je izvođena nastava spada u znak modernosti Više ženske škole. Ona je bila protiv verbalizma – često je praktikovala: ekskurzije, posete fabrikama i raznim ustanovama, izložbama i koncertima, Narodnom i Etnografskom muzeju, Narodnom pozorištu.

Osećaj za ravnotežu između novog i tradicionalnog takođe je na pragu modernosti: uvode se, na primer, klavir i violina, ali se ne odbacuju gusle.⁵⁴

U načinu vaspitanja oseća se napetost između patrijarhalnog i modernog. Pravilima o ponašanju učenica, škola se prilagođavala patrijarhalnoj sredini koja je bila osetljiva na sve razlike.⁵⁵

⁵¹ Već od početka sedamdesetih godina, nastavnice su išle na stranu radi usavršavanja: 7. avgsta 1874. odobreno je Persidi Pinterović "godišnje odsustvo radi usavršavanja na strani". – *Godišnji izveštaj o Višoj ženskoj školi u Beogradu za školsku 1899-900. godinu ...* s. 11.

⁵² Zorka D. Stankovićeva, Škole za obrazovanje ženskinja u Francuskoj – govor o sv. Savskoj proslavi 14. januara 1901. - *Godišnji izveštaj o Visokoj ženskoj školi Kraljice Drage u Beogradu za školsku 1900-1901. godinu*, Beograd 1901, s. 5-10.

⁵³ Školski letopis beleži posetu školi tri profesora iz Praga, prisustvo mis Edith Sellers časovima stranih jeika, zatim posetu školskog inspektora i direktora zavoda za gluvonemu decu u Petrogradu Viktora Maline, pa posetu Mije Krljuša, profesora ženskog liceja u Zagrebu i tajnika hrvatskog Profesorskog društva. – *Viša ženska škola, Ženska gimnazija i Ženska učiteljska škola u Beogradu, Izveštaj za 1905-6. školsku godinu*, Beograd 1906, s. 5, 7; *Viša ženska škola i Ženska gimnazija u Beogradu, izveštaj za školsku 1911-1912. godinu*, Beograd 1912, s. 16.

⁵⁴ "26. apr. G. Laza Bošković, rodnom Bosanac, pred skupljenim učenicama u školskoj Sali govorio o guslama (kojih mnoge učenice nisu nikad ni videle), objasnio i pokazao nekoliko narodnih načina pevanja, a zatim guslao nekoliko narednih pesama". – *Izveštaj za 1905-1906. školsku godinu...* s. 7.

⁵⁵ Prema ovim Pravilima: "Učenice ne idu na balove, svadbe, uopšte na igranke, skupove, na predstave po kafanama, a ni na šetališta ne idu bez roditelja.

Ne sudeluju na koncertima ni na predstavama (ako su članovi pevačkih i gimnastičkih društava), dok ne dobiju naročito dopuštenje od školske uprave.

Kad dođu u školu ne mogu se iz nje vratiti pre svršetka časova, niti ići u varoš radi novih kupovina (pera, hartije, platna i dr.).

Ne pristoji se učenicima da se češlja kao dama, kao koketa, u opšte kako jednoj učenici ne dolikuje.

Roditelji učenica ne smeju držati samce na stanu.

Učenice ne smeju praviti dugove.

U isto vreme, škola je upravo primenom pravila izdvajala učenice iz sredine. Putem različitih družina učenica, škola je nastojala da razvije njihove sposobnosti, ali ne i njihovu inicijativu: sve je bilo pod strogim nadzorom nastavnica. Ali, postojalo je osećanje za meru između prinude i slobode: "Izvesna prinudnost, prisiljavanje, leži u suštini samog vaspitanja. Instinktivna je potreba dečje naravi da se toj sili, vaspitačevoj volji, ma kako blagoj i neosetnoj, na neki svoj način, ponekad i sa humorom, opire pa i sveti, i to se u dečjem carstvu ne da iskoreniti nikakvim metodom".⁵⁶

c. ČINIOCI – UČENICE I NASTAVNICI

Neke karakteristike učenica Više ženske škole (socijalni sastav, narodnost, veroispovest, mesto rođenja, bolesti) zadržale su se tokom čitave poluvekovne istorije škole. Druge karakteristike (uspeh učenica, njihova lična higijena) menjale su se tokom vremena nabolje. U prvima se ogleda društvo, u drugima sama škola.

Generacijama su se u Višu žensku školu upisivala najviše deca činovnika, trgovaca, zanatlija, zatim nastavnika i sveštenika, sasvim malo lekara, apotekara, advokata, ali, relativno dosta služitelja. Apsolutno i relativno bio je ništavan broj seljaka.⁵⁷

Gotovo sve učenice bile su srpske narodnosti, odnosno pravoslavne vere. Među zanemarljivo malim brojem drugih, najbrojnije su bile Jevrejke.⁵⁸

Konstantno, najveći broj učenica bio je rođen u Beogradu. Iako su zakonodavni akti o Višoj ženskoj školi iz 1863, 1879. i 1886. godine predviđali otvaranje internata za žensku decu van Beograda, do toga nikad nije došlo.⁵⁹ Razlog ovom primeru "pravnog cinizma" leži koliko u

Kad idu od kuće u školu ili iz škole kući ne pristoji se da se ulicom prepiru, svadaju, viču, uopšte, da dižu graju koja bi privlačila pažnju prolaznika". – *Viša ženska škola u Beogradu. Pedeseto-godišnjica 1863-1913...* s. 57-58.

⁵⁶ Isto, s. 124.

⁵⁷ *Godišnji izveštaj o Višoj ženskoj školi u Beogradu na kraju njene trideset-pete a školske 1897/98. god.*, Beograd 1898, s. 30-37; *Viša ženska škola u Beogradu: Izveštaj za školsku 1911-1912. godinu*, Beograd 1912, s. 53-54.

⁵⁸ Vid. u ovoj knjizi: "Potisnuta posebnost: Paulina Lebl Albala".

⁵⁹ Tek 1906. godine, na inicijativu nastavnica Više ženske škole, otvoren je privatni internat za učenice srednjih škola. Otvaranje su pomogli beogradska opština i prijatelji ove ustanove.

siromaštvu toliko i u patrijarhalnom shvatanju da žensko dete ne treba odvajati od porodice.

Najčešće bolesti kod učenica bile su malokrvnost (*anemia*) i otok vratnih žljezda (*limphomata colli*).⁶⁰ Početkom veka, javlja se i tuberkuloza.⁶¹ Većina učnica imala je kvarne zube.⁶² Konstatuje se napredak u ličnoj higijeni učenica.⁶³

U tom pogledu stanje je bilo bolje u višim razredima što se može smatrati rezultatom uticaja škole.⁶⁴ U zemlji bez zdravstvenih ustanova i lekara, i sa visokom nepismenošću, Viša ženska škola je imala izuzetno važnu ulogu u zdravstvenom prosvetivanju budućih učiteljica i budućih majki: "Ona unosi u bistar i neuk narod toliko znanja o čovečjem životu i zdravlju, koliko je potrebno da on sam dođe do svesti i počne napuštati svoje nerazložne običaje i onaj bezbroj nesavesnih varalica, koji ga podržavaju, a njega time upropašćuju."⁶⁵ Zbog toga su, uz higijenu kao obavezan predmet i svakodnevni rad klasnih učiteljica,⁶⁶ držana i mnoga predavanja. Istican je i nacionalni značaj zdravlja: "nerazvijen, krležjav i bolestan, neizdržljiv narod, nije za očajnu borbu današnjeg veka, nije za velika dela".⁶⁷

Uspeh učenica bio je takođe na uzlaznoj liniji. Na to je uticala njihova bolja sprema u osnovnim školama, veća kvalifikovanost nastavnica

⁶⁰ U jednom od svojih redovnih godišnjih izveštaja, školski lekar dr Ljubica Gođevac-Đurić kaže: "Konstatovano je u dosta slučajeva malokrvnosti kod učenica naročito starijih razreda, koje se ima pripisati hrđavim higijenskim uslovima: vlažnim stanovima, hrđavoj hrani i nedovoljnoj odeći, naročito zimi"... – *Izveštaj za školsku 1911-1912. godinu...* s. 28.

⁶¹ Ista: "Na žalost tuberkuloza se počela širiti i svake godine je u sve većem broju". – *Izveštaj za školsku 1905-1906 godinu...* s. 13.

⁶² Ista: "Na žalost tuberkuloza se počela širiti i svake godine je u sve većem broju". – *Izveštaj za školsku 1905-1906. godinu...* s. 13.

⁶³ Ista: "Učenice počinju sve više obraćati pažnju na održavanje čistoće i nege kose, tela i rublja". Isto.

⁶⁴ Dr Ljubica Gođevac-Đurić: "Čisto držanje tela, rublja i noktiju u većem je broju u starijim razredima no u I i II". *Izveštaj za školsku 1909.1910. godinu...* s. 21.

⁶⁵ Dr Ljubica Đurić, Govor o sv. Savskoj proslavi, - *Godišnji izveštaj... na kraju... školske 1897-98. god.*, s. 4.

⁶⁶ Klasna učiteljica je isto što i razredni starešina. Naziv je uzet iz ruskih škola, koje je svršila upraviteljka Više ženske škole Katarina Milovuk.

⁶⁷ Dr Ljubica Đurić, Govor na Sv. Savskoj proslavi..., s. 4

Više ženske škole, ali i prosvetna politika koja je težište stavljala na kvalitet.⁶⁸

Viša ženska škola je u svemu krenula sa krajnje skromnim pretpostavkama, od onoga što se 1863. godine imalo. Tako su njene prve nastavnice mogle biti samo učiteljice tadašnjih osnovnih škola (1863-1880). Kasnije (1880-1891), nastavnice su bile njene svršene učenice, ali sa položenim učiteljskim ispitom, kao i one koje su svršile neku višu školu ili fakultet na strani. Najzad (1891-1913), nastavnice su one koje su svršile fakultet u zemlji ili na strani. Sve generacije nastavnica karakteriše ogroman entuzijazam da se samoobrazuju i usavrše.⁶⁹

Kao jedina srednja ženska škola u sredini sa malobrojnou elitom, Viša ženska škola je i stvarala elitu⁷⁰ i koristila postojeću kao svoje nastavnice,⁷¹ izaslanike na učiteljskim ispitima,⁷² stručne nadzornike za pojedine predmete u toku cele školske godine.⁷³

Tako se jedan nedostatak društva pretvorio u prednost škole. Ona je dobila elitni karakter. To je, uz sve napore upraviteljke i nastavnica da lično budu skromne i svojim učenicama usade prezir prema luksuzu, pod kojim su se često podrazumevale i najelegantnije stvari, izazivalo otpor prema školi, odnosno prema obrazovanju žena uopšte. Sa koncertima pod svojim trošnim krovom, igrankama i poselima u svojim prostorijama, na kojima se

⁶⁸ U naredbi ministra prosvete i crkvenih dela od 8. septembra 1866. godine se kaže: "Učenice koje nisu prirodom obdarene za izučavanje kojih znanja, treba po duže vremena odvratiti od uzaludnog učenja, kojim se samo umnožava broj neuspevujuće dece na štetu zavedenija". – "Godišnji izveštaj ... za školsku 1899-900. godinu", s. 7.

⁶⁹ *Viša ženska škola u Beogradu. Pedeseto-godišnjica 1863-1913...* s. 115-117.

⁷⁰ Učenice Više ženske škole bile su: književnice Danica Marković i Milica Janković; pozorišne umetnice Zorka Todosić, Persa Pavlović, Aleksandra Milojević; slikarka Nadežda Petrović; lekarke Draga Ljočić, Desanka Stojilković, Darinka D. Kostić.

⁷¹ Nastavnice Više ženske škole su bile: književnice Isidora Sekulić (predavala matematiku), Milica Janković, Katarina Bogdanović, Paulina Lebl (sve tri predavale srpski jezik); slikarka Nadežda Petrović (predavala crtanje); prevodilac Stanka B. Glišić (predavala srpski jezik).

⁷² Među izaslanicima na učiteljskim ispitima bili su: Pera Đorđević, Milan Đ. Milićević, Milorad Šapčanin, Momčilo Ivanić, Stevan D. Popović, Živan Živanović. Vid. *Viša ženska škola u Beogradu. Pedeseto-godišnjica 1863-1913...* s. 85.

⁷³ Za nadzornike za 1908.1909. školsku godinu bili su određeni ne samo tada najpoznatiji profesori Univerziteta nego i već značajna imena u kulturi i nauci Srbije: Jovan Škerlić, Miloš Trivunac, Miloje Vasić, Radovan Košutić, Aleksandar Belić, Jovan Erdeljanović, Stanoje Stanojević, Nedeljko Kašanin, Đorđe Stanojević, Brana Petronijević, Branko Tanasković. – *Izveštaj za školsku 1908-1909. godinu*, s. 11-12.

"u ono vreme okupljalo najbolje društvo",⁷⁴ sa kriketom u svojoj lepoj bašti, javnim predavanjima svojih nastavnica, koja su uvek imala i socijalnu svrhu,⁷⁵ škola je postala oaza otmenosti. Ali otmenost nije shvatana kao izraz dobrog tona, koji je uz ostalo, podrazumevao ravnotežu između nacionalnog i kosmopolitskog,⁷⁶ već kao izraz bogatstva, odnosno razlike. U seljačkom, siromašnom i nepismenom narodu, Viša ženska škola bila je simbol *gospoštine*, odnosno *tuđinštine*.

Najupečatljivija ličnost ženskog nastavničkog ansambla Više ženske škole bila je njena prva upraviteljka Katarina Đorđević-Milovuk. Da je to postala, i to u svojoj devetnaestoj godini, ponajviše je odlučilo to što je bila rođena u Novom Sadu i školovana na strani. Na čelu škole ostala je pune tri decenije, koje predstavljaju vreme uspona škole i ostvarenja njenog glavnog cilja: obrazovanja prvih generacija učiteljica za osnovne škole i rasadnika novih ženskih srednjih škola.

Katarina Milovuk je pripadala onom malom krugu obrazovnih ljudi koji su u drugoj polovini XIX veka, po pravilu, obavili poslove, prema obimu i trajnosti, dostojne mnogih institucija i čitavih generacija. Njeno ime ne nalazi se ni u jednoj enciklopediji na srpskom jeziku. Nema o njoj, dabome, ni monografije. A ona je organizovala i trideset godina vodila prvu srednju žensku školu u Srbiji; napisala udžbenike za metodiku, pedagogiku i opštu istoriju; besplatno predavala francuski jezik; osnovala prvo žensko društvo, žensku radničku školu, sirotište "Sveta Jelena" za ratnu siročad; pokrenula časopis *Domaćica*; bila "prva, koja je lično za se, a za tim i za sve samostalne ženskinje, tražila pravo glasa".⁷⁷ Govorila je ruski, nemački, francuski i engleski jezik, "i s toga... mogla opštiti sa svima kulturnim predstavnicima glavnih evropskih naroda, koji su dolazili u Srbiju o velikim događajima".⁷⁸ Njen veliki autoritet kod nastavnika, učenica i prosvetnih vlasti bio je prirodan. Teškoće na koje je nailazila u društvu stoički je podnosila. O tome je javno govoreno tek povodom njene smrti. U tome je

⁷⁴ *Viša ženska škola. Pedeseto-godišnjica 1863-1913...* s. 24.

⁷⁵ U korist škole i đačke knjižice javna predavanja su držale: Katarina Bogdanović – "Lična inicijativa", Nadežda Petrović – "Umetničko vaspitanje", Paulina Lebl – "O površnosti", Isidora Sekulić – "O ukusu", dok je Milica Janković čitala svoju pripovetku. – *Izveštaj za školsku 1913-1914. godinu...* s. 13.

⁷⁶ Godine 1876. ministar prosvete i crkvenih poslova "odobrava diplomatama da daju koncert u Sali, ali želi da na koncertu bude i jedna srpska pjesma, jer se daje u Sali srpske škole". – *Viša ženska škola. Pedeseto-godišnjica 1863.1913*, s. 24.

⁷⁷ *Domaćica*, Beograd 1913, br. 9, s. 229

⁷⁸ Isto.

ravnopravno delila sudbinu sa mnogima od pomenutih ljudi druge polovine XIX veka, naročito sa onima koji su poticali iz srpskog građanstva u Austrougarskoj.⁷⁹

d. CILJEVI – SADRŽAJ, STEPEN NJIHOVE OSTVARENOSTI

Viša ženska škola bila je i obrazovna i vaspitna institucija. Njen prvi zadatak sastojao se u pripremi učenica za učiteljice osnovnih škola. O dometu njegovog ostvarivanja može se suditi na osnovu stalne brige za podizanje kvalifikovanosti nastavnica. Učiteljski ispit bio je veoma ozbiljan. Sastojao se od tri dela: pismeni, usmeni i praktični. Polagao se pred stručnom komisijom i uz prisustvo izaslanika ministarstva prosvete. Važno merilo dometa u ostvarivanju obrazovnog zadatka škole je opšti uspeh učenica, kao i uspeh u pojedinim predmetima. Tako se na osnovu pismenih sastava učenica iz sva tri strana jezika (nemački, francuski, ruski),⁸⁰ koji su, po izboru objavljuvani u godišnjim školskim izveštajima, može zaključiti da je znanje učenica bilo zavidno. Isto se može reći i za sastave učenica: objavljene sastave, istina sigurno najbolje, karakteriše visoka pismenost.

Vaspitni zadatak škole ostvarivan je na razne načine. U tome je izuzetno aktivno učestvovala i crkva: predmetom nauka hrišćanska, svetosavske besede nastavnika vere, razna predavanja. Crkva je, uopšte, spadala u one vanškolske činioce koji su u životu škole imali najvažniju ulogu. Budući da je prisustvo službi za učenice bilo obavezno, u školskom dvorištu je, uz pomoć mitropolita Mihaila i kraljice Natalije, bila podignuta školska crkva.⁸¹ U znak zahvalnosti kraljici, crkva je bila posvećena mučenici sv. Nataliji, a prva služba održana 15. oktobra 1880. godine.

⁷⁹ "Svuda je stizala, svuda radila, a mada je često imala gorkog razočarenja, i ma da je često nailazila na nezahvalnu nezahvalnost baš kod onih koje je mnogo zadužila, ipak sve to na nju kao prosvetnu, kulturnu ženu nije imalo ubitačnog uticaja. Jasno joj je bilo da oni koji rade moraju u tom svom radu ići trnovitom stazom, moraju mnogo što šta oprostiti, što je ona uvek i činila s puno plemenitosti i samopregrevanja". – Isto, s. 228.

⁸⁰ Od školske 1899/1900. godine uveden je, za učenice IV razreda i engleski jezik, sa tri časa nedeljno. Učenje je bilo dobrovoljno. *Godišnji izveštaj... za školsku 1899-1900. godinu...* s. 65.

⁸¹ Mitropolit Mihailo je, preko crkve sv. Marka, obezbedio za podizanje školske crkve 3600 dinara, a još neophodnih 1200 dinara poklonila je kraljica Natalija, Kraljica je finansirala i izradu živopisa na ikonostasu, i uopšte materijalno pomagala crkvu.

Oko školske crkve se, zahvaljujući u prvom redu kraljici Nataliji, razvila šira društvena delatnost. U vreme službe, kojoj je kraljica često prisustvovala, "crkva je uvek bila puna otmenih gospođa iz dvorskih krugova, stranih poslanstava i drugih, a služba se vazda izvodila estetično i sa nekim sjajem".⁸² U početku, u crkvi je pevao hor Beogradskog pevačkog društva, zatim kvartet nastavnica sa upraviteljkom Katarinom Milovuk, i, najzad, hor učenica, sa nastavnicom kao horovođom. Za brigu o materijalnoj potpori crkvi 1894. godine formiran je Odbor gospođa. Pošto je izbor tutora crkve bio u nadležnosti ovog odbora, prvi put se za tutore crkve biraju i žene.

Svojim naglašenim prisustvom u životu škole, crkva je nastojala, kao što će se videti, da dozira emancipaciju žene. Zvonila je na uzbunu kad je, kao početkom XX veka, procenila da su ugrožene osnovne vrednosti pravoslavlja. Ipak, školska je crkva sv. Natalije, bez obzira na opštu propoved jednakosti i smirenosti, doprinosila i elitizmu Više ženske škole i angažovanju žena u javnom životu.

U ostvarivanju svog vaspitnog zadatka, Viša ženska škola je najveći značaj pridavala etničko-nacionalnim vrednostima, koje su odgovarale "tadašnjoj etničko-nacionalnoj fazi razvića društva".⁸³

Ona je obeležavala sve važnije datume nacionalne istorije,⁸⁴ svetosavskoj besedi davala usmeravajući karakter,⁸⁵ a ponekad proslavu svodila "u glavnom na crkveni obred."⁸⁶

Na hijerarhiju vaspitnih vrednosti utiče i neposredna stvarnost vremena u kome protiče školovanje svih generacija učenica Više ženske škole. Zbog sačuvanosti izvora to se najsigurnije može pratiti u poslednjoj fazi istorije škole, u dinamičnoj prvoj deceniji XX veka.

Godine 1908, učenice "sudeluju u omladinskim patriotskim manifestacijama za Bosnu i Hercegovinu".⁸⁷ Škola prekida rad "zbog

⁸² *Viša ženska škola u Beogradu. Pedeseto-godišnjica 1863-1913...* s. 26.

⁸³ Isto, s. 26.

⁸⁴ Za ilustraciju kako su te proslave izgledale može poslužiti program obeležavanja proslave Prvog ustanka: "Prahu oca Srbije, od PP. Njegoša, deklamovala Afrodita Hrističeva, učenica učit. škole; B. Joksimović – *Od Bosne se...* pevao hor Učiteljske škole; O prvom ustanku – predavala je g-đica Milena Bojovičeva, nastavnica; Šistak – *Oj, Srbijo...* pevao hor Učiteljske škole". – *Izveštaj za školsku 1903-1904. godinu...* s. 59.

⁸⁵ Hrstina G. Rističeva, O zajednici kuće i škole u devojačkom vaspitanju. – *Izveštaj za školsku 1902-1903...* Na s. 5. predavač napominje da govori "po želji i u ime svojih drugova u radu".

⁸⁶ *Izveštaj za školsku 1909-1910. god.*... s. 11.

mogućih demonstracija... pred skupštinskom zgradom, koja je u školskoj ulici i vrlo blizu same škole".⁸⁸ U atmosferi priprema otpora aneksiji Bosne i Hercegovine, "učenice su krojile i šile rublje za ranjenike", "plele čarape", pohađale "kurs s predavanjima i praktičnim iskustvom o nezi ranjenika i drugih bolesnika".⁸⁹

U toku poluvekovne istorije Više ženske škole, Srbija je vodila pet ratova. Zbog svakog od njih škola je prekidala rad. Njena rabatna zgrada pretvarala se u bolnicu, magacin za sanitetski materijal, sirotište za ratnu siročad. Umesto nastave, držani su bolničarski kursevi. Nastavnice škole, posebno njena prva upraviteljka Katarina Milovuk, angažovale su se neposredno u zbrinjavanju ranjenika. Školski letopis registruje čestu izvanrednost stanja. Teškoće koje su morale pratiti svako novo vraćanje na redovnost, mogu se lako zamisliti posle ovakvih opisa: "1876/7. škol. godine nije bilo predavanja u školi zbog I srpsko-turskog rata – zgrade su bile na raspolaganju generalu Tokarovu, kao bolnice za ranjenike. Kad je u zgradi prestala biti bolnica i kada je primljena od generala Tokarova, onda je neko vreme (od 30. maja do 15. avgusta 1877. g) bio u zgradi smešten zavod za sirotu decu, koji su osnovali neki Englezi".⁹⁰

"Avgusta 1878. g. otvori se V razred, ali kada je otpočeo II srpsko-turski rat, predavanja su opet prekinuta i nastavljena tek 16. dekembra 1878. god.."⁹¹

"9. novembra 1885. g. škola se raspusti zbog Srpsko-Bugarskog rata i zgrade su upotrebljene za bolnice, a predavanja su nastavljena tek marta 1886. god."⁹²

"Ove školske godine (1913-1914 – L.P.) redovna predavanja nisu mogla otpočeti na vreme, jer su zgrade školske bile upotrebljene za rezervnu vojnu bolnicu, pa ih je trebalo, posle toga, oprati i urediti za školski rad, ni upis nije mogao biti izvršen na vreme".⁹³

⁸⁷ *Izveštaj za školsku 1908-1909. godinu ...* s. 13.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Isto, s. 14.

⁹⁰ *Godišnji izveštaj... za školsku 1899-1900. godinu* ... s. 11.

⁹¹ Isto.

⁹² Isto, s. 18.

⁹³ *Izveštaj za školsku 1913-1914. godinu ...* s. 10.

Iste, 1913-1914. školske godine, – "odlučeno je da se zbog neredovnih prilika, koje su posledica ratne godine, učenice ocene svega sa dve ocene, u dva tromesečja".⁹⁴

Upečatljive trenutne okolnosti, koje su stvarali ratovi za nacionalno oslobođenje, uticali su, nema sumnje, na vaspitne rezultate škole. Oni su često u raskoraku sa njenim obrazovnim rezultatima, ali imaju dublji koren i trajniji uticaj. Vaspitne vrednosti nisu samo refleksi duha vremena nego već formirane kolektivne svesti. Škola i sugeriše vaspitne vrednosti polazeći od te svesti. Primer za to su teme pismenih zadataka iz srpskog jezika: "Želje, nade jedne Srпкиnje",⁹⁵ "U čemu je Srbin veliki"; "Kakva treba da je prava Srпкиnja"; "Vera i narodnost",⁹⁶ "Uticaj nauke i umetnosti na duhovno jedinstvo srpskog naroda u sadašnjosti".⁹⁷

Pismeni sastavi učenica na ove i slične teme, koji su u godišnje školske izveštaje uvrštavani kao reprezentativni, pokazuju da su učenice vladale svim elementima kolektivne svesti. Polazište je shvatanje o slavi i veličini srpskog naroda u prošlosti, o njegovoj izuzetnosti.⁹⁸

U središtu je misao o ujedinjenju srpskog naroda. Svojim sadržajem tome cilju treba da služe: škola, knjiga, novine, časopisi, izložbe. Njemu treba da budu podređene i umetnost i nauka. Poezija treba da je "mač tiranima". Slikama, poput slika "Hercegovačko roblje" i "Krunisanje Dušanovo" Paje Jovanovića, treba da se "pronosi misao o ujedinjenju Srpstva". Muzika treba da daje "bolnoga poleta svima, koji dišu srpskim grudima".⁹⁹ Čak i gimnastika ima misiju, jer u zdravim i snažnim gimnastičarima "neoslobođena braća gledaju nove Obilice".¹⁰⁰ Posebnu ulogu u ostvarivanju duhovnog jedinstva srpskog naroda ima nauka. Njen uticaj – "Toliki je, koliko je ona uspela da razvije svest narodu". Nezadovoljavajuće stanje u tom pogledu utoliko je važnije što "Srpstvo ima da izdrži divovsku borbu sa Evropom".¹⁰¹

⁹⁴ Isto, s. 14.

⁹⁵ *Izveštaj za školsku 1902-1903. godinu...* s. 34.

⁹⁶ *Izveštaj za školsku 1903-1904. godinu...* s. 85.

⁹⁷ *Godišnji izveštaj za školsku 1908-1909. godinu ...* s. 39-43.

⁹⁸ Srbin je veliki u stvaranju, trpljenju, junaštvu i hrabrosti, a izuzetan je "u nečemu u čemu nije ni jedan narod... Srbin je stvorio pesme kakve nije stvorio ni jedan narod... to nam je barem priznala i cela Evropa" – Zorka Čurlićeva, "U čemu je Srbin veliki?", s. 37-38.

⁹⁹ Julija Protić, "Uticaj nauke i umetnosti na duhovno jedinstvo srpskog naroda u sadašnjici" - *Izveštaj za školsku 1908-1909. godinu...* s. 40.

¹⁰⁰ Isto, s. 41.

¹⁰¹ Milica Babić, Isto, s. 41.

Dominantne vaspitne vrednosti otkrivaju pismeni sastavi i na manje sugestivne teme. Tako na temu "Zašto idem u školu?", učenica odgovara: "da kad odrastemo budemo: dobre Srпкиnje, uredne domačice i pobožne Hrišćanke".¹⁰² A druga učenica, na temu "Izlet u Košutnjaku na Đurđevdan", piše: "Čim sam ušla u Košutnjak prva mi je misao bila da vidim grob kneza Mihajla... Kad sam bila na grobu setila sam se naše sretne prošlosti, beše li to sretno doba, kad smo mi imali našeg cara".¹⁰³

Ono što su učenicama tokom njihovog školovanja usađivale crkva i škola, one su i usvojile. Crkva im je govorila da na njih "gledaju Srпкиnje iz mnogih neoslobođenih krajeva srpskih", i da zato one treba da prednjače "u čuvanju svetinja srpskih, očuvanju vere, imena, jezika i narodnih običaja, i u odbijanju tuđinštine".¹⁰⁴ Sa svoje strane, škola je, ukazujući na slavu i veličinu predaka, govorila da treba "da čuvamo i proširimo kuću koju su nam ovi podigli, da se molimo Bogu, da dvestagodišnicu prvog srpskog ustanka slavi sve Srpstvo ujedinjeno!"¹⁰⁵

e. DRUŠTVENO OKRUŽENJE I PEČAT VREMENA

Posmatrajući život škole, njeno društveno okruženje izgleda dosta siromašno. Takvu sliku formiraju podaci o zdravstvenom stanju i stambenim prilikama učenica,¹⁰⁶ a naročito veliki naponi da se pomogne siromašnim učenicama.¹⁰⁷ Iako je, kao što je rečeno, većina učenica poticala iz imućnijih porodica, za pomoć siromašnim učenicama morala se stvoriti čitava mala mreža institucija.

Inicijativom učenica, stvoreno je najpre, 1884. godine, Društvo učenica Više ženske škole. Iz interesa (kamate) na osnovni kapital od 1500

¹⁰² Anđelija Đorđevićeva, "Zašto idem u školu?" – *Izveštaj za školsku 1902-1903. godinu...* s. 38.

¹⁰³ Danica B. Jankovićeva, "Izlet u Košutnjaku na Đurđev dan", Isto, s. 40.

¹⁰⁴ Govor gosp. Prote Save Pješčića o prizivu sv. Duha, - Isto, s. 4.

¹⁰⁵ Milena Bojovićeva, *Jedan pogled na život srp. naroda od dolaska Turaka do prvoga ustanka*. Svečano predavanje o proslavi stogodišnjice na dan 14. feb. ov.g. držano u škol. dvornici pred učenicama i nast. osobljem. – *Izveštaj za školsku 1903-1904. godinu...* s. 21.

¹⁰⁶ Prema školskom letopisu, škola nije radila 1. maja i 1. novembra zbog selidbe u gradu, što znači da je većina učeničkih roditelja živela u iznajmljenim stanovima.

¹⁰⁷ Siromašnim učenicama smatrane su one čiji su roditelji plaćali porez ispod 30 dinara.

dinara, stvoren dobrotvornim priložima, stalno su pomagane siromašne učenice vrlo dobrog učenja i vladanja.¹⁰⁸ Osim toga, postojalo je i nekoliko fondova, odnosno zaveštanja. Iz fonda Leonida Jaroslavskog, ruskog arhiepiskopa, koji je "za blagodejanje devojčica srpskih" ostavio dve hiljade rubalja, odnosno iz interesa obračunatog u dinarima, školovana je jedna siromašna učenica.¹⁰⁹ Po zaveštanju Drage D. Đoričke, supruge majora Dušana P. Đorića, Višoj ženskoj školi pripadala je jedna trećina prihoda njenog nepokretnog imanja, a po zaveštanju Koste Lekića, blagajnika ministarstva, interes na njegov kapital bio je namenjen "za izdržavanje šest siromašnih učenica".¹¹⁰

Pomenutoj mreži institucija za pomoć siromašnim učenicama pripadala je i Učenička trpeza (od 1903. do 1906), u kojoj se tokom cele zime hranilo po 60-80 siromašnih učenica.¹¹¹

Pomaganje siromašnim učenicima proisticalo je iz snažnog osećanja za jednakost kao načelo pravoslavlja i vrednost patrijarhalnog društva. Solidarizam je bio uslov opstanka škole kao oaze elitizma u siromašnom i nepismenom društvu. U isto vreme, privatnost i spontanost u davanju dobrotvornih inicijativa govore o izdancima građanskog društva. Dobrotvori, izuzev dvora, pripadaju malobrojnom srednjem staležu. Oni su: trgovci, vojna lica, profesori, inženjeri, knjižari, diplomati.

U duhovnom smislu, sve generacije učenica Više ženske škole određivala je opšta težnja ka nacionalnom ujedinjenju. Od školske 1902-1903. godine oseća se naglašena i tvrđa orijentacija u tom pravcu. Precizno se formuliše potreba otpora i *tuđinštini*, koja se identifikuje sa zapadnoevropskom kulturom. Škola i crkva su tu na istom polju. Škola ističe da njen ideal ostaje: "zavetna misao Srbinova – za krst časni, za

¹⁰⁸ Dobrotvori Društva učenica Više ženske škole bili su: krajica Natalija, kralj Milan i kralj Aleksandar Obrenović, princeza Jelena Karađorđević (od 1906); Milica M. Đ. Milićevićeva, Jovan i Katarina Šupljina iz Zagreba; Svetislav N. Vulović, profesor; Dimitrije Milenković, pukovnik; Petar Novović, inženjer i drugi, među kojima dosta bivših učenica škole. – *Viša ženska škola. Pedeseto-godišnjica 1863-1913...* s. 100.

¹⁰⁹ Isto, s. 100-101.

¹¹⁰ Isto, s. 102.

¹¹¹ Dobrotvori Učeničke trpeze bili su: princeza Jelena; Beogradska opština, po preporuci dr Batuta i dr Vukadinovića; Ljubomir Krsmanović, rentijer; braća Krsmanovići, trgovci; Luka Čelović, trgovac; Ivan Sisojev, ruski ataše; Ilija Antonović, trgovac; Nikola Čuk, trgovac iz Zagreba; braća Radojlovići, trgovci; Jovan Koen, trgovac; Maksim Flajšer, trgovac; Svetislav B. Cvijanović, knjižar.

ujedinjenje i sreću srpskog naroda".¹¹² Kao najveći neprijatelj srpskog naroda u ostvarenju tog ideala označava se "tuđinska kultura, koja nam se, uvek nasmejana i uslužna, glatka kao otrovna zmija – nameće i uvlači u bezazleni, pitomi i prostosrdačni duh naroda".¹¹³ Ugroženo suštinski, srpstvo se može odbraniti samo "ako revnjivo branimo i volimo sve ono što je naše, narodno, ma tuđe bilo i lepše i bolje".¹¹⁴ U ime odbrane srpskog duha, kao uslova opstanka srpskog naroda, škola je pozivala na pohod protiv tuđinske kulture: "Vreme je već da joj sprečimo prodiranje, da je progonimo, jer se lako odbraniti od grube sile, koja se pred nas stavlja očito i vidljivo, ali težak je lek od brzoga dejstva otrova, kad nas već počne razoravati".¹¹⁵

Crkva je roditeljima skretala pažnju "na važnost domaćeg vaspitanja u veri i pobožnosti", jer "sve više i više gubimo i od onoga što su naši stari imali".¹¹⁶ Sa zabrinutošću je konstatovala da roditelji "obraćaju gotovo svu pažnju na to, da im se deca što više naoružaju znanjem i naukom, a na vaspitanje svoje dece... malu pažnju, pa u više slučajeva i nikakvu ne obraćaju".¹¹⁷

Školu je crkva, pak, upozoravala na opreznost prema novim teorijama i na dužnost jedinstva obrazovanja i vaspitanja. Između ostalog, ovo je rezultiralo i pojačanim nadzorom nad učenicima uopšte,¹¹⁸ a nad učenicama Više ženske škole posebno. Njihova neotvorena pisma dostavljana su roditeljima. Pregledavane su im knjige i fijeke i "rešeno je:

¹¹² Hristina Ristić, O zajednici kuće i škole u devojačkom vaspitanju. Govoreno o proslavi sv. Save, u školskoj dvornici pre podne. *Izveštaj za školsku 1902-1903. godinu...* s. 5.

¹¹³ Isto, s. 5-6.

¹¹⁴ Hristina Ristić, O zajednici kuće i škole u devojačkom vaspitanju. Govoreno o proslavi sv. Save, u školskoj dvornici pre podne. *Izveštaj za školsku 1902-1903. godinu...* s. 5.

¹¹⁵ Isto, s. 8.

¹¹⁶ Mihajlo Milićević, sveštenik, Reč o važnosti domaćeg vaspitanja u veri i pobožnosti, govoreno na dan hramove slave u crkvi sv. Natalije 26. avgusta 1903. – *Izveštaj za školsku 1903-1904. godinu ...* s. 8.

¹¹⁷ Isto, s. 9.

¹¹⁸ Učenici su mogli posećivati javne lokale (pozorište, orfeum, gostionica, kafana, cirkus), kao i javne zborove i svadbe, samo uz dopuštenje roditelja.

Bez dozvole školskih vlasti, učenici nisu mogli učestvovati na javnim zborovima ni zakazivati svoje. Nisu mogli stupati u javne družine ni objavljivati svoje pismene sastave u novinama. Vid. Pravila o vladanju učenika srednjih škola (od 19. novembra 1904), *Zbornik Zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji*, 59, Beograd 1906, s. 527.

da se učenicama preporučuje šta će čitati i kako će čitati".¹¹⁹ U pozorište su mogle ići samo "ako donesu prethodno dopuštenje roditelja", ali ne na "svaki komad".¹²⁰

Razlozi za orijentaciju od školske 1902-1903. godine leže u opštoj koncentrisanosti na nacionalno ujedinjenje kao glavni cilj, uz istovremenu potrebu da se odgovori na zahteve koje su proizveli, pre svega, koraci u modernizaciji Srbije učinjeni u prethodnom razdoblju. Ovo stvara napetost koja se jasno oseća i u životu Više ženske škole. Novi koraci u pravcu modernosti, uključujući i neophodan napredak u školovanju ženske dece, ocenjivani su kao izneveravanje duha naroda. Tako se na početku XX veka ponavlja ona ista argumentacija kojom je, 1879. godine, osporavan Zakon o Višoj ženskoj školi. Opet se prihvata minimum koji ne bi doveo u pitanje patrijarhalni položaj žene: "Obrazovanje i vaspitanje ženskinja svi tražimo ... ali obrazovanje ženske dece mora biti saobrazno njihovim duševnim osobinama. Programi za ženske škole ne mogu zaboraviti prirodu ženskinja i krajnji cilj njihova školovanja".¹²¹ Držeći se Biblije, "koja ne menja svoje gledište s vremena na vreme, niti prima moderne teorije i novačenja",¹²² škola treba da vaspita dobru suprugu, majku, člana crkve. I dobru Srkinju. Srpska izreka: "Na ženi je kuća", uvek tumačena u smislu da je žena središte porodice i stub radnog i štedljivog domaćinstva, dobija novo tumačenje: "A kad proširimo značenje ove izreke, to nije li na srpskome ženskinja podignuta životom i krvlju naših predaka i skupocena zgrada – naša domovina, slobodna Srbija. Srbiju treba očuvati i osnažiti šireći je vezama s neoslobođenim Srpstvom".¹²³

Izoštren odnos patrijarhalnosti i modernosti, odnosno evropeizma, koji se, kao takav, a ne u naknadnom definisanju istraživača, i rečito i očito manifestuje u Višoj ženskoj školi, a koji potvrdu nalazi i u drugim izvorima, naročito u štampi, relativizovaće se u ratovima na početku druge decenije XX veka. Srpska školovana žena je za njih bila pripremljena celokupnim svojim vaspitanjem: u porodici, crkvi i u školi.

¹¹⁹ *Izveštaj za školsku 1909.1910. godinu...* s. 12.

¹²⁰ *Izveštaj za školsku 1910.1911. godinu...* s. 17.

¹²¹ Petar S. Protić, O subjektivnom vaspitanju u školi (svetosavski govor), *Izveštaj za školsku 1907-1908. godinu...* s. XI.

¹²² Isto, s. XV.

¹²³ Hristina Ristić, O zajednici kuće i škole u devojačkom vaspitanju..., s. 5.

f. DRUŠTVENI EFEKTI

U toku poluvekovnog postojanja, Viša ženska škola je imala višestruko značajne efekte. Ona je, pre svega, dala prve generacije učiteljica, prosečno svake godine po pedeset, za osnovne ženske škole. Bila je primer za ugled, i poput nje osnovane su više ženske škole u Kragujevcu, Požarevcu, Nišu, Pirotu, Šapcu. U isto vreme, bila je rasadnik novih srednjih škola za žensku decu: ženske učiteljske škole i ženske gimnazije.

Kao prva i, tokom trideset sedam godina, jedina državna srednja ženska škola u Srbiji, Viša ženska škola je postala mesto okupljanja malobrojne srpske elite: profesora gimnazija, Velike škole, odnosno Univerziteta, zatim sveštenika, lekara, umetnika. U isto vreme, ona je toj eliti dala prve žene.

Kao oaza u siromašnom i nepismenom okruženju, Viša ženska škola je zračila mnogim kulturnim i socijalnim inicijativama i ustanovama. U njoj se ogledalo srpsko građanstvo u nastajanju; ona je davala podsticaj njegovom razvoju, profilisala ga i oplemenjivala na svoj način.

Nesumnjivo, pionirska je uloga Više ženske škole u stvaranju "kulturne srpske žene, koja se penje čak dotle, da je ne retko književnik, umetnik i borac za idealno žensko pravo".¹²⁴ Ova uloga Više ženske škole je utoliko značajnija što je upravo na kraju života Kraljevine Srbije kao zasebne države, na osnovu dotadašnjih naučnih, posebno etnografskih istraživanja, ustanovljeno da u srpskom narodu preovlađuje tip patrijarhalne žene. Pripadnica ovog tipa srpske žene je "niže biće... izvor radne snage i produženja loze".¹²⁵ Ona se "otima, grabi, vuče kao plen, ili se kupuje kao roba".¹²⁶ Patrijarhalnoj ženi uz bok stoji polupatrijarhalna žena. Ona je takođe "bespravni stvor, koji nema ničega svoga, pa čak ni pravo raspolaganja svojom decom... radi mnogobrojne i vrlo teške domaće poslove... dvori svoga muža kao sluga... udaje (se) za čoveka koga ne poznaje, često iz druge varoši, koga nikad nije ni videla".¹²⁷

Kao što je Viša ženska škola bila oaza, tako su i predstavnice kulturnog tipa srpske žene bile malobrojne. Usled dominacije patrijarhalnih shatanja, visoke nepismenosti i slabe socijalne pokretljivosti, kulturna žena

¹²⁴ Tihomir R. Đorđević, *O srpskim ženama*, Beograd 1912, s. 3.

¹²⁵ Isto, s. 4, 5.

¹²⁶ Tihomir R. Đorđević, *O srpskim ženama*, Beograd 1912, s. 4.

¹²⁷ Isto, s. 11.

je bila udaljena od patrijarhalne i polupatrijarhalne žene: "Naša seljanka teško dospeva do praga varoške žene, a varoška nema veze sa kulturnom. Kulturna pak žena više se približuje svesnom muškinju, no ženama patrijarhalne i polupatrijarhalne sredine".¹²⁸ Ovaj oštar jaz u srpskom ženskom svetu izražava odnos između dominantnog sela i nerazvijenog grada. Modernizacija je segmentirana. Nju je moguće zamisliti kao niz krugova, koji se jedan prema drugom ne otvaraju. To je, ujedno, i mera njene prihvatljivosti.

U posebnosti Više ženske škole spada, svakako, njena, za Srbiju relativno duga istorija, koja omogućuje da se prati odnos patrijarhalnosti i modernosti. Primer Više ženske škole pokazuje da je modernizacija išla postepeno, ali i da je postojala jasna grana do koje se moglo vršiti stepenovanje. Na svakom novom stepenu modernizacije prihvatane su, iako uz otpore, tekovine zapadnoevropske civilizacije. Ali ne i zapadnoevropska kultura, koja je doticala religiju, socijalnu i političku filozofiju i nacionalnu ideologiju. To je i predstavljalo granicu do koje je mogla ići modernizacija.

Oštro razlikovanje između civilizacije i kulture stvaralo je, u slučaju Više ženske škole, izvesnu protivrečnost između njene obrazovne i vaspitne uloge. Obrazovanje je izvodilo ženu iz patrijarhalne kulture, vaspitanje je nastojalo da je u njoj zadrži. U početnom razdoblju Škole lakše je bilo držati u ravnoteži njene dve pomenute uloge. Kasnije je bivalo sve teže, da bi se u poslednjem razdoblju Škole ravnoteža naglašeno nastojala narušiti u korist njene vaspitne uloge.

IV

INTELEKTUALNA ELITA:

pod terorom ideja socijalne jednakosti i narodnog jedinstva

¹²⁸ Isto, s. 12.

15.

Naučnik i političar: Jovan M. Žujović

Prilog proučavanju srpske elite

Nama je Srbija preča od svega i svakoga.

Jovan M. Žujović, 1901.

Naučnik i političar – to dvojstvo ili, ako se baš hoće, to jedinstvo tipično je za srpsku elitu. U toj tipičnosti Jovan Žujović je i poseban. Nastojeći da osvetlim tipično, govorću o Jovanu Žujoviću kao o karakterističnoj pojavi. U težnji, pak, da približim njegovu ličnost, baviću se i onim što je kod njega posebno.

Jovan Žujović je naučnik znatne spreme, nezanemarljivog dela i velike karijere.

Uz lični poriv, dve su okolnosti bile presudne za ranu usmerenost Jovana Žujovića na nauku: porodica i duh vremena. Relativno imućna porodica okružnog načelnika, u kojoj je postojao pravi kult knjige, svom darovitom sinu mogla je da priušti i privatne časove nemačkog i francuskog jezika, a zatim i da mu omogući školovanje u Zapadnoj Evropi. Opšte oduševljenje školske omladine u Srbiji 60-tih i 70-tih godina XIX veka za nauku, inspirisali su liberali svojom verom u svemoć prosvete i nauke. Novi polet tom oduševljenju dali su socijalisti, za koje je pozitivna nauka postala nova religija. Taj talas je, odmah posle završetka realke 1872. godine, odveo i još veoma mladog Jovana Žujovića u Cirihi na čuvenu Politehniku.

U Švajcarskoj, koja se i fizički toliko razlikovala od patrijarhalne Srbije, 16-godišnji Žujović se, ipak, obreo u duhovno bliskoj mikrosredini. Bili su to srpski studenti, mahom državni pitomci, koji su se i sami u potrazi za duhovno srodnim, našli u krugu tamošnjih ruskih studenata i emigranata.

Ruska kolonija u Cirihi, koja je početkom 70-tih godina brojala oko trista mladića i devojaka, natkriljavala je gorostasna ličnost Mihaila Aleksandroviča Bakunjinina. Pobunjeni plemić, zatočenik koji je u tamnicama proveo 12 godina, begunac iz krletke carske Rusije, koju je rođak Jovana Žujovića, ruski đak Živojin Žujović već bio opisao kao "jedan prostrani zatvor karanovački, zatvor gde je sve što je pošteno i slobodno osuđeno da vene u Sibiru"¹ – budio je emocije i podsticao težnju ka oponašanju. Ipak, Jovan Žujović će se od Bakunjinina udaljiti zbog njegovog negatorskog odnosa prema nauci.

Događaji poput pokušaja, u kome su učestvovali i ciriški Srbi, da se spreči izručivanje carskoj vladi ruskog revolucionara Nečajeva, raspaljivali su maštu. Nešto kasnije će Jovan Žujović i Pera Todorović napraviti plan, ništa manje nego da oslobode Černiševskog iz progonstva u Sibir.

U rusko-srpskom bratstvu u Cirihi učilo se da je ljudska patnja univerzalna. To bratstvo je bilo škola altruizma, ali i škola fanatizma. Jedan od Srba koji su učestvovali u pokušaju oslobođenja Nečajeva,² na pitanje švajcarskog islednika – gde je rođen, odgovorio je – *na zemlji*, a na pitanje šta je, odgovorio je – *čovjek*. Islednika je to iznenadilo, mlade Srbe – zadivilo.

U ciriškom krugu Jovan Žujović se prvi put zapitao kako može biti koristan narodu i već samim pitanjem položio temelj onom socijalnom idealu koji će postojano slediti tokom čitavog dugog života. Mnogo godina kasnije, u jednom za njega opasnom trenutku, on će mirno reći: "Ciriškoga se duha ne odričem ukoliko je to duh napretka i slobode"...³ Ali tamo u Cirihi, Žujoviću se učinilo da je, ne samo spoznao cilj nego i da je otkrio prečicu koja ka njemu izravno vodi. Tu revolucionarnu omamu prekinuo je njegov otac; naložio mu je, 1873. godine, da se vrati u Beograd i upiše na Veliku školu. Autoritativni Mladen Žujović, koji je školovanje sina

¹ Živojin Žujović, "Pismo uredniku Slobode", *Sabrani spisi*. 1. Uvod – dr Mladen Vukomanović. Beograd 1974. s. 183.

² Vid. Latinka Perović, "Pera Todorović o svom učešću u pokušaju oslobođenja ruskog revolucionara S.G. Nečajeva iz zatvora u Švajcarskoj 1872. godine". *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Beograd, 1993.

³ Jovan Žujović. *Dnevnik*, 1. Priredio dr Dragoje Todorović. Beograd 1986. s. 100.

finansirao sopstvenim sredstvima, hteo je da ono protiče pod njegovim budnim okom.

Studije na matematičko-prirodnjačkom odseku Velike škole Jovan Žujović je prekinuo, za kratko, 1876. godine, da bi, kao dobrovoljac, učestvovao u srpsko-turskom ratu. Veliku školu završio je za vreme primirja i, uz matrijalnu očevu potporu, 1877. godine otišao u Pariz da se naučno usavršava. Upisao se na Antropološku školu i na Fakultet nauka.

Za vreme studija u Parizu, Žujović je sreo drugog znamenitog ruskog emigranta, naučnika i ideologa narodnjaštva, Petra Lavroviča Lavrova. "Ka njemu sam rado odlazio", kaže Žujović, "jer je bio naučenjak mnogostruki i mene zbog mojih revnosnih studija prirodnih i socijalnih nauka uvažavao i priznavao".⁴ Ta veza učvrstila je Žujovićev socijalni ideal, ali mu je i otkrila da je put do njegovog ostvarenja postupan i da podrazumeva dugu pripremu naroda.

Kao što je posle povratka iz Ciriha saradivao u svim listovima Svetozara Markovića, tako je Žujović i iz Pariza saradivao u socijalističkom časopisu *Straža*, koji su u Novom Sadu, 1878. godine, pokrenuli Pera Todorović i Pera Velimirović, ali od ostale braće po ideji Žujović se razlikovao svojom predanošću studijama, koje je završio u leto 1879. godine. Izbio je u sam vrh diplomanata i skrenuo na sebe pažnju pariskih profesora. Ocu je pisao da zna da bi na osnovu svoje spremne mogao dobiti katedru na Velikoj školi, ali ga to ne zadovoljava. "Mene peče sujeta", poverava ocu "da i sranom svetu pokažem da postojim, a to se može samo originalnim radovima od kojih je prvi rad doktorat".⁵

Iz ciriškog kruga, koji je sebe rano označio kao "partijsku celinu", iz koga su izišli državnici i političari koji su Srbijom upravljali više od pola veka, Žujović se izdvaja odlučnom predanošću nauci i težnjom da meru stvari u srpskoj nauci utvrđuje njenim upoređenjem sa naukom u svetu. On je odabrao težak način da bude koristan, ali zato način koji koristi čini neprolaznom.

Od trenutka kada je 1880. godine postao suplent na Velikoj školi, Jovan Žujović je počeo da utemeljuje geološku nauku u Srba. Kao i svi začetnici, preuzeo je na sebe višestruku ulogu: najpre, kako bi on rekao, tvorca naučnog jezika, pisca naučnih studija, a zatim organizatora naučnih institucija, popularizatora nauke, pedagoga.

⁴ Isto, s. 40.

⁵ Isto, s. 42.

Prvo značajno naučno delo Jovana Žujovića su njegovi *Osnovi za geologiju Kraljevine Srbije sa skicom geološke karte*, koje je 1886. godine izašlo na nemačkom, 1889 – na srpskom jeziku. Njegova glavna dela su: *Topografska geologija*, 1893. godine; *Eruptivne stene*, 1890. godine na srpskom, a 1924. na francuskom jeziku. Prevodi njegoih dela, kao i prevodi radova srpskih naučnika, koje je počeo da objavljuje u *Geološkim analizama Balkanskog poluostrva*, čiji je pokretač bio, potvrđuju da je Žujović u nas doista "učinio prvi pokušaj da se pređe u domen svetske nauke".

Odolevši iskušenju da zakorači u svet politike, Žujović je napravio veliku naučnu karijeru. U svojoj 27. godini postao je redovni profesor Velike škole, a u 30. njen rektor. Za redovnog člana Srpskog učenog društva izabran je 1883. godine. Prilikom osnivanja Srpske kraljevske akademije 1887. godine, bio je jedan od osmorice njenih prvih članova. Imao je tada tek 30 godina. Od početka, pa tokom dugog niza godina bio je sekretar Srpske kraljevske akademije, da bi u ratnoj 1915. godini, posle smrti Stojana Novakovića, postao i njen predsednik.

Jovan Žujović je bio počastvovan i mnogim međunarodnim naučnim priznanjima: 1880. godine postao je član Francuskog geološkog društva, 1886. član Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, 1887. član Kraljevskog jestastveničkog društva, 1894. član Mađarske akademije nauka.

Po uverenju socijalista, najpre u smislu agrarnog socijalizma, a potom u smislu simpatija za sve potištene, i republikanac – Jovan Žujović je ostao izvan politike sve do početka XX veka. Takva pozicija proisticala je iz njegovog shvatanja i politike i nauke. Tačnije rečeno, iz njegovog viđenja srpskog društva, u kome se veruje da se rad za opštu dobrobit iscrpljuje u politici, a politika izjednačava sa ličnim sujetama. U egalitarnom seljačkom društvu političke partije delovale su iskustveno, brzo su se pretvarale u koterije i gubile u neprincipijelnosti, a parlament samo po imenu i formi podsećao na svoj prauzor. "Pitanje o cenzusu", pisao je Žujović, "nema u Srbiji onoga značaja koga ima u stranome svetu, jer zemljoradnički narod, seljaci, nisu mnogo na kategorije podeljeni. Smanjite cenzus koliko hoćete pa nećete dobiti mnogo bolje elemente. Mi nemamo pravih proletera, niti pravih građana".⁶

Mentalitet društva je kolektivistički. Ono po definiciji ne priznaje pravo na razlikovanje i ne podnosi nezavisnost pojedinca. Iako već

⁶ Isto, s. 47-48.

osvedočen naučnik, Jovan Žujović je bio izložen stalnom pritisku da se politički angažuje. Nudeći mu, 1896. godine, da postane poslanik, Stojan Novaković mu kaže: "Uđite, makar samo za jedan dan." "Izlišno je" – odbija Žujović. "I što samo za jedan dan?" – pita. "Da Vas malo omrčimo" – odgovara jedan Stojan Novaković.⁷ A kralj Aleksandar Obrenović je brutalno jasan: "Morate. Hoćemo i Vas u disciplinu".⁸

Neuobičajeno za jedno, u suštini političko društvo, Žujovićevo relativizovanje politike proizlazilo je iz prirode njegove struke, iz filozofije nauke uopšte, ali i iz njegove lične etičnosti. Početkom 1914. godine, na prekor princa Đorđa "da ne verma(m) mnogo nikoga i ništa", Žujović je odgovorio: "Što ja ne dajem važnosti mnogo sadašnjim događajima i čežnjama dolazi možda i od moje struke. Mnoge današnje borbe i sujete izgledaju mi besciljne kad se setim koliko je na zemlji bilo sila i propalo... Bilo je kolosalnih građevina, i prirodnih i veštačkih, o kojima zna samo nauka. Pa sve to nestalo, satrvano, sprano u večiti okean... Ja gledam samo da u svakom i najsitnijem radu budem koristan i korektan, častan čovek".⁹

Savremenik Stojana Novakovića, Jovana Skerlića, Jovana Cvijića, Slobodana Jovanovića – Jovan Žujović je otelotvorenje svog naučnog ideala nalazio u Josifu Pančiću. "Na zemaljskoj se upravi!", pisao je Žujović, "izmenjalo pravo izobilje političkih kombinacija. Izgledalo je da je svaka vladavina rada bila da Pančića ubroji u svoje pristalice. Bilo ih je koje su htele da ga u svoje krilo uzmu. Čim bi to osetio – bežao bi bio iz Beograda u planinu u dugotrajnu naučnu ekskurziju, iz koje bi se vraćao obogaćen novim građivom za svoje mirne kabinetne studije".¹⁰

Smisao Pančićevog bežanja od politike, Žujović je rano otkrio, još u poruci koju je Pančić 22. februara 1888. godine, samo tri dana pre svoje smrti, uputio srpskim akademikima. U toj poruci Pančić je izrekao misao da Akademija treba da se "u svim svojim radovima rukovodi istinom i strogo naučnom objektivnošću i da se nikad ne povodi za kojekakvim verovanjima i strujama, koje kad vreme i socijalne prilike na površinu iznesu".¹¹ I Žujović je ostao veran Pančićevoj oporuci. Zato mu je, posthumno, i

⁷ Isto, s. 61.

⁸ Isto, s. 64.

⁹ Jovan Žujović, *Dnevnik*, II, Beograd 1986, s. 49.

¹⁰ Jovan Žujović, *Dnevnik*, I, ... s. 94.

¹¹ Isto.

priznavano da je Akademija upravo pod njegovim rukovodstvom "izašla iz partijskih trzavica i dobila čvrste osnove".¹²

Kako se, ipak, Jovan Žujović naprečac našao u aktivnoj politici? Formalno, njegov naučni rad prekinut je zbog razloga koji je bio izvan njega. Iako se samo njime ne može objašnjavati Žujovićeva odluka da stupi u aktivnu politiku, taj se razlog nikako ne može ignorisati. Naime, posle Ivanjdanskog atentata na kralja Milana 1899. godine, Žujović je bio penzionisan. Zabranjen mu je rad na Geološkom zavodu, pa čak i naučne ekskurzije. Upravnik grada Beograda, njegov ujak Rista Bademlić saopštio mu je: "Ti ne smeš maći u Srbiju. Bićeš vezan ovamo doteran".¹³ Poslednjeg dana jula 1899. godine, Žujović je i proteran iz Srbije. Neko vreme proveo je u Pešti, a zatim u Parizu. U Beograd se vratio polovinom jula 1900. godine. Ali on više neće biti nepodeljeno predan nauci. On sam tumačio je tu promenu ovako:

"Nestalnost u naučnom radu počela je onoga dana kad sam iz Velike škole i iz Srbije prognan... I na strani, u progonstvu je sam kramponirao za moj naučni rad. A po povratku u Srbiju, kad mi ondašnja vlada ne htela vratiti katedru, a narod mi ponudi mandat, ja predoh u aktivnu politiku. Od toga doba živim u balansiranju između politike i nauke, naginjući, očevidno, više ovoj nego onoj. Ali, stara predanost je načeta, oštećena, to ja vidim dobro."¹⁴

Istini za volju, Žujovićevo progonstvo nije bilo tako dugo da se ne bi mogao vratiti nauci. Proticalo je u Pešti i Parizu, gde je on imao stare naučne veze. Kad je završeno, bio je punoj snazi: imao je tek 44 godine. Možda ga je nagrivala sumnja da je on u nauci već dao najviše što je mogao. "Priznajem", pisao je, "da sam ja, kao prvi profesor geologije, zbog te prvine uneo u program rada samo pozitivnu geologiju, utvrđivanje činjenica, njihovu klasifikaciju, nagomilavanje građe u zemlji novoj, nauci nepoznatoj, a izbegavao postavljanje sjajnih i pretencioznih, ali nedovoljno osnovanih hipoteza".¹⁵ Ne dolazi li odavde ona, u njegovom *Dnevniku* prigušena, ali neskrivena surevnjivost prema Jovanu Cvijiću?

Ali, sme li se reći da je za Jovana Žujovića politika bila samo erzac za nauku? Sumnja naučnika da je iscrpio svoje stvaralačke mogućnosti, ako je uopšte i postojala, koincidirala je sa neustavnom vladavinom poslednjeg

¹² Isto, s. 100.

¹³ Jovan Žujović, *Dnevnik*. II... s. 49.

¹⁴ Isto, s. 47.

¹⁵ Jovan Žujović, *Dnevnik*. I... s. 233.

Obrenovića i udaljavanjem Radikalne stranke od izvornih programskih načela, naročito posle fuzije radikala sa naprednjacima 1901. godine. Tada se Jovan Žujović sa grupom intelektualaca, u kojoj su bili Ljubomir Živković, Ljubomir Stojanović, Jaša Prodanović, Radoje Domanović, javlja u ulozi tipičnoj za ortodoksnu elitu – u misionarskoj ulozi. "Meni se činilo", pisao je Žujović o sebi i svojim istomišljenicima, "da smo mi so koja ne da srpskom društvu da truli." Tada je pala i njegova čuvena reč: "Nama je Srbija preča od svega i svakoga".¹⁶

Okupljeni oko svog glasila *Odjek*, u kome je Žujović ispunjavao rubriku "Jauci i odjeci", ti predstavnici radikalne levice, kako su sebe nazivali, a što su uistinu bili, pripremili su ono stanje duha čija je kulminacija bio 29. maj 1903. godine. Prijatelj krajice Natalije i čest, mada zbog svoje krajnje otvorenosti ne uvek i prijatan gost na dvoru Aleksandra Obrenovića, Jovan Žujović nije bio povezan sa izvršiocima prevrata i nije odobravao svirep način na koji je uklonjen poslednji Obrenović. Bio je, međutim, iskren kada je neposredno posle prevrata napisao: "Kralja Aleksandra ubila je vojska, pošto ga je naš *Odjek* svojom vatrom moralno ubio." Duhovna priprema uvek prethodni činu, i revolucije, avaj, obično počnu jedni, a završe drugi ljudi.

U Samostalnoj radikalnoj stranci, koju je grupa oko *Odjeka* organizovala 1901. godine, Žujović je, ubrzo posle Majskog prevrata, zatražio da bude samo "prost vojnik". Prethodno, na tajnoj sednici Narodnog predstavništva, koja je održana 1. juna 1903. godine, on je insistirao da se Ustav iz 1888. godine vrati na snagu i pre dolaska novog vladaoca. Time je on izneo svoje razumevanje suštine Majskog prevrata. "Mi hoćemo"... govorio je, "da sutrašnji dan ne bude samo restauracija prve narodne dinastije već i restauracije stroge zakonitosti, demokratske ustavnosti i prave parlamentarnosti... Veli se da bi povratak onog ustava pre dolaska novog Kralja bio kao neki izraz nepoverenje spram njega... Ako vi želite da mu u napred date sve dokaze neograničenoga poverenja, a vi ukinete svaki ustav, pa da ga dočekamo samo sa rečima: Bog ti, a duša ti".¹⁷

Samo nedelju dana posle ovoga govora u Narodnom predstavništvu, Žujović se povukao iz Upravnog odbora Samostalne radikalne stranke. U ostavci, čitavo razdoblje od pokretanja *Odjeka*, pa do 29. maja 1903. godine ocenio je kao "herojsko doba srpske radikalne demokratije". Ali, vlastito učešće u njemu video je samo kao "jednu sjajnu i junačku epizodu" svog

¹⁶ Isto, s. 116.

¹⁷ Isto, s. 114, 115.

javnog rada, kojom će se "uvek ponositi". Kao čovek od načela i intelektualni čistunac, koji u politici uvek rizikuje da postane doktrinar, Žujović je teško prihvatio logiku političke pragme i još teže se uklapao u rezon partijske taktike.

Nekima se Žujović doimao kao romantičar u politici. Ustvari, on je uvek nastojao da političke uloge koje je preuzimao vrši u skladu sa svojim moralnim shvatanjima. Nije se upinjao da po svaku cenu zadrži partijsku funkciju, poslanički mandat, ministarski portfelj. Žujović nije bio čovek vlasti, ali ni velikog uticaja u politici. Kako ga je tačno opisao Jaša Prodanović: "Na partijskoj levljici, u Radikalnoj stranci, kojoj je jedino mogao pripadati, on je našao više oduševljenja nego spremne; više discipline nego slobode mišljenja; više težnje za dobijanje vlasti nego želje za pobjedu načela... S oruđem kojim je Žujović raspolagao: iskrenost uverenja, tačnost pogleda, snaga razmišljanja, širina i dubina znanja, tolerantnost prema protivnicima – nije se moglo uspeti. Žujović je imao više znanja nego oduševljenja i više odmerenosti nego borbenosti."

Aleksandar Belić je, pomalo sa žaljenjem, rekao da je Žujovića "gonila ćudljiva sudbina balkanskog građanina". Nema sumnje, po obrazovanju i duhu, pa i po poreklu – Jovan Žujović je bio građanin. Ali, da sa svojim građanskim vrlinama ne ostane poseban već da bude tipičan, nedostajao je društveni milje, nedostajalo je građanstvo. Žujović je čak i u svojoj stranci, 1912. godine, morao da ustaje protiv parole – "nećemo varošane, nećemo kaput" i da upozorava na opasnost suprotstavljanja gunjca kaputu. "Svi smo mi iz opanka izišli"... govorio je. "Ja osećam da smo svi jedna intimna zajednica, jedan narod, i da nema dobra ni gunju bez kaputa, ni ovome bez gunja. A to je vrlo potrebno znati i za nas danas i za budućnost Srbije. Stoga na neosnovane glasove protiv kaputa, ja mislim da moramo braniti kaput, i kaput radnika zanatskog i industrijskoga, kaput zanatlije, kaput trgovca, kaput učitelja, profesora, sudije."¹⁸ I da je između seljačkog naroda i tankog sloja njegove elite – *sôli naroda*, kako je govorio Žujović, bilo međuslojeva i on, Jovan Žujović – ostao bi, možda, u svojoj geologiji.

Na listi Samostalne radikalne stranke Žujović je 1903. godine izabran za narodnog poslanika. U prvoj vladi, koju je formirao vođa te stranke Ljubomir Stojanović, 16. maja 1905. godine, bio je ministar prosvete i zastupnik ministra inostranih poslova. U drugoj Stojanovićevoj vladi, 30.

jula 1905. godine, Žujović je zadržao samo resor spoljnih poslova. Tada je pred njim bio zadatak da Srbiju izvede iz teške i opasne usamljenosti nastale neuspesima Rusije na Dalekom istoku i odbijanjem Engleske da obnovi diplomatske odnose sa Srbijom, prekinute zbog Majskog prevrata.

Obnavljanje diplomatskih odnosa Engleska je uslovljavala uklaňjanjem oficira zaverenika iz vojske. Diplomatskim kanalima Žujović je uspeo da ublaži te uslove. Kralj je, međutim, dva puta pristajao, pa pod pritiskom zaverenika odbijao da potpiše odluku vlade o penzionisanju određenog broja oficira – zaverenika. I Žujović je dva puta podnosio ostavku. Kad je ona postala konačna, javno je rekao "da to čini, jer je vladi oduzeta mogućnost da preuzme izvesne mere radi obnavljanja diplomatskih odnosa sa Engleskom".¹⁹ Potvrdila se njegova sumnja da je parlamentarna vladavina uopšte moguća u uslovima snažnog uticaja vojnog činioaca na vladaoca.

Zbog sukoba načela sa političkom pragmom podneo je ostavku na položaj ministra prosvete i u Pašićevom koalicionom kabinetu 1909. godine. Prioritet izdataka za naoružanje osujetio je prosvetne i kulturne reforme, koje je Žujović smatrao neophodnim. Obrazlažući tu svoju ostavku, rekao je: "Sadašnji Ministar ne može da razvije rad potreban za napredak prosvete i opšte kulture, jer za to niti ima, niti će, kako izgleda, skoro dobiti potrebnih materijalnih sredstava, niti predviđa skoriju saradnju osalih faktora."²⁰

Načelni razlozi doveli su Žujovića 1912. godine u sukob i sa većinom u Samostalnoj radikalnoj stranci. Neposredan povod bila je ponuda kralja samostalcima da obrazuju kabinet, ali uz uslov da imenovanje ministra vojnog ostane u njegovoj nadležnosti. Poslanici iz unutrašnjosti bili su za prihvatanje uslova i izložili su oštrom napadu intelektualce u Glavnom odboru zbog njihove principijelnosti. Sukob je doveo do ozbiljne krize u stranci, čiji je rezultat bio povlačenje Stojanovića sa položaja predsednika stranke, a Žujovića iz Glavnog odbora.

Obrazlažući svoju ostavku, Žujović je rekao da ga je diskusija u poslaničkom klubu o mandatu ponuđenom Samostalnoj radikalnoj stranci uverila da su njegovi "nazori o državnoj upravi i parlamentarnosti, o zadacima radikalne demokratije, o partijskoj taktici i disciplini, sasvim

¹⁸ Isto, s. 246.

¹⁹ Isto, s. 119.

²⁰ Isto, s. 210.

protivni nazorima ogromne većine... poslanika... stranke".²¹ Ta većina je htela mandate, Žujović – čiste principe. Pobude su moralne. Ali, Žujović je čistotu principa branio iz uverenja da je ona uslov da Samostalna radikalna stranka postane "so međ političkim strankama". U tome već ima ideje o misiji, uz koju idu zatvorenost i sektaštvo. Samostalci nisu revizionisti već jeretici. Oni ne napuštaju izvorna načela radikalne demokratije, nego nastoje da zaustave udaljavanje od njih. Oni su radikalna levica.

U oproštajnom govoru u poslaničkom klubu, Žujović je pozivao poslanike Samostalne radikalne stranke da se u izbornoj borbi rukovode dugoročnim interesima naroda i stranke. Govorio je: "Držite se stvarnosti i programa... Ja verujem u zdravu svest naroda, kome će skoro zlo da dozlogrdi, koji će od nas tada pomoći da traži. Ja ne verujem u veliku silu paklića, časti, banaka (aluzija na potkupljivanje glasača – L.P.); to je sve prolazno. Većina dobrog naroda čeka drugoga spasa"....²²

Ipak, Žujović je bio rezigniran. Iz Glavnog odbora Samosalne radikalne stranke i iz njenog poslaničkog kluba povlačio se sa osećanjem da je straćio dragocene godine. Obaveštavajući Ljubomira Stojanovića o svojoj odluci da se povuče, on će mu reći: "Došao sam da vam ponudim za izvoz deset vagona gloginja koje sam namlatio za ovih deset godina politiziranja."²³ A Miloradu Draškoviću, koji ga je opominjao na ljubav prema zemlji, uzvratio je: "Baš što je volim, čini mi se da ću joj veću uslugu učiniti ako mesto dangubljenja u Skupštini budem radio više druga posla... Kad dođu teži i važniji momenti, biću aktivan bez ičijeg poziva"....²⁴

Takav momenat je bio Prvi svetski rat. Posle sloma austrougarske ofanzive na Srbiju, srpska vlada poslala je jedan broj istaknutih naučnika u prestonice zemalja Antante da tumače njene ratne ciljeve i politiku. U takvoj misiji stigao je i Jovan Žujović u Pariz, u maju 1915. godine. Otuda je išao i u London. Radio je na pridobijanju uticajnih ljudi u Francuskoj za ideju jedinstvene jugoslovenske države i na prilagođavanju akcije Jugoslovenskog odbora u Londonu, politici srpske vlade. Nailazio je na rezerve naučnika, diplomata, političara. Uz svu lakoću s kojom se kretao u elitnim krugovima francuskoga društva – teško da bi se u tom pogledu s njim tada iko mogao meriti – Žujović je trošio veliku energiju da sagovornicima dokaže da je dužnost Srbije da učini sve "u cilju definitivnog

²¹ Isto, s. 227.

²² Isto, s. 233.

²³ Isto, s. 235.

²⁴ Isto, s. 238. 239.

rešenja srpskog, a po mogućstvu i jugoslovenskog pitanja". U prilog rezervi jedinstvene jugoslovenske države, navođene su verske razlike i težnje Hrvata i Slovenaca ka samostalnosti. Što se tiče pitanja granice koje bi obuhvatile čitav srpski narod, karakteristično je ono što je ministar Delcassé (Delcassé) rekao Žujoviću u razgovoru koju su vodili u julu 1915. godine. "Kada sam mu" – zabeležio je Žujović u svom *Dnevniku* – "razlagao potrebu da svi Srbi budu ujedinjeni u jednu jedinstvenu državu bez i najmanjih ostataka Srba van granica Srbije, on mi sa malim osmehom reče: 'A jeste li kadgod imali kakvu kapu pod kojom bi sva kosa bila pokrivena, a ispod nje ne štrči ni najmanji pramen dlaka kose?'"²⁵

U toku rata nije postojala čvrsta predstava o formi buduće države. Srpski naučnici su oscilirali od centralističke unitarne države, do federativne države tipa SAD. Ipak, treba reći da je Žujović, jer o njemu je reč, smatrao da, iz istorijskih razloga, kao i zbog odbrambene sposobnosti buduće države, u njoj – "Srbi moraju zadržavati nešto malo prevlasti"....²⁶

U novom, jugoslovenskom državnom okviru, Žujović se, po logici doslednosti vlastitim uverenjima, našao u Jugoslovenskoj republikanskoj stranci. Na nemirnoj političkoj sceni Kraljevine Jugoslavije, on nije imao vidniju političku ulogu. Zajedno sa većinom njenih aktera, i na vlasti i u opoziciji, on je pripadao minuloj epohi. To što nisu bili u stanju da odgovore i na izazove novog doba, mogli bi da im sude samo oni koji su bili na nivou istorijskih zadataka vlastite epohe.

U životnom bilansu Jovana Žujovića sadržano je njegovo gorko kajanje što je napustio nauku: "Moja je karijera prirodno bila na Univerzitetu i od kako je tu prelomljena, ja se osećam propalim."²⁷ Njemu najbliži ljudi znali su da je nauka njegov pravi poziv. Tek što je zakoračio u aktivnu politiku, njegov brat, dr Jevrem Žujović, pisao mu je: "Politika nije za tebe... ti (se) najbolje okrećeš po tvome kabinetu. Zato ne napuštaj Geologiju, ako si rad miran, zadovoljan i uvažan život da provedeš".²⁸ A život Jovana Žujovića i nije bio ništa drugo do višedecenijsko traganje za odgovorom kako uskladiti rad za opšte dobro sa sopstvenom prirodom. On je bio na tragu pravog odgovora. Nije slučajno, stojeći na granici između nauke i aktivne politike i osećajući da je pred opasnošću da naruši unutrašnji balans, zapisao u *Dnevniku*: "Getea (Goethe) su optuživali da se

²⁵ Isto, s.146.

²⁶ Jovan Žujović, *Dnevnik*, II... s. 78.

²⁷ Jovan Žujović, *Dnevnik*, I... s. 205.

²⁸ Isto, s. 97.

ne interesuje za sudbinu otadžbine. On je odgovorio: 'Mi ne možemo služiti otadžbini svi na jedan način. Ja smem reći, u delima, koje je priroda meni u zadatak stavila, moji napori, moja ispitivanja, moja aktivnost, sve je bilo toliko savesno koliko je to od mene zavisilo. Ako tako može svako o sebi reći, dobro će biti za sve'."²⁹

To je bilo i *vjeruju* Jovana Žujovića Ali ne i način njegovog življenja. Taj nesklad, koji nije nesklad samo Žujovićevog života, imanentan je shvatanju otadžbine kao nečeg fizičkog, a ne duhovnog; kao grumena, a ne vasiona u malom. To kolektivističko shvatanje u svojoj je biti opresivno. Ono poništava svaku posebnost i tako umanjuje ukupan doprinos opštem dobru. I samo to opšte dobro.

Naučnik kao političar, Jovan Žujović je pojava karakteristična za društvenu istoriju srpskog naroda. Zato njegov život i zvuči kao poziv novim generacijama srpske elite da odole iskušenju da podele ličnu sudbinu Jovana Žujovića. To, naravno, pre svega znači, da budućnost svoga naroda ne vide kao ponavljanje istorije.

²⁹ Isto, s. 111.

16.

Intimni svet naučnika i državnika

Kroz porodičnu prepisku Stojana Novakovića

Samo onaj može nešto učiniti ko radi lagano i stalno, iz dana u dan. I ti su poslovi jedino zreli.

Stojan Novaković, 1898.

U jednom od prvih radova o Stojanu Novakoviću (1. novembra 1842, Šabac – 18. februar 1915, Niš), rečeno je da je njegov život bio: "Dug i aktivan, bogat po rezultatima i uticaju, krupan po značaju... Novaković je odista imao jednu plodnu naučnu i javnu karijeru, i došao je do vrlo visoke mete. On je od onih retkih naših ljudi koji su daleko doterali i ostavili mnogo za sobom"..."¹

Stojan Novaković se bavio filologijom, istorijom književnosti, istorijom i državnim naukama. Za njim je ostalo više od pedeset knjiga, mnoštvo radova u domaćim i inostranim časopisima, posebno u publikacijama Srpske kraljevske akademije i Jugoslovenske akademije nauka i umjetnosti u Zagrebu.²

¹ Pavle Popović, "Mladi Stojan Novaković (1842-1873)", *Spomenica St. Novakovića*, Beograd 1921, Srpska književna zadruga, kolo XXIII, br. 157, s. 7.

² Za obim i raznovrsnost dela Stojana Novakovića dovoljno je navesti samo podatke o njegovom radu na istoriji: "Na 400 radova dolaze na istorijsku geografiju 13, na političku istoriju 42 (od toga, stara istorija 8, Srbija u prvoj polovini XIX veka 11, savremena istorija 6, crkvena istorija 9, monografija manastira 4, biografija 1), na rasprave o narodnoj tradiciji 14, na kulturnu istoriju u najširem smislu, oko 30 (od toga, pravo 9, ekonomija 5) rasprava", Stanoje Stanojević, "Istorijski rad Stojana Novakovića", *Spomenica St. Novakovića*, s. 64.

Osim kabinetskog naučnog rada, koji je iziskivao izolovanost i koncentrisanost, Stojan Novaković se bavio i organizovanjem rada u mnogim naučnim i kulturnim ustanovama. Vrlo mlad pokrenuo je *Vilu*, list za zabavu, književnost i nauku (1865 – 1868). Okupio je najznačajnija književna imena (Laza Kostić, Milan Đ. Milićević, Ljuba Nenadović, Đura Jakšić, Milorad Šapčanin), ali je i sam vrlo mnogo pisao i prevodio. Sa njegovim imenom tesno je povezan život Velike škole, Narodne biblioteke, Srpske kraljevske akademije, Srpske književne zadruge. Da bi neke od ovih institucija organizovao, putovao je po Evropi. Posećivao je biblioteke i muzeje u Pešti (Budapest), Beču (Wien), Pragu (Praha), Drezdenu (Dresden), Berlinu. Otkrivao je spomenike i knjige i način njihove prezentacije, sretao je značajne ljude (Palacki, Rihter – Palacký, Richter) i o svemu je vodio beleške. Ostavio je skice za istorije nacionalnih kulturnih institucija: biblioteka, pozorišta, štamparija.³

I državnička delatnost Stojana Novakovića veoma je bogata. Bio je dva puta predsednik ministarstva; pet puta ministar; dva puta poslanik Srbije u Carigradu, potom kratko vreme u Parizu i duže u Petrogradu. Jedan je od osnivača Narodne stranke i više godina njen šef. Imao je i dugo poslaničko iskustvo. Stojan Novaković nije zaboravljen,⁴ ali nije ni proučen i ocenjen po zaslugi: još uvek nema njegovih sabranih dela, a ne postoji ni njegova naučna biografija. Popunjavajući se, slika o njemu se menjala.⁵ Ali, sve do radova Sime Ćirkovića, "Njegov lik ima više crte dobrodušne starine nego što ima profil vodećeg srpskog intelektualca s početka XX veka".⁶

Stojan Novaković ostavio je pravo obilje izvora na osnovu kojih se mogu proučavati njegova naučna i državnička misao, njegov javni i privatni život. Sam Novaković je smatrao "da u svakovrsnim istorijskim izvorima

³ O zapažanjima Stojana Novakovića sa puta po Evropi, Arhiv Srbije, Stojan Novaković, br. 910, dalje, AS, SN.

⁴ *Spomenica St. Novakovića*, Beograd 1921, SKZ, kolo XXIII, br. 157; Radovan Samardžić, "Predgovor": Stojan Novaković, *Iz srpske istorije*, Novi Sad – Beograd 1972; Isti, "Stojan Novaković, Utemeljitelj srpske istorije" *Pisci srpske istorije*, Beograd 1976; Sima Ćirković "Predgovor", Stojan Novaković, *Istorija i tradicija. Izabrani radovi*, Beograd 1982; *Stojan Novaković Ličnost i delo. Povodom 150 godišnjice rođenja (1841-1992)*, Zbornik radova, SANU, Naučni skupovi, knj. 77, Beograd 1995; *Stojanu Novakoviću u spomen: o osamdesetogodišnjici smrti*, uredio Andrej Mitrović, Mala biblioteka SKZ, Beograd, 1996; Mihailo Vojvodić, *Stojan Novaković i Vladimir Karić*, Beograd, 2003.

⁵ Dragoš Denković, "Stojan Novaković u oceni svojih savremenika": *Stojanu Novakoviću u spomen...*

⁶ Sima Ćirković, "Istoriografija kao ogledalo vremena. O jednoj Novakovićevoj anticipaciji": *Stojanu Novakoviću u spomen...* s. 45.

retko šta za bacanje ima", ali da se "svačem korist, značaj i prava vrednost ne može odmah golim okom opaziti, nego je treba poređenjem i kritikom tek iznalaziti".⁷ Ovo se, dakako, mora imati u vidu i kada je reč o njegovoj porodičnoj prepisci.

Po obimu, dužini perioda koji pokriva, brojnim porodičnim vezama koje se u njoj ukrštaju, po bogatstvu sadržaja koji iz nje zrači, porodična prepiska Stojana Novakovića jedinstvena je u ličnim zaostavštinama srpskih naučnika i državnika. Niko nije sačuvao, zato što verovatno nije ni stvorio, takvu kolekciju dokumenata intimne prirode. Ona je izuzetan izvor, nezamenljiv za biografa Stojana Novakovića. U njoj je sadržano mnoštvo tema, ali njena je najveća vrednost u nesagledivim mogućnostima poređenja javne i privatne ličnosti ovog grandioznog poslenika na polju nauke i izgradnje moderne države, ovog anticipatora u nauci i politici, koji je moć predviđanja zasnivao na enormnom znanju, "koje se ne popunjava ni popularnošću, ni prirodnom razboritošću, ni energijom ličnoga karaktera".⁸

Tek sa distance od jednog stoleća, kada su se neki procesi zaokružili i iscrplili, vidljivo je da je Stojan Novaković bio ličnost ogromnog intelektualnog formata i retkog moralnog integriteta. Vrednosti koje su ga učinile takvim, manifestovale su se vrlo rano. One se uočavaju u njegovom javnom radu, ali i u njegovim intimnim spisima, kao što su njegov dački dnevnik,⁹ refleksije o životu,¹⁰ a pre svega njegova prepiska sa roditeljima, ženom, decom, prijateljima. Kako, dakle, izgleda Stojan Novaković u intimnom obraćanju svojim najbližima, kako u njihovom obraćanju njemu, kako u njihovoj međusobnoj komunikaciji?

a. RODITELJI

Iz sačuvanih pisama roditelja, oca Jovana¹¹ i majke Janje¹² sinu Stojanu Novakoviću vidi se da su porodični odnosi bili skladni i prisni. Roditelji

⁷ Stojan Novaković, "Narodne tradicije i kritička istorija (Smrt kralja St. Dečanskog i cara Uroša). Prilog u proceni izvora srpske istorije", *Otađbina*, Beograd 1880, knj. 5, s. 404.

⁸ Stojan Novaković, "D-r Nikola Krstić: život mu i rad", Dr Nikola Krstić. *Spomenica*. Izdana prilikom stupanja u život zadužbine pokojnikove, Beograd 1908, s. 59.

⁹ Stojan Novaković, *Zapiske. Dački dnevnik 1858-1859*, priredio Staniša Vojinović, Šabac 1995.

¹⁰ "Refleksije Stojana Novakovića o čoveku", AS, SN, br. 720

¹¹ Pavle Popović piše da je Jovan Novaković bio stolar u Šapcu, "poreklom iz Krajine ili možda Hercegovine, siromašan ali pošten čovek, visok, kažu, kao i sin njegov, a

su živeli skromno, ali u njihovim pismima sinu nema ni diskretnih molbi, a kamoli otvorenih očekivanja, ili zahteva za bilo kakvu pomoć, osim savetima. Pomoć koju je Stojan Novaković, ipak, pružao roditeljima oni su primali ne kao očekivani dug, nego kao izraz njegove ljubavi i blagorodnosti: "Primili smo tvoje pismo u kom smo razumeli šta nam pišeš tj. kako poklanjaš sestri 30 dukata za sprem(u). Na tom ti hvala i od naše i od njene strane. Ti si učinio veliku dobrotu s kojom će tvoja sestra bolju sreću izabrati..."¹³ Primili smo tvoje pismo sa tri dukata ces, i fala ti na svemu..."¹⁴ "Primijmo sam pismo sa Amanetom tj sa četiri dukata cesarska i fala..."¹⁵

U svojim pismima roditelji najviše govore o udaji kćeri Ljube, jedne od dve sestre Stojana Novakovića: izbor muža, priprema devojačke spreme, organizovanje svadbe. Sve je to prožeto merom, čak otmenošću, koja je svojevrsna finim prirodama, ljudima koji su takvi bez obzira na malo obrazovanje i materijalno siromaštvo. U vreme kad je udaja bila vrsta trgovine, kad se budući muž i žena često nisu ni poznavali, a još manje nešto pitali,¹⁶ otac Jovan je, povodom Ljubine udaje, pisao sinu: "mi bez njene volje nećemo ništa činiti nego gde se njoj dopadne pa makar kakvo bilo stanje".¹⁷

To isto poštovanje prema ličnosti žene ogleda se i u odnosu Novakovićeve roditelja prema njegovoj supruzi, njihovoj snahi. U svojim pismima sinu oni se stalno obraćaju oboma. Oni uvek traže mišljenje i savet njih dvoje, sina i snahe: "Baš smo ti hteli pisati pre nekoliko dana za Ljubu da se razgovorimo, zašto mi nećemo što se tiče nje ništa bez vašeg dogovora činiti, kad ti napomenu za njenu udaju sad ćemo obadvoje da vas pitamo šta ćete nam vi na to kazati. Još letos kad se mati sa snahom razgovarala, nije bilo nikakve prilike da se javi. A od onda javile su se tri prilike..."¹⁸

prav, nimalo pogrbljen, živeo je dosta dugo u Šapcu, u Beogradu, - u Savamali"... Pavle Popović, *Mladi Novaković (1842-1873)*..., s. 11.

¹² Za majku Janju, koju je imao prilike lično da sretne, Pavle Popović kaže da je bila "mala, dobra i ljubazna, krepka i držeća starica; umrla je u dubokoj starosti, u Šapcu...", Isto.

¹³ Jovan Novaković – Stojanu Novakoviću, Šabac, 16. novembra 1869, AS, SN, br. 2269.

¹⁴ Jovan Novaković – Stojanu Novakoviću, Šabac, 29. novembra 1870. AS, SN, br. 2275.

¹⁵ Jovan Novaković – Stojanu Novakoviću, Šabac, 2. aprila 1872, AS, SN. Br. 2276.

¹⁶ Vid: Ana Stolić, *Kraljica Draga*, Beograd, 2000, s. 22.

¹⁷ Jovan Novaković – Stojanu Novakoviću, Šabac, novembra 1869, AS, SN, br. 2269.

¹⁸ Isto.

Roditelji Stojana Novakovića su pažljivi i puni obzira prema svojoj snahi. "Razumeli smo", pišu sinu, "da ćeš putovati po nekim okruzima pa nam je milo da se malo prohodaš, a snahi kaži da ako je mrzi samoj osati te bi imala volju ovamo doći nek dođe".¹⁹

Snaha je roditeljima svoga muža uzvraćala poštovanjem i pažnjom. Gostila ih je, slala recepte za lekove i obaveštavala ih o sinu i o sebi: "Stojan je zdrav i sad je već u Berlinu, ja patim s očima ponovo".²⁰

I tek udata sestra Stojana Novakovića Ljubica je voljena i zaštićena, a njen muž, praktikant Staniša Novaković, kao ni njeni roditelji, od Stojana ne odvaja njegovu ženu. Obaveštavajući Stojana da je za sebe i svoju mladu ženu pogodio kost, Staniša piše: "To sam učinio jedno što je veća ekonomija domaća, a drugo da se Ljubica ne muči oko gotovljenja ručka samo za nas dvoje. Taj postupak držim daćete mi odobriti zajedno sa Jelom, ako bude prema vašoj uvidavnosti dobar. Ljubica je dobro... Za sada dobro se slažemo, i lepo živimo, što mislim da će i u napredak ovako ostati, pošto smo se u naravni potrevili".²¹ Svi ti odnosi ostali su do kraja nepomućeni.

Roditeljska pisma su duboko lična. I o krupnim događajima govori se kroz ličnu prizmu. Tako, Jovan Novaković, povodom ubistva kneza Mihaila, piše sinu: "Što se tiče mene ja sam se bijo povratijo da se nedesi ovaj nesretan slučaj s našim knezom te nas sve upropasti i baci u brigu, te i meni povrati ono moje lupanje srca te tako sad opet pomalo patim".²²

Roditelji Stojana Novakovića doživeli su da im sin postane poznat. U vreme na koje se odnose sačuvana pisma on je bio upravnik Narodne biblioteke, profesor kneza Milana, izdavač i pisac. Neke od njegovih knjiga rasturao je u Šapcu i njegov otac,²³ a u pismima roditelja nema ni traga o nekakvoj gordosti, a kamoli o razmetljivosti. Oni se raduju napredovanju sina, ali znaju da novi činovi donose nove obaveze, a naročito da postoje neke vrednosti koje oni kao roditelji stavljaju iznad svake karijere. Otac je iz novina saznao da je njegov sin izabran za profesora mladom knezu Milanu. Shvatio je to kao razlog veće sinovljeve zauzetosti. Time je objasnio i izostanak njegovog pisma i dodao je: "Odma nam je milo bilo

¹⁹ Jovan Novaković – Stojanu Novakoviću, Šabac, 15. maja 1870, AS, SN, br. 2270

²⁰ Jela Novaković – Jovanu Novakoviću, Beograd, 2. jula 1872, AS, SN, br. 2535.

²¹ Staniša Novaković – Stojanu Novakoviću, Šabac, 16. septembra 1870, AS, SN, br. 2289.

²² Jovan Novaković – Stojanu Novakoviću, Šabac, 9. jun 1868, AS, SN, br. 2268.

²³ Jovan Novaković – Stojanu Novakoviću, Šabac, 15. maja 1870. AS, SN, br. 2270.

svima kad smo čuli da si izabran za taj čin pa se nadamo u Boga da ćeš i na veći čin doći, samo nekati bog da zdravlja..."²⁴

Broj sačuvanih pisama koja su roditelji napisali Stojanu Novakoviću nije veliki, ali u njima je saglediv čitav jedan mali svet. Nije sačuvano nijedno njegovo pismo, ali se na osnovu njihovih pisama može zaključiti ne samo da ih je bilo mnogo nego i kakav im je mogao biti sadržaj.

Jednostavna i iskrena pisma Janje i Jovana Novakovića pokazuju da su roditelji Stojana Novakovića bili ljudi plemenitog soja. U porodici koju su oni zasnovali poštovala se ličnost svakog njenog člana. Odnos koji su imali prema vlastitoj deci, Janja i Jovan su prenosili i na njihove životne saputnike: snahu i zeta. Privrženi jedni drugima, svi Novakovići su neverovatno uzajamo obzirni. Ljubav se podrazumevala i samo je u izuzetnim prilikama provaljivala: Pavle Popović je zabeležio da je Stojan Novaković, uvek sabran i dostojanstven, kad mu je otac umro "iz glasa kukao".²⁵

b. SUPRUGA

Izabranica Stojana Novakovića bila je Jela Kujundžić, ćerka bogatog Jovana Kujundžića Valjevca. Sa njom se Novaković upoznao još kao licejac (1861. ili 1862), preko njenog brata Milana Kujundžića, sa kojim je drugovao. Ljubavne pesme mladog Stojana Novakovića u *Letopisu*, *Danici* i *Vili*,²⁶ njegova pisma Jeli pre braka, koja ona kasnije pominje,²⁷ Jelin dnevnik o bombardovanju Beograda²⁸ govore da se ovo dvoje mladih ljudi zavolelo. Trebalo je savladati otpor bogatog Kujundžića da svoju kćer dâ za sina siromašnog stolara, da bi se Jela i Stojan venčali 26. jula 1864. godine. Oboje su bili veoma mladi: Stojan nije imao ni pune dvadeset dve godine, a Jela ni dvadeset.

Jela nije bila lepotica: niskog rasta, dežmekasta, jakih obrva. Rano je počela da poboljeva od očiju i često je boravila u banjama. Starala se o

²⁴ Jovan Novaković – Stojanu Novakoviću, Šabac, 29. novembar 1870, AS, SN, br. 2275.

²⁵ Pavle Popović, *Mladi Novaković (1842-1873)*..., s. 11.

²⁶ Ove pesme opširno su citirane u: Pavle Popović, *Mladi Novaković (1842-1873)*.

²⁷ Jela Novaković . Stojanu Novakoviću, Beograd, 8. juna 1870, AS, SN, br. 2279.

²⁸ *Bombardovanje Beograda 5. juna 1862. Iz devojačkog dnevnika pok. Jele St. Novakoviće*, Beograd, 1913.

svom izgledu. U pismima sinu ona piše o pomadama, haljinama, mideru. Njene veze sa nekim prijateljima su bile na granici koketerije.

Intelektualno, Jela je bila dorošla svome suprugu. Još u mladosti bila je pod uticajem omladinskih ideja, volela je književnost i sama je pisala pesme. Njen dnevnik o bombardovanju Beograda inteligentan je i pismen. Iako, sem u retkim prilikama,²⁹ nije učestvovala u javnom životu, Jela Novaković je bila uticajna ličnost. Obrazovana, u toku sa naučnim i državnničkim radom svoga supruga, ona se dopisivala sa Ilarionom Ruvarcem, Valtazarom Bogišićem, Ivanom Pavlovićem...

Uz svoju decu, koja su se školovala u Francuskoj i sa mužem, koji je bio diplomata u Carigradu, Parizu i Petrogradu, ona se obaveštavala i sticala je iskustvo. Bila je odličan posmatrač. Njena opširna pisma sinu dragocen su izvor o prilikama i ljudima.

Jela i Stojan Novaković o sebi najbolje govore u svojim pismima deci, kćerci Milici i naročito sinu Mileti. I jedno drugom su, očigledno, pisali mnogo. Ali, iz njihove prepiske malo je sačuvano. Samo jedno pismo Stojana Novakovića supruzi: pažljivo, puno obzira³⁰ i nekoliko pisama Jele Novaković suprugu. Ova druga izuzetno su vredna, jer bacaju svetlo na ličnost Stojana Novakovića iz ugla najdublje skrivene intime.

Većina sačuvanih pisama Jele Novaković suprugu, napisana je juna i jula 1870. godine. U to vreme Stojan se nalazio u obilasku škola po Srbiji. Bili su već šest godina u braku, imali su dete, ali su još uvek bili veoma mladi: oboje su imali manje od trideset godina. U Jelinim pismima ključaju velika strast i slepa ljubomora. Ona počinju ledeno: "Stojane!" – da bi se nastavila pravom bujicom prebacivanja i uvreda: "Deset dana kako si otišao pa ništa ne pisati, to je užasna nemarnost. Ali kakva je to sreća pisati pismo svojoj ženi kojoj se samo oči zamazuju lepim rečima, pored sreće kad se sedne na koleno učiteljke pa se pije vino za zdravlje njeno".³¹

I kad stigne pismo od Stojana, koje se zapravo samo mimoišlo sa njenim, Jela se ne smiruje. Nju muče detalji – gde je "bio na konaku".³² U iščekivanju pisma od Stojana, ona drži pred sobom pisma koja joj je on napisao na početku njihove ljubavi. Ta romantična kolekcija pojačava njenu

²⁹ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Banja Vranjska, 24. jul 1896, AS, SN, br. 2609.

³⁰ Stojan Novaković – Jeli Novaković, Beograd, 5. jul 1883, AS, SN, br. 2559.

³¹ Jela Novaković – Stojanu Novakoviću, Beograd, 3. jun 1870, AS, SN, br. 2272.

³² Jela Novaković – Stojanu Novakoviću, Beograd, 5. jun 1870, AS, SN, br. 278.

sumnju: "Ja se gušim u suzama sravnjujući samo titule na njima, naslove kojima si u pismima mene nazivao. Kakva grdna razlika u devojačkim pismima, kakva pre tri godine, a kakva su danas. A da negledaš sadržaj, i ne smem ih čitati, jer bi pukla od tuge".³³

Jela ne prihvata promenu intenziteta ljubavnog osećanja koju je doneo brak i koja je dolazila sa godinama zajedničkog života. Ona piše Stojanu da bi rado dala deset godina života "da mogu samo makar 10 godina poživeti s tobom, da ginem za tobom i da žudim onako kako sam prve tri četiri godine od kako smo se uzeli za tobom žudela".³⁴

Prijem zakasnelih Stojanovih pisama dovoljan je da promeni ton Jelinih pisama Stojanu, kojima je ona nastavila da ga prati na njegovom putu po Srbiji. Bes je bio trenutak. Trajna je ljubav prema mužu, čije vrednosti ona poznaje i poštuje: "Mili moj Stojane!... Očeš li mi i sad oprostiti kao i uvek, je li moj dobri Stojane! Prestavi me samo u kakvom sam položaju, sama sve mi nekako po kući nemo... ja neprestano plačem, i buncam koješta o tebi, što tebi ni u snu ne dolazi, ipak ja znam da me to ne može izviniti što te vređam. Još jedan put te molim da mi oprostiš za sva tri moja pisma... da ih zaboraviš pa da praćen mojom sadašnjom dobrovom voljom i ljubavlju putuješ ostale dane veseo, i da mi se zdrav i okrepljen vratiš tvojoj ljubeci te Jeli".³⁵

Ako je ljubomora znak odsustva ravnodušnosti, Jela Novaković je u svog muža bila zaljubljena i na pragu starosti. Pišući sinu o putovanju sa ocem Volgom, ona kaže da su bili u različitim kupeima. Zamera suprugu što se, ipak, nije nekako probio do njenog kupea i dodaje: "U jutru sam otišla da vidim šta radi, a ono jedna baš prema njemu sedi. On veli da je od skoro tu ali ja ne verujem nikome, pa ni ocu od godine 1898".³⁶

Jela Novaković je bila stub porodice. Kružila je između dece, unuka i supruga. Odnosi između nje i supruga dobili su nov sadržaj. Ali, oni nisu prestali da se poštuju i vole. Sve više su bili potrebni jedno drugom. "Veoma sam ti zahvalna", pisala je Jela Stojanu, "na prilježnome pismu, ti podpuno pogadaš koliko meni pričinjava spokojstva kad mogu razumeti kako si ti i kako je sve oko tebe".³⁷

³³ Jela Novaković – Stjanu Novakoviću, Beograd, 8 jun 1870, AS, SN, br. 2279.

³⁴ Isto.

³⁵ Jela Novaković – Stojanu Novakoviću, Beograd, 9. jun 1870, AS, SN, br. 2280.

³⁶ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Pjatigorsk, 27. jun 1901, AS, NS, br. 2652.

³⁷ Jela Novaković – Stojanu Novakoviću, Pariz, 14. decembar 1903, AS, SN, br. 2268.

Starost je izmenila i snove i brige: "Noćas sam snila kako ti se opet pojavila bubuljica na plećima, valjda zato što se bojim toga bola koji si osetio u Petrogradu pa eto i sad u Beogradu...

Treba da nosiš topliji kaput... iako tu nije jaka zima vetrovi je čine opasnijom...".³⁸

Stojan je nadživeo Jelu. U braku su proveli četrdeset četiri godine, a osećajno su bili vezani gotovo pola veka. Od opijenosti ljubavlju u mladosti, stigli su do luke razumevanja u starosti.

Slobodan Jovanović je ostavio upečatljiv portret Stojana Novakovića: "Nemoguće je izgledati većma kabinetski čovek od njega. Imao je snobivljivi kratkovidni pogled i žalostan preplašen osmejak Đure Daničića, povijena spisateljska leđa, i u celom držanju nešto teško i opuštano. Govorio je tečno, kao iz knjige, – s obrtima isuviše književnim, kao da ne razgovara, nego deklamuje svoje rasprave... On je bio prema nama vrlo tih i blag, ali nikad nam nije rekao nijedne reči pohvale, – i kada nam je davao uputstva, to je bilo na takav način kao da ne opšti sa živim ljudima, nego govori u telefon".³⁹

Zar je ovakav čovek mogao izazvati burnu strast i ljubomoru svoje žene? Bez Jelinih pisama, ličnost Stojana Novakovića lišena je jedne važne dimenzije: ona je suva i siva. Novaković je živeo u skladu sa svojim shvatanjem života: "Tako život da se može osećati i uživati ne treba da liči na jezero ili baru, već na reku ili bjiču (tovrent)".⁴⁰ A pisma njegove supruge potvrđuju njegovo uverenje "da u istorijskim izvorima retko šta za bacanje ima".⁴¹

c. DECA

Kćerka Milica je bila udata za Vladimira Rajkovića, vojnog izaslanika Srbije u Francuskoj i Rusiji. Znala je jezike⁴² i svirala je klavir.⁴³

³⁸ Isto.

³⁹ Slobodan Jovanović, "Stojan Novaković. Lične uspomene" u: *Spomenica St. Novakovića...* s. 83, 89.

⁴⁰ Refleksije Stojana Novakovića o čoveku, AS, SN, br. 720.

⁴¹ Stojan Novaković, *Narodne tradicije i kritička istorija...* s. 404.

⁴² Njeni prevodi objavljivani su u časopisu *Otadžbina*. Vid. Vladan Đorđević – Milici Novaković, Beograd, 23. septembra 1891, AS, SN, br. 2766.

Za vreme rata sa Bugarskom 1885. godine učestvovala je u prikupljanju pomoći za srpske bolnice. Na tome joj je kraljica Natalija, sa kojom su oba deteta Novakovićevih bila u bliskim odnosima, i lično zahvalila.⁴⁴

Neobično preduzirljiva i, prema opisu porodičnih prijatelja, duhovita,⁴⁵ Milica se posvetila porodici. Radala je i gubila decu. Podigla je tri ćerke i jednog sina.

Sin Mileta je studirao u Parizu, gde je i doktorirao. U Beograd se vratio 1905. godine i započeo je univerzitetsku karijeru kao privatni docent za međunarodno javno pravo na Pravnom fakultetu.⁴⁶ Oženio se 1. juna 1914. godine.⁴⁷

Pismena komunikacija između roditelja i dece, kao i između sestre i brata bila je veoma živa. Na to je uticala njihova razdvojenost zbog diplomatske službe oca, odnosno zeta i studija sina u inostranstvu. Ali, postojala je i velika uzajamna odgovornost i čvrsta emotivna veza između članova porodice, na kojoj su prijatelji zavideli Stojanu Novakoviću. Tako Ivan Pavlović piše Mileti: "Ljubazno pozdravlje i iskreno poštovanje gospodinu Novakoviću. Ne zavidim mu na novim dužnostima ali mu zavidim u oko sebe prikupljenom krugu porodice".⁴⁸

Pisma su bila potreba Novakovićevih. Otac je pisao sinu: "Želeo bih da mi se javljaš redovno, svake nedelje jedanput, da znam jesi li dobro".⁴⁹ Svaki zastoj u prepisci izazivao je zabrinutost, koju je smenjivao prekor. "Možeš već predstaviti sebi koliko sam bila ljuta što se tako dugo nisi javio. Čujem posle od mame, da si i njima isto tako podvalio i da je mama zbog tebe i suze prolivala. Šta ti je tako nužno bilo činiti ne mogu da pogodim.

⁴³ Veći broj pisama Jele i Stojana Novakovića govori o tome da su oboje veliku pažnju posvećivali muzičkom vaspitanju svoje dece.

⁴⁴ Natalija Obrenović – Milici Novaković, Beograd, 12. april 1886, AS, SN, br. 2667.

⁴⁵ Ivan Pavlović – Mileti Novakoviću, Pariz, 23. novembar 1905, AS, SN, br. 2741.

⁴⁶ O naučnom opusu Milete Novakovića vid: *Katalog knjiga na jezicima jugoslovenskih naroda 1868-1972*. Beograd 1981, s. 333-334; *Srpska bibliografija knjige 1868-1944*, knj. 12, Beograd, 1995, s. 71-72.

⁴⁷ AS, SN, br. 2755-2757.

⁴⁸ Ivan Pavlović – Mileti Novakoviću, Pariz, 23. novembar 1965, AS, SN, br. 2741.

⁴⁹ Stojan Novaković – Mileti Novakoviću, Bujakdere, 18. jun 1898, AS, SN, br.2721.

Zar si se toliko zaželeo svoga društva, da si na sve odmah zaboravio",⁵⁰ pisala je sestra bratu.

Ličnosti i njihovi međusobni odnosi su različiti, pa su različita i njihova pisma. Kćerka je imala muža i decu, što je brigu roditelja za nju činilo drugačijom. "Od Mice nemam ništa... oni moraju u Beograd... Sigurno ćeš ih videti kad prođu kroz Pariz, pa mi piši da znam kad će u Srbiju stići, i kako su deca",⁵¹ pisao je otac sinu. A majka je javljala sinu kako su se ocu i njoj na vest da "Mica hoće da pobaci... odsekle noge... otac sav uzbuđen počeo govoriti kako smo nesrećni... s tim detetom".⁵² Ženska strana porodice bila je više zainteresovana za politički rad muža, odnosno oca. U pismima oca i sina ta je strana više implicitna. "Jutros dobih pismo od oca" – piše kćerka majci, i nastavlja: "Otac je bio primljen od sultana, ne piše mi nikakve detalje, ako je vama pisao javite mi. Inače mu pismo isuviše tužno, jer sam se bojala da ga suviše ne slomiju ovi glasovi koje je od Božića do N. Godine dobijao. Vidi se da je u poslu i to je sreća".⁵³

Političke prilike u Srbiji: doušništvo, strah, korumpiranost političara – tema su pisama sestre bratu,⁵⁴ ali i roditeljima. O mogućim posledicama njene otvorenosti majka piše sinu: "Micina su pisma najbolje novine... sve što čuje mete u pismo, a kako kod nas hvataju tuđa pisma, to nema sumnje da znaju gore sve te stvari, i prema tome kako bi se mogla nadati kakvoj ljubaznosti".⁵⁵ Posle promene na srpskom prestolu i dolaska radikala na vlast, kćerka oseća nesigurnost političkog položaja oca i piše bratu: "Vidiš kako radikali raspolažu sa Petrogradom kao da je prazno mesto. Videćemo, hoće li oca u Savet, inače bi i otac sam trebao da traži da ga vrata. Oni ga, valjda, mogu vratiti, samo ga ne mogu staviti u penziju".⁵⁶

Iz pisama kćerke Stojana Novakovića vidi se da on nije upotrebljavao svoj politički položaj za rešavanje porodičnih problema. Posle povlačenja njenog muža iz Petrograda kćerka je, prema pismu majke sinu i htela da otac protestuje, posle je pisala kako neće nikoga da moli, "pa sad mi opet

⁵⁰ Milica Rajković – Mileti Novakoviću, Beograd, 5. oktobra 1903, AS, SN, br. 2748.

⁵¹ Stojan Novaković – Mileti Novakoviću, Carigrad, 25. jun 1898, AS, SN, br. 2772.

⁵² Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 6. februar 1901 AS, SN, br. 2645.

⁵³ Milica Rajković – Jeli Novaković, Krezo, 5. januar 1898, AS, SN, br. 2564.

⁵⁴ Milica Rajković – Mileti Novakoviću, Beograd, 24. maja 1902, AS, SN, br. 2666.

⁵⁵ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 29. decembra 1902, AS, SN, br. 2671.

⁵⁶ Milica Rajković – Mileti Novakoviću, Beograd, 5. oktobar 1903, AS, SN, br.2748.

piše neka se otac zauzme". Ali: "Otac nema kome da piše... Već mi je kazao da kažem Mici neka trpe, tako je došlo vreme".⁵⁷

Brojna su pisma majke deci, naročito sinu. Najviše ih je iz Petrograda. U dugim ruskim zimskim noćima, posle zajedničke igre *žandara*, otac se predavao radu ili snu, a ona je pisala sinu. Ta su pisma puna obaveštenja o ocu: "Jednoga dana imao je otac jednu audijenciju u 11 a drugu u 2 po podne, te jedva osta živ. Svuda uniforma i ordeni... Otac svuda govori ruski i to im se veoma dopada".⁵⁸ Uz to, otac odlično poznaje istoriju Rusije. Dok plove Crnim morem: "Otac mi obično priča istoriju svakoga mesta, čije je bilo prvo, kad je bilo tatarsko, a kad je prešlo u rusku oblast..."⁵⁹

Ali, pisma majke sinu nisu samo dragocen izvor obaveštenja o Stojanu Novakoviću lično. Njegova supruga je, sa ženskom intuicijom sudila o prilikama i ljudima oko njega. Njena pisma reflektuju siromaštvo srpske države i borbu njenog diplomate da, uprkos tome, svemu da formu. "Plate nema već dva meseca"⁶⁰ – piše Jela Novaković sinu. Državne praznike slavili su o svom trošku. Tako, na dan proglašenja Srbije za kraljevinu, majka piše sinu: "gotovo mi je dobro došlo, što se zbog žalosti za kraljem Milanom, ove godine današnji dan prođe bez gozbe, inače bi me dobro koštalo."⁶¹ Naredne 1902. godine: "Otac nema kredita a ja opet nemogu da prođe gluvo, pa sam sama spremila zakusku".⁶² Za Svetog Savu – isto.

Pisma Jele Novaković sinu otkrivaju njeno nezadovoljstvo zbog ženidbe kralja Aleksandra Dragom Mašin: "Poruka došla od Kralja ocu da uveri ovde grofa Lamsdorfa da se politika ne menja ni u koliko. Izričito se kaže da Srpski kralj i kraljica (mora i ona biti upletena) ne mogu biti dovoljno blagodarni za sva dobra koja su učinjena od Cara ruskoga".⁶³

⁵⁷ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 29. decembar 1902, AS, SN, br. 2671.

⁵⁸ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 6. februar 1901, AS, SN, br. 2645.

⁵⁹ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, na Crnom moru, na lađi "Carevina", 6. avgust 1901, AS, SN, br. 2654.

⁶⁰ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 23. februar 1902, AS, SN, br. 2662.

⁶¹ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 22. februar 1901, AS, SN, br. 2646.

⁶² Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 23. februar 1902, AS, SN, br. 2662.

⁶³ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 12. novembra 1902, AS, SN, br. 2670.

U to vreme radilo se mnogo na prijemu srpskog kraljevskog para na ruskom dvoru. Ali, supruga srpskog poslanika u Petrogradu poverava svome sinu: "ja bih volela da otac ne bude u službi da im ne bi šapronirao za vreme posete".⁶⁴

Dolazak Nikole Pašića u Petrograd mimo znanja srpskog poslanstva, a kako su sa srpskog dvora uveravali, i mimo znanja samog dvora, naterao je Stojana Novakovića na pomisao o ostavci. "Ovde Pašić nešto muti",⁶⁵ piše Jela Novaković sinu. Ali – "Otac mi izgleda kapriciozan sa tom ostavkom njegovom. Kad bi se mogao tamo (u Beogradu – L.P.) ograditi od sveta pa da mu odobrim. Ali ja znam kako će nam dosađivati ceo svet i kako otac neće biti izolovan od politike. A jadna nam politika bez pametnih ljudi i samostalnosti."⁶⁶

Jela Novaković je intuitivno osećala ono što je njen suprug duboko znao: da je politika sudbina njegovog naraštaja. Stojan Novaković je želeo da njegov sin umakne toj sudbini. Njegova brojna pisma sinu, koja čine središnje mesto u porodičnoj prepisci i višedimenzionalna su po sadržaju, najzanimljivija su upravo sa ovog stanovišta. U njima je Stojan Novaković razvio shvatanje o građanskom intelektualcu *kao čoveku znanja* (podv. L.P.). I on sam bio je intelektualac u modernom smislu te reči.

Stojan Novaković se školovao u Srbiji, ali je svoga sina Miletu poslao u Francusku. Brojna pisma koja je uputio sinu tokom njegovog školovanja zaslužuju posebnu studiju: iz njih, više nego iz bilo kog drugog izvora, izranja ličnost Stojana Novakovića u svom bogatstvu i dubini. On je bdeo nad sinom sa toplinom, ali metodično. Tretirao ga je ravnopravno i sin je izrastao u njegovog intelektualnog partnera.

Naravno, u očevim pismima sinu, koji se kao vrlo mlad našao u stranom svetu, ima mnogo saveta. Ali, ne i didaktike: otac nije savetovao ništa što nije bilo u njegovoj vlastitoj prirodi i u njegovom ličnom iskustvu. Zato je on stvarni autoritet. Stojan Novaković nije upućivao sina da odvojenost od porodice i zemlje nadoknađuje druženjem sa zemljacima, već ga je požurivao da uraste u francusku sredinu: "Najbolje bi bilo da se vi Srbi vidate štedljivo, samo da bi vam ostalo više vremena za rad i za mešanje i druženje s Francuzima. Što ja, koji Francuske nikad video nisam,

⁶⁴ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 23. februar 1902, AS, SN, br. 2662.

⁶⁵ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 22. januar 1902, AS, SN, br. 2662.

⁶⁶ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 7. februar 1902, S, SN, br. 2661.

francuski bolje govorim od mnogih koji su tamo bili sramota je za tu drugu gospodu više nego što je pohvala za mene".⁶⁷

U mnogim pismima otac je insistirao da sin, pre svega, nauči francuski jezik. To je uslov za uspešne studije, ali i za obzir prema novoj sredini: "Za jezik francuski gledaj da ga naučiš kao srpski... Nije... samo potreba ispita, nego ima i mnogo drugih potreba koje to zahtevaju. Slušao sam da su profesori prilično osetljivi na pitanju jezika i traže od učenika jasan izraz".⁶⁸

Kako je sam znao francuski jezik, otac je sinu saopštavao svoje utiske o njegovom znanju: "Prošlog leta video sam da ti prevođenje sa srpsko-ga na francuski jezik ne ide tako lako i sigurno kako bi trebalo. Jesi li razmišljao šta treba da radiš da dobiješ stil francuski i sigurno pero na tome jeziku, što sam ti već u početku obeležio kao jedan od zadataka bavljenja u Parizu".⁶⁹

Očeva pisma su puna podrške sinu, ali i sugestija kako da radi: lagano, s planom, sistematski.⁷⁰ Kad bi osetio da je to kod sina naišlo na odjek, nije se uzdržavao od priznanja: "Milo mi je kad si tako siguran za ispit. Dobar je običaj tvoj što iz ranije po planu radiš, ne dopuštajući da se poslovi nagomilavaju. Ta navika je prava tekovina, i kad imadneš prilike da vidiš kakve navike imaju drugi ljudi, videćeš da ti tvoja urednost i metodičnost nemerena zlata vredi. Samo onaj može nešto učiniti ko radi lagano i stalno, iz dana u dan. I ti su poslovi jedino zreli".⁷¹

Otac je pružao podršku sinu. U isto vreme zahtevao je da bude obaveštavan: "Javi mi kad budu definitivno određeni ispiti..."⁷² Dan tvoga ispita primiće se i ja sam ga upamtio; to je 16-og kako si mi javio! Želim ti svaku sreću..."⁷³

⁶⁷ Stojan Novaković – Mileti Novakoviću, Beograd, 26. noembar 1894, AS, SN, br. 2717.

⁶⁸ Stjan Novaković – Mileti Novakoviću, Carigrad, 16. april 1898, AS, SN, br. 2719.

⁶⁹ Stojan Novaković – Mileti Novakoviću, Carigrad, 14. februar 1900, AS, SN, br. 2732.

⁷⁰ Stojan Novaković – Mileti Novakoviću, Carigrad, 16. april 1898, AS, SN, Br. 2719.

⁷¹ Stojan Novaković – Mileti Novakoviću, Bujukdere, 18. jul 1898, AS, SN, br. 2721.

⁷² Isto.

⁷³ Stojan Novaković – Mileti Novakoviću, Carigrad, 3. decembar 1898, AS, SN, br. 2723.

Zanimala ga je i ocena: "Sigurno se daje na ispitu kakva beleška ili ocena. Hoćeš li je moći doznati? Uz nju bi trebalo imati skalu ocena..."⁷⁴ Primio je od sina izveštaje i reagovao je na njih: "S tvojim sam izveštajem zadovoljan; kratak je, jasan i razgovetan".⁷⁵

Školovanje deteta na strani bio je izdatak i za Stojana Novakovića. Ali, i bez toga on je bio ekonomičan, jer je bio veoma precizan. U jednom pismu majka piše sinu: "Mica reče da su ti dužni za neke knjige, ali se to može docnije naknaditi. Otac ne voli da se to meša s njegovim novcem..."⁷⁶ Otac je nadoknađivao sinu izdatak za svake novine i knjigu koju mu je ovaj poslao. Nije bio škrt, već precizan: "S ovim pismom", piše otac sinu, "šaljem ti mandat de poste za 140 franaka. Od tih je 100 naš redovni prilog za mesec april; 20 je dragovoljni dodatak za tvoga krojača, a 20 na račun kupovanja knjiga za mene".⁷⁷

Neskrivena je želja oca da se sin *posveti nauci i da tako postane nezavisan od državne službe i politike* (podv. L.P.). Milo mi je, piše sinu, "što ti se za pravo i pravne nauke volja i interes probudili, jer imam uverenje da bez toga ozbiljna uspeha u nauci nema osiguranja. Kako sam ja u državnoj službi pao u jedno vreme načetka i nesrećne vladavine (1868) što moram da budem u službi državnoj, i toga radi da sam u položaju koji drži u zavisnosti od svakojakih ljudi i pravaca (podv. L.P.). Kad bi tebe sreća poslužila da se razviješ i spreliš tako da možeš biti nezavisan građanski (podv. L.P.), meni bi to bilo najprijetnije zadovoljstvo u starosti".⁷⁸ To nije samo roditeljska ambicija. To je i vlastiti bilans Stojana Novakovića i celog njegovog naraštaja.

d. PRIJATELJI

Porodični i prijateljski krug Stojana Novakovića bio je socijalno zatvoren. To je prva generacija srbijanskog građanstva i srbijanske elite. Ovde se samo želi skrenuti pažnja na to kako je prijateljevala porodica Stojana Novakovića. To je utoliko važnije, što su njegova lična, politička i naučna prijateljstva prerasla u porodična prijateljstva.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 9. mart 1902, AS, SN, br. 2663.

⁷⁷ Stojan Novaković . Mileti Novakoviću, Carigrad, 12. april 1899, AS, SN, br. 2722.

⁷⁸ Stojan Novaković – Mileti Novakoviću, Carigrad, 25. jun 1898, AS, SN,

Sudeći po njihovoj prepisci, Novakovićevima su najbliže bile porodice političara i diplomate Milutina Garašanina i istoričara i profesora Ljube Kovačevića. To su bila trajna prijateljstva, bez senki. Stojan Novaković je upućivao sina da se u Parizu osloni na Milutina Garašanina, u to vreme srpskog poslanika u Francuskoj.⁷⁹ Čitava porodica Novaković strepi za obolelog Milutina Garašanina. "Da li će Bože ozdraviti?"⁸⁰ – piše zabrinuto Milica Jeli Novaković. Posle Garašaninove smrti Jela Novaković se u mnogim pismima svome sinu raspituje za Julku Garašarin, pozdravlja je, ukazuje pažnju i opominje njega da bude pažljiv: "Pomisli da sam zaboravila čestitati slavu g-đi Garašanki... da je i ti nisi zaboravio?"⁸¹ A drugi put: "Osobito mi je milo što si o prazniku bio kod g-đe Garašanke".⁸²

Tako i sa Kovačevićima. Njihova briga za sina Vladetu, koji se takođe školovao u Parizu, postala je i briga Novakovićevih. "Juče sam dobila pismo od kume Drage Kovačević. Ona nezaboravlja tvoj dan rođenja pa čestita mami kao da zna da će mi to milo biti, i želi puno sreće i zdravlja. Ti mu budi na ruci kao da si brat njegov stariji. I njega majka jednoga ima kao ja tebe",⁸³ piše Jela Novaković. I u Miličinim pismima bratu je ista briga: "Šta radi Vladeta. Njegovi su se zabrinuli jer piše nekakva žalostiva pisma. Svi te mole da obratiš pažnju na njega".⁸⁴

U svojoj prepisci Novakovićevi o prijateljima govore iskreno, sa ljubavlju. Ali, takav je njihov ton uopšte. U desetinama i desetinama pisama koje su razmenili Novakovićevi o prijateljima, rođacima, o drugim ljudima govore odmereno. Oni vode računa o tome da se njihova pisma kontrolišu. Tako, otac upozorava sina: "Juče smo primili kartu: mama se malo zabrinu što na otvorenoj karti onako pišeš o našem premijeru. Istina francusku poštansku valizu niko ne premeće, ali opet – bolje biti malo smotren, pa

⁷⁹ Stojan Novaković – Mileti Novakoviću, Beograd, 26. novembar 1894, AS, SN, br. 2717.

⁸⁰ Milica Rajković – Jeli Novaković, Krezo, 5. januar 1898, AS, SN, br. 2564.

⁸¹ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 20. decembar 1982, AS, SN, br. 2671.

⁸² Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 3. januar 1903, AS, SN, br. 2676.

⁸³ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 1. decembar 1901, AS, SN, br. 2658.

⁸⁴ Milica Rajković – Mileti Novakoviću, Beograd, 4. oktobar 1904, AS, SN, br. 2749.

makar se koji vic prežalio".⁸⁵ A majka: "često tvoje pismo ide od ruke do ruke, pa ne ide da svaki čita ono što treba da ostane među nama."⁸⁶

Ali, Novakovićevi o drugima govore odmereno i uzdržano ne samo iz opreznosti nego i iz pristojnosti. Oni čuvaju svoju privatnost i iz otmenosti.

Intimni svet Stojana Novakovića je bogat. Novaković je ostvarena ličnost i naučnik i državnik, ali i sin i brat, suprug, otac i deda, kao i prijatelj. Privatna i javna dimenzija njegove ličnosti nisu ni u kakvoj suprotnosti: one jedna drugu objašnjavaju.

Porodična prepiska Stojana Novakovića, koja je tako dugo vođena i veoma dobro sačuvana, nezaobilazna je ne samo za njegovog biografa. Ona je fascinantna materijal za istoričara srpskog društva druge polovine XIX i početka XX veka. Ovaj rad je samo probio ulaz u taj neiscrpni rudnik.

⁸⁵ Stojan Novaković – Mileti Novakoviću, Carigrad, 14. februar 1899, AS, SN, br. 2727.

⁸⁶ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Petrograd, 23. februar 1902, AS, SN, br. 2662.

17.

Srpska levica u delu Slobodana Jovanovića

Mnoge okolnosti, među kojima uvek i političke, činile su da se svaki pokušaj osvetljavanja mesta srpske levice u delu Slobodana Jovanovića razumevao kao provera njegove naučne objektivnosti i apriorno završavao na njegovu štetu. Višegodišnja uporedna istraživanja istorije društvenih ideja u Srbiji druge polovine XIX veka, kao i uvid u veoma obimnu domaću i stranu literaturu o tome, odavno su, međutim, pokazali neodrživost takvog postupka.¹ Ali, najpre, o kojoj levisci je reč?

Slobodan Jovanović je malo pisao o srpskoj građanskoj levisci, iz jednostavnog razloga što se ona javlja tek na početku XX veka, koji nije ni bio u središtu njegovih proučavanja. On je, poglavito, pisao o srpskoj socijalističkoj levisci. U njoj je razlikovao "dva velika pokreta": pokret Svetozara Markovića i pokret socijalne demokratije.² Povlačeći krupne linije i uzimajući, pri tom, kao kriterijum organizaciju, a ne ideju u mnoštvu njenih značenja i pravaca razvoja, držao je da je između ova dva pokreta postojala dvodecenijska praznina: od 1883. godine, kada je, nakon Timočke bune, došlo do preokreta kod najbližih Markovićevih saradnika, koji su, na osnovi njegovog učenja, 1881. stvorili Narodnu radikalnu stranku, – do 1903. godine, kada je, posle Majskog prevrata, organizovana Srpska socijaldemokratska partija. Ovim drugim pokretom, iako je o njemu kao, uostalom, i o srpskoj građanskoj levisci, došao do zaključka koji zaslužuju pažnju,³ Slobodan Jovanović nije se temeljnije bavio. Njegova je pažnja

¹ Vid. Latinka Perović, "Šta je pisano o Svetozaru Markoviću do kraja Prvog svetskog rata": *Srpski socijalisti 19. veka*, Beograd 1985, knj. 2, s. 36-68.

² Slobodan Jovanović, "Socijalizam u nas. Istorija socijalizma u Srbiji od Dragiše Lapčevića, Beograd, Izdanje Gece Kona, 1922": *Sabrana dela Slobodana Jovanovića*, Beograd 1991, knj. 11, s. 421.

³ Što se tiče drugog pokreta srpske socijalističke levice, zaslužuje pažnju mišljenje Slobodana Jovanovića da je vođa toga pokreta, Dimitrije Tucović, "po nečemu predosećao

koncentrisana na pokret Svetozara Markovića. Nastao krajem šezdesetih godina XIX veka u Ujedinjenoj omladini srpskoj, nasuprot liberalnoj struji u njoj, koju je predvodio Vladimir Jovanović, ovaj pokret je u prvoj polovini sedamdesetih godina uspeo da formuliše svoju ideologiju, prodre sa njom široko i postavi temelj političkog organizovanja u Srbiji u modernom smislu reči. Odnosno, temelj prve političke partije sa programom, statutom i organizacijom, čije je stvaranje početkom osamdesetih godina ubrzalo pojavu i druge dve političke partije u Srbiji druge polovine XIX veka.

Radovi Slobodana Jovanovića o prvom razdoblju srpske socijalističke levice metodološki se ne razlikuju od njegovih ostalih radova iz oblasti istorije. I u drugim radovima ove vrste, on je personalizovao istorijske pojave i svojstva čitavih pokreta i stranaka posmatrao kroz pojedine ličnosti. Osećao je, kako je primetio Sima Pandurović, "koliko su sva načela, sve ideje i sve teorije nerazdeljive od psihologije ličnosti koja ih inauguriše, lansira i zastupa"...⁴ Ne može se dokazati ni da je u radovima o srpskim socijalistima, o njihovim idejama i pokretima imao više ironije no inače. Ona je bila deo njegove skeptične prirode: "Ironija nikad ne napušta njegovo lice", pisao je o njemu Dragoljub Jovanović.⁵

Pomenuti radovi Slobodana Jovanovića izdvajaju se u historiografiji srpske socijalističke levice drugim svojstvima: znanjem i teorijskom kulturom. Njegovoj analizi pojave to je davalo neku vrstu matematičke tačnosti i činilo utisak hladnog tona. Objektivnost se poistovećivala sa rđavom emocijom, gubilo se iz vida da ona "znači samo savesnost, a ne znači neosetljivost".⁶

treću internacionalu", kao i da je u vreme aneksione krize "uglavnome radio ono što i nacionalisti, ali je svoje postupke pokušavao da bar motiviše marksistički". Slobodan Jovanović, "Dimitrije Tucović", Isto, s. 511, 512.

Za razumevanje, pak, srpske građanske levice, važno je stanovište Slobodana Jovanovića, po kome je borba samostalaca i radikala "više bila na površini nego u dubini". Između njih je, po Jovanoviću, bilo manje suštinskih razlika, a mnogo više dodirnih tačaka koje su ublažavale žestinu borbe, nacionalizam, zajednička ideologija, parlamentarna pravila igre – Slobodan Jovanović, "Radikali i samostalci", Isto, s. 355 – 356.

⁴ Sima Pandurović, "Slobodan Jovanović", *Misao*, Beograd 1927, knj. 24, sv. 1 i 2, s. 80.

⁵ Dragoljub Jovanović, "Slobodan Jovanović i narod", *Srpski književni glasnik*, Beograd, knj. 59, sv. 3, s. 193.

⁶ Sima Pandurović, "Slobodan Jovanović", s. 78.

Od svoje studije *Svetozar Marković*, koja je objavljena 1903. godine⁷, i do čije su pojave o Markoviću pisali samo njegovi saradnici i sledbenici koji su prema njemu imali kulturni odnos, – pa do kraja svog života, Slobodan Jovanović nije prestajao da se bavi prvim razdobljem srpske socijalističke levice: njenim idejama, njihovim nosiocima i njihovim uticajem u srpskom društvu. Niko se od njega ni duže ni potpunije, u smislu njenog istorijskog konteksta i razvoja, nije bavio pojavom socijalističke levice u Srbiji. Svojom studijom *Svetozar Marković* on je srpsku socijalističku levicu uveo u istorijsku i pravnu nauku i otvorio kao naučni problem.

Smatra se, ne bez razloga, da bez knjige Jovana Skerlića o Svetozaru Markoviću,⁸ "ni Markovićevo mesto u književnosti, pa ni u istoriji naše zemlje ne bi bilo tako visoko ocenjeno, niti bi Markoviću, u duhovnom smislu, pripalo toliko značaja".⁹ Ali, Skerličeva knjiga, iako je on to poricao, bila je, u velikoj meri, odgovor Jovanoviću.¹⁰ Slobodan Jovanović je, nema sumnje, stvorio neprevaziđenu kontroverzu o Markoviću. Ustvari, kontroverzu koja izražava dve orijentacije u našem intelektualnom razvitku: liberalnu i socijalističku.

Upravo zbog toga se i može postaviti pitanje: da li Slobodan Jovanović svojim brojnim radovima nastalim u dugom vremenskom rasponu od 1903. do 1957. godine¹¹, zaokružuje svoje negativno gledanje na prvo razdoblje socijalističke levice u Srbiji, kako je to i naučna i politička kritika, ne osećajući ili svesno previđajući njegovu podeljenost, tumačila od pojave njegove studije o Svetozaru Markoviću?

Nijedno delo Slobodana Jovanovića nije više osporavano od ove studije. Štaviše, ona je uzimana kao dokaz da Slobodanu Jovanoviću uopšte nedostaje "dar der geistigen Vertiefung... sposobnost za dublju naučnu

⁷ Slobodan Jovanović, *Svetozar Marković*, Beograd, "Dositije Obradović", Štamparija Ace M. Stanojevića, Beograd 1903.

⁸ Jovan Skerlić, *Svetozar Marković, njegov život, rad i ideje*, Beograd 1910.

⁹ Miroslav Egerić, "Marković i Skerlić o književnosti"; *Svetozar Marković i srpska književnost*, Institut za književnost i umetnost, Beograd 1975, s. 187.

¹⁰ U predgovoru svoje knjige o Svetozaru Markoviću Skerlić napominje da je nije pisao "kao neku demokratsku repliku na knjigu G. Slobodana Jovanovića". – Jovan Skerlić, Predgovor: *Svetozar Marković...*, s. V.

¹¹ Slobodan Jovanović, "Svetozar Marković": *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*, Vindzor 1964, s. 16-17. Rad je završen maja 1957. godine, ali je, po želji autora, objavljen posle njegove smrti.

refleksiju".¹² Sumnjalo se čak i u njegove motive. "Ja neću ići tako daleko", pisao je Krsta Cicvarić, "kao naši socijalisti, koji tvrde da je Jovanović tu knjigu napisao u nameri da osveti svoga oca (Vladimira Jovanovića – L.P.), ali slobodno smem reći da Jovanovićeve knjige ima pamfletski karakter: ona je napisana s jednom prikrivenom, ali nesumnjivom mržnjom prema Markoviću."¹³

Studija Slobodana Jovanovića o Svetozaru Markoviću je ne samo poljuljala poverenje u Jovanovićeve naučne objektivnosti nego je prema njemu, – koji se poreklom, vaspitanjem i obrazovanjem upadljivo razlikovao i izdvajao u svojoj sredini, – stvorila izvesnu mentalnu rezervisanost. Davno, dakle, pre no što je na to mogla uticati njegova politička sudbina. Najviši izraz te rezervisanosti bila je upravo već pominjana studija Jovana Skerlića *Svetozar Marković, njegov život, rad i ideje*, 1910. godine.

Slobodan Jovanović je nalazio da netačnost Markovićeve ideje "s čisto teorijskog gledišta" nije, u Skerličevim očima, umanjivala njihovu vrednost. Idejama koje uspevaju, ne treba, po Skerliću, ni činiti "teorijske zamerke". Drugim rečima, pisao je Jovanović povodom Skerličevog odnosa prema teorijskoj vrednosti Markovićeve ideje, – što je i bila glavna razlika u njihovom pristupu Markoviću, – "ko hoće da pozna Markovićeve ideje onakve kakve su deystvovala na ljude, ko hoće da ih prizna kao 'ideje-sile', taj ne treba da rasčlanjava Markovićeve teorije, nego treba da ih zbije u one velike reči, u one zvučne formule koje su i bile sprovednice kod publike".¹⁴ Na osnovu tih "ideja-sila", koje su kod Markovića prepoznatljivije u formulama socijalne pravde i unutrašnje i spoljne slobode srpskog naroda, Skerlić je Markovića "'prepevao', i podigao u višlju sferu idealnih i uobraženih ličnosti".¹⁵

U isto vreme, Slobodan Jovanović je odmah, nepogrešivo, osetio da je o Markoviću napisana knjiga koja će ostati definitivna.¹⁶ Tajnu te

¹² Krsta Cicvarić, *Svetozar Marković i birokratski sistem pred sudom Slobodana Jovanovića*, Beograd 1910, s. 3; vid. I Krsta Cicvarić, "Sociologija Slobodana Jovanovića": *Kritički eseji*, Beograd 1912.

¹³ Krsta Cicvarić, "Jovan Skerlić o Svetozaru Markoviću": *Kritički eseji...* s. 262; vid. I Krsta Cicvarić, *Svetozar Marković i birokratski sistem pred sudom Slobodana Jovanovića...*, s. 10.

¹⁴ Slobodan Jovanović, "Jovan Skerlić, Svetozar Marković, njegov život, rad i ideje", Beograd 1910, Dodatak. *Sabrana dela Slobodana Jovanovića*, Beograd 1990, knj. 2, s. 158.

¹⁵ Isto, s. 166.

¹⁶ Isto, s. 150.

definitivnosti, nauci inače nesvojstvene, Jovanović je nalazio u tome što je Skerlić, kao darovit sledbenik Svetozara Markovića, pogodio i uspeo da izrazi "osećajni ton" njegovih ideja.¹⁷ Ustvari, ideje koje su u Srbiji imale socijalnu i političku rezonancu široko izvan njenog prvog socijalističkog pokreta, u seljaštvu kao pretežnom delu naroda, ušle su u idejnu matricu srpske levice uopšte: i socijalističke i građanske.¹⁸ Posmatrano upravo iz te perspektive, delo Slobodana Jovanovića o rodonačelniku srpske socijalističke levice jeste jedinstveno.

U levičarskom časopisu *Umetnost i kritika*, koji je uoči Drugog svetskog rata izlazio u Beogradu, ta je jedinstvenost dobro shvaćena i tačno izražena. "Ako uporedimo", rečeno je tamo, "Skerlićevu analizu Svetozara Markovića sa knjigom Slobodana Jovanovića, lako ćemo ustanoviti da su neke teoretske postavke Slobodana Jovanovića u kritici Svetozara Markovića pravilnije nego postavke Skerlića, ali u cjelini Skerlićeva ocjena daleko nam je bliža nego ocjena konzervativca Slobodana Jovanovića".¹⁹

Ovo stanovište bilo je blisko i onima sa kojima je leвица bila u nepomirljivom sukobu. U kritici građanskog sveta, koji je u Srbiji, u Markovićevo vreme, bio u nastajanju, – "Marković se našao i sa krajnje konzervativnim i sa krajnje progresivnim krilom srbijanskog društva". Ova dva krila povezivao je strah od građanskog sveta, koji je bio jedna od karakteristika "raspoloženja i srpske nesocijalističke inteligencije Markovićevo vreme".²⁰ Približavala ih je emotivna vezanost za socijalne i političke vrednosti i za moral patrijarhalnog sveta. Tako su se, "u svome otporu prema građanskom društvu", sreli Marković i srpski realistički pisci: "oni su tražili zajednički jezik i došli u onu čvrstu vezu, koja se ne može poreći".²¹ U isto vreme, treba imati u vidu da je Marković reagovao na zagovornike građanskog društva u Srbiji. Svoje glavne ideje o svojini, klasama, liberalizmu, o društvenoj borbi u Evropi – Marković je razvio u polemici sa srpskim ljudima: Vladimirom Jovanovićem, Vladanom Đorđevićem, Dragišom Stanojevićem. U svojoj lektiri, koja se na osnovu

¹⁷ Slobodan Jovanović "Jovan Skerlić kao istoričar", *Sabrana dela...* knj. 11, s. 702.

¹⁸ Veoma dokumentovano o uticaju Svetozara Markovića na srpsku građansku levicu – Dragiša Vitošević, "Duh nasleđa Svetozara Markovića u građanskoj levici": *Svetozar Marković i srpska književnost...* s. 217-227.

¹⁹ J. Gregorović, "Skerlić u svome dobu", *Umetnost i kritika*, Beograd, 1939, br. 4-5, s. 202.

²⁰ Predrag Protić, "Svetozar Marković i građanski svet": *Svetozar Marković i srpska književnost...* s. 210.

²¹ Isto, s. 211.

njegovog pisanog dela može tačno identifikovati, on je, pre svega, tražio teorijski okvir i naučnu potvrdu za svoje odgovore na pitanja koja mu je postavljala njegova vlastita sredina. Slobodan Jovanović je preuveličavao uticaj pročitano na Markovića. Ne radi se toliko o mehaničkom uticaju pročitano na Markovića, kao ni o Markovićevo sveobuhvatnom uticaju na srpsko društvo, kako je mislio Jovan Skerlić. Reč je o opštim idejama i o duhu vremena. Otuda u objašnjenju naizgled paradoksalnog susreta levičara i konzervativaca na odnosu prema Svetozaru Markoviću i leži suština tumačenja pojave prvog pokreta socijalističke levice u Srbiji, koje je Slobodan Jovanović dao na njemu svojestven, nesentimentalan način.²²

On je bio precizan, pre svega, u određivanju teorijskog ishodišta srpskog socijalizma XIX veka. Otkrivao ga je u ruskom socijalizmu, pojavi koju će ruska filozofska misao početi da tumači posle 1905, a naročito posle 1917. godine,²³ a anglosaksonska i severnoamerička nauka intenzivnije tek posle Drugog svetskog rata – u težnji da objasni sovjetsko razdoblje i odgovori na pitanje o njegovim korenima u ruskoj istoriji.²⁴

Već 1903. godine, Slobodan Jovanović je suštinom te teorije smatrao: neponavljanje zapadnoevropskog puta, preskakanje kapitalizma, socijalnu revoluciju putem političke revolucije.

Jasno je uočavao i njen eshatološki karakter: istočnopravoslavna vera zamenjena je naukom, ali je nauka propovedana kao vera. Nova nauka je bila "jedna dovršena stvar, koja samo još ostaje da se primeni radi najveće sreće i blaženstva ljudskoga".²⁵ Za to su potrebni "novi ljudi", "koji su shvatili nove istine" i čija je "dužnost da ih... i drugima objasne".²⁶

Apostole te nove vere opisao je kao fanatike akcije. Takvim je, u prvom redu, smatrao samog Svetozara Markovića. On se, pisao je Jovanović, – "od 1870. do 1875... nije odmarao, osem u zatvoru i progonstvu, ali i tada on je jednako čitao ili pisao". Pokretao je jedan list za drugim; vodio korespondenciju uporedivu, po Jovanoviću, samo sa onom

²² Aleksandar Pavković, *Politička teorija Slobodana Jovanovića. Jedan nesentimentalan pristup politici*, Beograd 1996.

²³ Reč je o "vehovcima": Berdajev, Bulgakov, Struve i drugi. Oni su 1909. objavili zbornik *Bexu (Putokazi)*, a zatim 1918. godine novi zbornik. – Vid. *Из глубины. Сборник статей о русской революции*, Москва, 1991. Preštampano prema izdanju *Русская мысль*, Москва – Петербург, 1918.

²⁴ Opširnije u: Latinka Perović, *Planirana revolucija*, Beograd-Zagreb 1988.

²⁵ Slobodan Jovanović, "Pera Todorović", *Sabrana dela...* knj. 2, s. 180.

²⁶ Slobodan Jovanović, "Svetozar Marković", *Sabrana dela...* knj. 2, s. 55.

koju su vodili Vuk i Dositej; redakciju svoga lista *Javnost* pretvorio u "štab krajnje levice" u Narodnoj skupštini; u izgnanstvu (1872), pripremao ustanak u Bosni i Hercegovini; organizovao proizvođačka privredna udruženja. Uveren da je ceo dotadašnji razvitak srpskog naroda bio pogrešan, "da sve treba početi iznova" i da je on taj koji treba da pokaže pravi put – Marković je radio bez predaha.²⁷ Rečju, bio je jedan od onih, kako je za njega mnogo kasnije, osećajući takođe fanatizam kao njegovu psihološku karakteristiku, rekla Isidora Sekulić, – "što ne odumljuju kad naume... što ne spavaju dok ne umru".²⁸

Materijal za pronicanje u psihologiju prvih srpskih socijalista Jovanović je imao u izobilju i dobijao ga je iz prve ruke. "Mi smo mnogo čitali"... – kazivao mu je Pera Todorović, jedan od najbližih Markovićevih saradnika – "ali ipak za to praktični rad značio je za nas mnogo više nego teorija. Naši ruski prijatelji govorili su nam: udite što pre u život i borbu, tako ćete najpre naučiti šta i kako treba da radite... Taj govor naših ruskih prijatelja tako je uticao na nas da mnogo od nas nisu mogli dočekati da svrše škole, nego su odmah jurnuli u borbu. Nas su nazivali strankom nesvršenih đaka."²⁹ Tako se, nasuprot pojmu građanskog intelektualca, kao čoveka znanja, pojavio inteligent, za koga je akcija bila jedina prava škola, a društveni preobražaj stvar volje, Kogod se, kako kaže Slobodan Jovanović, spremao "za određeni poziv – advokatski, lekarski, inženjerski, umesto za taj neodređeni praktičan rad" – izgledao je ovim apostolima nove vere "ćifta, filistar, buržoa".³⁰

Iako obavešteni o zapadnoevropskim socijalističkim učenjima, o doktrinama Prudona i Blana, Lasala i Marksa, srpski socijalisti su se mnogo više oslanjali na njihovu preradu u slovenskoj, pravoslavnoj, seljačkoj Rusiji. Odnosno, na doktrinu ruskog narodnjačkog socijalizma i nastalu s obzirom na ta učenja, kao i njihovo prilagođavanje i prerada. Tu doktrinu Hobsbaum je označio kao "najznačajniji pokušaj da se ono što je najnovije nađe u onome što je najstarije".³¹ Sva tadašnja socijalistička učenja na Zapadu teže kolektivnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju. Zar taj

²⁷ Isto, s. 147.

²⁸ Isidora Sekulić, "Svetozar Marković – ptica bure", *Naša književnost*, Beograd 1946, knj. 2, sv. 9, s. 38.

²⁹ Slobodan Jovanović, "Dodatak. Jedan razgovor s Perom Todorovićem", *Sabrana dela...* knj. 2, s. 219.

³⁰ Slobodan Jovanović, "Pera Todorović", *Sabrana dela...* knj. 2, s. 182.

³¹ K. Marks, *Pre-capitalist Economic Formation*, edited by F.J. Hobsbaum, London 1964, s. 14.

isti princip nije sačuvan u slovenskim patrijarhalnim ustanovama za koje su se srpski socijalisti zdušno zalagali: opštini, ruskom miru i srpskoj zadruzi? Tako se luk zatvarao i zaostalost se uzimala kao prednost u stvaranju slovenske civilizacije kao superiornije u odnosu na zapadnoevropsku civilizaciju.

Izbor formule ruskog narodnjačkog socijalizma, koju su srpski socijalisti poznavali u svim njenim varijantama: anarhističkoj, jakobinskoj i progresističkoj – nije bio slučajna. Prema Slobodanu Jovanoviću: "Svetozar Marković bio je jedan od onih retkih socijalista kod nas koji poznaju teoriju socijalizma i prate socijalistički pokret svoga vremena... Za svoje vreme, on je bio jedan evropski obrazovan socijalist".³² Ali, nastavlja Jovanović, kada je Svetozar Marković počeo da govori o gorućim pitanjima u Srbiji svoga vremena: prirodnoj i novčanoj privredi, ličnoj i kolektivnoj svojini, proizvodnji i raspodeli, ekonomskoj jednakosti i političkoj slobodi, socijalnom i političkom pitanju, slobodi kao sredstvu i slobodi kao cilju, gradu i selu, činovnicima i birokratskom sistemu, običaju i pravu "njegovo zapadnjaštvo otišlo je kao rukom odneto; on je hvalio staro patrijarhalno doba i branio našu primitivnost time što je ona naša, – od Zapada nepozajmljena". Tako je, po njemu, Svetozar Marković "stao ličiti na onaj tip ljudi koje je najmanje voleo, na zatucane nacionaliste".³³

Dalja proučavanja Slobodana Jovanovića srpskog XIX veka nisu poljuljala njegova stanovišta o teorijskom poreklu srpskog socijalizma, njegovom eshatološkom karakteru, o poistovećivanju nauke i ideologije, kao i o psihološkom profilu srpskih socijalista – do kojih je bio došao početkom XIX veka.³⁴ Ali su bitno promenila njegovu početnu ocenu o nevelikom uticaju prvog pokreta socijalističke levice u Srbiji, posebno njenog rodonačelnika. O tome svedoče njegovi radovi o Peri Todoroviću,³⁵ Vladimiru Jovanoviću,³⁶ Nikoli Pašiću, Dragiši Lapčeviću, Dimitriju

³² Slobodan Jovanović, "Svetozar Marković", *Sabrana dela...* knj. 2, s. 45.

³³ Isto, s. 114.

³⁴ Zanimljivo je da Slobodan Jovanović nije napisao članak o Svetozaru Markoviću, koji mu je, povodom pedesetogodišnjice Markovićeve smrti, tražio *Srpski književni glasnik*. Kao ni odrednicu o Markoviću za *Encyclopedia of the Social sciences* Kolumbija univerziteta u Njujorku. Oba teksta prepustio je svom mlađem kolegi, dr Dragoljubu Jovanoviću. – Vid. Dr Nadežda Jovanović, "Slobodan Jovanović i Dragoljub Jovanović, *Tokovi istorije*, Beograd 1996, br. 1-2, s. 124.

³⁵ Slobodan Jovanović, *Sabrana dela...* knj. 2.

³⁶ Tekst o Vladimiru Jovanoviću i svim ličnostima navedenim posle njega: Slobodan Jovanović, *Sabrana dela...* knj. 11.

Tucoviću, Raši Miloševiću, Jovanu Skerliću, Urošu Petroviću, Dragiši Vasiću, kao i njegov rad *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*.³⁷

Slobodan Jovanović nije bio intelektualni ignorant da bi ostao ravnodušan prema svemu što je, posle nejga, napisano o Svetozaru Markoviću. On je shvatio da je Marković stvorio jednu idejnu matricu i utemeljio jednu tradiciju, koju neće baštiniti samo puki epigoni i "nesvršeni đaci". Zar sam Jovan Skerlić nije bio najrečitiji dokaz da sve to živi i obnavlja se i u najumnijim glavama i u najboljim karakterima u narodu?

Ali, stvarni domet uticaja prvog pokreta socijalističke levice u Srbiji, Slobodan Jovanović je pokazao u svom velikom delu *Vlada Milana Obrenovića*.³⁸ Sa idejama kako ih je on već bio opisao 1903. godine, i načinom na koji je propovedao te ideje, – načinom u kome se osećala "jedna skoro religiozna dubina uverenja i jedna isto tako religiozna nestrpljivost i isključivost", – Marković je, za Slobodana Jovanovića nesporno, "zametnuo jedan veliki pokret, koji će trajati decenijama i koji će proći kroz nekoliko faza".³⁹ Iako je Markovićev pokret označio kao novu stranku već pod Namesništvom, Jovanović je smatrao da je taj pokret, tek posle Namesništva, pokazao "šta se sve u njemu krije, i šta se sve iz njega može izroditi".⁴⁰ Direktna rezultat tog pokreta, koji je delovao od 1868. godine, bila je opozicija u Narodnoj skupštini 1874/75. godine. Po Jovanoviću, ona je odigrala ključnu ulogu u prevođenju Markovićevih ideja na politički jezik razumljiv seljačkoj masi. Njena pojava predstavljala je, međutim, zaokruženje praktičnog političkog programa Svetozara Markovića, koji je on sam izveo iz svog teorijskog programa. U slučaju skupštinske opozicije, to je značilo: osvajanje Narodne skupštine od strane predstavnika narodne partije, njeno pretvaranje u najviši organ vlasti, da bi mogle da se izvrše političke i ekonomske reforme koje bi odgovarale tradiciji i interesima naroda.

Proučavajući Markovića kao ideologa, Slobodan Jovanović je gubio iz vida da su kod njega ideologija i organizacija nedeljive, te je zbog toga zanemarivao Markovića i kao velikog organizatora. Zato je u ostrašćenju borbi skupštinske opozicije za uništenje birokratskog sistema i za konventski karakter narodnog predstavnništva u prvom redu video ogoljeni

³⁷ Slobodan Jovanović, *Sabrana dela*, knj. 12.

³⁸ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića...* knj. I, s. 252.

³⁹ Isto, s. 263.

⁴⁰ Isto.

odjek Markovićeve ideje o državi bez činovnika i sa neposrednom vladavinom naroda, a mnogo manje politički uticaj Markovića, koji je i neposredno usmeravao opozicione poslanike. Ovu drugu ulogu Marković je ostvarivao preko vodećih ljudi skupštinske opozicije, Adama Bogosavljevića i Jevrema Markovića, koji su pripadali najužem jezgru njegovog pokreta, kao i preko svoga lista *Oslobođenje*, koji je, sasvim izvesno, u odnosu na skupštinsku opoziciju imao direktivnu ulogu.

Na ideologiji prvog pokreta socijalističke levice organizovana je i Narodna radikalna stranka: "Poreklo njenog programa nalazi se u spisima Svetozara Markovića."⁴¹ Ona je evoluirala, ali od svog idejnog porekla nije mogla pobeći. Kada je to pokušala, u njenim vlastitim redovima javila se leвица. Na ideologiju Svetozara Markovića vratili su se, početkom XX veka, samostalni radikali. Vodeću ulogu među njima imali su predstavnici tadašnje srpske elite: Jovan Skerlić, Jaša Prodanović, Jovan M. Žujović. Ni time se, međutim, ne iscrpljuje uticaj prvog socijalističkog pokreta u Srbiji.

U praćenju tog uticaja metod posmatranja čitavih faza pokreta ili nekih njegovih karakteristika kroz pojedine ličnosti, pokazao je i svoja ograničenja. Niti je, na primer, Dimitrije Cenić bio kritičar napuštanja uske, tajne organizacije socijalista tek od stvaranja Narodne radikalne stranke, niti je Vaso Pelagić bio prosvetitelj, "koji je opominjao na jednog Dositeja mnogo brutalnijeg i mnogo opasnijeg."⁴² Ni Pera Todorović nije svojim temperamentom stvarao fanatizam i sektaštvo i apsolutizovao značaj organizacije u prvom socijalističkom pokretu u Srbiji, odnosno u Narodnoj radikalnoj stranci. Svi su oni pripadali jednoj istoj idejnoj matrici, onoj koju je stvorio Svetozar Marković, samo su neke njene elemente razvili do kraja.

Na zalasku svog života Slobodan Jovanović je, razmatrajući pitanje o kulturnom obrascu u srpskom narodu, o Svetozaru Markoviću pisao kao o moralisti. Smatrao je da je Marković, čistim umovanjem, došao do toga da je altruizam korisniji od egoizma. Ali, u njegovom altruizmu nije nalazio "ni traga od Dositejeve čuvstvitelnosti". Marković se "stideo osećajnosti i ugušivao ju je u sebi". Znajući da se ideologije ne cene samo po tvorcima nego i po sledbenicima, Slobodan Jovanović je ukazivao, upravo u pitanju morala, na daleku vezu Markovića i komunista: "Marković je verovao u pozitivne nauke onako, kao Dositej u prosvetiteljsku filozofiju, i zato je našao svoj ideal u jednom čoveku koji ne bi imao ničega sebičnog ni

⁴¹ Slobodan Jovanović, "Pera Todorović", *Sabrani spisi...* knj. 2, s. 189.

⁴² Slobodan Jovanović, "Socijalizam u nas. Istorija socijalizma u Srbiji od Dragiše Lapčevića"... *Sabrani spisi...* knj. 11, s. 422.

subjektivnog, ali u isto vreme ne bi imao srca nimalo. U naše vreme, komunisti su pokazali kakav taj ideal izgleda, kad se ostvari."⁴³

Prvi pokret socijalističke levice u Srbiji Slobodan Jovanović je smatrao ozbiljnom pojavom i nastojao je da je, sa relativno kratkog vremenskog odstojanja, razume i objasni. Njegovo viđenje tog pokreta zaslužuje novo promišljanje. Ono, to promišljanje, ne stavlja na probu toliko naučnu objektivnost stanovišta Slobodana Jovanovića o srpskoj levici koliko naše razumevanje složenog značenja toga stanovišta i kulturnog obrasca iz koga je ono proizašlo.

⁴³ Slobodan Jovanović, *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera...* s. 38.

18. Presuda istoričara

Studija Slobodana Jovanovića o Peri Todoroviću

Vi uzeste Peru na dušu...

Milovan Milovanović
Slobodanu Jovanoviću

U svojoj knjizi *Stvaralac i politika*, Predrag Protić je ukazao na jednu karakteristiku našeg mentaliteta, tačnije naše političke kulture: obračuni sa javnim radnicima postaju najžešći kad oni postanu politički mrtvi. Ali, postoji i jedna druga karakteristika: političkim mrtvacima se priznaju i neke zasluge tek kad oni postanu i biološki mrtvi. Pera Todorović nije jedini dokaz za ovo, ali teško da se u Srbiji druge polovine XIX veka može naći bolji.

Posle raskida sa Narodnom radikalnom strankom, Pera Todorović je za stranku postao politički mrtvac. On je bio prvi na koga je primenjen princip o odnosu pojedinca i stranke, koji je formulisao jedan od učitelja prvih srpskih socijalista, potonjih radikala, ideolog ruskog revolucionarnog narodnjaštva Petar Lavrovič Lavrov. Po njemu, pojedinac i stranka stoje u istom odnosu u kome organ i organizam. Pojedinac – organ ima "svoju strukturu, svoje delovanje, ali je potčinjen *jedinstvu* celine". To je "neizbežan uslov života organizma", to jest – "uslov zajedničkog delovanja, uslov pobeđe", individualnost iščezava. Ko se s partijom razide "u bitnim pitanjima, taj je njen neprijatelj. Protiv tih neprijatelja, partija usmerava i

mora usmeriti svu snagu svoje organizacije, boreći se kao jedan čovek svim svojim sredstvima, koncentrišući sve svoje udarce"...¹

Pomenuti princip lako je prionuo i dobro funkcionisao u sredini u kojoj je svako izdvajanje iz nacionalnog i socijalnog kolektiva, iz naroda, smatrano izdajom. Opasnost od izdaje visila je kao bič božiji nad prvim obrazovanim ljudima u Srbiji. Pišući da su oni "sinovi ili unuci seljaka... većinom odrasli na 'proji' i 'skrobu'...", i došli do višeg obrazovanja na račun onog naroda što je ostao na 'proji' i 'skrobu'", – Svetozar Marković je upozoravao: "ako je ko od inteligencije, koji je učinio istu karijeru, voljan da to zaboravi, mi nismo voljni da mu to dozvolimo".²

Političko i moralističko merilo bilo je iznad književnog, na delo se gledalo kroz piščevu ličnost.³ A o Peri Todoroviću pisalo se na način koji nije izazivao toliko političku osudu koliko odvratnost i gađenje. U diskreditovanju Todorovića, koji je izdao a nije se predao, bilo je neskrivenog besa i zlobe, i partijske i lične. Jer, nije se radilo o rdavoj ličnosti kao takvoj već o nameri da se ličnost rdavim napravi i da se stigmatizuje. Jednom pokrenut, taj mehanizam se nije mogao zaustaviti za života Pere Todorovića. On je nazivan izdajnikom, plaćenikom, slugom... Njegovo ime i prezime pisani su malim slovom.⁴ Poricano mu je sve, pa čak i dar.

Pera Todorović je već bio u drugom braku, imao je za sobom čitavu kolekciju listova, časopisa i kalendara, koje je izdavao i uređivao; bio je vlasnik i urednik uticajnog dnevnog lista *Male Novine*; već je bio napisao i objavio niz romana, – kad je književnik Janko Veselinović, koji je bio privržen Narodnoj radikalnoj stranci, o njemu napisao:

"Petar Todorović je jedna vrlo gadna bolest društvena... U imenu ovoga po nevaljalstvu i pokvarenosti jedinstvenog čoveka za svih devetnaest vekova, sabrani su svi poroci, sva nevaljalstva, koja može da

¹ П. Л. Лавров, *Исторические письма*, С. Петербург, 1906, s. 147.

² Svetozar Marković, "Otvoreno pismo G. Maticu", *Sabrani spisi* I, Beograd, 1960. s. 191-192.

³ O glavnom književnom arbitru u Todorovićevo vreme, Jovanu Skerliću, jedan od njegovih prvih biografa piše: "Skerlić je bio u stanju da zapazi osobine dela jednoga pisca, ali on je na njih gledao kroz piščevu ličnost. Piscu sa čijim se moralnim i političkim uveravanjem slagao, davao je više, a piscu koji mu je bio ideološki protivnik manje no što mu je pripadalo. To moralističko i političko merilo postalo je nerazdvojni deo njegove kritičarske, 'lične jednačine'." – Živomir Mladenović, *Mladost Jovana Skerlića – Skerlićevo prvo formiranje*, Beograd, 1940, s. 295.

⁴ Latinka Perović, *Pera Todorović...* s. 148.

izmetne jedan pokvareni naraštaj... Jedan nazadnjak i u umnom i u moralnom i u seksualnom smislu... Može se misliti kako je sramno ponižena i obeščašćena srpska slobodna javna reč, kad je vodi ovakva nakaza bez fizionomije... Demoralizacija počinje bivati opasna, jer podiže ruku i naše svetinje davi onaj, koji je poslednji na stepenicama i društvenog i porodičnog i političkog morala... U Petru Smiljevcu ("Smiljevo", štamparija Pere Todorovića – L.P.) besni jedna gadna strast za parama... Danas je njegovo ime kobno i strašno kako za majke, koje decu imaju do petnaest godina, tako i za ljude koji još veruju u božju pravdu i večni sud... Eto to je Pera Todorović, skup svega prljavog, odvratnog, nemoralnog, perfidnog što jedno trulo doba može da pokaže".⁵

I to je dugo trajalo. Samo neku godinu pre smrti Pere Todorovića, *Odjek*, organ radikalne demokratije, o njemu je pisao:

"O njemu (Peri Todoroviću – L.P.) se govori s najvećim prezrenjem, s kakvim se ni o kakvom ljudskom stvorenju ne govori. Beskarakternost Todorovića. Njegova strahovita moralna nezrelost, njegovo cinično nevaljalstvo. Operiše zvučnim frazama. Uživa nezaslužen glas novinara, bez ikakve naučne spremne, bez ičega književnog u svom stilu. Hiljadu je puta tučen. Postavlja masu ludih pitanja. Iznosi besmislene ideje. Nakazno i budalasto tumači istorijske događaje. Nedoučen đak. Prosto polupismen čovek. Moralna propalica. Neznalica Petar Todorović. Prelatili smo ovu političku gnusobu. Ima desetak pogrđnih reči. Drži se grdnje. Kune. Govori odvratnim tonom, koji je manje gnusan od njega samog. Izlapela, iznemogla propalica, koju će izbaciti na ulicu. Posle kapu u ruke, pa pred crkvu ili na groblje. Najamnički stvor. Ludi Petar Todorović".⁶

Birajući između stranke, koja je polagala apsolutno pravo na dušu i telo svoga pripadnika, i lične vlasti monarha, koji je ukinuo smrtnu kaznu svome podaniku, Pera Todorović se priklonio ovoj drugoj verujući da je prolazna i da ne može do kraja uništiti ličnost. On je osećao dug prema kralju Milanu za poklonjeni život posle smrtne presude koju mu je izrekao Preki sud u Zaječaru 1883. godine, i vraćao je taj dug sve do kraja poslednjeg Obrenovića. Ali, teško bi se moglo reći da se on poklonio novom bogu.

⁵ "Prilog ka biografiji jednog nitkova", *Dnevni list*, Beograd, br. 156, 12. jula 1898. Vid. Dr Andrija Radenić, *Progoni političkih protivnika u režiji Aleksandra Obrenovića 1893-1903*, Beograd, 1973, s. 194-199.

⁶ "Uvod u razgovore", *Odjek*, br. 44, 1902. Vid. "Odgovori razgovori. Kako 'Odjek' 'moralno uništava'", *Male Novine*, br. 316, 17. novembra 1902.

Pera Todorović je svoje veze sa Obrenovićima osećao kao teške okove, koje je s mukom vukao, ali se, ipak, kretao. Pošto ga je upotrebila, stranka je od Todorovića tražila ili da i sam pogazi reč koju je dao kralju Milanu ili da za nju preuzme odgovornost jedino on. Kralj Milan je iz reči koju mu je Todorović dao u zatvoru da će raditi na sporazumu naprednjaka i radikala izvlačio pravo na njegove usluge. Njih dvojica, kralj Milan i Pera Todorović, sukobljavali su se kasnije, i pravo je često bivalo na strani jačeg.

U jednom pismu Peri Todoroviću, posle smrti kralja Milana, Čedomilj Mijatović piše: "Ja znam koliko je grdnu nepravdu on (kralj Milan – L.P.) Vama učinio, – upravo Vi i Garašanin (Milutin – L.P.) i jeste dva čoveka kojima je on najveću nepravdu (posle nepravde svojoj ženi i svome sinu) učinio".⁷ Može se, zaista, naći dosta primera te nepravde. Ali ne i dokaza da je kralj Milan udarao na ličnost Pere Todorovića. Naprotiv, oni su često bivali ravnopravni sagovornici,⁸ a za obojicu je rečeno da su "u našoj političkoj istoriji retke... tako tragične ličnosti kao što su bili njih dvojica".⁹

Smrt onog čoveka, pogotovo onog javnog radnika, koji je naslikan na stranicama *Dnevnog lista* i *Odjeka* gotovo da je trebalo da izazove olakšanje. Kraj "biografije jednog nitkova" zasluživao je da bude praćen ćutanjem. Ali nije bilo tako. Odjek smrti Pere Todorovića bio je veliki. Njemu je bilo posvećeno dvadeset pet čitulja, nekrologa, osvrti i studija. To je više nego što je registrovano u knjizi srpskih nekrologa,¹⁰ a ne može se isključiti da će dalja istraživanja povećati broj odziva o smrti Pere Todorovića do kojih sam ja došla. Statistički gledano, to je samo nešto manje nego o Jovanu Skerliću,¹¹ čija je smrt duboko odjeknula u Srbiji, a daleko više nego o Slobodanu Jovanoviću, koji je umro u političkoj emigraciji.

Ali, nije reč samo o formalnom odjeku smrti Pere Todorovića već, pre svega, o viđenju njegovog dela i njegove ličnosti u času kada se prekinula njegova životna putanja. Bilo je u tom viđenju, naravno, ranije

⁷ Čedomilj Mijatović Peri Todoroviću, 27. Ceylon, Place, Easibosne, England, 14/26 Juna 1902. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, br. 9792/10.

⁸ Vid. Pera Todorović, *Srpska stvar u Staroj Srbiji. Uspomene na kralja Milana*. Pripredila Latinka Perović, Beograd, 1997.

⁹ Dr Božidar Nikolajević, *Radikalna stranka i Svetomir Nikolajević*, Beograd, 1938. s. 22.

¹⁰ Milica Bujas, Marija Kleut, Gorana Raičević, *Bibliografija srpskih nekrologa*, Matica srpska, Novi Sad, 1998, s. 318.

¹¹ Isto, s. 312.

prigušene ljudske potrebe za ravnotežom i ispravljanjem nepravde. Ali, bilo je i izvesnog rasterećenja: mrtav, Pera Todorović nije više bio opasan. Zato su i njegovi raniji partijski drugovi, a potom njegovi ljuti neprijatelji, mogli biti objektivni, i čak široki.¹² Druga, pak, strana prema kojoj je Todorović doživotno osećao obavezu, a koja je prema njemu menjala svoja raspoloženja, nije više postojala: Obrenovići su bili mrtvi.

Odjeci smrti Pere Todorovića nisu u znaku: *o mrtvima samo dobro*. U njima nije bilo isprazne prigodnosti. Naprotiv, bilo je neke dostojanstvene uzdržanosti i opreza, koji su proisticali iz ozbiljnosti, iz osćanja da stvari tek treba da budu stavljene na svoje mesto. To je razumljivo. Život Pere Todorovića bio je izuzetno bogat i retko dramatičan. O njemu je dugo i svesno stvarana nakazna slika. Zato i nije bilo lako na brzinu i kategorično izreći bilo kakve ocene, a pogotovo doneti sud po definiciji spore istorije. To najbolje izražava nekrolog Peri Todoroviću u beogradskom listu *Pravda*, u kome se kaže: "Njegovo ime (Pere Todorovića – L.P.) dolazi u jedno od najpoznatijih imena u srpskom narodu. Ali se već odavno njegovo ime ne pominje lepo".¹³

Pera Todorović je dugo bolovao.¹⁴ Ali je sudeći po njegovim pismima, smrt došla relativno neočekivano.¹⁵ Pisci čitulja, nekrologa i osvrti povodom smrti Pere Todorovića nisu imali vremena da proveravaju ono mnoštvo podataka kojima je krcat njegov život, i neizbežno su napravili mnogo materijalnih grešaka. Tvrdnje jednom izrečene često se preuzimaju bez provere i na taj način stvaraju pogrešne predstave koje kasnije ni rezultati najpreciznijih istraživanja ne mogu lako da promene. Ali, svi ti pismeni odjeci smrti Pere Todorovića, značajni, dakako, zbog brojnosti, još su značajniji zbog sadržaja koji pokazuje da je trag koji je ostavio Pera Todorović bio takav da su ga, uprkos svemu, savremenici mogli uočiti i u magnovenju.

Ranije "najklevetaniji novinar Balkana"¹⁶ Pera Todorović je, u času svoje smrti, viđen kao "jedan od najsposobnijih i najboljih srpskih novinara".¹⁷ Odavanje priznanja Todoroviću kao začetniku modernog novinarstva u Srbiji i velikom novinaru, bilo je opšte mesto u odzivima na

¹² Vid. Pera Todorović, *Pisma, Ličnosti i ličnost*. III Ličnost, br. 14.

¹³ Pera Todorović, *Pisma. Ličnosti i ličnost*. III Ličnost, br. 13.

¹⁴ Isto, *I Pisma*, br. 144, 154.

¹⁵ Isto, br. 165, 166.

¹⁶ Pera Todorović, *Pisma. Ličnosti i ličnost*. III Ličnost, br. 24.

¹⁷ Isto, br. 13.

njegovu smrt. Nije se išlo iz jedne krajnosti u drugu, težilo se objektivnosti. Čini se da je pravu meru našao ugledni beogradski časopis *Delo*: "Pera Todorović nije bio jedan običan politički radnik, već jedan – možda jedini – tvorac naše žurnalistike onakve kakva je sa svima njenim mahnama i dobrim stranama".¹⁸

U Todoroviću je viđen i književnik od velikog dara: "Pera Todorović, kada se bude bespristrasno i hladno sudilo ućice u istoriju naše literature i u njoj zauzeti takođe vidno mesto, možda vidnije nego što ga neki koterijski književnici imaju".¹⁹ U njegovim romanima su otkrivena "mesta koja je mogao napisati samo veliki umetnik".²⁰

Progovorilo se odmah i o političkoj i ličnoj drami Pere Todorovića, odnosno o onim konvulzijama "našeg političkog života", koje su "upropastile mlogi politički talenat".²¹ I svaki drugi talenat. Sudbina Pere Todorovića je samo koncentrisani izraz toga našeg stanja: "Nikad niko s onoliko dobrih i lepih osobina koliko ih je imao pok. Pera, nije gore prošao u životu, no što je prošao Pera Todorović".²²

U sudbini Pere Todorovića našle su, međutim, svoj izraz i neke opšte, neke večne antinomije: stvaralac i politika, pojedinac i stranka. Stavljajući Todorovića uz Temistokla, Aristida, Tukidida, Alkibijeda, Sokrata, braću Grah, Koriolana, Katilinu i Cezara (Themistokles, Aristeides, Thukydidis, Alkibijad, Sokrates, Coriolanus, Catilina, Caesar) – Matoš je pisao: "Veliki, daroviti individui mogu ostati individualiste, smiju sačuvati dominatorsku svoju fizionomiju kod stvaranja demokratskih grupa, ali kada se načelom jednakosti ojačaju inferiorni, demagoški elementi u stranci, partije znaju progutati svoje stvaraoce: dijete proždire svog oca ili ga dovodi do čedomorstva".²³

Narodna radikalna stranka imala je 1883. godine 60.000 članova. Ona se identifikovala sa narodom, i na druge političke stranke nije gledala kao na političke protivnike već kao na političke neprijatelje. U takvoj stranci pogotovo pojedinac nije mogao sačuvati svoju individualnost.²⁴ On nije smeo ni videti dalje od stranke ni ći dalje od nje. Sporazumevši se sa

¹⁸ Isto, br. 8.

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

²² Isto, br. 13.

²³ Isto, br. 24.

²⁴ Vid. Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891)*, s. 334.

kraljem Milanom i držeći se zadate reči, Pera Todorović nije pogrešio "kao čovjek i političar". On je pogrešio kao "strančar",²⁵ i upravo to je odredilo njegovu političku sudbinu. Po principu da su stranka i svaki njen pripadnik u istom odnosu u kome su organizam i organ, politička sudbina Pere Todorovića automatski je odredila i njegovu ličnu sudbinu.

U nekrolozima i osvrtima povodom smrti Pere Todorovića, njegov život je viđen kao "pravi politički roman bliske prošlosti srpskog društva".²⁶ Kao "jedna živa knjiga naše političke istorije od sedamdesetih godina na ovamo".²⁷ Sam Pera Todorović, – kao "jedna značajna politička pojava, kojom će se naša novija istorija morati ozbiljno pozabaviti".²⁸ Sve ovo nagoveštavalo je početak otvaranja jedne velike knjige, u kojoj nije bio sadržan samo životopis Pere Todorovića već i opis "konvulzija i peripetija" doba, manetaliteta i političke kulture sredine u kojima je protekao njegov život. Međutim, ta knjiga je brzo zatvorena, da bi takvom i ostala, zadugo.

Samo dva meseca posle smrti Pere Todorovića, *Srpski književni glasnik* počeo je da objavljuje studiju Slobodana Jovanovića o Peri Todoroviću.²⁹ I časopis i autori bili su ugledni, i veoma uticajni. Urednik *Srpskog književnog glasnika* bio je Jovan Skerlić. Slobodan Jovanović je bio profesor Pravnog fakulteta u Beogradu.³⁰

Pristup Slobodana Jovanovića tek preminulom, u najmanju ruku kontroverznom, Peri Todoroviću karakterišu dva metodološka postupka. On je, prvo, ignorisao ne tako mali broj priloga napisanih povodom smrti Pere Todorovića, u kojima su izrečene ocene Todorovićevog novinarskog, književnog, pa i političkog rada. Isto je postupio i sa stanovištem pisca nekrologa u *Politici* da je Pera Todorović "jedan od najdarovitijih ljudi novoga doba",³¹ kao i sa uverenjem Matoša i pisca nekrologa u *Večernjim novostima*, da je Pera Todorović bio jedan, uistinu, jedan veliki duh.³²

No, od ovoga je mnogo značajniji drugi postupak Slobodana Jovanovića u pristupu Peri Todoroviću. On je ovlaš prešao preko prvog,

²⁵ Pera Todorović, *Pisma. Ličnosti i ličnost*. III *Ličnost*. Br. 24.

²⁶ Isto, br. 22.

²⁷ Isto. Br. 6.

²⁸ Isto, br. 10.

²⁹ Isto, br. 25.

³⁰ Vid. Ljubica Kandić. "Doprinos profesora Slobodana Jovanovića radu Pravnog fakulteta (1897-1941)": *Slobodan Jovanović. Ličnost i delo*. Srpska akademija nauka i umetnosti. Naučni skupovi. Knjiga XC. Odeljenje društvenih nauka. Knjiga 21.

³¹ Pera Todorović, *Pisma, Ličnosti i ličnost*, III *Ličnost*, br. 25.

³² Isto, br. 6, 24.

dosta dugog razdoblja života i rada Pere Todorovića (1872-1881): doba pokreta Svetozara Markovića, vere u progres i načelne borbe. To pogotovo važi za razdoblje posle raskida Narodne radikalne stranke sa Perom Todorovićem, koje je i najduže (1886-1907), bezmalo polovina Todorovićevo života. Slobodan Jovanović je težište stavio na razdoblje od stvaranja Narodne radikalne stranke do izlaska iz zatvora njenih prvaka, koji su bili osuđeni zbog Timočke bune, i na ulogu Pere Todorovića u svemu tome (1881-1886). Iako čvorna tačka, ovo se razdoblje ne može ni objasniti ni razumeti kako bez onoga koje mu je prethodilo tako ni bez onoga koje mu je sledilo. Tek u celovitosti života Pere Todorovića saglediva je istinska drama koja je mnogo više od jedne lične sudbine. Slobodan Jovanović je, u najmanju ruku, pojednostavio sliku o Peri Todoroviću. Ali je na sebe, kao tvorca te slike, navukao podozrenje da je tendenciozan.³³

Međutim, studija Slobodana Jovanovića o Peri Todoroviću čitana je i drukčije. Za jednog Stojana Novakovića u njoj i nije bila najvažnija ličnost Pere Todorovića. U "svojoj majstorskoj studiji", "koja je skroz nova i skroz originalna", u kojoj je pokazao da "misli svojom glavom",³⁴ Slobodan Jovanović je, po Stojanu Novakoviću, osvetlio nešto drugo, to jest, – "kako se zametnula, razvila i kakvim sredstvima umnožila Radikalna stranka u Srbiji".³⁵ Što se tiče uloge Pere Todorovića u tome, Novakovićevo mišljenje je bilo istovetno sa Matoševim. "Ljudi s idealima", pisao je Novaković, "odavno je bilo nestalo iz te gomile. Oni su se pokretači (koliko ih je bilo ostalo) načinili vođi, a gusta masa je pošla za njima i njihovim pristalicama u narodu. Niti su te vođe više predstavljale one idejalne pristalice Svetozara Markovića ili Pere Todorovića, niti je među njihovim pristalicama bilo o tome pomena".³⁶ Demagogija je potisnula demokratske elemente pokreta na početku, a koristoljublje članova stranke – alruizam njenih začetnika: "Od osnovnih ideja radikalizma bili su kao zemlja i nebo razdaleko osnivači i

³³ Zahvaljujući na kraju svoje studije o Peri Todoroviću, - Dragutinu Franasoviću, Jovanu Žujoviću, Milanu Mostiću, Raši Miloševiću, Svetomiru Nikolajeviću i Stojanu Protiću, koji su mu "dali vrlo interesantna obaveštenja", Slobodan Jovanović kaže: "ta gospoda ni u koliko ne odgovaraju za moj rad o Peri Todoroviću i radikalnoj stranci, koji je čisto moj, a za koji imam da snosim svu odgovornost" – Pera Todorović, *Pisma. Ličnosti i ličnost*. III Ličnost, br. 25.

³⁴ Dr Latinka Perović, "Stojan Novaković o srpskom radikalizmu", *Tokovi istorije*, 1994, 1-4, s. 329, 330.

³⁵ Isto, s. 330.

³⁶ Vid. Latinka Perović, "Delo Pere Todorovića kao istorijski izovr": *Pera Todorović*, Zbornik radova... s. 20.

vođi i oni koji su se pod tu zastavu upisali misleći da unaprede svoje interese u kući i u opštini kada družina do vlasti dođe".³⁷

Ali, Novakovićevo čitanje studije Slobodana Jovanovića o Peri Todoroviću ostalo je nepoznato srpskom javnom mnjenju. Njegov prikaz pomenute studije objavljen je tek posle gotovo jednog veka, 1994. godine.

Većina ondašnjih, a i potonjih čitalaca nije, kao Stojan Novaković, mislila da je Slobodan Jovanović iskoristio smrt Pere Todorovića da baci svetlo na radikalizam i radikale. O eventualnim razlozima zbog kojih Stojan Novaković nije objavio svoj prikaz nego ga je ostavio da leži među njegovim papirima, nije se mogla ni pitati ni razmišljati.³⁸ Tako i nije bilo teško da se učvrsti predstava o Peri Todoroviću koju je svojim studijom stvorio Slobodan Jovanović. Ta predstava je već postojala. Nju su godinama stvarali Todorovićevi bivši partijski drugovi, stari radikali. Zatim, još jarnosije, mladi radikali, radikalna levica. Ova grupa intelektualaca u kojoj su bili: Ljubomir Živković, Ljubomir Stojanović, Jaša Prodanović, Jovan Žujović, Radoje Domanović, delovala je preko svoga organa *Odjek*, u kome je bila čuvena rubrika "Jauci i odjeci". Ali se organizovala i kao posebna stranka – Samostalna radikalna stranka (1901). Njeno samopoimanje bilo je tipično za ortodoksnu elitu: verovala je da ima misiju i pravo da deluje kao "moralna žandarmerija". O sebi i o svojim istomišljenicima Jovan Žujović kaže: "Meni se činilo da smo mi so koja ne da srpskom društvu da truli".³⁹

Pripadnici radikalne levice videli su u Peri Todoroviću samo izdajnika, najamnika, oboleli organ koji treba moralno amputirati, da bi se sprečilo truljenje čitavog društvenog organizma. Međutim, oni sami podsećali su upravo na mladog Todorovića. Onog, koji je u svojoj mladosti takođe oštro razdvajao *Život i trulež*,⁴⁰ i koji je sebe i svoje istomišljenike takođe smatrao *solju*, izabranom i preporođenom manjinom, koja može da preporodi i druge.⁴¹ Samo, u javnoj borbi kod Todorovića je bilo više neobuzdanosti nego koncentrisane žuči. On je bio skloniji ismevanju nego izobličavanju ličnosti. Od svojih političkih protivnika Todorović je pravio karikature, mladi radikali od njega – moralnu i društvenu nakazu. Njegovim

³⁷ Isto.

³⁸ Isto, s. 20.

³⁹ Vid. u ovoj knjizi: "Naučnik i političar Jovan M. Žujović"...

⁴⁰ Pera Todorović, "Život i trulež", *Izabrani spisi*, 1. Priredila Latinka Perović, Beograd, 1987.

⁴¹ Pera Todorović, *Pisma. Ličnosti i ličnost*. 1. *Pisma*, br. 6.

primerom oni su hteli da opomenu i zastraše. Otuda, valjda, i njihova isključivost koja je prerastala u bes i mržnju, i postajala slepa i nečovečna.

U svojoj studiji o Peri Todoroviću, Slobodan Jovanović se najviše približio stanovištu radikalne levice. I on je Peru Todorovića sveo na punog najamnika: "Njegovi (Todorovićevi – L.P.) socijalistički snovi, njegov radikalni fanatizam, njegovi politički planovi, sve je to iščezlo kao da nije ni bilo... Kad je izgubio sva načela i uverenja koja su ga oduševljavala za borbu, on se bori i tuče kao prost najamnik, kome je kavga zanat..."⁴² Poteklo od naučnika nesporno velikog autoriteta, ovo stanovište primljeno je kao definitivni sud. Našoj političkoj i književnoj istoriji bilo je potrebno pola veka da se počne oprezno vraćati životu i delu Pere Todorovića. Ustvari, onim potisnutim pitanjima koja su bila tačno uočena i precizno formulisana već, takoreći, na vest o njegovoj smrti.

Ne prihvatajući političku kulturu, čijim je tvorcem smatrao Peru Todorovića, Slobodan Jovanović, koji je u emigraciji, već u dubokoj starosti, napisao vrlo značajan ogleđ o našem nacionalnom karakteru,⁴³ gubio je iz vida da Pera Todorović nije samo jedan od tvoraca određenog obrasca političke kulture nego i žrtva toga obrasca. Prva, ali ne i poslednja žrtva. Ili, možda, Slobodan Jovanović nije mogao, već 1907. godine, znati da taj obrazac i jest obrazac zato što menja samo sadržinu, a ne i metod. Zato ni on sam nije mogao ostati izvan toga obrasca: sam je bio i subjekt i objekt tog obrasca.⁴⁴

⁴² Pera Todorović, Pisma. Ličnost i ličnost. 1 Pisma, br. 25.

⁴³ Slobodan Jovanović, *Jedan prilog za proučavanje našeg nacionalnog karaktera*, Vindzor, 1964.

⁴⁴ Vid. U ovoj knjizi: "Presuda nad istoričarem: sudbina naučnika i političara Slobodana Jovanovića"

19.

Presuda nad istoričarem

Sudbina naučnika i političara Slobodana Jovanovića

"Revolucija je suštinska promena društvenih institucija izvršena bez pravne postupnosti" – definisao je revoluciju Slobodan Jovanović. Nasilna promena institucija znači i promenu u postojećim duhovnim i moralnim normama. I svaka revolucija ima taj cilj. Kao posledica uvođenja novih merila vrednosti, izgleda kao da su ljudi "dobili drugu pamet" i da su, koristeći nezakonita, nasilna sredstva, "dobili i novu svest".¹ Sudbina Slobodana Jovanovića je svojevrsna potvrda ovih njegovih teorijskih postavki.

a. ŽIVOTNI PUT

Sin ideologa srpskog liberalizma, zapadnjaka i velikog nacionalnog radnika Vladimira Jovanovića (1833-1922), Slobodan Jovanović je rođen 1869. godine u Novom Sadu. Posle gimnazijskog školovanja, studirao je prava u Ženevi. Nakon završenih studija 1890. godine, nastavio je studije ustavnog prava i političkih nauka u Parizu. Po povratku u zemlju, službovao je u provincijskom sudu i u ministarstvu inostranih dela. U svojoj dvadeset osmoj godini, 1897, postavljen je za vanrednog profesora ustavnog prava na Velikoj školi u Beogradu. Posle tri godine, postao je redovni profesor. Za dopisnog člana Srpske kraljevske akademije izabran je 1905, a za redovnog

¹ Vid. Aleksandar Pavković, *Politička teorija Slobodana Jovanovića: jedan nesentimentalan pristup politici...*

člana 1908. godine. Na mesto rektora Beogradskog univerziteta došao je 1913, a na mesto predsednika Srpske kraljevske akademije 1928. godine.

U Balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu bio je šef Presbiroa pri Vrhovnoj komandi.

Do 1937. godine objavljeno je 16 knjiga njegovih najvažnijih dela, koja se bave srpskom istorijom, istorijom političkih ideja, političkom sociologijom i teorijom prava. Bez aktivne uloge u politici do 1937. godine, jer je imao savetodavnu ulogu, Slobodan Jovanović je tada izabran za osnivača – predsednika Srpskog kulturnog kluba. Decembra 1939. godine napunio je sedamdeset godina.

Posle oficirskog puča 27. marta 1941. godine zbog pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, Slobodan Jovanović je izabran za potpredsednika u vladi generala Dušana Simovića.

U vladi koja je, posle sloma Jugoslovenske kraljevske vojske aprila 1941. godine, napustila zemlju, Slobodan Jovanović je, januara 1942. godine, zamenio generala Dušana Simovića na mestu njenog predsednika. Vršio je, istovremeno, i dužnost zamenika ministra vojske u otadžbini, Dragoljuba-Draže Mihajlovića.

Posle Drugog svetskog rata, na procesu 1946. godine, Slobodan Jovanović je osuđen na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 20 godina, na gubitak političkih i pojedinih građanskih prava u trajanju od 10 godina, konfiskaciju celokupne imovine i na gubitak državljanstva. U emigraciji, nastavio je da piše. Umro je, kao i njegov otac, u dubokoj starosti, 1958. godine, u Londonu.

b. OSUDA NA NEPOSTOJANJE

Presuda izrečena nad delom Slobodana Jovanovića bila je teža od presude nad njim kao fizičkim licem. Bila je to osuda na nepostojanje, na duhovnu smrt. Tako je samo uvrštenje studije Slobodana Jovanovića o Svetozaru Markoviću, prve naučne knjige o rodonačelniku ideje socijalizma u Srbiji u njegovu bibliografiju, koju je povodom stogodišnjice njegovog rođenja objavio časopis *Naša književnost*², izazvalo reakciju književnika i jednog od vodećih ljudi Odeljenja za agitaciju i propagandu (Agitprop)

² Vid. "Literatura o Svetozaru Markoviću". *Naša književnost*, Beograd, 1946, 9, s. 158-159.

Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, Radovana Zogovića. U partijskom organu *Borba* on je objavio članak "Može li izdaja da zastari?"³ Članak se ne odnosi samo na Slobodana Jovanovića. Naprotiv, on objašnjava zašto Slobodan Jovanović, bez obzira na svoje naučno delo, nije mogao biti izuzetak 1946. godine.

Nije se radilo samo o ideološkoj dogmi i o osionosti pobednika. Komunisti se nadovezuju na tradiciju: oni slede ukorenjeni odnos prema izdaji: "U slobodnim i nepokorenim narodima", piše Zogović, "među ljudima koji su uvijek imali vjere u svoje snage i u budućnost nacije, koji pitanje vlastitog života nikada nijesu mogli shvatiti drukčije nego kao pitanje slobode i nezavisnosti domovine, - izdaja naroda nikada nije padala u zaborav, nju nije moglo pokriti lišće godina i vjekova. Spomen o izdajama srednjevjekovnih srpskih velikaša, skupljenim i oličenim u izdaji Vuka Brankovića, ne samo da nije čilio kroz vjekove, nego je, iz decenije u deceniju, bivao sve oštrij, vidljiviji, teži: svaka nova borba ili patnja naroda – od prvih hajdučkih zasjeda do Narodnooslobodilačkog rata, svaki novi stih – od prve kosovske strofe do naših današnjih stihova – osveljavala je tu izdaju novim svijetlom s novih i viših stanovišta, dodajući joj nove akcente prokletstva i prezrenja".⁴

Zogovićev tekst je arhetipski: novi je sadržaj izdaje, isti je odnos prema njoj. U tom smislu, on je, naravno, i aktuelan. "Naši kulturni radnici, naši drugovi u časopisima i na drugim kulturnim položajima", upozorava Zogović, "nemaju pravo na ovakve postupke (bibliografija radova Svetozara Markovića – L.P.), na toleranciju ovakvih mišljenja i postupaka; nikakvo, ni najmanje pravo na nebrizljivost ili neodgovornost prema našem čitaocu, našoj literaturi i kulturi, našoj omladini i budućnosti".⁵

Redakcija *Naše književnosti* je tačno razumela upozorenje, i samokritički reagovala: "Bibliografija je oblast koja obično ljudima izgleda sasvim ravnodušna, preko koje ne može da se prenese nikakva ideja, nikakav motiv, ništa što bi moglo aktivno da deluje. Ona je, kako se to obično kaže, samo i isključivo objektivno spominjanje imena i dela koje naučna savest traži da se spomenu. *U vremenima kao što je ovo naše, kad su rane od izdaje još tako duboke, i kad moral naših novih stanja zahteva da izdaja bude u potpunosti obeležena i žigosana, spomen jednog izdajničkog imena čak i u 'Bibliografiji', a bez ikakvog objašnjenja i bez*

³ Radovan Zogović, "Može li izdaja da zastari?" *Borba*, Beograd, 23. oktobar 1946.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

ikakve ograde, za to ime je jedno, makar i vrlo malo pokriće. I više od toga, i preko bibliografskog spomena jedno takvo ime može čak i da probudi i nekakav interes za sebe i da se dobronamerno ili zlonamerno opravdava" (podv. – L.P.).⁶

Izdaja je, dakle, i bez formalnog suda podrazumevala osudu na zaborav. I što je ime bilo poznatije, zaborav je bio dublji. Zogović je pomenuo i druga imena, i svakoga od pomenutih portretisao tako da opravda sankciju: "S. Jovanović je mračnjački historičar, šestojanuarski (6. januara 1929. proglašena lična diktatura kralja Aleksandra – L.P.) zakonodavac, jedan od začetnika i rukovodilaca četničke saradnje s okupatorom, 'Z' (zaklati – L.P.) ideolog. Osuđen, u odsustvu, na dvadeset godina robije i na glavljenje časničkih prava".⁷

c. NEODRŽIVOST ZABORAVA

Osuda Slobodana Jovanovića na zaborav imala je produženo dejstvo. I Radovan Zogović je već bio prošao kroz osudu na zaborav,⁸ kada je 1985. godine sprečeno izdavanje *Sabranih dela* Slobodana Jovanovića. Srećom, "država nije u stanju zapovedati našoj duši", ni našoj misli. Iluzija je svih pobednika da istorija počinje od njih. Sizifovski pokušaj je i svih revolucija da u ime novog ideala mogu uništiti pamćenje, stvoriti "drugu pamet" i zauvek oblikovati "novu svest". To je, možda, i najznačajnija pouka četvorodnevno naučnog skupa posvećenog životu i delu Slobodana Jovanovića, koji je, u organizaciji Srpske akademije nauka i umetnosti i Pravnog fakulteta u Beogradu, održan u februaru 1997. godine.⁹

Šezdeset referata koje su podneli historičari, pravници, filozofi, sociolozi, politolozi, književni historičari, lingvisti – nije moglo nastati preko noći, posle pada komunizma. Ustvari, Slobodan Jovanović je čitan i o njemu se pisalo i posle 1946. godine. Dokazi da zaborav nije bio održiv mogu se naći i pre objavljivanja njegovih *Sabranih dela*, 1990-1991.

⁶ "O problemu izdaje u literaturi". *Naša književnost*, 1946, 9, s. 473.

⁷ Radovan Zogović, "Miže li izdaja da zastari?"...

⁸ Radovan Zogović je bio ekskomuniciran zbog izjašnjavanja za Rezoluciju Informacionog biroa 1948.

⁹ Vid. *Slobodan Jovanović. Ličnost i delo*. Srpska akademija nauka i umetnosti... s. 800.

godine.¹⁰ On je citiran u pravnoj, istorijskoj i sociološkoj nauci. Korišćen je u *Istoriji srpskog naroda* u izdanju Srpske književne zadruge. Uvršten je u ediciju "Srpska književnost u sto knjiga".¹¹ Citiran u *Rečniku srpskohrvatskog jezika* u izdanju Matice srpske i Matice hrvatske. Radovan Samardžić je o njemu pisao u svom delu *Pisci srpske književnosti*, a Predrag Protić o njegovom stilu i jeziku u časopisu *Književnost*. Obimne bibliografske jedinice o Slobodanu Jovanoviću sadrže *Enciklopedija Jugoslavije*¹² i *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, koje su objavljene još dok je vlast Komunističke partije Jugoslavije bila u punoj snazi.¹³

Prećutno bavljenje Slobodanom Jovanovićem ne otvara toliko pitanje zaborava koliko pitanje parazitiranja na zaboravu koje je često izgovor za intelektualnu nemoć da se traži odgovor na pitanje: šta je danas Slobodan Jovanović, kao pravni teoretičar i kao historičar? Odnosno, gde su danas, u poređenju sa njegovim delom, pravna teorija i istorijska nauka u Srbiji? Neposredna reakcija na jednu krajnost neizbežno je i sama krajnost. Ravnoteža i u oceni svakog pojedinačnog dela je znak zrelosti. Ona je moguća ako se menja i metod, a ne samo sadržaj političke kulture.

d. IZDAJA, OSVETA I SUREVNJIVOST:

KARAKTERISTIKE AUTORITATIVNE POLITIČKE KULTURE

Vraćanje delu Slobodana Jovanovića otvara, po mome mišljenju, još dva krupna pitanja.

Srpska je kultura mala, a na mnoge njene stvaraoce politika je, ne samo posle Drugog svetskog rata, stavila krst. *Ovde je neko nekog uvek gonio*.

Tako je ostalo neobjavljeno delo i oca Slobodana Jovanovića, Vladimira Jovanovića, jednog od najplodnijih političkih pisaca u Srba. Njegova rukopisna zaostavština iznosi 3000 stranica, a prvu monografiju o njemu napisao je jedan Amerikanac, Gejl Stouks.¹⁴

¹⁰ Slobodan Jovanović, *Sabrana dela*, 1-12. Priredili Radovan Samardžić, Živorad Stojković, Beograd, 1990-1991.

¹¹ Slobodan Jovanović, *Portreti iz istorije*. Predgovor, izbor i redakcija Živorad Stojković, Beograd – Novi Sad, knj. 60.

¹² *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, MCMLX. Knjiga 4, s. 544-545.

¹³ *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, Zagreb, MCMLVIII. Knjiga 3, s. 689.

¹⁴ Vid. Gale Stokes, *Legitimacy Tough liberalism – Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics...*

U rukopisu se nalaze autobiografije, dnevnici i uspomene Milana Đ. Milićevića, Milana Piroćanca,¹⁵ Vladana Đorđevića, Jovana Avakumovića, Uroša Petrovića.

Istoričarima književnosti izmiče, još uvek, poligrafsko delo Pere Todorovića, koje bi moglo ispuniti 30 tomova.

Ko danas, na primer, razmišlja o delima Milovana Đilasa?

Pravnici se još nisu odužili Živojinu Periću...

Neko je bio liberal, neko naprednjak, neko radikalski disident, neko austrofil, neko komunist... Ali svi oni pripadaju nedeljivoj istoriji srpskog naroda.

Sa ovim je povezano i pitanje da li vraćanje delu Slobodana Jovanovića znači i vraćanje njegovoj kulturi. Poreklom, vaspitanjem i obrazovanjem Slobodan Jovanović je izazvao mentalnu rezervisanost i pre nego što je na to mogla uticati njegova politička sudbina. Ta rezervisanost dolazila je, pre svega, od poluintelektualaca, koje je on opisivao kao ljude sa obrazovanjem ali bez kulture i moralnog vaspitanja: *njihov cilj je uspeh kao takav*.

e. IZRADIVANJE KULTURNOG OBRASCA

Školovan na Zapadu, erudita, individualist i duhovni aristokrata, Slobodan Jovanović je imao svest o nepostojanju kulturnog obrasca. To ga je opsedale pre kraja života. U jednom od svojih poslednjih radova (*Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*), koji je, po njegovoj želji, objavljen tek posle njegove smrti, pisao je: "Iz svega... izlazi da u nas nije bilo ni kulturnog obrasca ni pokušaja da se on izradi. Ta je praznina tim osetnija, što je kulturni obrazac nužna dopuna u nacionalnom i političkom obrascu, koje smo imali više ili manje izrađene".¹⁶ Suštinom te dopune on je smatrao individualizam. Jer – "Pojedinač besumnje treba da bude učlanjen u pojedinim kolektivima i da služi njihovim ciljevima, ali u toj službi ne sme se sav iscrpiti, ako neće da u sebi ugasi ognjište slobodne svesti".¹⁷

¹⁵ Vid. u ovoj knjizi: "Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji XIX veka"...

¹⁶ Slobodan Jovanović, *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*...

¹⁷ Isto.

Izgrađivanje kulturnog obrasca, koji je Slobodan Jovanović imao u vidu, podrazumeva, pre svega, promenu metoda imanentnog totalitarnom duhu koji ima svoju istoriju. Promenu onog metoda, po kojem je sve različito u odnosu na svako vladajuće – izdajničko i neprijateljsko. U tom smislu, ni Slobodan Jovanović nije lišen unutrašnjih ograničenja: i on je, kao istoričar, znao da ličnost od znatnog dara i dela osudi na nepostojanje. Pod starost, pokazao je snagu za samorefleksiju, ali ne i hrabrost, ako se samo o hrabrosti radilo, da je za života saopšti. Vraćanje životu i delu Slobodana Jovanovića bez uzimanja u obzir onih napetosti koje su karakteristične za srpskog intelektualca značilo bi udaljavanje od potrebe za izgradnjom kulturnog obrasca, koju je on formulisao pri kraju svog života.

20.

Dobrovoljni odlazak u smrt – izraz lične slobode:
Anica Savić – Rebac

"... vaš razgovor, sva Vi, isuviše ste fina
za jedno zaleđe svakidašnje, salonsko i
banalno"

Miloš Crnjanski – Anici Savić,
18. X 1919.

U našem divljem vremenu, u kome vrednosti nisu samo duboko poremećene nego su i temeljno ugrožene, knjige poput one koju je napisala Ljiljana Vuletić¹, predstavljaju svetlosne tačke. Možda se, ovde, te tačke neće nikad povezati u svetlosni snop. Ali, za nadu je dovoljno da i one ne ugasnu.

Ne verujem da se Ljiljani Vuletić može izreći veća pohvala od čvrstog uverenja da je Anica Savić – Rebac u njoj dobila biografa kakvog je zaslužila: akribičnog, misaono i stilski kultivisanog. Nadasve, pronicljivog biografa. Kad bi darovitost, koja je uvek posebnost, mogla da se oponaša, knjiga Ljiljane Vuletić mogla bi se preporučiti kao model za istorijsku biografiju. Tačno je rečeno: "Po studioznosti kojim je Ljiljana Vuletić pristupila poslu, očito je da nije samo Vuletićeva birala predmet, već da je predmet istraživanja birao Vuletićevu".²

Ljiljana Vuletić je životopis Anice Savić – Rebac izvela u čistim, čak strogim linijama. Samo onaj ko zna šta znači pratiti život jedne izuzetne

¹ Ljiljana Vuletić, *Život Anice Savić – Rebac*. Izdanje autorke, Beograd, 2002.

² Sanja Domazet, "Život, spisi i ljubavi Anice Savić – Rebac u studiji Ljiljane Vuletić. Čudo od žene i pisca". *Danas. Vikend-plus*, Beograd, 2002, 20-21. jul, s. XII.

ličnosti kroz vreme, posmatrati je među ljudima u privatnom i javnom životu, dešifrovati lične i društvene aporije kroz koje ona prolazi, može da pretpostavi kolika je samodisciplina bila potrebna Ljiljani Vuletić da se ne *prospe*. To jest, da odoli iskušenju da u mnoštvu pojedinosti, od kojih je svaka za sebe manja ili veća priča, ne izgubi suštinu i ne uspe da uobliči celinu, koja uvek i jeste svođenje na bitno. Sam pristup Ljiljane Vuletić Anici Savić – Rebac karakterišu vrlo čvrsti kriteriji, koji su isključivali svaku mogućnost pomenutog iskušenja.

Prvo, Ljiljana Vuletić je ostavila drugima, pozvanijima od sebe – književnim kritičarima i istoričarima, i helenistima – da vrednuju pesničko i naučno delo Anice Savić – Rebac. Vuletićeva je tim delom ovladala bez ostatka. Ono je, uostalom, i glavni razlog njene knjige. Ali, ona to delo ne interpretira već ga podrazumeva.³

Drugo, Anica Savić – Rebac, uz Isidoru Sekulić i Kseniju Atanasijević, smatra se, iako više prećutno, najučenijom srpskom ženom. Ljiljana Vuletić je napustila taj, ipak, selektivan pristup, koji i u priznanju sadrži diskriminaciju. Ona je Anicu Savić – Rebac posmatrala kao pripadnika intelektualne elite, koja je svuda, a pogotovo u Srbiji po definiciji uvek uska. Da bi se našla u samom vrhu te elite, Anici Savić – Rebac nije bilo dovoljno da bude samo ravnopravna sa njenim malobrojnim pripadnicima: ona je morala biti još i superiorna.

Iz knjige Ljiljane Vuletić izranja jedna od onih snažnih individualnosti, koje, u najboljem slučaju, prati plemenita zavist. Mnogo češće, otrovna pakost kao izraz totalitarnog duha, koji svoj *modus vivendi* zasniva na marginalizaciji, a potom i predaji zaboravu, svega različitog i svega posebnog. Sabrana dela Anice Savić – Rebac plod su jednog podviga, koji je, kako kaže Ljiljana Vuletić, "nezabeležen u našoj kulturi". Njih je samoinicijativno, prodavši svoju imovinu, objavila Darinka Zličić. Na ovoj ravni, Anica Savić – Rebac je, to mogu sasvim pouzdano da tvrdim, ravnopravna sa nekom svojom sabračom u srpskoj kulturi. Zato je knjiga Ljiljane Vuletić mnogo više od biografije Anice Savić – Rebac. To je i knjiga o nama.

³ Anica Savić - Rebac je studirala, doktorirala i od 1946. godine predavala klasičnu filologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Njena sabrana dela objavljena su u šest knjiga: I *Predplatonska ertologija* (doktorska disertacija), II *Istorija antičke estetike i nauke o književnosti*, III *Anica Savić – Rebac i Njegoševa Luča mikrokozma*, IV-V *Poezija i manji pesnički prevodi*, VI (I-II) *Studije i ogledi*.

Rođena je u građanskoj porodici u Novom Sadu;⁴ odrastala uz Lazu Kostića, Simu Matavulja, Uroša Predića; školovana u Beču;⁵ raspeta između snova i stvarnosti; poeta i naučnik; moderan duh sa vezama u evropskoj intelektualnoj zajednici; priznata i prihvaćena od te zajednice; levičar u izvornom smislu reči i antifašista.

Najzad, teško prihvatljiva posebnost: u šerijatskom braku sa obrazovanim i lepim Hasanom Rebcom. "Na njihovom zajedničkom putu", kaže Vuletićeva, "presretale su Hasana i Anicu različite istorijske, nacionalne, političke, verske prilike i okolnosti... malograđani im nikad nisu oprostili – njoj, što se udala za muslimana, a njemu, što se oženio, kako se govorilo, inovernicom".⁶ Ali, Anica Savić – Rebac je, pre svega, bila slobodna ličnost. Ceo njen život je *apoteoza ličnoj slobodi i ljubavi*. U oproštajnom pismu pre samoubistva, koje je izvršila posle smrti svoga muža, Hasana Reba, rekla je sve što je imala da kaže:

"Ovo što činim, činim iz uverenja i u punoj lucidnosti intelekta i volje. To uverenje da život nije vredan življenja ako izgubimo najdraže biće poniklo je, takoreći, zajedno sa mnom, razvijalo se naročito pod uticajem antičkih shvatanja o samoubistvu i postalo jedno od odrednica moje životne koncepcije, od organskih zakona moje prirode... To ne znači da nisam volela život, da ga ne volim čak i u ovom času; ali baš zato ne želim da živim bedno... Život mi je darovao mnoge prednosti, pa i ovu poslednju da mogu umreti svesno i autonomno".⁷

Hasan Rebac je umro 4. avgusta 1953. godine. Anica je, iste noći, sebi presekla vene. Taj pokušaj samoubistva nije uspeo, ali Anica nije odustala: ubila se, 7. oktobra, revolverskim metkom u srce. "Čin

⁴ Otac Anice Savić – Rebac, Milan Savić (1845-1930) bio je ugledni kulturni radnik, pisac, prevodilac. Pisao je pripovetke, putopise, komedije, recenzije, ogleda, biografije, feljtone, rasprave, književne kritike. Bio je sekretar Matice srpske (1895-1911) i urednik *Letopisa Matice srpske* (1896-1911). Na prevodu Geteovog *Fausta* radio je trideset osam godina, i to je smatrao svojom najvećom književnom zaslugom.

⁵ Da bi kćerci, koja je vrlo rano pokazala izuzetne sposobnosti, omogućili i da te sposobnosti što bolje razvija, roditelji Anice Savić odlučili su, 1910. godine, da se iz Novog Sada presele u Beč, gde je Anica započela studije klasične filologije. Početak Prvog svetskog rata prisilio je Saviće da se vrate u Novi Sad. U kratkoj autobiografiji, Anica Savić beleži: "Godine rata provela sam u Novom Sadu, i za to vreme, najviše sam čitala grčke i latinske pisce. Posle rata, morala sam da upišem dva semestra na beogradskom univerzitetu (mada sam imala osam bečkih semestara) da bih stekla pravo da diplomiram – tako da sam diplomski ispit položila tek juna 1920". Ljiljana Vuletić, *Život Anice Savić – Rebac...* s. 30.

⁶ Isto, s. 61.

⁷ Isto, s. 115.

samoubistva", kako kaže Ljiljana Vuletić, "uvek privlači pažnju, izaziva nelagodnost, traži objašnjenje. Samoubistvo izvršeno u stanju potpune lucidnosti svesti, smrt gde ništa ne navodi na sumnju da je tu reč o slabosti ili moralnom posrnuću pred teškoćama života, nego je izraz doslednosti moćnog duha koji suvereno upravlja svojom egzistencijom, još je intrigantnija. Takva smrt pobuđuje na razmišljanje, ona je složeni višeznačni čin".⁸

Ali, u tumačenjima se ne ogleda samo ličnost onoga čiji se čin želi protumačiti. U njima se, i to mnogo više, ogledaju i ličnosti tumača. Ako je zanimanje za samoubistvo Anice Savić – Rebac, naučnika, pesnika i prevodioca, nadraslo zanimanje za njeno delo, onda je ono preraslo u osvetu za njen život, koji se nikad nije uklopio u čaršijski milje.

Prema opisu prof. Vide E. Marković već je pokušaj samoubistva Anice Savić – Rebac doveo do *stigmatizacije* njene ličnosti. Oko nje je, u fakultetskoj sredini, stvorena *neprijatna* i *neprijateljska* atmosfera: "Komentari, sitna, pakosna govorkanja, žurba beogradskog univerziteta da je penzionise kad se doznalo za pokušaj samoubistva". Čak i na komemorativnoj sednici, koja je održana sutradan posle samoubistva, 8. oktobra 1953. godine – "podsmevanje i kikotanje".⁹ I tu postaju važni *tumači* i njihova *tumačenja*.

U jednoj kulturi koju obeležavaju *mnoge nasilne smrti*, i pojedinačne i masovne, navikavajući na ubijanje i stvarajući ravnodušnost prema njemu – *jedan dobrovoljan odlazak u smrt* delovao je kao narušavanje pravila, čak kao pobuna protiv konvencije. Samoubistvo Anice Savić – Rebac stavilo je u središte pažnje jednu životnu filozofiju koja se temeljila na slobodi i ljubavi. Tumačenje se tako odvojilo od povoda i postalo važan izvor samo po sebi.

Analizirajući brojne napise o samoubistvu Anice Savić – Rebac, Ljiljana Vuletić je utvrdila da su "izvesni autori krivotvorili elementarne biografske podatke (...) pokušali (...) da daju privid verodostojnosti svojim interpretacijama, da osnaže svoje proizvoljne, isprazne, prizemne napise o Aničinim motivima za smrt".¹⁰ Za njih je njeno samoubistvo bilo mistično i okultno.

⁸ Isto.

⁹ Vida E. Marković, "Aničina sofa"... Cit. Prema: Ljiljana Vuletić, *Život Anice Savić – Rebac...* s. 112.

¹⁰ Ljiljana Vuletić, *Život Anice Savić – Rebac...* s. 114.

Za druge, pak, autore, uočava Vuletićeva, samoubistvo Anice Savić – Rebac predstavljalo je najviši izraz njenog razumevanja individualne slobode. "O toj žrtvi", pisao je Bora Drenovac u tadašnjem službenom listu *Borba*, "ne treba suditi ni brzo ni površno. U svakom slučaju uz nju ne idu konvencionalne reči, jer je ona učinjena uz punu svest o veličini gubitka i pri suverenom osećanju prava na takvu odluku (...) njen račun u životu izveden je već davno kao čist bilans doprinosa njenih stvaralačkih moći: društvu, zajednici i ljudskoj misli uopšte. (Stoga je ona mogla, povređujući pravo koje je život polagao na nju, da ostvari svojom suverenom voljom pravo koje je ona polagala na smrt. Bilo bi nepravda ne pomisliti da se za nju, koja je baš tu nedavno otkrila da se jedan od najvećih pesnika Starog veka ubio iz tuge za svojim najboljim prijateljem, oba ta prava bila jednaka i oba prirodna)".¹¹

Ali, čak je i pažnji veoma akribične Ljiljane Vuletić izmakao jedan tekst koji zapravo sadrži ključ za razumevanje samobistva Anice Savić – Rebac. Reč je o tekstu jednog od najvećih srpskih pesnika Oskara Daviča.¹² Naravno, taj tekst potvrđuje da nema definitivnih istraživanja, ali je mnogo zanimljiviji zbog mogućih razloga za njegov previd. Tekst je potpisan inicijalima, nema ga u sabranim delima Oskara Daviča, a u sećanju ga nisu zadržali ni najbolji poznavaoči njegovog dela.¹³ Političke i ideološke predrasude o periodu kada je on nastao odbijaju danas istraživače od tadašnjih izvora: većina u njima pretpostavlja samo jednopartijsko sivilo.¹⁴ Oni gube iz vida da ono što je još Laza Kostić rekao u polemici sa prvim srpskim socijalistima važi i za pedesete godine XX veka, kao i za sve druge godine: "Svega može nestati; samo one snage u čoveku što stvara nove i

¹¹ Bora Drenovac, "U spomen Anici Savić – Rebac"... Prema: Ljiljana Vuletić, *Život Anice Savić – Rebac...* s. 113.

¹² O. D. "Pindar i umetnost kao lirska vizija". *Nova misao*, Beograd, 1953, 11.

¹³ U vreme samoubistva Anice Savić – Rebac, bila sam dvadesetogodišnja studentkinja. Utisak koji je na mene ostavio tekst Oskara Daviča bio je, očito, snažan, ali ne i sećanje na to gde je objavljen. Pregledala sam periodiku iz 1953. godine, i našla tekst u časopisu *Nova misao*.

¹⁴ *Nova misao* je počela da izlazi 1953. godine, posle smrti J. V. Staljina, i predstavljala je pokušaj liberalizacije jugoslovenskog društva. Redakcijski odbor činili su: Milan Bogdanović, Dobrica Ćosić, Oskar Davičo, Bora Drenovac, Milovan Đilas, Dušan Kostić, Skender Kulenović (glavni i odgovorni urednik) i Mihailo Lalić.

nove lepote i zida na starijem osnovu, to neće nestati, dok je čoveka"...¹⁵ To je znao pesnik Oskar Davičo. Ali, on sam je danas predat zaboravu.¹⁶

Nasuprot čaršijskoj banalizaciji, ali i kvazi-naučnom tumačenju, Oskar Davičo je samoubistvo Anice Savić – Rebac razumeo kao večni izraz nedeljivosti slobode i ljubavi:

"Ljubav pušta uvek jedan jedini koren istovremeno u dva bića čiji se jedinstveni buket i hrani njegovim sokovima. Ali kad nestane deo tog jedinstva, sokovi koji su davali maha životu, *ciknu*, zgrušaju i okrenu se svojom hranljivošću otrovima, očajanju. Život koji se u takvim trenucima poriče, ne znači nihilističko 'prevazilaženje' apsurdna, nego izražava nemoć da se opstane među koordinatama jednog smisla dosegnutog tako ljudskim intelektom ljubavi u času kad nema više svega onog što mu je davalo realni čar lepote.

... Ljubav dignuta do nasušnosti u izvesnim, u takvim situacijama možda razrešuje samovoljnost nominovane društvene osude jer u pitanju nije samo slabost.

Jeste, ukoliko je reč o nesposobnosti da se istraje i sam produži putem probijenim za dvoje. Nije, ukoliko slabost izvireći iz energija kojima je ljubav zalila akumulatore ljudske snage što bi bez nje 'u kam ojačale', predstavlja prevazilaženje nemoći. Crta, koja samoubistvo povlači saldirajući život, ima dva kraja: dezertstvo i slobodu, nemoć i violentnost najintenzivnijih energija ljudskih. Ali i u toj ambivalenciji bitniji je pol na kom se intenzitet što ljubav samo ume da razveže u čoveku mobilisući ga na najplemenitije pothvate...

Pogibiju pod otadžbinskom zastavom svako razume i opravdava. U njenim lepršanjima ima uvek ljubavi.

I one koja je digla revolver u ruci Anice Savić do srca koje nije htelo da bije u svetu zamračenom jednim nestankom. U svetu gde su čovek voljenja i sloboda već jedno isto."¹⁷

¹⁵ Dr Laza Kostić, "Primedbe na Estetičke odnošaje veštine ka prirodi", *Letipis Matice srpske*, 1875, knj. 118, s. 200.

¹⁶ "Otprilike u svakoj petoj knjižari naišao bih na neku njegovu, Oskarovu, davnu knjigu, ko zna kako zaostali primerak. Nema više Daviča u našim, beogradskim knjižarama. Mi važimo za prilenj svet, koji retko kad posao dovede do kraja. Ali ovoga puta smo se potrudili. Koliko se već sabralo godina otkako u Beogradu nije štampana nijedna njegova knjiga, otkako se u časopisima nije pojavio nijedan tekst o njemu?" – Rade Kuzmanović, *Zimska šetnja*, Beograd, 2006, s. 83.

¹⁷ O. D. "Pindar i umetnost kao lirska vizija". *Nova misao...* s. 680.

21.

Rad kao pribežište: Ksenija Atanasijević

... Samo je rad glavni u životu; sve ostalo, naročito sve emocionalnosti i sentimentalnosti ubistvene su trice.

... Moram sve učiniti, da što više satova plodnoga rada osvojim za sebe.

Ksenija Atanasijević
24, 30. jun 1944.

Ljiljana Vuletić, po obrazovanju filozof, objavila je, za tri godine, dve knjige: *Život Anice Savić – Rebac*, 2002.¹⁸ i *Život i misao Ksenije Atanasijević*, 2005. godine.¹⁹ Ove knjige, iste u autorskom i žanrovskom smislu reči, različite su u meri u kojoj su i dve snažne individualnosti koje su biografisane. Ali, obe knjige objašnjavaju zašto su biografije uopšte, a pogotovo dobre biografije, retke i u srpskoj književnosti i u srpskoj historiografiji. Osvetliti ne samo jednu ličnu sudbinu, nego tu sudbinu kao rezultantu mnoštva unutrašnjih individualnih i spoljašnjih činilaca – društva, vremena i mentaliteta – posao je koji zahteva više svojstava onog ko se takvog posla poduhvata. U prvom redu, spremnost na dugo i skrupulozno istraživanje čiji ishod, pogotovo u sredini koja mnogo ne mari za svoje pisano nasleđe, nikad ne može biti unapred poznat. A zatim, erudiciju i literarni dar. To jest, onu prefinjenost biografa koja na čitaoca čini utisak kao da sluša govor biografisanog iz dubine. Dobra biografija nije

¹⁸ Vid. u ovoj knjizi: "Dobrovoljan odlazak u smrt – izraz lične slobode: Anica Savić – Rebac".

¹⁹ Ljiljana Vuletić, *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Izdanje autorke. Beograd, 2005.

reprodukcija života biografisanog već diskretno vrednovanje tog života, i to sa stanovišta opšteg dobra.

I Anica Savić – Rebac i Ksenija Atanasijević imale su sreću sa Ljiljanom Vuletić. Ona nije pretendovala da dâ definitivnu sliku ove dve izuzetno značajne ličnosti u srpskoj kulturi. Ali, njihovi životopisi, iz rafiniranog pera Ljiljane Vuletić, tako su bogati i pouzdani, da nikad neće moći da budu zaobiđeni: neko će se na njih jednom već vratiti.

Biografije Anice Savić – Rebac i Ksenije Atanasijević iste su u autorskom i žanrovskom smislu reči i slične u meri u kojoj njih dve dele sredinu i vreme koji su im bili dati. Kao snažne i neponovljive individualnosti, one su različite i takve proizlaze i iz biografija koje je o njima napisala Ljiljana Vuletić.

Ksenija Atanasijević je filozofski mislilac u zemlji bez značajnijih filozofskih tradicija i u sredini više sklonoj afektu nego racionalnom mišljenju. Uz to, žena u jednoj duboko patrijarhalnoj kulturi. Razlike, dovoljne da je sredina izdvoji. Rođena pri kraju XIX veka (1894), ona umire u već odmakloj poslednjoj četvrtini XX veka (1981). U njenom fizičkom i misaonom postojanju ogleda se čitav protekli dramatični vek. Ali i srpsko društvo, naročito njegove elite, u jednom od dva veka njegove istorije u moderno doba.

Lišena vrlo rano oba roditelja, Ksenija Atanasijević odrasta u krugu darovitih, onih koji to već jesu, ili će tek postati: slikarke Nadežde Petrović, pesnika Rastka Petrovića, književnika i publiciste Dimitrija Mitrinovića, slikara Uroša Predića.

U ovom krugu, uz lektiru koju rano čine Džordž Eliotova (George Eliot) i Dostojevski, muzički nadarena, po prirodi melanholična, ona se, još pre male mature, opredeljuje za studije filozofije. Upisujući se na Filozofski fakultet, ona, prema sopstvenim rečima, ostvaruje savršeni sklad između svog spoljašnjeg i unutrašnjeg života.

Profesor Branislav Petronijević, koji je bio neprikosnoveni autoritet u filozofskom životu, brzo otkriva izuzetnu nadarenost svoje učenice. I u drugim oblastima postoje takvi autoriteti: u književnosti – Jovan Skerlić, u istorijskoj nauci i teoriji prava – Slobodan Jovanović. Oni utemeljuju čitave discipline i izgrađuju kriterije. Ali, i sami nedodirljivi, postavljaju granice

do kojih mogu ići drugi. "Branu ne trpi originalnost", piše Ksenija, "i želeo bi da mislim potpuno kao on".²⁰

Prvi svetski rat prekida Ksenijine studije i u njoj učvršćuje tragičan doživljaj događaja. U ratu gubi brata; zajedno sa većinom inteligencije koja je ostala u Beogradu, ne učestvuje u javnom životu i prezire one koji saraduju sa okupatorom. "Ništa ne treba naročito oplakivati", piše u dnevniku, "jer nad svim treba naricati. A mi što smo doživeli ovu katastrofu čovečanstva, šta mi još treba da radimo, i šta još treba da tvrdimo i potvrđujemo".²¹

Ipak, zajedno sa Ilijom Petrovićem, ona pokreće *Dan*, prvi srpski posleratni časopis koji je bio kratkog veka, ali je okupio najznačajnija imena u tadašnjoj srpskoj kulturi.²² Nastavlja studije 1919/1920. godine i već tada izabire predmet svoga doktorata: učenje renesansnog mislioca Đordana Bruna (Bruno Giordano) o trostrukom minimumu. Petronojević je podržava jer, kako ona kaže, "ni on ga (Đ. Bruna – L.P.) nije dovoljno znao, a trebalo mu je to".²³ To je vodi na istraživanja u Ženevu, a zatim u Pariz.

Na diplomskom ispitu, 1. juna 1920. godine, uz najviše ocene, Ksenija Atanasijević dobija i *éloge*. Ona je svojom prirodom bila predodređena za trnovit put, veliki uspeh na diplomskom ispitu stavio ju je izravno na taj put. "Sad je", piše ona, "moj uspeh predmet razgovora na beogradskim žurevima".²⁴ Čaršija koja je mentalitet sa snagom vrlo moćne institucije, čija je, kako je govorio Jovan Skerlić, "životinjska potreba da sve sroza i sve u blatu izjednači",²⁵ ovog puta se zadovoljava insinacijom o sentimentalnoj vezi Atanasijevićeve i Petronijevića.

Veoma žilava, ova potreba nadživljuje ideološke sisteme i političke režime. Ona čini neizvesnom univerzitetsku karijeru Ksenije Atanasijević i ne prestaje da je prati sve do danas, ni gotovo posle četvrt veka od njene smrti. Umesto na Univerzitet, Ksenija Atanasijević će biti upućena na rad u

²⁰ Isto, s. 32.

²¹ Isto, s. 27.

²² Saradnici *Dana* bili su: Stanislav Vinaver, Žarko Vasiljević, Dragiša Vasić, Miloš Crnjanski, Anica Savić, Ljubomir Micić, Svetislav Stefanović, Ivo Andrić, Todor Manojlović, Čiro Čičin Šain, Josip Kosor, Jela Spiridonović – Savić, Sibe Miličić...

²³ Isto.

²⁴ Isto, s. 36.

²⁵ Isto.

gimnazijama u Beogradu i u Nišu. Jovan Cvijić će reći: "Šteta da takav jedan talenat propada u gimnaziji".²⁶

Ksenija Atanasijević uspeva da, 16. januara 1922. godine, odbrani doktorat. To povećava broj njenih protivnika i zaoštava njihov problem: kako sprečiti da ona postane univerzitetski nastavnik?

Ljiljana Vuletić ne poseže za objašnjenjem koje, na prvi pogled, izgleda najlogičnije. To jest, otpor da Ksenija Atanasijević postane prva žena univerzitetski nastavnik, ona nije spremna da svede samo na gledanja na ženu uopšte u jednoj duboko patrijarhalnoj sredini. Ona to, dakako, ne gubi iz vida, i navodi više argumenata koji ta gledanja osvetljavaju. Tako se poziva na istaknutog srpskog pravnika, profesora Živojina Perića koji u to vreme piše da se srpski muškarci dele u svim pitanjima, osim u jednom: "da je žena bila inferiorna prema čoveku i da ima da mu bude potčinjena... Režimi su se menjali, ali u pogledu žene to je bilo ravnodušno: ona je i u novome režimu (Perić ima u vidu režim posle dinastičkog prevrata 1903 – L.P.) imala isti položaj kao i u starome, položaj stvorenja nižeg ranga".²⁷

U suštini, ova stanovišta je delila i akademska sredina dajući tako stranim posmatračima koji su nalazili da se, za razliku od drugih zemalja, u Srbiji inteligencija, nažalost, ne razlikuje mnogo od naroda. Obrazlažući svoje protivljenje da Ksenija Atanasijević bude izabrana za docenta, prof. dr Miloš Trivunac je na jednoj sednici rekao: "Ima krajeva u Srbiji gde žene ljube u ruku mlađe muškarce, a vi hoćete da date katedru docenta jednoj mladoj devojci".²⁸ A čuveni etnolog i veoma čestit čovek dr Tihomir Đorđević, kad je Ksenija Atanasijević 1923. godine bila, najzad, izabrana za docenta, dočeka ju je rečima: "Čestitam Vam, gospođice, ušli ste u pakao".²⁹

Ali, to nije pakao jedine žene u jednom čisto muškom svetu. Ljiljana Vuletić pakao otkriva na jednom drugom nivou koji je bio maskiran činjenicom da je Ksenija Atanasijević, snažna i duboko samosvesna individualnost i filozofski mislilac – još i žena. "U početku", kaže Ljiljana Vuletić, "glavna meta intriga, čiji su protagonisti bili nekolicina njenih kolega nastavnika univerziteta, bio je da se ospore stručni kvaliteti, odnosno kompetentnost Ksenije Atanasijević za položaj na koji je, zaslužno, kao

²⁶ Isto, s. 44.

²⁷ Isto, s. 45-46.

²⁸ Isto, s. 49.

²⁹ Isto, 52.

prva žena, došla".³⁰ To je ključ za objašnjenje sudbine Ksenije Atanasijević. Uostalom, ona ima pandane i u muškom svetu. Njena svojstva bila su nepodnošljiva provokacija i težište je na njima. Da bi se ona suzbila, morao se kompromitovati onaj ko ih je posedovao. Na kom terenu i kojim sredstvima? Nikad na terenu nauke, na kome je Ksenija Atanasijević bila superiorna, već na terenu moralne i političke podobnosti. Nikad argumentima i poštovanjem procedure već intrigom i stigmatizacijom.

Ksenija Atanasijević je prozrela taj mentalitet i otkrila mehanizam kojim se on održava. Osetila ga je na vlastitoj koži. Svaka generacija srpske inteligencije trebalo bi da proučava njen apokrifni spis *Likovi intrige*,³¹ jer

³⁰ Isto, s. 53.

³¹ Ksenija Atanasijević, *Likovi intrige*, Beograd, 1937:

Intrigant glupak:

"Pošto mora biti neke ravnoteže u svim delovima vasseljene, potrebno je da beznađežni glupaci od same prirode dobiju kakvu naknadu, koja im može poslužiti kao instrument za borbu. Ta naknada njima je, toliko puta, pružena u vidu podmukle majstorije da podzemnim kanalima sklanjaju ispred sebe one koji smetaju. A posebno zanimljiv posao bilo bi procenjivati kakvi slavoljubivi prohtevi žive i očajnički se koprcaju u bićima što, po svojim intelektualnim moćima, stoje duboko ispod srednje mere čovekovih sposobnosti... Ostaje porazna nesumnjivost da su katkad, u ovome sklopu našeg bivanja, moguća postignuća apsurdna kao oživljavanje mrtvih: da, na primer, imbecili igraju ulogu mislilaca. Ona se daju objasniti samo jednom malom, ali svemoćnom rečju: *intrigom*"...

Intrigant – inkvizitor

"Istočnjačke religije, orfičari i pitagorejci, učili su da se po smrti duše sele iz tela u telo. Ovo verovanje, strano savremenim naučnim shvatanjima, učini se prihvatljivo, kad čoveku padne u deo retka kob da, izvesno vreme svoga života, probavi u kužnom društvu nesrećnika kome je zaplitanje stvari u istini zadovoljavanje jedne neiskorenjive, sadističke potrebe... nehotice nam se pojavi u svesti predstava kakvoga zloglasnoga inkvizitora, jednoga od onih koji su, sledejući utvarama svoje posuvraćene fantazije, ispraćali na lomaču nezaštićene jadnike... da nije koja od reinkarnacija kakvoga inkvizitora neki izvanredni primerak intriganstva, dat u obliku čoveka pred nama..."

Bezinteresnost uživanja u tuđim mukama posebno je jezovita strana akcije moralnoga modernoga naslednika Toruvemade..."

Intrigant – učenjivač

Ovaj lik intriganta nahodi se "u redovima ismejanih i odbačenih književnika i umetnika", koji neprestano prave planove kako da se nametnu javnosti "makar i pozno, makar i u najnižim sredinama... U tim planovima, razume se, intriga mora imati glavno mesto... to kukavno razorno sredstvo moguće je plasirati samo u odgovarajućoj sredini sadističkih intriganata, predestiniranih glupaka, mediokriteta najedenih ambicijama i dobro plasiranih ništavila"...

Intrigant – torbar

Za razliku od prethodnih tipova intriganta, koji kreiraju intrigu, *intrigant – torbar* je parazitski tip, koji "ide neumorno od kuće do kuće i revnostno vrši svoj posao razvezivanja svežnja intriga. Upada... ljudima u stanove već u zoru... ubacuje im ono što dalje treba da

kako ona kaže, "intriga kao oružje... među ljudima što predstavljaju duhovnu elitu jednog naroda, napreduje i uspeva, daleko obilnije i bujnije nego u drugim manje cenjenim sredinama".³² Na pitanje zašto je to tako ima više odgovora. Među njima zaslužuje pažnju analiza pojave poluintelektualaca, koju je, u jednom od svojih poslednjih radova, dao Slobodan Jovanović.³³

Pre svog izbora za vanrednog profesora, Ksenija Atanasijević je bila optužena za plagijat. I to ne u svojoj doktorskoj disertaciji o Đordanu Brunu, niti u jednom od svojih 215 radova koliko ih je tada imala, već u popularnim javnim predavanjima. Inspirator hajke protiv nje bio je prof. dr Nikola Popović čije je radove, uz još neke, javno kritikovala i ona; polupismeni stihotvorac i rektor Univerziteta pod okupacijom u Drugom svetskom ratu.³⁴ Narušena je procedura, podelila se mala akademska zajednica i uzavrela je javnost. U kafkijanskom procesu pojedinca protiv institucije, čija je autonomija shvatana kao leno onih koji su u njoj stekli svoja visoka mesta i zvučne titule, poraženi su pojedinac i javnost.

bude razneto. A zluradnici, pakosnici i glupaci – kakva je većina onih što se u društvu vide i čuju, - prihvataju odvratna tkiva što im grozni stvor ostavlja, i dalje ih prilježno modeliraju, prema svome nahodenju. Tako je dovoljno gnusoba uvek u opticaju"... Vid. Ljiljana Vuletić, *Život i misao Ksenije Atanasijević*... s. 153-155.

³² Isto, s. 153.

³³ *Poluintelektualac*, po Jovanoviću, je završio škole, ali nema kulturu i ne poseduje duhovne vrednosti: "On sve cení prema tome, koliko šta doprinosi uspehu u životu, a uspeh uzima u 'čaršijskom' smislu, dakle, sasvim materijalistički... u moralnom i u kulturnom pogledu, on je ostao primitivac... Politička ambicija jednog poluintelektualca upravo i nije *politička*. Ona se sastoji samo u tome da se čovek kroz politiku obogati, i da na visokim položajima pogospoduje. Tek kad poluintelektualac izbije na vrhunac političkog uspeha, vidi se koliko je on moralno zakržljao".

Pored "poluintelektualca koji je uspeo, ima i poluintelektualca koji nije uspeo. Već pravi intelektualac, nezadovoljan ili zapostavljen, gotov je opozicionar. Poluintelektualac u takvom položaju tim je opasniji, što ne zna ni za kakve moralne obzire koji bi njegovo ogorčenje ublažili". Time je Slobodan Jovanović tumačio mnogo poluintelektualaca među komunistima.

Ali i među nacionalistima: "Čim se čovek uzdigne iznad nacionalnog egoizma, njemu postaje jasno, da nacija sama sobom ne pretstavlja ono što se u filozofiji naziva 'vrednost'. Vrednost joj mogu dati samo opšti ideali, kojima bi se ona stavila u službu". Slobodan Jovanović, "O kulturnom obrascu". *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*, Vindzor, Kanada, 1964, s. 41-42.

³⁴ Vid. Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941-1945*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Biblioteka *Ogledi*, 7. Beograd, 2006, s. 39, 312, 319.

Nikad dokazan, čak pismeno bez traga u izvorima, plagijat je ostao ona žilava stigma Ksenije Atanasijević. I danas, u trenutku izlaska iz štampe studije Ljiljane Vuletić, najuticajniji srpski dnevnik tu stigmatu ponavlja.

Oklevanje da se Ksenija Atanasijević primi kao univerzitetski nastavnik, a kad je napokon primljena, uporno nastojanje da se sa Univerziteta ukloni, središno je mesto knjige Ljiljane Vuletić. Ono kondenzuje ne samo jednu ličnu tragiku već tragiku filozofa i posebno "aktivističke filozofije" u Srbiji. "Da li život superiornih ljudi, ljudi u našoj sredini, mora zaista uvek da bude jedna večna kalvarija: nerazumevanja, mizerija, moralnih stradanja? Da li svaki korak mora biti krvavo obeležen?"³⁵ Ovo pitanje je, suprotstavljajući se hajci protiv Ksenije Atanasijević, 1935. godine postavila književnica Jela Spiridonović – Savić. Ali, zar pred tim pitanjem srpsko društvo ne stoji i danas?³⁶

Od kritičke misli zaziru svi politički sistemi i svaka bi vlast da joj postavi granice. Ne samo što ona dovodi u pitanje postojeće, već zato što je u stanju da predviđa i ide ispred vremena. To je problem sa Ksenijom Atanasijević. Odnosno, njenih tekstova o nacizmu, pacifizmu, totalitarizmu, feminizmu, o ljudskim pravima. Sa njenim tekstovima o stanju u srpskom društvu krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina prošlog veka. Zbog njenog teksta "Razarajuće nemani" bio je, 18. februara 1941. godine, zabranjen list *Pravda*. U njemu je Atanasijevićeva kritikovala pasivne i nezainteresovane posmatrače društvenih zbivanja, vrstu "patološki neosetljivih ljudi". A zatim militantne snage, koje ne shvataju "da se iz mržnje ma koje vrste ona bila, ništa unapredilačko iščauriti ne može". Najzad, izdaju: "Računati se ne može više ni sa kakvim etičkim, osećajnim ni duhovnim garancijama... Ljudski individuum više ne zna u koju bi tačku spasenja mogao upreti pogled".³⁷

U toku Drugog svetskog rata, Ksenija Atanasijević se povlači iz javnog života. Gestapo vrši pretres njenog stana i privodi je na saslušanje: "U pola devet došli su da me traže jedan nemački oficir i jedan agent

³⁵ Jela Spiridonović – Savić, "Sudbina filozofa – moraliste u našoj sredini". Prema: Ljiljana Vuletić, *Život i misao Ksenije Atanasijević...* s.

³⁶ Vid. Zoran Đinđić: *Etika odgovornosti*. Zbornik radova. Priredila i uvod napisala dr Latinka Perović. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Biblioteka *Svedočanstva*, 25, Beograd, 2006.

³⁷ Prema: Ljiljana Vuletić, *Život i misao Ksenije Atanasijević...* s. 178-179.

Gestapoa. Napisana je protiv mene gadna denuncijacija"...³⁸ Ali, ona odbija da potpiše Nedićev *Apel srpskom narodu protiv komunizma* 1941. U svoj dnevnik zapisuje: "Nisam imala iluzija da su neki od progonjenih moji ideološki protivnici – komunisti. Ali oni su i ljudska bića i moji sugrađani i sunarodnici, koje je fašistički okupator progonio kao divlje zveri. Ja nisam mogla da se pridružim hajci čak ni na komuniste".³⁹

Godine 1945, nova vlast, komunistička vlast, opet zahvaljujući intrigama inteligenata, hapsi Kseniju Atanasijević. Za dlaku je uspela da izbegne streljanje, ali su njena dela zabranjena. Na ovom mestu, Ljiljana Vuletić, bez presedana u savremenoj srpskoj historiografiji i publicistici, otvara pitanje višeznačnosti, kakva istorija i jeste, 1945. godine. Kseniji Atanasijević ta godina nije donela oslobođenje već novo ropstvo, a više nije bilo one javnosti koja bi stala na njenu stranu. Očekujući ulazak Rusa i partizana u Beograd, i posmatrajući kako grad, zajedno sa svojim domaćim saradnicima, napuštaju Nemci, ona u svom dnevniku piše: "Sa ljudima se apsolutno ništa ne može. Oni su prevrtljivi; danas su za jednog, sutra za drugog. Za njih ima pravo onaj ko je moćniji. Cela ova situacija veoma je mutna. Želela bih da se izvedri, na način koji bi mi doneo mogućnost da razvijem svoju punu, slobodnu aktivnost. Samo ne ropstvo duhovno, koje je najgore od svega".⁴⁰

Dnevničke beleške Ksenije Atanasijević posle Drugog svetskog rata otkrivaju u svoj punoći njenu ličnost.

27. 7. 1948: "Moram biti veći stoičar nego što jesam".

27. 6. 1950: "Važno je svakoga dana raditi... sve će proći, ako to bude imalo vrednosti: Jer vrednost se sama sobom potvrđuje i pobeđuje sve prepreke koje joj stavljaju prilike i ljudska rđavština".⁴¹

Imala je pravo Ksenija Atanasijević: 1952. skida se zabrana sa njenih knjiga; one se vraćaju u kataloge biblioteka, a njeno ime u listove i časopise. Andrija Stojković, Radmila Šajković, Dragan Jeremić, Đorđe Vid Tomašević, Miladin Životić, Zdravko Kučinar izvlače delo Ksenije Atanasijević iz zaborava i stavljaju ga na visoko mesto u istoriji srpske filozofije.

³⁸ Isto, s. 194.

³⁹ Isto, s. 213.

⁴⁰ Isto, s. 220.

⁴¹ Isto, s. 221.

U neverovatnim svakojakim menama, Ksenija Atanasijević je ostala nepomeriva u shvatnaju da je sloboda najviši smisao ljudskog postojanja i da je njena odbrana etička dužnost filozofskog mislioca. U predgovoru američkog izdanja svoje disertacije o Đordanu Brunu, 1972. godine, ona kaže:

"jedna je stvar sigurna: da inkvizicija nije uspela da ga se dočepa svojim šakalskim kandžama kad mu je bilo četrdeset četiri, i da nije živ spaljen na lomači u pedeset drugoj godini, Bruno bi ostavio čovečanstvu još svojih nadahnutih i dalekovidnih koncepcija", i dodaje:

"inkvizicija nije sasvim prevladana. Dubina korenja koje je ta gnusna i maligna institucija rasprostranila u umovima izvesnih čudovišta u ljudskoj spodobu može najbolje da se vidi u svetlu činjenice da se tamnice za neistomišljenike i stavljanje na ovaj ili onaj indeks nastavljaju, zaista, i u našem veku".⁴²

Sa koliko se sigurnosti sme reći da je delo Ksenije Atanasijević definitivno vraćeno u srpsku kulturu i njegovo tumačenje oslobođeno stigme?

Posle smrti Ksenije Atanasijević, gube se tragovi njene bogate biblioteke i njenih rukopisa, među kojima i rukopis treće knjige *Filozofskih fragmenata*. Nestaje i trag o njenim zemnim ostacima: njena porodična grobnica na Novom groblju ima danas novog vlasnika. Podatak da je ona tu ikad imala grob može se naći samo u monografiji o Novom groblju. Tako jednostavno završava svoju knjigu Ljiljana Vuletić. Ta knjiga i jeste znak ohrabrenja. Ona je, ustvari, ispunjenje one nade koju je izrazila, 1935. godine, već pomenuta Jela Spiridonović – Savić, a koja je zapravo večna nada kada su u pitanju veliki ljudi o koje su se teško ogrešili njihovi savremenici:

"Godine će proći, generacije će smenjati generacije i nas davno međ živima neće biti. Ali jednoga dana nagnuće se nad delima naše *prve žene filosofa* glava nekog istraživača naših dana i sa divljenjem prema dubini koncepcija, intenziteta rada, monaškoj predanosti stvaranju, grčkoj lucidnosti, oštrom kriticismu i sve to izraženo poetsko poletnim stilom naše filosofkinje, imaće svakako izraz čestitog revolta il bola il ironičan osmeh prema onome, što je ova superiorna žena uprkos svojoj visokoj vrednosti od svojih savremenika doživela".⁴³

⁴² Isto, s. 242

⁴³ Isto,

22.

Potisnuta posebnost: Paulina Lebl Albala

Realizovanje naših nacionalnih težnji smatrali bismo upravo kao realizovanje svoje lične sreće, a ne samo opšte, a poraz u našim nacionalnim stremljenjima pogodio bi nas teško isto kao kobni lični neuspeh...

Paulina Lebl Albala

Knjiga Pauline Lebl Albala *Tako je nekad bilo*¹ može se čitati na razne načine. To je autobiografija jedne od prvih visokoobrazovanih žena u Srbiji. Autobiografija jedne izrazito samosvesne ličnosti, koja je pohvale i izraze divljenja porodice, svojih vršnjaka i učitelja primala bez *zrna soli*, kao nešto što joj prirodno pripada. Jedne ličnosti, po sopstvenom uverenju, sa velikom snagom za introspekciju. Ali i biografija jedne Jevrejke. Utopljena u srpsku zajednicu, ona dospeva u sam intelektualni vrh te zajednice i otkrivajući i potiskujući svoju posebnost.

Paulina Lebl spontano deli opšti nacionalni zanos. Iako siromašna, ona odbija da se čak dublje zainteresuje za ideje socijalista zbog njihovog internacionalizma. Rat je i za nju način da se ostvare nacionalni snovi sve dok ne počnu da stižu kovčezi sa njenim mrtvim vršnjacima. Nova država

¹ Knjiga je verovatno napisana 1944/45. godine, kada se Paulina Lebl Albala, bežeći od holokausta, našla u SAD. Posle smrti njene ćerke, Jelene Albala Gojić (22. marta 2003, u SAD), porodica je rukopis Pauline Lebl poslala daljem rođaku, poznatom beogradskom publicisti, Aleksandru Leblu (Paulinin otac i Aleksandrov deda po ocu bili su braća). Sa dobrim preporukama stručnih ljudi, ali bez potpore sa ikoje strane, Aleksandar Lebl je objavio knjigu o svom trošku, u skromnom tiražu od 200 primeraka. Vid. Paulina Albala Lebl, *Tako je nekad bilo*. Izdavač Aleksandar Lebl. Beograd, 2005.

1917. godine je ostvarenje nacionalnih težnji, ali i veliko razočarenje. Tama je postala uvažena ličnost u javnom životu Beograda, a u grad stižu *novajlije* sa svojim divljim navikama, i *stari* Beograd se zatvara u svoj uski krug. Ali, pravo osvešćenje donosi tek Hitlerov nacizam. Između razdoblja jedne epohe i unutar njih nižu se opisi Niša posle oslobođenja od Turaka, Beograda na početku XX veka, obrazovanja ženske omladine, nastanka srpske intelektualne elite, njenih dodira sa Evropom, stvaranja Beogradskog univerziteta. I neponovljivi portreti prvih generacija njegovih profesora i studenata.

Potreba za autoritetima kroz ceo život: u osnovnoj školi, na Višoj ženskoj školi i na Univerzitetu, u braku. Leblova je imala idolopoklonički odnos prema autoritetima: "Ja sam po svojoj prirodi bila nastrojena, a i svojim vaspitanjem podizana u poštovanju autoriteta, osveštenih načela i konvencija".²

Autoritet određuju njenu ličnost, ali i ona svoj odnos prema drugima gradi sa pozicije autoriteta: "Oslanjajući se na slepu odanost svojih učenica, osećala sam se moćnom i bogatom. Mogla sam od njih iziskivati što sam htela, sve su izvršavale po mojoj želji. U razredu okružena svojim učenicama osećala sam se moćnom kao vladar... Moje učenice bile su moja vojska, i mogla sam ih povesti kud god hoću, one bi sve listom pošle za mnom".³ Kao što je ona išla za svojim učiteljima.

A onda fanatizam u radu, koji kod Lebllove ima dvostruku motivaciju. Od ranog detinjstva, Leblova radi do samoiscrpljivanja, da bi nadoknadila nedostatak fizičke lepote i da bi sa zajednicom kojoj pripada mogla da izađe, kako kaže, iz "indolentnog, asimilatorskog položaja".

"Pošto je bilo svakome jasno", piše Leblova, "da je prva nagrada apsolutno i neopozivo morala biti dodeljena Vinaveru za njegov sjajan rad, onda druga nagrada nije mogla biti dodeljena jednoj Jevrejci, nego je data Jeleni Golemović, a treća nagrada pripala je u deo meni".⁴

Radom i intelektualnom superiornošću, Leblova kompenzira i svoju socijalnu podređenost i nastoji da savlada one razlike koje definiše kao *klasne razlike*. "Ma da sam svoje drugarice 'osvojila' svojim zanjem ja im, čini mi se, nisam inače imponovala. Bila sam skromne spoljašnosti, a moje haljinice, obično iznošene haljine mojih sestara, svakako nisu bile po ukusu

² Isto, s. 103.

³ Isto, s. 200.

⁴ Isto, s. 115.

malih Beogradanki... O odmoru, između časova, u našoj velikoj školskoj bašti, punoj senovitog drveća, trave i cveća, skupljale su se u male gomile devojčice koje su se 'družile', to jest koje su nalazile da su približno istog ranga. Naravno, najuglednija grupa bila je ona u kojoj su bile kćeri viših državnih funkcionera, oficira i bogatih trgovaca; jednoj je čak otac bio ministar a drugoj, pak, general. Te devojčice imale su lepe haljine, obično su nosile 'teget matroske', s 'ampir' keceljama od belog veza. Kratke bele čarape u crnim lakovanim cipelama s jednom španglom dopunjavale su toaletu ovih viših bića. Za neke od njih govorilo se da imaju francusku, a za neke nemačku guvernantu. Do duše, neke od tih devojčica bile su do zla boga rdave učenice, ali ipak to im nije ništa smetalo da uživaju najveći ugled; šta više, skoro sve druge devojčice su se otimale o njino društvo. One su sedele sve dve po dve u klupi na jednoj strani učionice, o odmoru su se zajedno igrale lopte ili preskakivale konopac, a posle škole su se zajedno vraćale kući uz strmu Devojačku ulicu. Mene nikad nisu počastvovala svojim pozivom da im se pridružim.

Ja sam, naravno, čeznula da budem i ja među njima. Tada još nisam razumela da 'bolji' svet u materijalnom i socijalnom pogledu nije uvek 'bolji' i po svojim duhovnim i moralnim osobinama".⁵

Autobiografska priča Pauline Lebl Albala (1891 / Bugarska – 1967 / SAD) zaustavlja se na 1920. godini, kada se ona, kao za to vreme već postarija devojka, u svojoj dvadeset devetoj godini, udala za dr Davida Albalu. To je razlog više da se objavi i njen drugi rukopis: *Biografija dr Davida Albale*, koji se danas nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu. Jer, iz načina na koji je napisana autobiografija Pauline Lebl do 1920. godine, granične godine i u njenom ličnom životu i u istoriji države u kojoj je ona odrastala i sazrevala – Kraljevine Srbije, proizlazi potreba da se sazna drugi deo njene životne priče. Onaj koji je proticao uz dr Davida Albalu, lekara, cionistu, zagovornika stvaranja posebne jevrejske države u Palestini.

Autobiografija Pauline Lebl Albala može se čitati i kao jedan portret vanredno zanimljiv u psihološkom smislu: to je suptilna studija karaktera prigušene binarnosti. Paulina Lebl odrasta u Nišu, tek oslobođenom od Turaka i otpornom prema svakoj novini, u velikom siromaštvu koje rano postavlja socijalne barijere porodici i, dabome, njoj lično. U isto vreme, u senci autoriteta svoje, kako kaže, *junačke majke*, koja sama podiže četiri

⁵ Isto, s. 60.

ženska deteta. Poreklo, uslovi života, životni partner uticali su na "imperativnu prirodu" majke: "Otac je nesumnjivo bio nestalan čovek, nesvestan svojih dužnosti i odgovornosti... on je nesumnjivo voleo slobodu, i smatrao je porodicu kao teret..." "Moja mati, pak, bila je zdrava, tvrda, okrutna, oštra, pozitivna seljačka priroda – generacije njenih predaka živjele su na selu i obrađivale zemlju – koja je u svakom času znala jasno i nepogrešivo šta i kako valja raditi. Nju nisu mučile čežnje za nedostižnim, ona je imala pred sobom jasno određene ciljeve, i išla pravo i nepokolebljivo ka njihovom ostvarenju."⁶

Kakav detaljan opis! Pa, ipak, Leblova neće poći za socijalistima: "više od svega udaljilo me je to što se *tu neprestano govorilo o internacionalnom proletarijatu na čijem oslobođenju treba da radimo, a ja sam, pak, bila odmalena napajana idejom da valja raditi na oslobođenju i ujedinjenju srpskog naroda*".⁷

I kao vaspitanik i kao vaspitač, Leblova je živjela u vreme kad je "sve... bilo... podređeno jednoj svrsi: da se kod učenica stalno održava u svesti misao o njimim nacionalnim dužnostima".⁸ Škola nije davala nikakva znanja o pitanjima savremenog života. Smatralo se čak "da naši daci nemaju vremena da se bave opštim pitanjima, a smatralo bi se svakako kao greh kada bi im se ukazivalo na ono što kod nas ne valja, što treba menjati, popravljati".⁹ Sve bi to bilo slabljenje jedinstva za ispunjenje glavnog zadatka: oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda. "Mi smo bili svesni da je našem naraštaju pala u deo čast i dužnost da bude izvršilac Kosovskog amaneta".¹⁰

U godinama aneksije Bosne i Hercegovine, balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, Leblova je bila bez dileme: "Da li je nacionalizam dobra ili rđava stvar – to pitanje mi se tada nije postavljalo. Tek mnogo docnije, u vreme uzdizanja Hitlerovog, razmišljajući o strašnoj opasnosti što se ukazuje na obzorju, ponavljala sam sebi redovno: Nacionalizam je jedna od sila koje podrivaju civilizaciju".¹¹

Veliki rad koji je u početku bio instinktivna potreba za kompenzacijom, postao je za Paulinu Lebl rad iz zadovoljstva. Za njom su ostala

⁶ Paulina Albala Lebl, *Tako je nekad bilo...* s. 36, 54, 37.

⁷ Isto, s. 54.

⁸ Isto, s. 103.

⁹ Isto, s. 104.

¹⁰ Isto, s. 111.

¹¹ Isto, s. 246.

144 originalna rada i 24 prevoda, dok je 10 radova, među kojima i nedovršena doktorska disertacija o Ljubomiru P. Nenadoviću, ostalo neobjavljeno ili je uništeno u Drugom svetskom ratu.¹²

Najzad, autobiografija Pauline Lebl Albala je dragocen prilog proučavanju istorije Srbije, naročito njene društvene istorije. Lično sam zažalila što za nju nisam znala kad sam radila svoju studiju o Višoj ženskoj školi¹³ i kad sam priređivala i pisala uvodnu studiju za memoare Avrama Petrovića, oca Svetislava Petrovića koji je toliko bio prisutan u životu Pauline Lebl,¹⁴ kao i osvrt na biografiju Ksenije Atanasijević.¹⁵ Ali, u njenoj knjizi ima više od važnih obaveštenja o istoriji srpskog nacionalnog pokreta i srpskog nacionalizma i o nastanku srpske intelektualne elite; Beogradskom univerzitetu, posebno o Srpskom seminaru, Bogdanu Popoviću, Pavlu Popoviću i Jovanu Skerliću, koji je bio stožer seminara i idol studentske omladine; o evoluciji školovanja ženske omladine koja se odigravala u jednoj istoj školskoj zgradi; o počecima feminizma u Srbiji. Ali i o epohi ratova, koja je dugo pripremana:

"Cela naša generacija bila je već godinama zapajana i kroz školu, i kroz književnost, i kroz novine, i kroz javne skupove nacionalnim idealima oslobođenja i ujedinjenja, i nije čudo što smo jedan rat protiv Turske smatrali kao ostvarenje svojih davnašnjih snova. Pored toga, naša generacija nije bila doživjela nijedan rat, nije poznavala njegove užase i, s mladalačkom neustrašivošću i osionišću očekivala je s nestrpljenjem čas osvete za vekovna stradanja, 'smrt onoj truleži na Bosforu', 'proterivanje Turaka iz Evrope', – to su bile krilatice koje su nas dovodile do paroksizma.

Naši drugovi pošli su u rat veseli i s pesmom kao u svatove. Mi smo ih ispraćale s cvećem i s uzvicima 'Doviđenja!' Niko od nas nije mislio na mogućnost neuspeha, poraza, smrti. Želeli smo pobjedu, verovali smo u nju, i bili smo razdragani! Našem naraštaju je palo u deo da budu izvršioци kosovskog amaneta. Kakva sreća", ponavljala je Leblova kao zakletvu.¹⁶

¹² Vid. Paulina Lebl Albala, "Moja Bibliografija". *Tako je nekad bilo...* s. 289-294.

¹³ Vid. u ovoj knjizi: "Položaj žene".

¹⁴ Vid. Avram Petrović. *Uspomene*. Priredila Latinka Perović. "Dečje novine". Gornji Milanovac, 1988.

¹⁵ Paulina Lebl Albala je 1940. ponudila Kseniji Atanasijević i novčanu potporu da blagovremeno napusti Jugoslaviju, jer je slutila da će Ksenija Atanasijević zbog svoje pacifističke delatnosti, zbog tekstova protiv rasističkog progona Jevreja i zbog svojih predavanja u Jevrejskom domu, imati neprilika. Vid. Ljiljana Vuletić, *Život i misao Ksenije Atanasijević...* s. 192.

¹⁶ Paulina Lebl Albala, *Tako je nekad bilo...* s. 188.

U knjizi Pauline Lebl Albala ima više i od obaveštenja o shvatanjima jugoslovenske ideje i prvim koracima jugoslovenske države koji su za Leblovu bili razočaravajući: "Često nisam mogla verovati svojim očima da će ti vodeći ljudi, umesto da su presrećni što smo dobili tako veliku državu, te da složno rade na njenom uređenju, sada se neprestano prepiru i glože – mi smo, nažalost, prepustili vođstvo državnih poslova jednoj manjini očajno samoživih, vlastoljubivih i nedemokratskih ljudi".¹⁷

Ali, po mom mišljenju, autobiografija Pauline Lebl Albala je više od svega dragoceno svedočanstvo i o sudaru patrijarhalne srpske zajednice sa modernim društvom. Taj se sudar zaoštava posle sticanja državne nezavisnosti, kada Leblova odrasta, i traje do stvaranja jugoslovenske države, kada se Leblova – kao gimnazijski profesor, književni teoretičar i prevodilac etablira u srpskoj intelektualnoj eliti. Otvaranje i zatvaranje, oslobođenje i strah od slobode su paralelni i naizmenični refleksi pomenutog sudara na srpsku intelektualnu elitu. Linija podele ne ide između nje i većine naroda, već unutar nje.

Pišući o promenama koje su zahvatile Beograd kao prestonicu jugoslovenske države, Leblova kaže: "mi, stari Beograđani, koji smo bili međusobno povezani davnašnjim prijateljstvom, smatrali smo se kao svet za sebe. Mi smo se sastajali, kritikovali novajlije, smatrali ih inferiornijim, i još čvršće stešnjavali oko sebe obruč kastinstva, gospodstva, tradicije".¹⁸

Na ovim stranicama, Leblova zaboravlja da je po dolasku u Beograd, iz još poluturskog Niša i sama nekoć bila *novajlija*: "Dokopali smo se Beograda" – naslov je onog poglavlja njene autobiografije koje upravo o tome govori. Ili je smatrala da, pošto je stekla mesto u srpskoj intelektualnoj eliti, treba, kako kaže, da bude *konstruktivna*.

Iluzija da je srpsko građansko društvo isto što i beogradska čaršija razbile su druge dve žene: Ksenija Atanasijević i Anica Savić – Rebac. Posmatrana tek zajedno sa njihovim biografijama, koje su objavljene u protekle tri godine, autobiografija Pauline Lebl Albala postaje dragoceno svedočanstvo o sudaru unutar intelektualne elite u Srbiji, koji je u graničnim razdobljima išao do nepomirljivosti ostajući neprevladan. Drugi još neobjavljen rukopis Pauline Lebl Albala omogućio bi celovit uvid u jedno lično iskustvo sa nacionalizmom kao važnim razlogom te neprevladanosti.

¹⁷ Isto, s. 262.

¹⁸ Isto, s. 266.

V

NASILJE KAO KONSTANTA:

iluzija o jakoj državi sa slabim društvom

23.

Politički protivnik kao neprijatelj

I

Tema ovog predavanja "Politički protivnik kao neprijatelj" ograničena je i prostorno i vremenski: Kraljevina Srbija na kraju XIX veka, preciznije – u njegovoj predposlednjoj deceniji. Ali, kako je reč o pojavi koja se može pratiti kroz celokupnu ljudsku istoriju, kroz istoriju filozofije i političke teorije, potrebna su bar izvesna određenja: pojmovna, istorijska i teorijska. Utoliko pre, što u srpskoj istoriji problem političkog protivnika kao neprijatelja, ne samo da nije posmatran kao univerzalna pojava, nego nije kao takav ni identifikovan. Kroz događajnu istoriju neki aspekti ovog problema su, ako tako smem da kažem, banalizovani, čime je društvo kroz generacije bilo lišavano razumevanja svoje prošlosti i naročito činjenice da ono, to društvo, u njoj nije bilo samo objekt, tj. da za nju takvu kakva je bila nije lišeno i vlastite odgovornosti.

Za srpski narod koji je vodio tolike spoljne ratove i imao tolike unutrašnje sukobe¹ neprijatelj kao konsanta njegove moderne istorije morao bi biti proučavan, i to multidisciplinarno, kao pojava od suštinskog značaja.²

¹ U poslednja dva veka srpske istorije bilo je "dvanaest ratova", "mnoštvo buna i ustanaka", "više građanskih ratova". Ljubodrag Dimić, "Srbija 1804-2004 (suočavanje s prošlošću)": Dimić, Stojanović, Jovanović, *Srbija 1804-2004*, Beograd, 2004, s. 15.

² U vrlo skromnoj literaturi na srpskom jeziku treba pomenuti studiju: Kosta Čavoški. *O neprijatelju*, drugo izdanje, Beograd, 1989. Videti: Kosta Čavoški, *The Enemies of the People, First Published in March 1986*, By The Centre for Research into Communist Economies, London.

Prvo, o samom pojmu neprijatelja. Primarno, on se koristio za obeležavanje antagonizama između država, nacionalnih i plemenskih sukoba. Značio je zavojevača, odnosno onog ko se stavlja na stranu zavojevača.

Sekundarno, pojam neprijatelj počeo se upotrebljavati i za antagonističke odnose unutar pojedinih društvenih celina. Iako protivnik ni etimološki nije isto što i neprijatelj, on se u političkim teorijama i u istoriji kao praksi retko tretirao kao suparnik, konkurent, alternativa. Logikom "ili – ili" politički protivnik najčešće je postojao unutrašnji neprijatelj prema kome su bila dozvoljena ista sredstva kao i prema spoljnom neprijatelju.

Drugo, istoriju problema političkog protivnika kao neprijatelja moguće je pratiti još od antičkog doba, kao i pomeranje značenja pojma neprijatelj. Dok je za Platona neprijatelj samo stranac – zavojevač kome je sledovalo nasilje i ubijanje, za Ksenofonta (Ksenophon) se i sa vlastitim građanima moglo postupati kao sa neprijateljima, odnosno sa zavojevačima.

Rim je sledeće važno poglavlje istorije pomenutog problema. Konačnom uspostavljanju apsolutističke vlasti doživotnog diktatora prethodilo je proganjanje i ubijanje ne samo protivnika samodržca već i protivnika novog oblika vladavine.

U Srednjem veku, crkva je postala novi činilac progona. Poput opsednutog grada, ona je bila i u spoljnom i u unutrašnjem ratu, i protiv inovernika i protiv jeretika. U interesu unutrašnje čvrstine, monolitnosti, ona je neprijatelj, i da ih nije bilo, morala izmišljati.

U XVIII veku, Francuska revolucija je označila početak novog doba. Njena su dostignuća bila velika: sloboda savesti i veroispovesti, ukidanje mučenja, kuluka i vezanosti za zemlju. Ali, jakobinska diktatura i veliki teror predstavljali su njene tamne strane.

Za razliku od engleske i potonje američke revolucije koje su imale ograničene ciljeve, vođi Francuske revolucije težili su ne samo temeljnom preobražaju društvenog poretka, nego i poboljšanju ljudske prirode. Uvereni da oni izražavaju opštu volju, jakobinci su kao pobednici smatrali da u republici koja još nije potpuno izgrađena postoje samo dve kategorije žitelja: narod i njegovi neprijatelji. Svi ostali koji narušavaju monolitnost opšte volje, tog jezgra francuske nacije, "moraju se izopštiti, pa ako treba, i uništiti" – govorio je Robespjer (Robespierre). U logici borbe protiv unutrašnjeg neprijatelja bila je upisana i sudbina dece revolucije.

Razmere borbe protiv unutrašnjeg neprijatelja dostigle su u XX veku ogromne dimenzije. U velikom teroru Francuske revolucije pogubljeno je

između 35.000-40.000 ljudi. U XX veku stradalo je više desetina miliona ljudi. O totalitarizmu XX veka napisane su već čitave biblioteke. Fašizam, nacizam, boljševizam – sa međusobnim sličnostima i razlikama zaokupljaju danas čitave nauke; u svakom slučaju, bar u ovoj prilici, čini mi se da je važno naglasiti dve činjenice koje su međusobno povezane. Poraz totalitarnih ideologija, a ja smatram da je tačnije reći društvenih poredaka koji su se na osnovama tih ideologija oblikovali, jer su ideologije već pokazale veliku sposobnost metamorfoze, nije skinuo s dnevnog reda problem ni spoljnog, ni unutrašnjeg neprijatelja. To, barem još uvek, daje za pravo teoretičarima politike koji su svi odreda bili pesimistični. I to je poslednje na šta želim da upozorim.

Svi teoretičari politike pozivali su se ne toliko na prirodu politike koliko na ljudsku prirodu.

Karl Šmit (Karl Schmidt), koji je temeljno proučavao iskustvo totalitarizma XX veka, ukazivao je da sve prave političke teorije uzimaju čoveka kao zlog. Navodio je političku teoriju Makijavelija, Hobsa, Bosijea, Fihtea, a zatim Demetra, Donosa Kortesa i Tena (Machiavelli, Hobbes, Boussuet, Fichte, D. iz Falerona, Cortez, Taine). Na Hobsovom prirodnom stanju, zbog moćnih apetita i strasti koje čine ljudsku prirodu, izvodio je zaključak, da je pravo neprijateljstvo moguće samo među ljudima.

Makijaveli je iz shatanja politike izveo svoje teorije rata i ratne veštine. Postojanje neprijatelja je, dakle, bitna odrednica, ne samo ratnog već i građanskog stanja. Meru je određivao državni razlog. U svakom slučaju, Makijaveli je označio raskid sa klasičnom filozofijom koja nije dopuštala da se prema vlastitim građanima primenjuju ista sredstva kao prema stranom neprijatelju, prema zavojevaču. Dobro je primećeno da je Makijaveli imao mnogo više sledbenika u praksi nego u teoriji.

Poučen iskustvom XX veka, Karl Šmit je u razlikovanju prijatelja i neprijatelja video "bitni kriterijum samog pojma političkog... baš kao što je suprotnost između dobra i zla osobeno merilo za područje morala, i suprotnost između lepog i ružnog za područje estetike".³ Ali, upravo s obzirom na ljudsku prirodu, na razlikovanje prijatelja od neprijatelja, koje je, po Karlu Šmitu, u samoj biti političkog, istorija nije bila bez traganja za alternativom onome što je Hobs nazivao prirodnim stanjem, bez teorija pravne države zasnovane na vladavini zakona i društva sa sistemom

³ Vid. Kosta Čavoški, *O neprijatelju...* s. 113.

institucija i hijerarhijom vrednosti kao korektiva zlog u korist dobrog u ljudskoj prirodi.

Naravno, ni alternative nisu lišene skepse.

Naslućujući apokalipsu, Ortega i Gasset (Ortega y Gasset) je 1930. godine, u *Pobuni masa*, pisao: "Liberalizam je – treba to naročito danas podsjetiti – najviši oblik velikodušnosti, on je pravo koje većina daje manjini, on je najplemenitije geslo koje je odjeknulo našom planetom. On je odlučio da živi zajedno sa neprijateljem, i što je još više, sa slabim neprijateljem... Izvršavanje liberalizma je suviše teško i suviše zapleteno da bi se liberalizam mogao održati na zemlji".⁴

Iskustvo XX veka opravdava ovaj skepticizam prema mogućnosti da liberalizam preovlada. On postavlja visoke zahteve; njegovo praktikovanje je naporno i komplikovano: odgovornost pojedinca, delovanje institucija, procedure odlučivanja. Stoga je ljudska vrsta, kako je govorio Ortega i Gasset u već citiranoj *Pobuni masa*, odlučila da ga napusti. Pa, ipak, na kraju XX veka, u kome je broj unutrašnjih neprijatelja uvećan do neslućenih razmera, ne samo zbog razvoja modernih tehnologija njihovog uništavanja, već zbog poraza revolucionarnih ideologija da promene ili bar poprave ljudsku prirodu, da stvore *novog čoveka*, ljudska vrsta vratila se liberalizmu kao alternativni. Polazeći od ljudske prirode kao takve, liberalne teorije kroz slobodu i odgovornost pojedinca, državu zasnovanu na vladavini prava i društvo koje kroz tolerisanje razlika ostavljaju mogućnost izbora, nastoje da ono što je u ljudskoj prirodi, odnosno u biti politike, zlo – kontrolišu, ograniče i krote.

Završavam ovaj duži uvod, upućujući na knjigu prof. Koste Čavoškog, *O neprijatelju*. Ona obuhvata period od antičkih vremena do totalitarizma XX veka. Bez ironije, kažem, da bih volela da vidim nastavak ove knjige, u poglavlju koje bi se odnosilo na najnovije razdoblje naše istorije.

II

Politička istorija Srbije poznaje razne vidove borbe sa unutrašnjim neprijateljem.

⁴ Vid. Isto, s. 122.

1. Monarha sa njegovim ličnim i političkim protivnicima. O tome bi se mogle napisati mnoge knjige. Zasad postoji knjiga dr Andrije Radenića, *Progoni političkih protivnika u režimu Aleksandra Obrenovića 1893 – 1903*.⁵

2. Obračune države sa čitavom jednom političkom strankom, kako je bio obračun sa Narodnom radikalnom strankom 1883. godine zbog Timočke bune, o čemu je objavljena celokupna arhivska građa a i napisano više studija.⁶

3. Obračuni između političkih stranaka kako na državnom tako i na lokalnom nivou.⁷ Oni su središte i ovog predavanja. Još uže, ograničavam se na obračun Narodne radikalne stranke u koaliciji sa Liberalnom strankom, sa Naprednom strankom 1887. godine, a zatim na ponovljeni obračun Narodne radikalne stranke opet sa Naprednom strankom 1889. godine.

Više razloga je uticalo da proučavanjima ovog sukoba posvetim nekoliko godine. Jedan razlog, ako ne i prvi, dolazio je iz same historiografije. U njoj ovaj događaj nije prećutan već je opisan, ali je tumačen u smislu o kome sam govorila u uvodu predavanja. Naprotiv, i na ovaj događaj odnosi se pomenuta banalizacija, koja stvara ravnodušnost prema svakoj pojavi u javnom životu, uključujući i primenu nasilja prema političkim protivnicima i njihovo ubijanje.

Preuzimajući od lista *Odjek*, tadašnjeg organa Narodne radikalne stranke, naziv *veliki narodni odisaj* za krvavi obračun sa Naprednom strankom, koji je klasičan primer tretmana političkog protivnika kao unutrašnjeg neprijatelja, historiografija je ovom događaju dala neku lakoću, čak izvesnu veselost za šta su moguća dva objašnjenja: nerazumevanje ili prikrivanje suštine događaja.

Drugi razlog moga zanimanja za ovaj prvi veliki obračun sa političkim protivnikom kao neprijateljem proizilazio je iz njegovih karakteristika. Sa stanovišta političkih teorija, te su karakteristike univerzalne. U isto vreme, one su odredile model političke kulture u Srbiji: koncentracija na istorijski cilj; stranka hegemon sa misijom da se taj cilj ostvari; odsustvo programske konkurencije kao prepreka ostvarenju

⁵ Dr Andrija Radenić, *Progoni političkih protivnika u režimu Aleksandra Obrenovića 1893-1903*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1973.

⁶ Vid. *Timočka buna 1883. i njen društveno-politički značaj za Srbiju 19. veka*, SANU, Naučni skupovi, knjiga XXIX, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 7, Beograd, 1986.

⁷ Vid. Vlado Marijan, *Vlada Jovana Đ. Avakumovića. Pokušaj suzbijanja radikalizma u Srbiji krajem 19. veka*, Beograd, 1996, s. 9-187.

jedinstva sredstava i cilja; vođa kao integrišući činilac stranke. U biti, taj model političke kulture je antiliberalan, odnosno autoritaran.

Teško da srpska historiografija može zauvek izbeći sledeća pitanja: otkud prema jednoj političkoj stranci odnos kao prema stranom zavojevaču, koji dopušta sva sredstva u borbi sa njom, uključujući i ubijanje njenih pripadnika; otkud mandat drugoj političkoj stranci da čitavu jednu stranku označi kao unutarnjeg neprijatelja; na čemu ona zasniva pravo na arbitražu; u kojoj meri to pravo proističe iz njenog samorazumevanja kao nosioca istorijske misije, odnosno njene uloge kao političkog hegemonu do ispunjenja te misije?

Neposredno posle stvaranja prvih političkih stranaka u Srbiji 1881. – 1882. godine: Narodne radikalne stranke, Srpske napredne stranke i Narodne liberalne stranke, i strani i domaći posmatrači političkog života u Srbiji nalazili su da su prvi učinci njihovog delovanja bili poražavajući.

Ruski istoričar i filolog P. A. Kulakovski, profesor na Velikoj školi u Beogradu od 1872-1882. godine pisao je I. S. Aksakovu, jednom od vodećih ruskih slovenovila, da "unutrašnja borba" stranka "predstavlja smetnju za razvitak Srbije" i "da ovde partije mrze jedna drugu više nego zajedničkog neprijatelja".⁸

A srpski istoričar Nikola Krstić, profesor na Velikoj školi, zapisao je (1895) u svom Dnevniku: "Postoje političke partije koje su spremne da se pokolju"... "Mnogi politički instituti kod nas se razumeju pogrešno... Zato se ovde događa ono čega nema u drugim zemljama".⁹

Za objašnjenje ove pojave trebalo je napisati više knjiga o narodnjačkoj ideologiji, odnosno o srpskom socijalizmu u drugoj polovini XIX veka. I objaviti više korpusa istorijskih izvora o radikalizmu i Narodnoj radikalnoj stranci. Zbog toga ću ovde ukazati samo na jedan zaključak koji izvodim iz svojih tridesetogodišnjih istraživanja.

U borbama prvih političkih stranaka u Srbiji ogleda se istorijsko nasleđe, to jest: nasilje pod Turcima, ali i u borbama za oslobođenje i uspostavljanje vlasti ustaničkih starešina. Ta vrsta nasilja ne mora postati konstanta; ona podleže promenama.

⁸ Отдел рукописей русской литературы РАН – Пушкинского дома. Ф. 572. Д. 4. Л. 27об.

⁹ ASANU. Br. 7213, Dnevnik Nikole Krstića, "Javni život" (1895), 17. septembra

U isto vreme, u borbama prvih političkih stranaka u Srbiji formira se jedan obrazac političke kulture koji je manje podložan promeni. Mržnje i međusobno istrebljivanje stranaka ne pripadaju samo iracionalnom. Od njihove takve interpretacije, pa do zaključka da političke stranke ne treba ni da postoje ne treba prelaziti dug put. Ovi sukobi proističu iz glavne istorijske kontroverze, koja nastaje naročito posle sticanja državne nezavisnosti, i koja je uporediva sa podelom na *slovenofile* i *zapadnjake* u Rusiji.

Narodna radikalna stranka nikla je iz socijalističkog pokreta Svetozara Markovića koji se identifikovao sa narodom čijih je devet desetina činilo sljaštvo, koji je eshatološki stremio narodnoj državi, koja je podrazumevala socijalnu jednakost i jedinstvo srpskog naroda – slovenskoj civilizaciji i *novom čoveku*. Radikalizam je, kako su savremenici govorili, bio vera, odnosno ideologija, po definiciji antikapitalistička i antiliberalna.¹⁰ Borba za državu bila je borba za teritorije na kojima živi srpski narod. Takav cilj je zahtevao koncentraciju misli, energije i sredstava, odnosno isključivao je socijalno raslojavanje, unutrašnje političke razlike, kompromise i koalicije. Za sve to bio je neophodan spoljopolitički oslonac i on je, dakako, nalažen u slovenskoj i pravoslavnoj Rusiji.

Naprednu stranku organizovali su najobrazovaniji ljudi u Srbiji toga vremena, koji su se formirali u vreme kneza Mihaila. Stranka nije imala eshatološki karakter: okupljala je pismenije ljude u varošima, činovnike i bolje domaćine u selima. Ograničeni na održanje realne države posle sticanja nezavisnosti, naprednjaci su težište stavili na njenu modernizaciju i razvoj po uzoru na evropske države. Prva vlada Napredne stranke (1880-1883. godine), sprovela je nasveobuhvatnije reforme: političke, ekonomske, pravne, prosvetne, zdravstvene, vojne.¹¹ Ove su reforme imale biti krunisane novim ustavom, koji bi uveo parlamentarni sistem vladavine.¹²

Na putu izgradnje moderne države, Napredna stranka je naišla na dve prepreke. Kralj Milan je podržavao modernizaciju do mere koja nije dovođila u pitanje njegovu ličnu vlast, što je značilo prosveteni apsolutizam. Ali Narodna radikalna stranka, koja je svojom organizacijom već bila pokrila celu Srbiju, bila je esencijalni protivnik i kralja i naprednjačkih reformi. Ona

¹⁰ Vid. Pera Todorović, *Krvava godina*, Priredila Latinka Perović, SKZ, *Srpski memoari*, Knjiga četvrta, Beograd 1991, s. 113; Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, Beograd 1934, s. 6.

¹¹ Vid. u ovoj knjizi "Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji XIX veka"

¹² Vid. Stojan Novaković, *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji 1883-1903*, Beograd 1912, s. 1-338.

je u njima videla izdaju tradicionalnih ustanova i vrednosti srpskog naroda, i njegovih zavetnih ciljeva: oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda. Time je Napredna stranka, koja se u spoljnoj politici oslanjala na Austro Ugarsku, postala unutrašnji neprijatelj koji je poistovećen sa stranim zavojevačem.

Timočka buna 1883. i srpsko-bugarski rat 1885. zaustavili su ubranu modernizaciju zemlje koju su neki autori nazvali "revolucijom odozgo". Ni druga vlada Napredne stranke (1884-1887) nije mogla da nastavi reforme koje je započela prva vlada Naprednjačke stranke. Ali je pravi obračun sa Naprednom strankom došao tek posle pada njene druge vlade. Koalicija radikala, koji su posle Timočke bune dobili još i oreol žrtve, sa slabim liberalima, uz pasivnost kralja Milana, omogućila je početak *velikog narodnog odisaja*, odnosno, političkog terora nad Naprednom strankom.

III

Posle pada druge vlade Napredne stranke, u unutrašnjosti Srbije zavladao je bezvlašće u kome je započelo linčovanje od strane radikala koje se širilo poput požara. Stihiju je, međutim, generirao cilj: uništenje naprednjaka. Pasivnost vlade, odnosno nekažnjivost teških krivičnih dela, dala je slobodu gomili, rulji kako je tadašnja štampa imenovala njihove počiniocima. Utoliko pre, što je list *Videlo* organ Napredne stranke, precizno registrovao mesto i vreme svakog konkretnog čina, *velikog narodnog odisaja*, imena žrtava kao i imena izvršilaca ubistava, pljačke, uništavanja imovine i maltretiranja ljudi.

Gomila se brzo struktuirala: organizovala se u desetine i čete koje su dobile starešine, nazive i lozinke.

Oblici obračuna sa naprednjacima bili su raznovrsni.

1. Na prvom mestu su ubistva naprednjaka. U *velikom narodnom odisaju* ubijeno je 140 naprednjaka. Ova ubistva karakterisala je užasna surovost. U izvesnom smislu, ona su čak bila ritualna, što su neki autori pripisivali paganstvu. Navešću ponovo primer, koji sublimira karakteristike ovog obračuna sa neprijateljem i koji je sa tog stanovišta, gotovo antologijski. Izvor je list *Videlo*.

"Ubistvo Jovana Žujovića, pisara, opšt. (ine) u Bobovi, izvršeno je na jedan način, koji buni savest i nateruje crven stida na obraz. Pošto su ga bili u mehani gomila je vodila kolo, a kad je Jovan počeo obamirati, onda su ga

izneli napolje, bacili ga pred mehanu, polili vodom i povratili u život. I tu je igralo kolo. Pošto su u tome uspeli, uneli su ga u mehanu, i nanovo tukli uz svirku i igru. Ovo je ponavljano više puta. Kad je Jovan umro, onda su mu osečene uši i nos, a razvrćena donja vilica a onda bačen na drum.

Kažu, da je ove prizore priređivao Gaja Miloradović. Isledna vlast uhapsila ga je bila pa ga je posle odmah pustila. Sad se čuje, da je opet otišao u narod, da ponovo priredi pokolj. Isledna vlast traži ga, ali još nije pronađen".¹³

Uz 140 ubijenih naprednjaka, otprilike isto toliko ih je bilo fizički zlostavljano. Za devet godina od 1887-1896. godine ubijeno je 377 naprednjaka. Svaka žrtva poimenice je poznata.¹⁴

U svom delu *Kamena kuća predaka (O natpisima na nadgrobnim spomenicima Zapadne Srbije)*, u kome je sažeo rezultate svojih višegodišnjih istraživanja ovog specifičnog istorijskog izvora, Rajko Nikolić, o političkim borbama u poslednjoj deceniji XIX veka piše:

"Noć nisu mirno dočekivali strančarski uglednici i moćnici. Pomrčina je sudila i kolac je pucao. Politički uzruji su se smirivali suprotničkom glavom. I što je stranački raskol bio veći, a borba za politički prestiž žilavija, to je više žrtava padalo na sve strane. Političke strasti su od partaista stvorile krvnike".¹⁵

Izvršiooci političkih ubistava bili su hajduci koji su sa svojom mrežom jataka pokrili čitave okruge Srbije i držali ih u strahu i trepetu.¹⁶

2. Drugi oblik obračuna sa naprednjacima u *velikom narodnom odisaju* bilo je uništavanje imovine: rušene su kuće, ambari i druge zgrade; uništavano pokućstvo; upropašćivani naročito kultivisani voćnjaci, vinogradi i imanja. "Ova opasna divljač", pisao je naprednjački list *Videlo* "nije ostavljala na miru ni same useve".¹⁷ Uziman je samo novac koji je nađen u kućama naprednjaka ili je od njih bivao iznuden. Bilans: 50 srušenih kuća i 70 paljevina imanja.¹⁸

¹³ Citirano prema: *Ko su i šta su Srpski Radikali (Preštampano iz Narodnosti)*, Pančevo 1900, s. 103.

¹⁴ Isto, s. 84-96.

¹⁵ Rajko Nikolić, *Kamena knjiga predaka (O natpisima sa nadgrobnih spomenika Zapadne Srbije, Beograd 1979, s. 153.*

¹⁶ Vid. U ovoj knjizi: "Nemoć države pred spregom politike i nasilja: hajdučki proces u prvostepenom sudu u Čačku 1897. godine".

¹⁷ *Ko su i šta su Srpski Radikali...* s. 102

¹⁸ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića...* s. 393.

3. Dolazilo je i do raseljavanja manjih lokaliteta. A prilikom drugog obračuna sa Naprednom strankom (1889) i do iseljavanja čitavih porodica. Čedomilj Mijatović, jedan od prvaka Napredne stranke, navodi da se tada iz Srbije u Rumuniju iselilo oko 60 porodica.

4. Najzad, naprednjaci nisu samo fizički i materijalno uništavani već su, za uveseljavanje gomile, i ponižavani. I to, kako je *Videlo* pisalo, "do kota". Bičevani su, ali najčešći način ponižavanja naprednjaka, među kojima je bilo sveštenika i učitelja, bilo je njihovo jahanje.

Bez ikakve reakcije vlade i kralja, naprednjaci su, u samoodbrani, pružali otpor, mestimično i oružani. To je sukobu, dakako, davalo karakter građanskog rata. Ako ne po razmerama, po sadržaju svakako. U javnosti se, međutim, tvrdilo "da su pobijeni izazivali napad i da u stvari nema nikakve politike"¹⁹ Žrtve su postajale krivci.

Jedan od osnivača i vođa Napredne stranke i predsednik njene prve vlade, Milan Piroćanac, zapisao je tada u svojim *Beleškama* koje su, napokon, objavljene krajem 2004. godine:

"Seče po unutrašnjosti predstavljaju naš narod kao najdivljačniji narod u Evropi. Gde se je dosad videlo da komšije jedan drugog nabijaju na kolje. Ovim putem idemo nasigurno krajnjoj anarhiji, a zemlja ima pravo da se pred obrazovanim svetom ne sramoti i ne upropasti."²⁰

Piroćanac je optuživao kralja, vladu, posebno Narodnu radikalnu stranku. Ali i štampu:

"Mora danas čovek da se zgrozi načinom pisanja po novinama beogradskim. To je takva hajka u kojoj se ništa više ne poštuje, u kojoj su opadanje i klevetanje na prvom mestu. Ovakvim pisanjem narod će se dovesti do ludila i do najopasnije anarhije, na veliku žalost, ovome stanju nema leka. Današnja vlada nada se, da iz njega istera revoluciju koja bi prevrat izvršila. Kralj se opet nada da će ono dovesti anarhiju, koja bi mu dala povoda za samovlast i diktaturu. Krasne doista težnje, a (još) krasniji izgledi za političnu budućnost nesrećnog srpskog naroda koji je prosta žrtva nevaljalaca od skoro 20 godina".²¹ Piroćanac je, očito, imao u vidu vreme posle ubistva Kneza Mihaila.

¹⁹ Milan Piroćanac, *Beleške*, Priredila Suzana Rajić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Dva stoleća. Knjiga 3, Beograd, 2004, s. 380.

²⁰ Isto, s. 383.

²¹ Isto, s. 387.

U velikom narodnom odisaju, Napredna stranka je bila razorena. To je i bio cilj. Prema *Videlu*: "U svim mestima ove besomučne pustoši, kao nekim avetinjskim šapatom ide od usta do usta lozinka: Za petnaestak dana valja sve naprednjake slistiti i za to niko nikada odgovarati neće."²² Ali je posle donošenja Ustava iz 1888. godine, po slovu najliberalnijeg, nastojala da se oporavi. Za 14. maj 1889. zakazala je svoj zbor u Beogradu. Zbor je bio napadnut "kamenjem i motkama" pod parolom "Napred! Radikali!" Za razliku od *velikog narodnog odisaja*, koji se događao u unutrašnjosti Srbije, poprište ponovljenog napada na Naprednu stranku bila je sada sama prestonica. Štampa je iz sećanja izvukla slike sankiloterije. Prema Slobodanu Jovanoviću, namesnik Jovan Ristić treba da je jednom prijatelju rekao: "da se zaprepasti čovek kakvih tu ima fizionomija, a da se čudi otkuda su, kao ispod zemlje izavrele".²³

Ali dalekosežni je značaj ovom ponovljenom napadu od prvog napada na Naprednu stranku kada je njen predsednik Milutin Garašanin sa balkona svoje kuće pucao iz revolvera u masu koja je na nju nasrnula, i posle toga, morao za godinu dana da napusti zemlju, daje činjenica, da se drugi napad dogodio posle donošenja Ustava iz 1888. godine, i za vreme vlasti Narodne radikalne stranke. Umesto očekivane stabilnosti posle donošenja ustava, nastupila je izuzetno nestabila poslednja decenija XIX veka.

"Stidnijih dana", pisao je Milan Piroćanac, "za Srbiju nije do sada bilo. Od danas postoji element za nerad u srpskoj prestonici i on će se na ovu plemenitu cel, upotrebljavati na čas od jednog, na čas od drugog, dok ne dođe kakva snažna ruka da se s njim razračuna.

Jadan Ustav i crni parlamentarizam. Prosta parodija grotesque et songeaunt."²⁴

Postoji više razloga što posle liberalnog Ustava iz 1888. godine nije došlo do stabilnosti. Jedan od njih leži u ideologiji i karakteru Narodne radikalne stranke. Poistovećena sa narodom, piradimalno organizovana, sa vođom na vrhu piramide, ona je imala cilj, koji je zahtevao koncentraciju a ne rasipanje energije: stvaranje narodne države u socijalnom i etničkom smislu, imovinsku jednakost i slobodu naroda kao celine. Otuda druge političke stranke i nisu mogle biti politički konkurenti već unutrašnji neprijatelji.

²² *Ko su i šta su Srpski Radikali...* s. 102.

²³ Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, I, Beograd 1934, s. 218.

²⁴ Milan Piroćanac, *Beleške...*, s. 475-476.

Posle donošenja Ustava iz 1888. godine koji je bio rezultat konsenzusa kralja Milana i sve tri političke stranke, Nikola Pašić je Narodnu radikalnu stranku pozivao na budnost, čvrsto jedinstvo i disciplinu, jer: "Naši politički protivnici ne spavaju, oni riju dan i noć protivu svijju tekovina koje je donela nova era posle abdikacije kralja Milana".²⁵

A sa visokog mesta predsednika Narodne skupštine, on je zanemarljivoj opoziciji od 15 liberalnih poslanika, poručio da njenu ulogu neće određivati samo njena brojnost već i njena prošlost: za optužbu Liberalne stranke često je korišćena smrt Adama Bogosavljevića u zatvoru, koji je smatran jednim od utemeljivača Narodne radikalne stranke.²⁶

Što se, pak, Napredne stranke tiče, Nikola Pašić je, preuzimajući kormilo Narodne skupštine, njenu vladavinu ocenio "strašnom", jer je "zadrmla narodnu snagu... dovela finansije u nered i ... napustila tradicionalnu narodnu politiku."²⁷ Otuda je njen pokušaj od 1889. godine da obnovi život morao biti osujećen. Na čelu policije, za koju se verovalo da je i inspirisala napade, bio je jedan od prvaka Narodne Radikalne stranke, Kosta Taušanović.

U pomalo karikiranom opisu njegovog odnosa prema učesnicima nereda, Slobodan Jovanović, je, ipak, dao suštinu odnosa Narodne radikalne stranke prema narodu odnosno prema državi.

"Svaka gomila", piše Jovanović, "ma kako odrpana, izgledala mu je (Kosti Taušanoviću – L.P.) kao 'narod', s njome je trebalo lepo, jer nasilje prema njoj bilo bi povreda 'narodne suverenosti'. Prilikom majskih nereda on se nije ponašao kao starešina policije, nego kao agitator".²⁸ Narod je bio isto što i država, odnosno što i Narodna radikalna stranka.

U toku čitave poslednje decenije XIX veka Narodna skupština imala je, bezmalo, monopartijski karakter. Na izborima za Vanrednu skupštinu 1889. godine, koja je imala zadatak da sprovede Ustav iz 1888. godine, Narodna radikalna stranka je od 117 osvojila 102 mandata; Liberalna stranka 15 mandata; Napredna stranka nije ni izlazila na izbore. Na izborima 1893. – Narodna radikalna stranka je od 136 osvojila 126 mandata; Liberalna

stranka 14 mandata; Napredna stranka – 1 mandat. Na izbore od 1896. Narodna radikalna stranka izašla je sama i dobila sve mandate.

Dugogodišnja borba između kralja Milana i Nikole Pašića okončala se u korist Nikole Pašića. Činjenica da obojica nisu mogli biti u Srbiji zajedno ukazuje na prirodu vlasti pobednika. Posle abdikacije kralja Milana, zemljom je upravljalo Namesništvo, koje je bilo jedina institucija u državi nad kojom radikali nisu imali kontrolu. Nakon smrti namesnika Koste Protića, Pašić je bio neprikosnoveni vođa svoje stranke i naroda: "nekrunisani kralj". Kao stranka koja je ostvarila političku hegemoniju i unutarnje jedinstvo, Narodna radikalna stranka je mogla težište borbe sada sa unutrašnjeg neprijatelja da pomeri na borbu sa spoljnim neprijateljem. A tek u tim uslovima, u eposi ratova svaki politički protivnik je isto što i spoljni neprijatelj. Izvan te istorijske perspektive nije moguće razumeti ceo XX vek, pa ni njegovu drugu polovinu.

²⁵ Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891)*... s. 333

²⁶ Vid. U ovoj knjizi: "Politička upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića".

²⁷ *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, 2. s. 20.

²⁸ Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, 1, s. 216.

24.

Nemoć države pred spregom politike i nasilja:
hajdučki proces u prvostepenom sudu
u Čačku 1897. godine

*E, moj brajko, duboko je seme hajdučko!
Ne zatire se ono tako lako.*

Hajduk Vojko Timotijević,
na suđenju u Čačku, 17. oktobra 1897.

Dvadeset godina posle sticanja državne nezavisnosti na Berlinskom kongresu 1878; deset godina posle donošenja liberalnog Ustava iz 1888; pet godina pre početka "zlatnog doba" demokratije, kako je u srpskoj historiografiji, sve do potkraj XX veka, označavana decenija između 1903. i 1914. – u Srbiji je, u prvostepenom sudu u Čačku, od 1. septembra do 6. oktobra 1897. godine, održan veliki hajdučki proces. Pre nego što se preciziraju pojmovi i formulišu pitanja koja ovaj proces otvara, treba reći da je on, u poznatom srpskom novinaru Peri Todoroviću, imao jedinstvenog hroničara. Za list *Male novine*, čiji je vlasnik i urednik bio, Todorović je, svakodnevno, slao izveštaje sa suđenja. Pod naslovom *Hajdučija*, ovi su izveštaji objavljeni kao poseban dodatak pomenutom listu. Kako je materijal sa suđenja bio izuzetno obiman (izveštaji su sadržali sve osim reči advokata odbrane), *Hajdučija* je izlazila i posle završetka procesa¹, sve do 5. februara 1898. godine: ukupno 120 nastavaka.²

¹ *Hajdučija. Dodatak "Malim Novinama"*. Br. 45, 18. oktobra 1897.

² Isto. Br. 120, 5. februara 1898.

Izražena u brojkama, slika "ovoga grosijskog (monstrum) pretresa, kakav još nije izlazio pred srpske sudove",³ govori o razmerama pojave:

113 predmeta, sa 180 krivičnih dela, počinjenih u 5 prethodnih godina, među kojima:

75 razbojništava, 9 razbojništava s ubistvom, 6 ubistava (ukupno 15 ubistava), 58 jatakovanja, 13 nasilnih iznuda, 4 iznude u službenoj dužnosti, 3 pokušaja ubistva, 2 opasne krađe, 2 proste krađe, 2 samovlašća, 1 istupna krađa, 1 krađa gore, 1 krađa stoke, 1 teška povreda, 1 odmetanje u hajduke, 1 poništaj akata⁴... Među 96 okrivljenih bile su 4 žene, od kojih i jedna majka sa dve kćeri.

Izražena u brojkama, naročito ako se uzme u obzir činjenica da su u pitanju tri okruga, govori o intenzitetu hajdučije pred kojom je svoju nemoć da sa njom izađe na kraj, država nadoknađivala brutalnim sankcijama:

na smrt – 6, na 20 godina robije u teškim okovima – 24, na 15 godina robije u teškim okovima – 2, na deset godina robije u teškim okovima – 2, na 5 godina robije u lakom okovu – 28, na 3 godine robije – 1, na 12 godina robije – 1 (žena), na 5 godina robije – 1 (žena), na 3 godine zatvora – 1 (žena).⁵

Novčane naknade (za ubijene; pljačku novca, vrednosti i stvari; troškove države za hvatanje hajduka; braniocima) iznosile su više od 800.000 dinara. A više od 2.000.000 dinara za "dangube naroda" u tri okruga (rudničkom, užičkom i valjevskom) – "naknatiće im Bog ako se okane jatakovanja i čuvanja hajduka pa prionu u ledinu iduće godine".⁶

Veliko interesovanje koje je vladalo tokom čitavog hajdučkog procesa, pogotovo je došlo do izražaja u njegovoj završnici: da bi čule poslednju reč suda, mase sveta ispunile su "prostorije suda i sporedne ulice" u Čačku.⁷ Preovlađivalo je osećanje da je račun, po logici *zub za zub*, namiren: "Oni su druge ubijali bez milosrđa. Neumitna pravda zahteva, da se prolivena krv pokaje".⁸ Drakonske kazne koje su izrečene hajducima kao brojnim počinocima i jatacima, kao njihovim još brojnijim pomagačima, za teška zlodela počinjena samo u poslednjih pet godina, zadovoljavala su

³ Isto. Br. 16, 19. septembra 1897.

⁴ Isto.

⁵ Isto. Br. 15, 18. septembra 1897.

⁶ Isto.

⁷ Isto.

⁸ Vid. telegram iz Čačka. Isto.

javno mnjenje: sud je bio hvaljen i slavljen. Gotovo ništa o tome šta dalje, a pre svega: da li je veliki hajdučki proces u Čačku označio kraj hajdučije, koja je još za prve vlade kneza Miloša Obrenovića nazivana "narodnom bolešću"?⁹ Naravno, za odgovor na ovo pitanje nije dovoljan izveštaj sa pomenutog hajdučkog procesa, ma koliko on sa stanovišta prikaza toka procesa bio iscrpan, a sa stanovišta opisa aktera (hajduci, jataci, državni činovnici, inteligencija) sveobuhvatn. Ali, nije moguće prevideti da je ovaj izveštaj dao obilje materijala za analizu tri pitanja: *hajduci kao zatvoren svet u društvu; hajdučija kao zanimanje; involviranost hajduka u politiku*. Ovi izveštaji reflektuju srpsku državu i društvo na razmeđu XIX i XX veka: normativna slika je u dubokoj diskrepanci sa realnošću.

Ali, krenimo redom.

a. IZVEŠTAČ SA HAJDUČKOG PROCESA U ČAČKU 1897. GODINE:

MOTIVI I TRAGOVI NJEGOVOG IZVEŠTAVANJA

Većina istraživača je isticala da je svakodnevno izveštavanje sa hajdučkog procesa u Čačku, koji je trajao više od mesec dana, poticalo iz poriva Pere Todorovića kao vrsnog novinara, uz to vlasnika i urednika lista zainteresovanog za tiraž. Uistinu, to jeste bio podvig, naročito za kraj XIX veka. Ali, Todorovićevo izveštavanje sa hajdučkog procesa u Čačku mnogo je zanimljivije ako se posmatra u okviru njegove *zaokupljenosti pojavom nasilja*.

U Pogovoru *Listovima iz "Hajdučije"*, Predrag Protić naglašava da je Todorović u *Hajdučiji* "stalno govorio o nasilju". U isto vreme, Protić određuje okvir u kome bi se Todorovićevo govorenje moglo interpretirati: "Naturalistička preciznost sa kojom je govorio o teroru i mučenjima kombinovana sa patetično intoniranom rečenicom, i razmišljanjima o tome kako je malo potrebno da se ljudsko biće pretvori u čudovište, mogla bi brzopleto da se nazove nekom vrstom anticipacije literature nasilja. Ali to bi bilo ne samo nategnuto nego i neozbiljno. Ništa od onoga što moderna literatura nasilja kazuje ne može se pronaći ne samo u romanima Pere Todorovića nego ni u njegovim novinarskim člancima. Ali je nasilje na svoj način glavna tema ovih novinarskih napisa (izveštaja sa sudskog procesa u

⁹ Radoš Ljušić, "Hajdučija u užičkom kraju u vreme prve vladavine kneza Miloša i kneza Mihaila". *Srbija 19. veka*, 2, Beograd, 1998, s. 208.

Čačku – L.P.). Todorović prema nasilju ima otpor kao prema nečemu što degradira ljudsku ličnost".¹⁰

Ovakvo tumačenje Todorovićeovog odnosa je, međutim, izvan epskog a na tragu modernog poimanja nasilja. Kao što su njegova ratna proza¹¹ i njegova fantastična proza¹² na tragu modernih tokova u evropskoj književnosti prve pa i druge polovine XIX veka. Ali, nezavisno od toga koliko je Todorovićeova proza o nasilju anticipacija moderne literature nasilja a koliko to ni u kom slučaju ne može biti, sasvim je izvesno: da celokupno poligrafsko delo Pere Todorovića predstavlja svojevrsnu *rekonstrukciju nasilja kao konstante istorije Srbije u XIX veku*. To su istorijski romani *Smrt Karađorđeva*, *Progonstvo Obrenovića*, *Smrt kneza Mihaila*; memoarska proza *Krvava godina*. *Dnevnik jednog roba* (pobuna protiv ustanovljenja stajaće vojske 1883. godine, poznata kao Timočka buna – L.P.), *Uspomene na kralja Milana* (naročito zbog detaljnog opisa serije atentata na ovog vladaoca – L.P.), *Hajdučija*. *Ogledalo*. *Zrake iz prošlosti* (poslednje delo Pere Todorovića, u kome je opisano ubistvo poslednjeg Obrenovića, kralja Aleksandra i njegove supruge, kraljice Drage – L.P.).¹³

Hajdučija je predstavljala vid nasilja koji je imao istorijsko trajanje i višestruko značenje: socijalno, političko, antropološko. O njoj se debatovalo u Narodnoj skupštini; raspravljalo među pravnicima; pisalo u vladinoj i u opozicionoj štampi. Postojala su neslaganja o njenom poreklu i razvoju; o uzrocima i sredstvima kako da se suzbije i iskoreni. Ali, *sva ta neslaganja izražavala su nemoć organizovane države i formalizovane vlasti da se izide na kraj sa pojavom koja je razarala društvo*. U sudskom procesu, Todorović je našao dovoljno materijala da postavi ključno pitanje: zašto je to tako? Ali i da naznači odgovor. Zato njegova *Hajdučija* nije samo hronika pomenutog sudskog procesa već vrlo važan istorijski izvor. Sa ambicijom da bude upravo ovo drugo, ona je i pisana, a motiv autora bio je dublji od obaveštavanja javnosti o jednom tekućem događaju.

¹⁰ Predrag Protić. Pogovor. Pera Todorović, *Listovi iz "Hajdučije"*, Beograd, 1985, s. 541.

¹¹ Vid. Miodrag Protić, "Pera Todorović i njegova knjiga o ratu". Predgovor. Pera Todorović, *Dnevnik jednog dobrovoljca*, Beograd, 1964, s. 7-19; Svetlana Velmar – Janković, "Pera Todorović – pisac protivrečnosti i kobi". *Ukletnici*, Beograd, 1994, s. 41-70.

¹² Vid. Predrag Palavestra, "Književna fantastika Pere Todorovića". *Pera Todorović*. Zbornik radova. Uredila dr Vesna Matović, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1999, s. 167-175.

¹³ O kritičkim izdanjima većine ovih dela vid: *Uz tekstove u ovoj knjizi*.

"Da sam ja", pisao je Todorović, "hteo doznati o srpskoj hajdučiji tek onako što – šta na dohvat i na krpat; da sam ja hteo crpeti svoje uverenje o hajducima i haduučiji iz tako mutnih i sumnjivih izvora (...) meni ne bi trebalo da idem čak u Čačak. Te mutne i sumnjive izvore, i posredno i neposredno, ja sam mogao naći mnogo bliže – ovde u Beogradu i iz Beograda, a da ne mrdnem iz moga Smiljeva (štamparija u vlasništvu P. Todorovića – L.P.).

Ali, mene je oduševljavala druga želja, ja sam imao drugi plan i sa svim drugu nameru. Godinama kod nas besni hajdučija u tri četiri okruga naša. Godinama naše političke stranke okrivljuju jedna drugu za prijateljevanje i jatakovanje hajducima (podv. L.P.).

Čačanskim pretresom dala mi se prilika, i ja sam onda rešio da odem na lice mesta, da svojim rođenim očima vidim sve i da svojim rođenim ušima čujem sve; da poznam i ljude i prilike, i sve bliže i dalje okolnosti; da vidim i čujem i one što su stvarali hajdučiju; i one što su od hajdučije pištali; da upoznam i hajduke i jatake, što su u zasenku, što ne sede na optuženičkoj klupi, što su izmakli sudskoj pravdi i koji joj se iz zasenka rugaju i u oči cerekaju (podv. L.P.).

Ja sam znao da će tu izaći pred sud, koje krivaca koje svedoka, blizu dve hiljade ljudi; znao sam da će se tu odigrati jedna užasna drama, u kojoj se živim bojama crta celokupno društveno i moralno stanje čitavog jednog kraja našeg, koji zahvata dobru šestinu Srbije (podv. L.P.) – i ja sam se rešio da tu užasnu dramu vidim iz neposredne blizine, da je vidim svojim rođenim očima i da je ocenim svojim rođenim umom.

U čitavom spletu raznolikih mišljenja, u čitavom sukobu celokupnih stranaka naših, ja sam hteo da se razaberem sam lično, i da u tom vrtlogu sam lično potražim jezgro i istinu u jednoj ovako tugaljivoj i krupnoj stvari, gde su izukršteni toliki suprotni lični i partijski interesi (podv. L.P.) i gde igraju čak i tolike glave".¹⁴

Motivi, ciljevi i metodologija izveštavanja Pere Todorovića sa hajdučkog procesa u Čačku prevazilazili su novinarsko praćenje jednog događaja koji je u toku. To se moglo zaključiti i po velikom interesovanju koje je u ondašnjoj javnosti vladalo za hajdučki proces u Čačku.¹⁵ Ali, za razliku od drugih Todorovićevih dela, koja su sve do polovine šezdesetih

¹⁴ Isto. Br. 54, 28. oktobra 1897.

¹⁵ *Hajdučija* je rasturana u 5.000 primeraka. Isto. Br. 16, 19. septembra 1897.

godina XX veka bila potisnuta i zaboravljena,¹⁶ sa *Hajdučijom* je bilo drugačije: nju je više autora citiralo i koristilo kao autentičan izvor o hajducima.

Ustvari, hajdučija kao pojam našla se u središtu sukoba epske i istorijske svesti. Epska svest je heroizirala "staru" hajdučiju kao vid otpora turskom osvajaču, iako je hajdučija i u to doba sadržavala i elemente razbojništva i pljačke. "Nova" hajdučija, kada više nije bilo stranog neprijatelja, svedena na razbojništvo i pljačku, posmatrana je kao degenerisani vid "stare" hajdučije.

Svoj istorijski roman *Hajduk Stanko*, Janko Veselinović je napisao pre hajdučkog procesa u Čačku, između 1893. i 1896. godine. U neposrednim reakcijama književne kritike na ovaj roman, Matoš je definisao uslove za istorijski roman: proučavanje istorijske geografije, pisane istorije i predanja iz onog doba o kome se roman piše.¹⁷ Veselinović se, međutim, "oslanja na usmeno predanje i epsku istinu oličenu u guslarskoj tradiciji, a ne na istorijske istine i fakta".¹⁸ Tako on i definiše svoj pristup na samom početku romana, u posveti ustanicima iz 1804. godine: "A ja ću pričati o vama onako kako mi drugovi i sinovi vaši pripovedahu; kitiću dela vaša kao što devojka kiti venac ivanjski; slaviću vas kao što vas gusle slave; pronosiću dela vaša i junaštva po svetlu, kao što ih i danas pronose nemirni talasi valovite Drine: ... Neka vam se sveća ne ugasi; neka vam se imena pominju do istrage srpskoga kolena!"¹⁹

Iako mu je kritika poricala književnu vrednost, Veselinovićev roman *Hajduk Stanko* doživeo je više od 40 izdanja.²⁰ A već u daleko podmaklom XX veku, 1970. godine, tvrdilo se da su primerci ovog romana "ušli u svaku srpsku kuću" i predviđalo se "da će *Hajduk Stanko* još dugo ostati među najčitanijim knjigama našeg kulturnog nasleđa".²¹

Književna matrica Janka Veselinovića je i njegova ideološka matrica, to jest matrica Narodne radikalne stranke kojoj je on pripadao. "Spoznaje

¹⁶ Vid. Latinka Perović, *Pera Todorović...*

¹⁷ Vid. Velibor Gligorić, "Janko Veselinović", Janko Veselinović, *Hajduk Stanko*, Zagreb, 1952, s. 393.

¹⁸ Vesna Matović, "O kulturnom kontekstu Veselinovićevog *Hajduk Stanka*". Janko Veselinović. *Proza, periodika, pozorište*. Zbornik radova. Priredila Slobodanka Peković, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2006, s. 103.

¹⁹ Janko Veselinović, *Hajduk Stanko...*

²⁰ Vesna Matović, "O kulturnom kontekstu"... s. 102.

²¹ M. Panić – Surep, "'Hajduk Stanko' Janka Veselinovića". Janko Veselinović, *Hajduk Stanko*, Novi Sad – Beograd, 1970, s. 7.

koje pružaju događaji iz nacionalne istorije nisu", kako kaže Vesna Matović, "samo građa koja podleže umetničkom preoblikovanju i ostaje samo u okvirima estetičkog već aktivno sudeluju u stvaranju slike o prošlosti nacije, a posredstvom nje reverzibilno utiču i na sadašnjost. Tekstovi, dakle, reflektuju istoriju, ali je i sami proizvode".²²

Na drugom su tragu Pera Todorović sa svojim svedočenjem o stvarnosti; Svetolik Ranković sa svojom zaokupljenošću okolnostima koje stvaraju hajduke i hajdučiju;²³ Dragutin Ilić i Branislav Nušić svojim humornim odnosom prema hajducima. Svi oni prave razliku između epske i istorijske svesti o hajdučiji. Ali, za opštu svest o ovim razlikama potrebne su pretpostavke šire od onih koje su imanentne umetničkom stvaralaštvu.

Todorovićeve *Hajdučija* korišćena je kao izvor o hajducima: način života, odeća, oružje, unutrašnja organizacija, moralni kodeks – i u najpotpunijoj studiji o hajducima koja je napisana na srpskom jeziku između dva svetska rata.²⁴

Ponovno izdanje *Hajdučije*, gotovo sto godina posle prvog objavljivanja kao dodatka *Malim novinama*, bilo je jedan od prvih znakova da se istorijska nauka vraća zaboravljenom Peri Todoroviću, a književna istorija i politika njegovom potisnutom delu.²⁵

Samo u poslednjih nekoliko godina, *Hajdučiji* Pere Todorovića posvećene su tri studije. Pokazujući mogućnost njenog različitog čitanja, autori ovih studija su dali dokaze i o njenom višeslojnom značenju.

Vesna Matović je *Hajdučiju* Pere Todorovića videla "kao osoben vid razaranja tradicionalnog u svim njegovim različitim aspektima: žanrovskom, semantičkom, stilskom, leksičkom".²⁶

U središtu studije Dragana Simeunovića je nasilje kao instrument političkih stranaka i vlasti na svim instancama. Hajdučki proces u Čačku

²² Vesna Matović, "O kulturnom kontekstu" ... s. 112-113.

²³ Svetolik Ranković je čitao Todorovićeve izveštaje sa hajdučkog procesa u Čačku i koristio ih je kako u postavljanju radnje tako i u projektovanju likova svog romana *Gorski car* (1897). Vid. Milorad Simonović, "Svetolik Ranković". Svetolik Ranković, *Gorski car*, Beograd, 1958, s. 15.

²⁴ Dr D. J. Popović, *O hajducima*. Prvi deo: Beograd, 1930; Drugi deo: Beograd, 1931.

²⁵ Pera Todorović, *Listovi iz "Hajdučije"*...

²⁶ Vesna Matović, "Todorovićeve *Hajdučija* ili o krhotinama epske svesti". *Karađorđev ustanak – nastajanje nove srpske države*. Priredio Nenad Ljubinković. Velika Plana, 1998, s. 157.

bio je retka demonstracija povezanosti nasilja i politike. Menjali su se nosioci, ali ne i sama povezanost: "I kad su nestali hajduci (uglavnom tako što se prestalo s takvim nazivanjem razbojnika), ova sprega je opstala u onoj meri u kojoj su kriminal i politika bili jedno drugom potrebni".²⁷

Na istom je tragu i studija Rajka Nikolića, dobrog poznavaoa istorije partijskih sukoba u Srbiji i autora jedne knjige o specifičnim svedočenstvima tih sukoba.²⁸ Kao cilj vlastite analize Todorovićeve *Hajdučije*, Nikolić je postavio "da se što potpunije sagledaju, izlože i uz odgovarajuća promišljanja protumače sržne činjenice ovog sveobuhvatnog svedočanstva o dubokoj političko-društvenoj pometnji i moralnom zlu koje je zahvatilo veliki deo Srbije u poslednjoj deceniji XIX veka".²⁹ Jer, "to suđenje i presuđivanje nije samo hajducima i njihovim jatcima i saučesnicima, već uveliko i celoj Srbiji i prestupničkim naklonostima njenih seoskih ljudi, kao i onih iz opštinske, sreske i okružne uprave..."³⁰

Todorovićeve *Hajdučija* razorila je romantizovanu sliku srpskog patrijarhalnog sela; on je dopro do onog humusa na kome – uz državu, ustav i zakone – nastaje i kontinuirano se održava jedan oblik organizovanog nasilja. U prvim godinama XXI veka, Nikolić je Todorovićeve *Hajdučiju* čitao kao aktuelnu knjigu, i video ju je kao još jednom opisani krug. "Ko se danas", kaže Nikolić, "nadneše nad 'Hajdučiju' Pere Todorovića i dublje sagleda i promisli njenu tamnu i prljavu sadržinu, ne ostaje mu ništa drugo nego da i sam sažalnim i osuđujućim uzdahom izgovori isto što i Pera Todorović pre 107 godina". To jest, "O jadna, jadna otadžbino".³¹

b. OPŠTE I POSEBNO. POJAM I ZNAČENJE REČI HAJDUK.

"STARI" I "NOVI", "DOBRI" I "LOŠI" HAJDUCI

Teško je naći društvo koje u narodnoj tradiciji i usmenom predanju nema kao jedan od simbola odmetnika od zakona; plemenitog pljačkaša

²⁷ Dragan Simeunović, "Politika i nasilje u *Hajdučiji* Pere Todorovića". *Pera Todorović*. Zbornik radova... s. 90.

²⁸ Vid. u ovoj knjizi: "Politički protivnik kao neprijatelj".

²⁹ Rajko Nikolić, "Nad 'Hajdučijom' Pere Todorovića". Zbornik radova Narodnog muzeja, Čačak, 2003, s. 45.

³⁰ Isto.

³¹ Isto, s. 66.

bogatih i jakih u korist siromašnih i slabih; ustanika protiv državne vlasti.³² Njihova ogrešenja o život drugih se relativizuju, a njihovi gresi se smatraju pre vrlinama nego manama. Pronalazeći ih u Kini, Južnoj Americi, Africi – Eric Hobsbawm je pokazao da su oni opšta pojava.³³

Od XVIII i XIX veka odmetnici od zakona postaju deo nacionalnog imaginarija. Pod imenom hajduci i uskoci, oni postaju poseban fenomen: nacionalno oslobođenje ima primat nad svakim poimanjem opšteg dobra. U seljačkim narodima koji su se, kako je Leopold Ranke (Leopold Ranke) rekao za srpski narod – "razvili sami iz sebe",³⁴ hajdukovanje je srž njihove istorije. Prema Dušanu J. Popoviću – "hajdukovanje (je) jedna od najopštijih, možda i najopštija pojava, u kojoj je učestvovao naš narod(...) nema porodice u našem narodu koja nije bila nekad u kakvoj vezi sa hajducima, bilo kao hajduk bilo kao jatak". Otuda, prema istom Popoviću – "Pisati o hajducima značilo bi pisati našu intimnu moralnu istoriju, istoriju naše duše i našeg duha... To je naša intimna istorija kroz nekoliko vekova. Još su i danas vrlo često i suviše podvučene crte naših uglednih ljudi, katkada i naših najboljih intelektualaca; u stvari to je staro nasleđe. I danas su, što je vrlo simpatično, u našim širim krugovima, simpatične ličnosti oštrih crta, naprasite, svoje glave, da kažemo hajdučke prirode".³⁵ Drugim rečima, hajduk se javlja i u vojnoj uniformi, mantiji, sa leptir mašnom... Utuda, prema Popoviću, pisati o hajdučiji znači čak istoriju naroda i države.³⁶

Za razliku od reči *jatak*,³⁷ poreklo reči *hajduk* nije ustanovljeno. Pretpostavlja se da je turskog porekla, ili da je došla iz kruga naroda azijskog istoka.³⁸ Što se tiče značenja reči *hajduk*, ono je različito, i takvim

³² Olga Manojlović Pintar, "Istorijska svest i kreiranje identiteta ili Epske tradicije i civilno društvo". Predavanje u Centru za kulturnu dekontaminaciju pri Konferenciji Pluralni identiteti i politička kultura, 24. 06. 2006. u organizaciji Heinrich Boel Foundation.

³³ Eric Hobsbawm, *Bandits*, Abacus, London, 2004.

³⁴ Cit. prema: Dr D. J. Popović, *O hajducima*. Drugi deo... s. 196.

³⁵ Isto, s. 151-152.

³⁶ Reagujući na Košutove tvrdnje, 1848. godine – "kako Srbi misle da su narod a u stvari da nisu ništa drugo nego gomila hajduka", D. J. Popović kaže da je Košut "prevideo jednu krupnu istinu, da su te 'gomile hajduka' stvorile državu, dok je mađarski seljak bio i ostao do danas parija svoje gospode". Isto, s. 155.

³⁷ Jatak (tur. *yatak*): 1. *postelja, ležaj*; 2. *onaj koji pomaže i skriva hajduka i uopšte odmetnika od vlasti i prekršitelje zakona*. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskom jeziku*, Sarajevo, 1965, s. 364; Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1971, s. 762.

³⁸ Dr D. J. Popović, *O hajducima*. Prvi deo... s. 96.

ga nije učinila evolucija samog pojma. U istovremenim istorijskim izvorima različite provenijencije, turskim i srpskim, na primer, značenje reči hajduk nije isto.³⁹ U stvari, geneza značenja reči pokazuje da "leksičko blago jezika na mnogo načina odražava svjetonazor njegovih govornika i da je nemoguće razgraničiti leksičko i kulturno značenje riječi".⁴⁰

Ovo, dakako, važi i za Vuka Stefanovića Karadžića, jednog od najboljih poznavalaca i prvih pisaca o hajducima. Njegov odnos prema pojmu nije samo ni istorijski ni leksikografski već je i emocionalan. "Narod naš", piše Vuk Karadžić u svojoj leksikografskoj odrednici – "misli i pjeva da su hajduci postali od Turske sile i nepravde. Da rečemo da gdekoji otide u hajduke i bez nevolje, da se nanosi haljina i oružja po svojoj volji, ili kome da se osveti". Uz to – "Istina je da mnogi ljudi ne idu u hajduke da čine zlo, ali kad se čovjek (osobito prost) jedan put otpadi od ljudskoga društva i oprost se svake vlasti, on počne osobito jedan uz drugoga i zlo činiti; tako hajduci čine zlo narodu svome, koji ih i prema Turcima ljubi i žali, ali se i danas čini hajduku najveća sramota i poruga kad mu se reče da je lopov i pržibaba". Vuk Karadžić, međutim, dodaje: "U stara su vremena hajduci, kao što se u pjesmama pjeva, najradije dočekivali Turke kad nose novce od daciije, ali je to u naše vrijeme slabo bivalo, nego dočekuju trgovce i druge putnike, a kašto udare i na kuću kome, za koga misle da ima novaca ili lijepa ruha i oružja, te ga poharaju".⁴¹ Da bi došli do onoga što pretpostavljaju da kuća ima a od njih želi da skrrije, hajduci su pribegavali ucenama. Vuk Karadžić pominje samo otmicu najbližih srodnika, dok o fizičkom zlostavljanju ukućana ne govori.

Većina autora o hajducima razbojništvo je pripisivala samo "novim", "lošim" hajducima. Dušan J. Popović je svoju dvotomnu studiju posvetio "starim", "dobrim" hajducima. Tu razliku pravi i Pera Todorović: "*Hajduk* – nekada ponosno i sveto ime, kojim se Srbin dičio – sada naša sramota i naš opšti jad.

Stari hajduci bili su zatočnici vere i slobode, branioци i zaštitnici nejake sirotinje srpske protiv nasilja turskog – današnji razbojnici, koji nepravdo nose ponosno ime hajduka, skidaju ženama đerdane s vrata, krađu i

³⁹ Vid. Isto, "Poreklo i značenje reči hajduk". Isto; Ivo Žanić, "Leksikografija, kultura, politika". *Prevarena povijest*, Zagreb, 1998.

⁴⁰ Ivo Žanić, *Prevarena povijest...* s. 128.

⁴¹ Vuk Stef. Karadžić, *Srpski rječnik*. Treće (državno) izdanje, ispravljeno i umnoženo. U Biogradu, 1898, s. 826.

odvođe decu u šumu, da ucenjuju roditelje njine i peku ljude usijanim verigama, da im pare iscede! Pravi zanat pravih pržibaba!

Jes, današnjim razbojnicima nepravo se daje ime *hajduka*. Ali, po neznanju ili po nepažnji, tako su ih krstili naši prvi zakonodavci, tako je zapisano u zakonu, na to se ime navikao naš svet, pa ćemo ih tako zvati i mi".⁴²

Hajdučija je pojava dugog trajanja. U svakom slučaju, ona je nadživela osmansku vlast. Neki autori tu vide i kraj njene pozitivne uloge u borbi za stvaranje nacionalne države. Učesnici u ustancima, hajduci su zbog nekih svojih prestupa već bili gonjeni od centralnih vlasti u Prvom i Drugom ustanku. Oštrim merama protiv hajdučije kao "narodne bolesti", knez Miloš je, pri kraju svoje prve vladavine, uspeo da je suzbije.⁴³ Ali, hajdučija se obnovila za vreme prve vlade kneza Mihaila. Hajdučki proces u Čačku bacio je svetlo na razmere hajdučije u Srbiji na kraju XIX veka. Istraživanja društvene istorije Srbije u prvoj polovini XX veka konstatuju postojanje hajduka: pečalbari su se, na primer, iz pečalbe vraćali u grupama iz straha da ih hajdučke družine ne presretnu i ne otmu im zaradu.⁴⁴ Hajduci i jataci su postali deo nacionalnog imaginarija koji je stvaran kroz guslarski pokret na kraju XX veka.⁴⁵

Kao uzroci hajdučije već u vreme stvaranja nacionalne države navođeni su: veliki nameti na narod; drakonske mere vlasti protiv hajduka; veliko doseljavanje stanovništva iz pograničnih krajeva u šumovitu Srbiju, koja je pogodovala skrivanju hajduka i održavanju mreže jataka; teškoće u integrisanju doseljenika u Srbiju bez Turaka.

Neka delimična ali iscrpna istraživanja, kakva su ona koja je vršio Radoš Ljušić o hajdučiji u užičkom kraju za vreme prve vlade kneza Miloša i kneza Mihaila, ne pružaju dokaze o odmetanju u hajduke iz nevolje. Više se radilo o izbegavanju kazne za neku krivicu. Ali, baš u vezi sa ovim poslednjim, to jest sa olakim kršenjem zakona i dovijanjem na razne načine da se izbegnu sankcije, Ljušić pominje razlog na koji je ukazivao Slobodan Jovanović. To jest: "anarhističke sklonosti samoga naroda".⁴⁶ Ove su

⁴² Pera Todorović, *Hajdučija. Dodatak "Malim Novinama"*. Br. 15, 18. septembar 1897.

⁴³ Radoš Ljušić, "Hajdučija u užičkom kraju"...

⁴⁴ Mari – Žanin Čalić, "Predindustrijski oblici migracija, pečalbarstvo". *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*, Beograd, 2004.

⁴⁵ Ivo Žanić, *Prevarena povijest...*

⁴⁶ Slobodan Jovanović, *Iz naše istorije i književnosti*, Beograd, 1931, s. 16.

sklonosti prirodno otežavale izgradnju moderne države i društva, ali su i svesno korišćene protiv njih. Autor *Hajdučije* je to osetio i osnovano zaključio da se "pojavljivanje hajduka ne može smatrati kao odelita i zasebna pojava, već ona stoji u vezi s celokupnim našim društvenim stanjem i u mnogome od njega zavisi".⁴⁷ U svetlu ovog zaključka treba posmatrati i "sržne činjenice" koje je otkrio hajdučki proces u Čačku 1897. godine: hajdučija kao *organizacija, zanimanje i instrument politike*.

Hajdučija kao organizacija:

spoljna obeležja i unutrašnji odnosi

U hajduke su se odmetali "mladi, zdravi, snažni i okretni ljudi, koji, što no reč, mogu stići i uteći i na strašnom mestu postojati".⁴⁸ Među hajducima se nije mogao naći čovek od 40 i više godina: njihova prosečna starost je bila između 20 i 25 godina. Bili su seljaci: varošana nije bilo među hajducima. Siromaštvo porodice nije bilo pravilo: među njima je bilo i ljudi iz bolje stojećih porodica. Odmetalo se i po nagovoru: tako se hajdučija obnavljala.⁴⁹

Dva elementa daju hajdučiji karakter organizacije: *spoljašnja obeležja* (odelo i oružje) i *unutrašnji odnosi u hajdučkim družinama* (struktura, red i disciplina, hijerarhija, solidarnost).

Po spoljašnjim obeležjima, naročito po odelu, "novi" hajduci se ne razlikuju od "starih" hajduka. Kako oni koje je Vuk Karadžić opisivao i koji su ušli u epske pesme tako i potonji – polagali su mnogo "na lepo odelo i bogatu opremu". Na to svoje spoljno obeležje hajduci su bili veoma sujetni: ono je bilo i znak mode i znak inferiornosti.

Pored običnog odela za leto i za zimu, hajduci su imali i svečano odelo, koje su obično držali kod svojih jataka. Ovo je odelo obično bilo "od fine čohi i kadife, sve bogato vezeno srmom, zlatom i bućmom", a uz njega je išao "i naročito fini ves, s izvezenim grbom (krunom) na čelu". Sa sobom

⁴⁷ *Hajdučija*. Br. 120, 5. februara 1898.

⁴⁸ *Hajdučija*. Br. 9, 12. septembra 1897.

⁴⁹ Jedan od optuženih za najteže zločine, hajduk Vojko Timotijević, govorio je na procesu: "ja nisam od svoje volje otišao, već po nagovoru prokletoga Nedeljka Ignjatovića... On je mene upropastio, a tolike druge na rđav put naveo... Dok se taj Nedeljko s robije pusti i kući dođe, on će opet bar njih nekoliko u hajduke spremi. I takav prokelti čovek se osudi samo na 10 godina robije! I to naša Kasacija odobrava!" Isto. Br. 120, 5. februara 1898.

su nosili svilenu maramu sa izvezenim natpisom "gorskom caru", britvu, kakvu amajliju, a ponekad "čak i veliki oficirski dogled, da mogu iz daljine osmatrati mesto kuda će proći ili udariti".⁵⁰ Ko bi u šumi na putu sreo ili na vratima svoje kuće ugledao ovako opremljenog čoveka, bio je siguran da pred sobom ima hajduka.

Hajduk se mogao prepoznati i po oružju: puška magacinka, jedan ili dva revolvera, dugi nož – jatagan, "tri niza fišeka, jedan oko pojasa, a dva prekrštena preko jednog i drugog ramena".⁵¹

I najmanja hajdučka družina, makar brojala dva hajduka, morala je imati harambašu, prema kome je vladala apsolutna poslušnost. U toku akcija, strogo se poštovao plan i niko nije smeo napustiti mesto koje mu je bilo dodeljeno. Posle izvršene pljačke, delio se plen. Harambaši je pripadalo pravo da prvi bira i za sebe uzme najbolji deo plena. Posle njega birali su hajduci stariji po hajdučkom stažu, dok su ostali plen delili na ravne časti.

Među hajducima je vladala posebna vrsta solidarnosti: ona se zasnivala na učešću u izvršenju zločina. Hajduci su svoje žrtve, kako su pokazivali lekarski nalazi pri uviđajima, vrlo retko ubijali nožem – jataganom. Ali su svi, bez obzira na to što je prvi metak bio smrtonosan, morali da pucaju u žrtvu: "Hajduci vele, što rade da svi zajedno rade, kako se docnije ni jedan od njih ne bi mogao izvlačiti i izbegavati da u tom delu nije učestvovao".⁵² Ovo jedinstvo u zločinu cementirano je naročito posle raspisivanja poternica za pojedinim poznatim hajducima.

Izvan akcija, hajdučke družine su bile opuštenije: hajduci su pili (mada su opijanje, iz bojazni da u pijanstvu ne dođe do odavanja tajni, strogo kažnjavali), održavali veze sa ženama (zabeleženo je više primera divljenja i potpune odanosti žena), guslali i pevali narodne pesme: nema pomena o kultu prema "starim" hajducima, ali je *svaki neprijatelj bio Turčin*.

Na procesu u Čačku, hajduci su ostavili utisak mračne ravnodušnosti. Iako su izvršili svirepa ubistva, kod njih nije bilo kajanja, ali je bilo, do kraja, nade da će im, sa najvišeg mesta, stići pomilovanje.

Nema govora o religioznosti kod hajduka: oni su ubijali na velike pravoslavne praznike (na Uskrs, na primer), pljačkali hramove, ponižavali sveštenike. Za vreme zverskih zlostavljanja i ubijanja svojih žrtava, hajduci

⁵⁰ Isto. Br. 28, 1. oktobra 1897.

⁵¹ Isto.

⁵² Isto. Br. 43, 16. oktobra 1897.

"okreću likove od ikone duvaru, da svetac ne vidi njihove zločine". Penju se na trpezu da bi skinuli i odneli krst, a jedan drugog opominju – "Ne kaljavim opancima na časnu trpezu, ubila te!" Odnose iz hramova hiljade dinara, a zatim celivaju krst i na ikonu stavljaju po koju paru. Hajduk Sipićanin, poznat po svojoj surovosti, jednom čobančetu, koje je prvo namestio da stoji, odrubio je glavu jednim udarcem jatagana straga, "*da vidi koliko koračaja može učiniti čovek bez glave*".⁵³

Neki autori (Dušan J. Popović, na primer) u sličnim su primerima nalazili dokaze pobožnosti hajduka. Ali to razumevanje vere, ako nje uopšte ima, je "podlo, mračno, upravo idolo pokloničko".⁵⁴ To je više sujeverje nego vera. Nepostojanje granice između dobra i zla govori o religioznoj indiferentnosti karakterističnoj za neprosvećenog seljaka, koju su uočavali i stranci.⁵⁵

Hajdučovanje i jatakovanje kao zanimanje

Odmatanje u hajduke podrazumevalo je raskid porodičnih i svih drugih društvenih veza. Utoliko je bila važnija mreža pomagača koja se stvarala oko hajduka: *bez jataka, hajduci se nisu mogli održati*. Tek zajedno, oni su stvarali jedan sistem, jedan mentalitet. Hajduci su u goru odlazili u proleće, kad gora olista, a iz nje se povlačili u jesen, da bi prezimili kod svojih jataka: "Đurđev danak hajdučki sastanak, Mitrov danak hajdučki rastanak".

Stalno i isključivo bavljenje jatakovanjem stvorilo je od njega zanat, koji se čak i porodično nasleđivao, iz generacije u generaciju: "Kao god ono što ima popova, zanatlija ili drugih majstora i veštaka, gde sin nasleđuje očin zanat, i to se kroz kolena provlači i vodi(...) tako je(...) bilo nasledno – *jatakovanje hajducima*". U pojedinim porodicama to se nasleđivalo "s oca na sina, sve do u naše dane".⁵⁶

Jataci su hajducima davali krov nad glavom; obezbeđivali im smeštaj i hranu; podmićivanjem i lažnim svedočenjem štitali ih od policije i sudskih

⁵³ Isto. Br. 17, 20. septembra 1897.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ "P. A. Rovinski o Srbiji 1868. godine". Latinka Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Beograd, 1993.

⁵⁶ *Hajdučija*. Br. 40, 13. oktobra 1897.

vlasti. Ali, oni su bili glavni izvori obaveštenja o domaćinima koji su posedovali novac, kao i o tome ko je kojoj partiji pripadao.⁵⁷

Na osnovu pouzdanih obaveštenja koja su dobijali od jataka, ili samo na osnovu pretpostavki, hajduci su napadali pojedine domove, i stavljanjem na najteže muke domaćine pokušavali da od njih iznude novac. Najčešće su svoje žrtve pekli usijanim verigama.⁵⁸

Mreža jataka je bila nevidljiva. Sami hajduci držali su svoje jatake u najvećoj tajnosti, jer se "bez pouzdanih jataka ne može hajdukovati".⁵⁹ Hajduci su jatake upoređivali sa očnim vidom i gledali na njih kao na svetinje. Ni između sebe nisu govorili o jatacima: "Inače, to se nikad nikome ne priča, ni ocu, ni bratu, ni Bogu, bože oprosti, a kamo li tuđem čoveku. Taman bi nam lepo išlo, kada bi mi hajduci tako pričali i kazivali naše jatake! Onda bi naše celo hajdukovanje trajalo taman pet dana i šesti do podne".⁶⁰ Svesno prokazivanje jataka bilo je isključeno. Hajduci su strahovali samo od nehotičnog: da im se to može dogoditi "kad god u snu".⁶¹

⁵⁷ Na hajdučkom procesu u Čačku, jedan od prvooptuženih, hajduk Vojko Timotijević je govorio: "Elem, zimujući tu kod braće Jelesijevića (jatačka porodica kroz generacije – L.P.), u duge zimuje noći, kad nam je Milinko uz gusle svirao i razne junačke pesme pevao, bilo je među nama svakojaka razgovora i divana, pa su mi između ostaloga govorili i to, kako u selu Berkovcu ima bogat dom Kovačevića Stojadina, i da taj Stojadin uvek ima uza se podosta para, a kod kuće pune kase banaka, jer radi s novcem i daje seljacima pare pod interes. Naročito mi je o tome češće govorio Pribislav Jelesijević i sladio mi, kako bi toga Stojadina trebalo jednom napasti i novac mu dići". Isto.

⁵⁸ Na hajdučkom procesu u Čačku detaljno je opisano ubistvo koje su prvooptuženi hajduci Milan Brkić i Vojko Timotijević izvršili 22. novembra 1894. nad predsednikom opštine u Miokovcu:

"U taj mah Vojko se pojavi na vratima, noseći na kukaču usijane verige, od kojih su varnice prštale.

- Dole sedi! – prodra se Brkić i udari Živana (predsednika miokovačke opštine – L.P.) kolonom u krsta.

- On se skljuši na zemlju. Brkić mu slindari košulju, a Vojko mu usijane verige obavi dva puta oko vrata(...)

Kad mu je vrat bio sav pečen i u ranama oni ga opašu verigama preko leđa. Meso je cvrčalo i pušilo se(...)

Vojko pak, koji je vrele verige pomicao i nameštao, uzvikivao je:

- Pare, Živane, pare".

Pre no što će ubiti Živana, koji pare, očito, nije imao, hajduci su dva puta grejali verige i njima obavijali svoju već izmučenu žrtvu. Isto. Br. 48, 22. oktobra 1897.

⁵⁹ Hajduk Milan Brkić. Isto. Br. 57, 1. novembra 1897.

⁶⁰ Hajduk Vojko Timotijević. Isto. Br. 81, 28. novembra 1897.

⁶¹ Isto.

Najveći deo opljačkanog novca ili opljačkanih vrednosti, koje su se mogle unovčiti, išao je jatacima. Jatakovanje je postalo način privređivanja. Iako naručioci, organizatori i korisnici pljačke, jataci su bili zaštićeni tajnošću, a eksponirani su bili hajduci kao neposredni izvršioci pljačke i zločina koji su pljačku pratili.

"Ja sam", kazaće pre izvršenja smrtne kazne hajduk Vojko Timotijević, "toliki novac od ljudi oteo, a nisam koristio ni sebi, ni svojoj kući ni svojoj zadruzi. Ja sam s Brkićem trinajest ljudi ubio! A zašto? Ni za što! Niko mi nije bio kriv (...) Sedmoricu sam ubio ja sam, svojom rođenom rukom, ni krive ni dužne. Samo jedan od njih bio mi je nešto malo skrivio, ali ni to nije bilo ništa. Sve sam to učinio po nagovoru mojih jataka i jataka mojih drugova. Za njen račun ubijali smo ljude. Sve što smo oteli, njima smo dali".⁶²

Nije ovo ni samoodbrana ni kajanje: i za jedno i za drugo bilo je već kasno. Ali se može uzeti kao izvesno svodenje računa. Zaista, *i bez jataka su bili mogući pojedinačni akti nasilja*: pljačka, ubistvo, zlostavljanje u cilju iznude. Ali, *bez mreže jataka, hajdučija ne bi dobila karakter "narodne bolesti" ili, kako bi se danas reklo, društvenog zla*. Mnogo više nego sami hajduci, ova mreža je dokazivala da je društvo prožeto nasiljem. U obračunima između političkih partija, hajduci su bili korišćeni kao egzekutori nad političkim protivnikom. Posredno, preko političkih partija koje su se smenjivale na vlasti, hajdučija je uticala i na samo funkcionisanje države.

Nepoverljiv prema svakoj institucionalizovanoj vlasti, srpski seljak je u oštrim merama protiv hajdučije osećao izvesna ograničenja i za sebe, jer i on je jatakovao, a ideolozi *narodne države* zasnovane na *narodnoj samoupravi* – opasnost jačanja *birokratske države*, njenih zakona i institucija. U isto vreme, u oklevanju države da primeni oštrije mere protiv hajdučije osećala se izvesna ambivalentnost i same države u odnosu na ovu pojavu. Kod inteligencije to se manifestovalo kao bojazan da oštrije mere protiv hajdučije mogu imati suprotan efekat, to jest: mogu podstaći njeno širenje i intenziviranje. Kod seljaka, pak, kao priklanjanje onome koga je on na svom terenu osećao kao jačeg, neposredno opasnijeg ili korisnijeg.⁶³

⁶² Isto. Br. 120, 5. februara 1897.

⁶³ Svedoku Miljku Mirosavljeviću, koji je na procesu u Čačku izrazio strah da može biti ubijen, predsednik suda je rekao:

Hajdučija i političke partije

U Čačku su krajem 1897. godine održana zapravo dva suđenja, koja su, uz ostalo, naročito osvetlila povezanost politike i hajdučije.

Najpre je pred sud, posle jednogodišnjeg pritvora, izveden Ranko Tajsic, "poznati prvak radikalni i mnogogodišnji narodni poslanik, a okrivljen (...) kao saučesnik u izvršenju hotimičnog ubistva s predumišljajem nad Markom Bakovićem, učiteljem u selu Moravicama, piscem poznate knjige *Crna Gora*".⁶⁴

Činjenica da je jedan dugogodišnji političar i narodni tribun izveden pred sud "kao prost razbojnik – ubilac koji preko poslednjeg šljama društvenog vrši najteža dela – ljude ubija"⁶⁵ – bila je neposredno za društvo najvažnija. Ali, još važniji su, naročito posmatrani sa distance, tok i ishod suđenja. Tek u njihovom kontekstu postaje jasno ne samo da su hajduci "politički radnici" već i *vice versa*, da su politički radnici "hajduci".

Ranko Tajsic (1843-1903)⁶⁶ bio je jedan od onih opozicionih poslanika koji su delovanjem u Narodnoj skupštini, najpre uz Adama Bogosavljevića⁶⁷, a potom uz Nikolu Pašića,⁶⁸ pripremila organizovanje Narodne radikalne stranke. U razdoblju neposredno posle sticanja državne nezavisnosti, naročito između 1878. i 1888. godine, bio jedan od najžešćih kritičara politike liberalne vlade Jovana Ristića i naprednjačkih vlada Milana Piroćanca⁶⁹ i Milutina Garašanina. Odnosno, vlada na kojima je bilo da prihvate Berlinski ugovor i konsekvence koje su iz njega proizlazile za Srbiju kao nezavisnu državu.⁷⁰ Budući da se posle Timočke bune nije našao

"Da te ubiju, pa baš i da te ubiju – evo i mene, pa baš i mene da ubiju i baš da znam da će me ubiti, ja bih opet vršio svoju dužnost i niko me ne bi mogao zastrašiti da ne kažem ono što znam, i da ne vršim moju građansku dužnost. Među tim ti kao da si zastrašen!"

Na ovo je pomenuti svedok odgovorio:

"Lako se i zastrašiti, gospodine, ne dao vam Bog da ste na selu i da živite kako mi u selu živimo". Isto. Br. 7, 10. septembra 1897.

⁶⁴ Isto. Br. 1, 4. septembra 1897.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Vid. Dragoje Todorović, *Narodni tribun Ranko Tajsic*. Srpska akademija nauka i umetnosti. Posebna izdanja, knj. 550. Odeljenje društvenih nauka, knj. 90. Beograd, 1983.

⁶⁷ Vid. u ovoj knjizi: "Skupštinska opozicija 1874/75"; "Politička upotreba smrti"...

⁶⁸ Vid. u ovoj knjizi: "Narodna radikalna stranka kao stranka hegemon"...

⁶⁹ Vid. u ovoj knjizi: "Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji XIX veka".

⁷⁰ O radikalnoj opoziciji ovim vladama: *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, 1-2. Priredila Latinka Perović, Beograd, 1997.

u zatvoru, Tajsic je u svom kraju radio na obnovi Narodne radikalne stranke sukobljavajući se sa liberalima i naprednjacima. Bio je jedan od dva narodna poslanika koji su odbili da "od korice do korice" potpišu Ustav iz 1888. godine, čime je kralj Milan uslovljavao donošenje ovog ustava.

Uhvaćen 1896. godine, poznati hajduk Milan Brkić je i u istrazi i na sudu tvrdio da mu je Ranko Tajsic naručio da ubije učitelja Marka Backovića. Kao razlog, Tajsic je navodio Backovićeve napade na crnogorskog kneza, na protu Milana Đurića,⁷¹ radikalnog prvaka iz užičkog kraja, kao i na neke druge radikale. Za uzvrat, Tajsic je Brkiću, koga su vlasti u Srbiji gonile. obećao prebacivanje u Crnu Goru.

Prema vlastitim tvrdnjama, Brkić je organizovao Backovićevo ubistvo i lično mu, već mrtvom – "u glavu opalio četiri metka revolvera".⁷² Potom se, na Maljenu, sastao sa Rankom Tajsicem, koji mu je, posle izveštaja, rekao da je "dobro učinio".⁷³

Ranko Tajsic je tvrdio da su Brkićeve izjave u istrazi i na suđenju "s računom podlo smišljena izmišljotina",⁷⁴ da bi se prikriji pravi inspiratori i njihovi motivi da on bude optužen kao saučesnik u jednom političkom ubistvu. Optužen za mnoga teška krivična dela, hajduk Milan Brkić bio je, po Tajsicu, samo instrument u rukama njegovih političkih protivnika: liberala i naprednjaka. Za obračun sa njim oni su, nalazio je Tajsic, imali dva razloga.

Prvi razlog: što je on kao seljak, kao čovek iz naroda, ušao u javni život: "Da sam ja običan seljak, koji se nije odvajao od svoga pluga i motike i da posle dugih dvadeset godina nisam uzimao živo učešće u našim opštenarodnim i političkim poslovima, ja danas ni u kom slučaju ne bi mogao stajati pred vama kao krivac".⁷⁵

Drugi razlog: namirivanje računa sa njim kao sa političkim protivnikom liberala i naprednjaka: "ja na ovo mesto nisam doteran s toga, što sam u istini učinio kakvo zločinstvo, već me je amo dovela partiska pizma i osveta, koja me uzastopce i neodstupno prati za ovo poslednjih 15-20 godina i koja se nigde tako jasno ne ogleda kao u ovom isleđenju".⁷⁶

⁷¹ Dr Stevan Ignjić, *Narodni tribun prota Milan Đurić*, Užice, 1992.

⁷² *Hajdučija*, Br. 4, 7. septembra 1897.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto. Br. 5, 8. septembra 1897.

⁷⁵ Isto. Br. 13, 16. septembra 1897.

⁷⁶ Isto.

Zbog teških udaraca koje su im radikali zadavali u Tajsicevom Dragačevu, "liberali i naprednjaci" su njega, smatrao je, "krvnički i samrtno omrznuti i rešili" da mu "kad tad i pošto po to glave dođu".⁷⁷

Narodna radikalna stranka nije pokazala interesovanje za suđenje jednom od svojih prvaka, koji je bio optužen za teško krivično delo. Neki svedoci su na suđenju promenili iskaze koje su dali u istrazi. Ranko Tajsic je oslobođen *iz nedostatka dokaza*,⁷⁸ da bi ga ubrzo Kasacioni sud proglasio nevinim.⁷⁹

I autor *Hajdučije* nije izveo zaključke iz suđenja Ranku Tajsicu. Ali, ono što se na ovom suđenju naziralo, postalo je jasno na drugom suđenju, na suđenju hajducima Milanu Brkiću, Vojku Timotijeviću i drugima: politički obrazac u kome je politički protivnik neprijatelj – neizbežno generira nasilje.

Pera Todorović je smatrao pogrešnim zaključak da "hajdučiju podstiče ova ili ona stranka".⁸⁰ Sami hajduci su tvrdili da su u svim političkim strankama imali jatake. "Ja ne naginjem ni jednoj stranci", govorio je Vojko Timotijević – "jednake su mi sve, jer sam u svima imao krasnih prijatelja".⁸¹ Ali, bilo je i fanatičnijih: Milan Brkić je, kaže, ubijao liberale i naprednjake i zato što su oni vadili dušu radikalima.⁸² Ustvari, u spletu specifičnih odnosa koji su vladali između političkih stranaka u Srbiji, i u krajnjoj liniji u njihovom različitom razumevanju države, treba tražiti objašnjenje i za hajdučiju.

Pod jesen 1894. godine, kada je hajdučija cvetala na jednoj šestini teritorije Srbije, na vladu je došao Nikola Hristić, poznat kao dobar administrativac i "čovjek gvozdene reda". Kako su bile učestale krađe opštinskog novca – "što je tada izgledalo čisto kao nekakav naročito udešeni sistem"⁸³ – Hristić je naredio da se uz opštinske kase postave noćni čuvari. Hajduci su ovo primili kao izazov i odmah su odgovorili: ubistvom predsednika opštine u Miokovcu, koji je bio liberal. Motivisano i pljačkom, ovo ubistvo je, pre svega, bilo opomena Nikoli Hristiću da ne pokušava slamom gasiti vatru.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto. Br. 15, 18. septembra 1897.

⁷⁹ Isto. Br. 48, 22. oktobra 1897.

⁸⁰ Isto. Br. 15, 18. septembra 1897.

⁸¹ Isto. Br. 81, 28. novembra 1897.

⁸² Isto. Br. 49, 23. oktobra 1897.

⁸³ Isto. Br. 47, 21. oktobra 1897.

S proleća 1895. godine, kada hajduci napuštaju jatačka skloništa, u Srbiji su počeli da se šire glasovi o novim izborima, o mogućnosti ukidanja ustava i novim dažbinama naroda. Sva nada polagala se u radikale. Tada je došlo do ubistva predsednika opštine u Duškovcu, koji je bio naprednjak. Pale su i druge žrtve: "na jednom mestu, jednog dana, upravo jednog sata, i što no reč u jednom društvu" – izvršeno je "čitavih šest zločina".⁸⁴ I to se moglo shvatiti tek kao početak hajdučkog terora, jer oni su sa mesta zločina odaslali nove pretnje: "Jesenas smo našim magacinkama potpisali ostavku predsedniku miokovačkom (liberalu – L.P.), a sada smo vašem Urošu (predsedniku duškovačke opštine, naprednjaku – L.P.) (...) a naskoro otići ćemo u opštinu dobrinjsku, pa ćemo onda svratiti u Subjel".⁸⁵

Ustvari, Miokovac i Duškovac predstavljali su "u mračnoj slici dve najvažnije i najmarkantnije figure oko kojih se nižu sve ostale slike i prilike."⁸⁶ Tu sliku je trebalo rekonstruisati.

Ubistvo predsednika u dve opštine, jednog liberala i jednog naprednjaka; pretnje ostalima; zlostavljanje i zastrašivanje stanovništva; "hajdučki sud" za liberalne i naprednjačke kmetove i načelnike sa pečatom napravljenim od testije – sve je to zapravo predstavljalo *izazov državi*. Pri tom, hajduci su se, delom, oslanjali na sebe: "Mi smo gorski carevi" (...) ⁸⁷ "ko god je išao uz nos nama hajducima, glavom je platio; a neke (...) naprednjačke, kurdžonske (liberalske – L.P.) sukmetice čak se hvale, kako će i seme hajdučko utrti".⁸⁸ A delom su se oslanjali na neprijateljske odnose između radikala sa jedne i liberala i naprednjaka sa druge strane. I hajduci i radikali tretirali su liberale i naprednjake kao neprijatelje u izvornom smislu te reči⁸⁹: "Čim je neko naprednjak, on je Turčin".⁹⁰ Hajduci su znali koga ubijaju "sa partijskog gledišta",⁹¹ kao i da su inspiratori tih ubistava "gori hajduci" od njih, hajduka "u šumi", "samo su oni na slobodi".⁹²

O tom spoljnjem izvoru kojim se hajdučija napajala snagom, i koji je borbu države protiv nje činio neefikasnom, govori način na koji je vođena

⁸⁴ Isto. Br. 42, 15. oktobra 1897.

⁸⁵ Isto. Br. 44, 17. oktobra 1897.

⁸⁶ Isto. Br. 22, 25. septembra 1897.

⁸⁷ Hajduk Milan Brkić. Isto. Br. 44, 17. oktobra 1897.

⁸⁸ Hajduk Vojko Timotijević. Isto.

⁸⁹ Vid. u ovoj knjizi: "Politički protivnik kao neprijatelj".

⁹⁰ *Hajdučija*. Br. 34, 7. oktobra 1897.

⁹¹ Isto. Br. 48, 22. oktobra 1897.

⁹² Isto. Br. 47, 21. oktobra 1897.

istraga⁹³ i potkupljivanje svedoka: "Plati toliko, pa da poreknemo našu predašnju svedodžbu".⁹⁴ A naročito neprekinute veze hajduka u zatvoru, optuženih za najteža krivična dela, i njihovih saučesnika na slobodi, sigurnih da sami nikada neće sesti na optuženičku klupu. Te veze su, zamalo, omogućile bekstvo iz zatvora prvooptuženom Milanu Brkiću. Njemu strogo čuvanom i sa teškim okovima na nogama i liscama na rukama, u zatvor su doturene alatke (englesko jege i veliki nož) i novac, a treba da je u planu bilo i da ga čekaju kola, koja bi mu omogućila da se prebaci na bezbedno mesto. Sticaj okolnosti je osujetio ovaj plan. Javnost nije nikad doznala rezultate istrage, ali se već tada u Čačku pominjalo ime "jednoga tamošnjeg mlađeg advokata radikalnog, kao čoveka, koji je udesio bio ovo bekstvo Brkićevo".⁹⁵

Značajan za "javni moral" i za "društvene prilike", jer su se "u redovima naše vajne inteligencije" našli ljudi koji su hajduku Milanu Brkiću hteli da pomognu "da može uteći i opet zlo činiti",⁹⁶ ovaj plan bekstva značajan je kao poslednja karika u lancu uzroka dugog trajanja hajdučije: njena upotreba u političkim sukobima ili prožetost politike njome.

⁹³ Vid. pisma Pere Todorovića Vladi Madareviću, sudiji u penziji. Isto. Br. 47, 21. oktobra 1897; Br. 52, 26. oktobra 1897; Br. 54, 28. oktobra 1897; Br. 55, 29. oktobra 1897.

⁹⁴ Isto. Br. 47, 21. oktobra 1897.

⁹⁵ Isto. Br. 38, 11. oktobra 1897.

⁹⁶ Isto.

O tekstovima u ovoj knjizi

I – DRŽAVA I DRUŠTVO:

okvir i supstanca

1. "Mogućnosti i ograničenja modernizacije". Prvi put se objavljuje u ovoj knjizi. Napisano u leto 2005.

2. "Patrijarhalan odgovor na izazov modernizacije". *Druga Srbija*. Urednici Ivan Čolović i Aljoša Mimica. Plato, Beogradski krug, Borba. Beograd, 1992. Latinka Perović, *Ljudi, događaji i knjige*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Biblioteka "Svedočanstva", 1. Beograd, 2000.

3. "Beg od modernizacije". *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Priredio Nebojša Popov. Republika, Vikom grafon, Građanska čitaonica. Beograd – Zrenjanin, 2002; Isto, Samizdat B-92. Beograd, 2002; "Das von der Modernisierung". Tomhas Bremer, Nebojša Popov, Heinz – Günther Stobbe (Hrsg.), *Serbiens Weg in der Krieg: Kollektive Erinnerung nationale Formierung und ideologische Anfrüsting*. Berlin Verlag. Arno GmbH, 1998; *The Flight from Modernization. The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, edited by Nebojša Popov. Central European University Press. Budapest, 2000; Latinka Perović, *Ljudi, događaji i knjige...*

4. "Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka". *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (4). Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. "Helsinške sveske" br. 23. Beograd, 2005.

II – ISTOK I ZAPAD:
kolektivizam i individualizam

A – Ideologija narodnjaštva: srpski socijalizam i radikalizam

5. "Programi *narodne demokratije* u Srbiji druge polovine XIX veka: Kolektivizam kao zajednički imenitelj". Pod naslovom "Programi narodne demokratije u Srbiji druge polovine 19. veka". *Tokovi istorije*. Institut za noviju istoriju Srbije. Glavni i odgovorni urednik dr Latinka Perović, Beograd, 1999, 1-2.

6. "Još jednom o Svetozaru Markoviću. Povodom 150 godina od rođenja". Pod istim naslovom. *Tokovi istorije (...)* 1996, 1-2.

7. "Svetozar Marković i skupštinska opozicija 1874. i 1875. godine". Pod istim naslovom. *Život i delo Svetozara Markovića*. Zbornik radova. Beograd, 1997.

8. "Politička upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića. Postavljanje osnova za organizaciju Narodne radikalne stranke". Predavanje na *Mirovnim studijama*, Beograd, 2004. Prvi put se objavljuje u ovoj knjizi.

9. "Narodna radikalna stranka kao stranka hegemon: Usredsređenost na nacionalno oslobođenje i ujedinjenje". Pod naslovom "Usredsređenost na nacionalno oslobođenje i ujedinjenje". *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, 1. Priredila Latinka Perović. Beograd, 1997.

10. "Srbija na razmeđu XIX i XX veka: Memoarska proza Pere Todorovića kao istorijski izvor". Skraćeno: Predgovor. Pera Todorović, *Ogledalo. Zrake iz prošlosti*. Priredila Latinka Perović, Beograd, 1997.

B – Liberalna alternativa: usavršavanje pojedinca kao cilj države

11. "Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji XIX veka". *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*. 3. Uloga elita. Urednik dr Latinka Perović, Beograd, 2003.

III – RAZVOJ REALNE SRPSKE DRŽAVE
U FUNKCIJI ZAMIŠLJENE SVESRPSKE DRŽAVE

12. "Prva železnička pruga u Srbiji". Skraćeno: "Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisne srpske države". *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*. Beograd, 1994.

13. "Zdravlje naroda". Skraćeno. "Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države (Zakon o ustanovljenju narodno-sanitetskog fonda i Zakon o čuvanju narodnog zdravlja 1879, 1881)". *Tokovi istorije (...)* Beograd, 1997, 1-2.

14. "Položaj žene. Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863-1913)". Pod naslovom "Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863-1913)". *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*. 2. *Položaj žene kao merilo modernizacije*. Glavni i odgovorni urednik dr Latinka Perović. Beograd, 1998.

IV – INTELEKTUALNA ELITA:

pod terorom ideja jednakosti i narodnog jedinstva

15. "Naučnik i političar Jovan M. Žujović" (Prilog proučavanju elite). Pod istim naslovom. *Tokovi istorije (...)* Beograd, 1999, 1-2.

16. "Intimni svet naučnika i državnika. Kroz porodičnu prepisku Stojana Novakovića". Pod istim naslovom. *Pismo*. Zbornik radova. Društvo za srpsku povesnicu. Urednik Radoš Ljušić. Beograd, 2002.

17. "Srpska levica u delu Slobodana Jovanovića". Pod istim naslovom. *Slobodan Jovanović. Ličnost i delo*. Srpska akademija nauka i umetnosti. Naučni skupovi. Knjiga XC. Odeljenje društvenih nauka. Knjiga 21. Beograd, 1998.

18. "Presuda istoričara: Studija Slobodana Jovanovića o Peri Todoroviću". "Više od lične sudbine": 5. Drugi o Peri Todoroviću. Pera Todorović, *Pisma. Ličnosti i ličnost*. Priredila i uvodnu studiju i komentare napisala Latinka Perović. Beograd, 2000.

19. "Presuda nad istoričarem: Sudbina naučnika i političara Slobodana Jovanovića". Latinka Perović, *Ljudi, događaji i knjige...*

20. "Dobrovoljni odlazak u smrt – izraz lične slobode: Anica Savić – Rebac". Prošireno. Pod naslovom "Biografija za uzor", *Helsinška povelja*, Beograd, 2002, br. 51.

21. "Rad kao pribežište: Ksenija Atanasijević". Prošireno. Pod naslovom "Knjiga duboke odanosti", *Helsinška povelja*, Beograd, 2005, br. 85-86.

22. "Potisnuta posebnost: Paulina Lebl Albala". Prerađeno. Pod naslovom "O sudaru srpske patrijarhalne zajednice sa modernim društvom", *Helsinška povelja*, Beograd, 2005, br. 89-90.

V – NASILJE KAO KONSTANTA:
iluzija o jakoj državi sa slabim društvom

23. "Politički protivnik kao neprijatelj". Pod istim naslovom. *Istorija i sećanje, studije istorijske svesti*. Institut za noviju istoriju Srbije. Zbornik radova. Urednik dr Olga Manojlović Pintar. Beograd, 2006

24. "Nemoć države pred spregom politike i nasilja: hajdučki proces u prvostepenom sudu u Čačku 1897. godine". Predavanje na *Mirovnim studijama*. Beograd, 2005. Prvi put se objavljuje u ovoj knjizi.

Imenski registar

A

Aksakov, I.S. 392
Aksakov, K.S. 184,
Albala – Gojić, Jelena 379
Albala, David 381
Aleksandrović, Aleksandar III
153
Alimpić, Ranko 133,
Alkibijed (Alkibijad) 352
Andrić, Ivo 372
Antonović, Ilija 300
Apolonovič Rovinski, Pavel 65,
Arent, Hana (Arendt, Hannah)
80,
Aristid (Aristeides) 352
Atanasijević, Ksenija 12, 365,
370-378, 383, 384
Avakumović, Đ Jovan 151, 152,
156, 362, 391

B

Babić, Milica 298
Bacović, Marko 417
Bademlić, Rista 312
Baković, Marko 416
Bakunjin, Aleksandrović
Miahilo 96, 98, 308
Bataković, T. Dušan 54, 57, 255
Begović, Boris 254
Bel, Hajnrh (Bell, Heinrich) 55,
Belić, Aleksandar 293, 314
Belimarković, Ljubomir 103,
Belinski, V.G. 184
Berđajev, N.A. 341

Bijelajac, Mile 50
Blan (Blanc, Louis) 96, 98, 342
Blanki, Ogist (Blanqui, Louis-
Auguste) 89
Blunčli, Johan Kaspar
(Bluntschli, Johann
Kaspar) 140, 217, 243,
254
Boarov, Dimitrije 92,
Bogdanović, Katarina 293, 294
Bogdanović, Marko, pop 141,
Bogdanović, Milna 368
Bogićević, Milan 205
Bogišić, Valtazar 325
Bogosavljević, Adam 72, 82-88,
90, 91, 100, 102, 104-
126, 130, 131, 138,
155, 190, 272, 345,
398, 416
Bojović, Milena 296, 299
Bontu (Bontoux, E.) 242, 263
Bosije (Boussuet) 389
Bošković, Laza 290
Bošković, Stojan 133, 288
Branković, Vuk 237, 359
Brašić, N. Miloš 133, 146,
Bratimić, Stefan, dr 192,
Brkić, Milan 414, 415, 417-420
Broz, Josip Tito 25, 27, 34,
Bruno, Đordano (Bruno,
Giordano) 372, 375,
378
Bujas, Milica 201, 350
Bulgakov, Sergej 24, 341

- C**
 Cenić, Dimitrije, Mita 89-92,
 120, 345
 Cerman 283
 Cezar (Caesar) 352
 Cicvarić, Krsta 339
 Cincar-Marković, Dimitrije 160,
 Crnjanski, Miloš 364, 372
 Cukić, Kosta 283, 288
 Cukić, Pavle 188-189,
 Cvetković, Dragiša 68,
 Cvetković, K. Kosara 281, 289
 Cvijanović, B. Svetislav 300
 Cvijić, Jovan 44, 45, 49, 311,
 312, 373
- Č**
 Čajkanović, Veselin 49,
 Čalić, Mari – Žanin (Calic,
 Marie - Janine) 48-50,
 58-59, 71, 410
 Čavoški, Kosta 387, 389, 390
 Čelović, Luka 300
 Černiševski, N.G. 96, 98, 308
 Čičin – Šain, Ćiro 372
 Čolović, Ivan 42,
 Čuk, Nikola 300
 Čumić, Aćim 189, 240
 Čupić, Nikola 21, 140, 189-190,
- Ć**
 Ćirković, M. Sima 56, 67, 69,
 255, 320
 Ćosić, Dobrica 41, 43, 62, 69,
 70, 368
 Ćurlić, Zorka 298
- D**
 Damjanović, Ivan 286
 Danić, Risto 124,
 Daničić, Đura 327
 Danilov, L.V. 71,
 Darendorf, Ralf (Dahrendorf,
 Ralf) 40
 Davičo, Oskar 368, 369
 Davidović, Ljubomir 288
 Dečanski, Stefan 321
 Delkase, Teofil (Delcassé,
 Theophile) 317
 Demetr (D. iz Felerona) 389
 Denković, Dragoš 320
 Despotović, Ljubiša 49,
 Didić, Ljubomir 286
 Dimić, Ljubodrag 27, 29, 50,
 67, 70, 387
 Dimitrijević, Dimitrije 261, 268
 Dimitrijević, Miša 129,
 Dimitrijević, Nenad 28, 55,
 Dobroljubov, N.A. 96, 98,
 Dokić, Đ. Laza, 156, 274, 288
 Dokić, J. 281
 Domanović, Radoje 313, 355
 Domazet, Sanja 364
 Dostojevski, F.M. 371
 Draškić, M. Panta 54,
 Drašković, Milorad 316
 Drenovac, Bora 368
 Drenovac, M. Arsa 267
 Dučić, Nikifor 192,
 Dušan, car 47
 Dvorniković, Vladimir 49, 142,
 267
- Đ**
 Đilas, Milovan 362, 368
 Đinđić, Zoran 179, 376
 Đokić, Đ. Jovan 287
 Đorđević, Anđelija 299
 Đorđević, Dimitrije 49, 260, 265
 Đorđević, Pera 293
 Đorđević, R. Tihomir 49, 303,
 373
 Đorđević, Vladan 72, 157, 268-
 270, 273, 274, 276-279,
 288, 340, 362

- Dorić, D. Draga 300
 Đorić, P. Dušan 300
 Đurić, Milan (prota) 121, 262,
 274, 275, 286, 417
 Đurović, Smiljana 49,
- E**
 E Eisenstadt, Samuel N. 50,
 Egerić, Miroslav 38, 338
 Ekmečić, Milorad 51,
 Eliot, Džordž (Eliot, George)
 371
 Erdeljanović, Jovan 293
 Fevr, Lisjen 62,
- F**
 Fihte, Emanuel Herman (Fichte,
 Immanuel Hermann)
 389
 Flajšer, Maksim 300
 Franasović, Dragutin 354
 Furije, Žan Baptist (Fourier, Jean
 Baptiste Joseph) 98,
- G**
 Garašanin, Ilija 18,
 Garašanin, Julka 334
 Garašanin, Milutin 61, 139, 148,
 149, 188, 190, 192,
 194, 196, 197, 205,
 211, 216, 225, 226,
 228, 229, 240, 244,
 246, 247, 249-251, 264,
 334, 350, 397, 416
 Garije-Hon, Marija 283
 Gavrilović, Moja 245
 Genčić, Đorđe 173, 174, 179,
 Geršić, Giga 254
 Gete, Johan Volfgang (Goethe,
 Johann Wolfgang) 317,
 366
 Gezeman, Gerhard (Gesemann,
 Gerhard) 56,
- Gidens, Entoni (Giddens,
 Anthony) 52,
 Gligović, Velibor 405
 Glišić, B. Stanka 293
 Glišić, Miloš 100, 105, 114,
 130, 131, 285
 Goati, Vladimir 28,
 Gođevac – Đurić, Ljubica 292
 Golemović, Jelena 380
 Grah, Gaj 352
 Grah, Tiberije 352
 Gregorović, J. 340
 Grej, Edvard (Grey Edward) 211
 Grujić, Jevrem 109,
 Grujić, Sava 153,
 Gudac – Dodić, Vera 50,
- H**
 Hadži Popović, Ivana 155,
 Bading – Helfant, Odrri
 (Budding – Helfant
 Audrey) 25
 Hercen, Aleksandar 183, 184
 Hitler, Adolf 380, 382
 Hobs, Tomas (Hobbes, Thomas)
 389
 Hobsbaum, Erik (Hobsbawm,
 Eric) 46, 50, 51, 54,
 342, 408
 Hobsbaun, F.J. 342
 Homjakov, A.S. 184,
 Hrebjeljanović, Lazar, car 65,
 Hristić, Afrodita 296
 Hristić, Nikola 146, 224, 232,
 418
 Hristos 40
- I**
 Ignjatović, Dedeljko 411
 Ignjić, Stevan 417
 Ilić, Dragutin 406
 Isaković, Antonije, akademik
 36, 39, 62,

Isić, Momčilo 50,
Ivanić, Momčilo 293

J

Jagodić, Miloš 120,
Jakšić, Đura 320
Jakšić, Grgur 201
Janjetović, Zoran 50,
Janković, B. Danica 299
Janković, Dragoslav 112, 196,
201, 248
Janković, Jelena 194,
Janković, Milica 293, 294
Jaroslavski, Leonid 300
Jelesijević, Pribislav 414 (braća)
Jeremić, Dragan 377
Joksimović, B. 296
Jovanović, Miodrag 387
Jovanović, A. Miodrag 254
Jovanović – Batut, Jovan 279,
300
Jovanović, Dragoljub 337, 343
Jovanović, Dragoslav 250
Jovanović, Miroslav 27, 70,
Jovanović, Nadežda 343
Jovanović, Paja 298
Jovanović, Slobodan 12, 22, 43,
49, 53, 68, 73, 85, 93,
96, 99-101, 112, 115,
119, 121, 128, 130,
136, 138, 141, 142,
151, 163, 165, 186-188,
193, 198, 201-208, 211,
221, 241, 248, 255,
311, 327, 336-347, 350,
353-363, 375, 371, 393,
395, 397, 398, 410
Jovanović, Vladimir 81, 82, 100,
133, 255, 284, 285,
337, 339, 340, 343,
357, 361
Jovanović-Stojimirović, Milan
173,

Jovičić, Miodrag, akademik 36,
Jugovići 65

K

Kalaj, Benjamin 83,
Kalezić, Vasilije 96,
Kaljević, Ljubomir 103-104,
190, 195, 196, 245
Kanazir, Dušan, akademik 36
Kandić, Ljubica 353
Kapetanović, Nikola 190,
Karađorđe (vid. pod Petrović,
Đorđe)
Karađorđević, Aleksandar 18,
24, 234
Karađorđević, Đorđe 289, 311
Karađorđević, Jelena 289, 300
Karađorđević, Petar I 54, 289
Karađorđevići 165, 167, 171,
172
Kara-Marković, Mata 286
Karamarković, Milorad 158,
Karapešić, Svetozar 268
Karić, Vladimir 58, 74, 288, 320
Kašanin, Nedeljko 293
Katić, Dimitrije 100, 105, 106,
114, 130, 150, 154,
156, 267, 273, 275, 276
Katlina (Catlina) 352
Kazimirović, Vasa 24, 102,
Kirjevski, I.V. 184,
Kleut, Marija 201, 350
Ključevski, V. O. 64,
Koen, Jovan 300
Kolarac, Ilija 240
Kolomin, S. P. 66,
Komarčić, Laza 251
Konstantinović, Mihailo 68,
Koriolan (Coriolanus) 352
Kortes, Donos (Cortez) 389
Kosor, Josip 372
Kostić, Ceka 116,
Kostić, D. Darinka 293

Kostić, Dušan 368
Kostić, Laza 320, 366, 368, 369
Kostić, Milan 112,
Košut, Lajoš 408
Košutić, Radovan 293
Kovačević, Draga 334
Kovačević, Ljubomir 288, 334
Kovačević, Stojadin 414
Kovačević, Vladeta 334
Kraljević, Marko 286
Krestić, Vasilije 82, 245, 250,
251
Kristić, Nikola 120,
Krljuš, Mija 290
Krsmanović, Ljubomir 300
Krsmanovići (braća) 300
Krstić, Nikola 321, 392
Krupežević, Nikola 116-117,
Ksenofont (Ksenophon) 388
Kučinar, Zdravko 377
Kujundžić, Jovan Valjevac 324
Kujundžić – Aberdar, Milan
109, 139, 190, 227,
245, 247, 287, 288, 324
Kulakovski, P.A. 47, 73, 392
Kulenović, Skender 368
Kuzmanović, Rade 369
Kuzmičova, L.V. 49, 65

L

Lalić, Mihailo 368
Lamanski, V. 53,
Lapčević, Dragiša 336, 343, 345
Lasal, Ferdinand (Lasalle,
Ferdinand) 96, 98, 342
Lavrov, Lavrović Petar 96, 98,
248, 309, 347, 348
Laza (kmet) 230
Laza, Paču, dr 92,
Lebl – Albala, Paulina 65, 66,
289, 291, 293, 294,
379-384
Lebl, Aleksandar 11, 379

Lekić, Kosta 300
Lešjanin, Rajko 283
Longovica(proveriti) 283
Lukić, Radomir 94,

LJ

Ljočić, Draga 293
Ljubinković, Nenad 406
Ljušić, Radoš 54, 57, 128, 245,
250, 251

M

Macini, Žuzepe 81,
Mađarević, Vlada 420
Makijaveli, Nikolo
(Machiavelli, Nicolo)
389
Male, Alber 53,197, 198,
Malina, Viktor 290
Manhajm, Karl (Manheim, Karl)
62,
Manojlović Pintar, Olga 50, 408
Manojlović, Todor 372
Margetić, Ilija 133,
Marijan, Vlada 391
Marinković, Pavle 288
Marinović, Jovan 205, 245
Markov, E. L. 127,
Marković, Danica 293
Marković, Dimitrije 245
Marković, E. Vida 367
Marković, J. Peđa 48, 50, 56,
Marković, Jelena – Ilka 83, 208
Marković, Jevrem 72, 82, 83,
86-88, 90, 91, 102, 105,
106, 108, 115, 117,
130, 131, 208, 240, 345
Marković, Mihailo, akademik
37, 38,
Marković, Svetozar 68, 72, 81-
83, 85, 89, 90, 92-105,
107, 109-113, 115, 119,
120, 128, 129, 132,

133, 155, 185, 206,
208, 244, 309, 336-345,
348, 354, 358, 359
Marks, Karl (Marx, Karl) 95, 96,
98, 342
Mašin, Draga (kraljica) 162,
163, 165, 173, 288,
322, 403
Masleša, Veselin 96,
Matavulj, Sima 366
Matić, Dimitrije 133, 283, 284,
288
Matić, Ilija 267
Matoš, A.G. 352-354, 405
Matović, Vesna 166, 403, 405,
406
Matveev, G.F. 65,
Medaković, Dejan 36,
Micanović, Slavko 90,
Micić, Ljubomir 372
Midlih, Hans Mihael 71,
Mihailo (mitropolit) 132, 147,
185, 295
Mihajlović, Dragoljub – Draža
26, 358
Mijatović, Čedomilj 61, 84, 139,
148, 188, 190, 192,
194, 197, 245, 249-251,
260, 261, 264, 350, 396
Milenković, Dimitrije 300
Milić, D. 260
Milić, Vojin 282
Milićević, Đ. Milan 100, 112,
189-191, 193-196, 202,
207, 245, 260, 264,
293, 320, 362
Milićević, Jovan 81,
Milićević, M. Đ. Milica 300
Milićević, Mihajlo 301
Milićević, Milić 50,
Miličić, Sibe 372
Milinko (hajduk sa guslama)
414
Milojević, Aleksandra 293
Milojković, Radivoje 148, 227
Miloradović, Gaja 395
Milosavljević, Olivera 35, 50,
375
Milošević, Novak 286
Milošević, Raša 88, 146, 158,
260, 262, 344, 354
Milošević, Slobodan 25, 29, 39,
40,
Milovanović, Amalija 194,
Milovanović, Anđelija 194,
Milovanović, Jovan 261, 263
Milovanović, Milija 88, 100,
102, 105, 106, 109,
114, 121, 130, 131,
154, 261, 263
Milovanović, Miloš 194,
Milovanović, Nikola 194,
Milovanović, Stevan 194,
Milovuk – Đorđević, Katarina
280, 287, 292, 294, 296
Milutinović, Marija 282
Milutinović, Sima 282
Mirković, Ljiljana 197,
Miroslavljević, Miljko 415
Mišković, Jovan 133,
Mitrinović, Čedomil 133, 146,
Mitrinović, Dimitrije 371
Mitrović, Andrej 320
Mladenović, Živomir 348
Mostić, Milan 354
N
Nečajev, S.G. 308
Nedeljković, Stevan 188, 189,
Nedeljović, Milica 188, 189,
Nedić 377
Nenadović, Aleksandar 35,
Nenadović, Đoka 283
Nenadović, P. Ljubomir 283,
320, 383
Nikić, Fedor 100, 112,

Nikifirov, K. 49,
Nikolajević, Božidar 350
Nikolajević, Konstantin 283
Nikolajević, S. Dušan 44, 53,
Nikolajević, Svetomir 260, 262,
263, 350, 354
Nikolić, Andra 288
Nikolić, Rajko 395, 407
Novaković – Kujundžić, Jela
323-331, 333-335
Novaković – Rajković, Milica
325, 327-329, 333, 334
Novaković, A. 238
Novaković, Janja 321, 322, 324
Novaković, Jovan 321-324
Novaković, Ljubica 322, 323
Novaković, Mileta 252, 325,
326, 328-335
Novaković, Staniša 323
Novaković, Stojan 45, 61, 131,
139, 141, 187, 188,
190-192, 194, 197, 199,
201, 206-208, 216, 220,
221, 223, 227-229, 244,
249, 251, 252, 259,
260, 264, 265, 288,
310, 311, 319-329,
331-335, 354, 355, 393
Novović, Petar 300
Nušić, Branislav 283, 406
O
Obilić, Miloš 65,
Obradović – Popović, Olga 249,
254
Obradović, Dositej 342, 345
Obrenović, Aleksandar 53, 54,
151, 156, 158-160,
162-168, 171-174, 176,
235, 300, 311, 313,
349, 360, 391, 397,
398, 403
Obrenović, Mihailo 111, 120,
162, 167, 189, 192,
193, 197, 199, 200,
203, 204, 205, 207,
212, 216, 217, 219,
226, 234, 244, 248,
298, 323, 393, 396,
402, 403, 410
Obrenović, Milan 22, 85, 100,
101, 110, 112, 117,
128, 132, 136, 138-142,
146-149, 152, 154, 155,
157-159, 162, 163, 165,
167, 168, 173, 176,
191, 192, 194, 196,
198, 200, 201, 204,
205, 210, 216, 217,
219, 220-225, 231-235,
238, 240, 247, 248,
252, 265, 279, 300,
312, 323, 330, 344,
349, 350, 353, 393-395,
398, 399, 403, 417
Obrenović, Miloš 59, 130, 171-
173,
Obrenović, Natalija 152, 155,
158, 167, 173, 194,
231-233, 235, 288, 295,
296, 300, 328, 313
Obrenovići 167, 170-174
Odavić, Rista 253?
Ogarov, N.P. 184,
Ortega i Gaset, Hoze (Ortega y
Gasset, José) 390
Oven, Robert (Owen, Robert)
98,
P
Palacki, Rihter (Palacký,
Richter) 320
Palavestra, Predrag 403
Palere, Majkl (Palairret, Michael)
48,

Panajotović, G. Tomislav 179,
 Pančić, Josif 311
 Panić – Surep, M. 405
 Pantelić, Đorđe 245
 Pašić, Nikola 11, 12, 20-22, 54,
 59, 61, 68, 85, 102,
 110, 111, 116-118,
 120-125, 127-161, 168,
 169, 185-187, 190, 208,
 209, 222, 225, 228,
 234, 235, 241, 244,
 250, 253, 260, 267,
 274, 275, 278, 279,
 285, 286, 331, 343,
 352, 398, 399, 416
 Pašić, Stevan 281, 287
 Pavičević, Veselin 28,
 Pavković, Aleksandar 341, 357
 Pavlović, Đoka 245
 Pavlović, Ivan 325, 328
 Pavlović, K. Stevan 69,
 Pavlović, Persa 293
 Peković, Slobodanka 405
 Pelagić, Vasa 90-92, 345
 Perić, Živojin 184, 254/, 373,
 362
 Perović, Latinka 14, 20, 29, 50,
 52, 56, 60, 61, 69, 72,
 81, 85, 88-90, 94, 102,
 111, 112, 117, 120,
 128, 129, 146, 151,
 164, 168, 169, 183-185,
 190, 194, 208, 211,
 225, 228, 244, 248,
 253, 308, 336, 341,
 348, 350, 354, 355,
 376, 383, 393, 405,
 413, 416
 Persijani 216
 Petković, Aleksa 286
 Petronijević, Branislav 293, 371,
 372
 Petrović, Avram 60, 157, 383
 Petrović, Đorđe (Karadorđe)
 171-173, 188, 234, 403
 Petrović, Ilija 372
 Petrović, Marko 262, 273
 Petrović, Nadežda 293, 294, 371
 Petrović, Rastko 371
 Petrović, Stanko? 261
 Petrović, Svetislav 383
 Petrović, Uroš 344, 362
 Petrović, V. Rastislav 83, 100,
 112-115, 117, 118, 123,
 126,
 Pinterović, Persida 287, 290
 Piročanac, S. Milan 12, 17, 21,
 44, 61, 74, 139-141,
 144, 183, 188-200,
 201-238, 240, 242, 243,
 245-247, 249, 251-256,
 259, 260, 362, 393,
 396, 397, 416
 Pisarev, D.I. 96, 98,
 Pješčić, Sava (prota) 299
 Platon 388
 Pogodin, A. L. 53,
 Polit-Desančić, Mihailo 68, 255
 Popov, Nebojša 35,
 Popović – Obradović, Olga 24,
 50, 55, 88, 184,
 Popović, Bogdan 383
 Popović, Đ. Aleksa, 139,
 Popović, D. Stevan 293
 Popović, J. Dušan 406, 408,
 409, 413
 Popović, Laza 96,
 Popović, Milivoje 191, 201, 219
 Popović, Nikola 375
 Popović, Pavle 319, 321, 322,
 324, 383
 Predić, Uroš 366, 371
 Prijavac, Dušan 69,
 Prodanović, M. Jaša 201, 313,
 314, 345, 355
 Protić, Aleksandar 193,

Protić, Julija 298
 Protić, Kosta 155, 235, 399
 Protić, M. Stojan 116, 117, 201,
 354
 Protić, Predrag 98, 347, 361,
 402, 410
 Protić, S. Petar 302,
 Protić, St. Milan 50,
 Prudon, Pjer-Žozef (Proudhon,
 Pierre-Joseph) 98, 342
R
 Radenić, Andrija 83, 349, 391
 Radić, Radmila 37, 50,
 Radojlović 300
 Radovanović, Nikola 268
 Radović, Amfilohije 179,
 Radović, Dimitrije 245
 Raičević, Gorana 201, 350
 Rajić, Suzana 194, 200, 202,
 396
 Rakić, Mita 234, 245
 Ranke, Leopold (Ranke,
 Leopold) 408
 Ranković, Aleksandar 25, 27,
 Ranković, Svetolik 406
 Rebac, Hasan 366
 Ribarac, Stojan 125, 126, 151,
 152,
 Riger, F. Ladislav 72,
 Ristić, G. Hristina 296, 301, 302
 Ristić, Irena 24,
 Ristić, Jovan 65, 86, 116, 121,
 128, 131, 133-140, 148,
 155, 193, 194, 203,
 204, 211?, 221, 227,
 228, 231-233, 238-240,
 244, 245, 248, 267,
 271, 272, 397
 Robespjjer, Maksimilijen
 (Robespierre,
 Maximilien) 388
 Roksandić, Drago 50,
 Rosić, Obren 229
 Rovinski, Apolonovič, Pavel 65,
 413
 Ruvarac, Ilarion 325
 Ružić, Dobroslav 288
S
 Samardžić, Radovan 38, 320,
 361
 Samarin, J.F. 184,
 Sandić, Aleksandar 244
 Savić – Rebac, Anica 364-372,
 384
 Savić, Milan 366
 Sekulić, Isidora 293, 294, 342,
 365
 Seljunin, Vasilj 32,
 Sellers, Edith 290
 Sen-Simon (Saint-Simon) 98,
 Simeunović, Dragan 406, 407
 Simić, Đorđe 156, 157,
 Simonović, Milorad 406
 Simović, Dušan 358
 Sipičanin, Janko 413
 Sisojev, Ivan 300
 Skerlić, Jovan 96, 99, 206, 255,
 265, 266, 293, 311,
 338-341, 344, 345, 348,
 350, 353, 371, 372, 383
 Skok, Petar 408
 Smiljevac, Petar 349
 Smutek, Marija 283
 Sokrat (Sokrates) 352
 Souks, Gejl (Stokes, Gale) 361
 Spasić, J. Živomir 174,
 Spasić, Milovan 285
 Spiridonović – Savić, Jela 372,
 376, 378
 Srećković, Panta 285
 Staljin, J.V. 25-26, 51, 68, 368
 Stanković, D. Zorka 290
 Stanković, Đorđe 61,
 Stanojević, Đorđe 293

Stanojević, Dragiša 120, 154-155, 158, 168, 340
 Stanojević, M. Aca 338
 Stanojević, Stanoje 293, 319
 Stefanović – Karadžić, Vuk 99, 342, 409, 410
 Stefanović, Svetislav 95, 372
 Stefanović, Svetolik 287
 Stekoj 242
 Stipčević, Nikša, akademik 38,
 Stojanović, Dubravka 24, 27, 48, 50, 55, 57, 62, 70, 74, 111, 249, 387
 Stojanović, Kosta 53,
 Stojanović, Ljubomir 288, 313-316, 355
 Stojanović, Marko 245
 Stojić, dr 124,
 Stojičić, Slobodanka 201, 222, 232
 Stojiljković, Desanka 293
 Stojimirović, M.S. 148,
 Stojković, Andrija 81, 377
 Stojković, Živorad 361
 Stolić, Ana 50, 322
 Stouks, Gejl (Stokes, Gale) 81
 Struve, Petar 183, 341
 Subotić, Milan 50, 81, 183, 254

Š
 Šackij, E. 62,
 Šajković, Radmila 377
 Šapčanin, Milorad 293, 320
 Šemjakin, Leonidovič Andrej 20, 23, 49, 55, 60, 62, 72, 85, 102, 128, 132, 185, 209, 235, 244, 248, 249
 Šmit, Karl (Schmidt, Karl) 389
 Špaček, Klara 282
 Špaček, Leopold 282
 Šupljinač, Jovan 300
 Šupljinač, Katarina 300

T
 Tadić, Jorjo 52, 53,
 Tajsic, Ranko 100, 114, 130, 154, 155, 158, 261, 274, 285, 416-418
 Tanasković, Branko 293
 Taušanović, Kosta 261, 398
 Temistokle (Themistokles) 352
 Ten, Ipolit (Taine, Hippolyte) 389
 Terzibašić, N. Mihailo 267
 Timotijević, Vojko 400, 411, 414, 415, 418, 419
 Tkačov, P.N. 98,
 Todorova, Marija 49, 165, 166,
 Todorović, Dragoje 308, 416
 Todorović, Pera 12, 158, 162-179, 206, 211, 225/, 228, 308, 309, 341-343, 345, 347-356, 362, 393, 400, 402-404, 406, 407, 409-411, 420
 Todosić, Zorka 293
 Tokarov (general) 297
 Tokvil, de Aleksis (Tocqueville, de Alexis) 33, 45
 Tomandl, Mihovil, dr 81,
 Tomašević, Đorđe Vid 377
 Tošić, Desimir 73,
 Trgovčević, Ljubinka 19, 50, 56,
 Trivunac, Miloš 293, 373
 Trocki, L. D. 67,
 Tucaković, Dimitrije 287
 Tucaković, Jakov 133,
 Tucović, Dimitrije 30, 336, 337, 343, 344
 Tukidid (Thukydides) 352

U
 Uroš (car) 321

V
 Valenta, Jovan 270

Vasić, Dragiša 66, 163, 344, 372
 Vasić, Miloje 293
 Vasiljević, Alimpije 284, 288
 Vasiljević, Žarko 372
 Velimirović, Nikolaj, vladika 68,
 Velimirović, Petar 102, 115, 130, 260, 261, 309
 Veljak, Lino 28,
 Veljković, Stojan 133,
 Velmar – Janković, Svetlana 403
 Veselinović, Janko 348, 405
 Vesnić, Milenko 288
 Vinaver, Stanislav 372, 380
 Višnjakov, J 49,
 Vitošević, Dragiša 340
 Vlajić, K. Petar 202
 Vojinović, Staniša 321
 Vojvodić, Mihailo 160, 320
 Vrkatić, Lazar 18, 202
 Vučo, Nikola 49,
 Vujadinović, Dragica 28,
 Vukadinović (dr) 300
 Vukalović, Luka 197
 Vukomanović, Mladen 30,
 Vuković, Pavle 150,
 Vuletić, Aleksandra 50, 190
 Vuletić, Ljiljana 11, 364-368, 370, 371, 373, 375-378, 383

Vuletić, Vitomir 81
 Vulević, M. Svetislav 281
 Vulović, N. Svetislav 300
 Vulović, Sv. Mileva 287

Z
 Zečević, M. 148
 Zinovjev, A. I. 61, 185, 187
 Zličić, Darinka 365
 Zogović, Radovan 359, 360
 Zundhausen, Holm (Sundhaussen Holm) 48
 Zverov, V. V. 248

Ž
 Živan (predsednik miokovačke opštine) 414
 Živanović, Živan 64, 85, 100, 112, 150, 163, 165, 201, 235, 288, 293
 Živković, Jovan 230
 Živković, Ljubomir 355
 Životić, Miladin 377
 Žujović, Jevrem 317
 Žujović, M. Jovan 74, 95, 248, 288, 307-318, 345, 354, 355, 394, 395
 Žujović, Mladen 283, 308
 Žujović, Živojin 255/, 308
 Županov, Josip 46